

05(К.УН.)
Вісн

ISSN 1728-3817 (загальний)

ISSN 1728-2640 (серійний)

ВІСНИК

**КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ІСТОРІЯ

77-79

2005

На основі архівних джерел та опублікованих матеріалів висвітлено окремі питання історії України, показано джерела з історії української державності та національного руху; ряд статей присвячено питанням архівознавства, джерелознавства та археографії.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів.

On the basis of archival sources and publication a number of issues of the history of Ukraine are illuminated, sources for the history of the Ukrainian nationhood and national movement are characterized; some articles deal with the problems of archival and source studies and archeography.

For scientific researchers, teachers, postgraduates, and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф.Колесник, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	М.В.Гримич, канд. філол. наук, доц.; Б.М.Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д.Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; О.Ю.Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар); А.П.Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П.Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М.Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; С.Ф.Пивовар, канд. іст. наук, доц.; А.Г.Слюсаренко, академік АПН України, д-р іст. наук, проф.; Р.В.Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г.Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І.Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, 234-10-57.
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 21 жовтня 2004 (протокол № 3)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005

Наукова бібліотека
ім. М. Максимовича
КНУ

ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

3118JB

45 - чит. зал періодики та дисерт. Ц: 24.00

Городня Н.Д. Обставини розв'язання першої світової війни очима сучасників	4
Іванисько С.І. Всеукраїнський археологічний комітет в історії дослідження Софійського собору в Києві	7
Каленюк В.Г. До питання про економічну співпрацю Сполучених Штатів Америки з Україною за роки адміністрації У.Клінтона (1993–2000)	10
Корнієнко В.В. Хронологія антропоморфної скульптури пізнього палеоліту Руської рівнини	15
Купчик О.Р. Деякі аспекти відносин між УСРР і Чехословацькою Республікою (1921–1922)	17
Малюх В.Г. Деякі аспекти політики Німеччини щодо України в період революції у 1917 році	20
Медінцев Т.Є. Відносини Україна–НАТО: досягнутий рівень та тенденції розвитку співпраці	24
Новікова Л.В. Зовнішньополітична діяльність уряду гетьмана П.Скоропадського: історіографія проблеми	26
Патриляк І.К. Сучасна вітчизняна історіографія ОУН і УПА як дзеркало суспільного ставлення до проблеми українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття	29
Сацький П.В. Проблема правлячої партії (блоку) та опозиції в Україні в 1990–2000 роках	32
Шевченко Н.І. Адміністративна структура ранньостюартівської Англії в дослідженнях британського історика Г.Ейлмера	35
Шудрак Л.В. Політика адміністрації Р.Рейгана в галузі збереження та захисту довкілля (1980–1988)	37
Шипко Л.В. Дослідження Михайла Бережкова "Про торгівлю росіян з Ригою в XIII і XIV століттях" як джерело вивчення історії Росії	40
Соколова Н.Д. Історія Росії в працях студентів Університету св. Володимира (1834–1920). Джерелознавчий аналіз	43
Силка О.М. Українсько-болгарські торговельно-економічні відносини в 90-х роках ХХ століття	45
Ткачук О.В. Джерела та історіографія українського церковно-православного руху (1917–1921)	48
Забловський А.В. Етнопсихогенез українців в історичній проекції: основні підходи та концепції	51
Загуляєва Н.А. І.В. Лучицький: від студента – до заслуженого професора	54

ВИПУСК 78

Березовський О.М. Українські газети "Слобожанщина" і "Запоріжжє" та їхнє місце в національному русі (1906)	57
Дмитрієв В.С. Сербські переселенці в Україні: проблема міжетнічних зв'язків	60
Гаранін О.Я. Козацько-гетьманська Україна як елемент національно-державницької концепції у працях істориків Українського вільного університету	63
Голубєва Г.Ю. Місце жінки в суспільно-політичних та педагогічних поглядах Ксенофонта	65
Ідріс Н.І. "Українізація" в містах півдня УСРР у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття	68
Казьмирчук М.Г. До питання про створення ломбардів у м. Києві	71
Купрій Т.Г. Конрад Аденауер і його роль у становленні Християнсько-демократичного союзу Німеччини (1945 – початок 1946 років)	74
Куцаєва Т.О. Київський університет імені Тараса Шевченка: основні напрями наукової та навчально-методичної роботи в 1965–1985 роках	77
Киридон А.М. Парфеній Левицький і рух за автокефалію Української православної церкви	79
Латиш Ю.В. Історичний факультет Київського університету – осередок дослідження декабристського руху	82
Лисенко С.Д. Ділянка північного транс'європейського лісостелевого шляху на правобережній Київщині	85
Орлова Т.В. Війни ХХ століття (нові підходи у вивченні і викладанні історичних дисциплін)	86
Осмоловська О.А. Історичні передумови створення та формування Британської Співдружності	89
Шоповал Л.І. Державно-церковні відносини в Україні періоду 1905–1907 років	91
Швед О.В. Велика Британія і країни Співдружності в контексті європейської інтеграції (1950–1970-і роки)	94
Сімперович В.М. До історіографії формування інституту багатопартійності в Україні (рубіж 80–90-х років ХХ століття)	97
Ямкова О.М. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939)	100
Заболотна І.М. Історичні дослідження М.Максимовича в оцінці І.Крип'якевича	101

ВИПУСК 79

Автушенко І.Б. Олександр Оглоблін й українська історична наука в умовах радянської державності 1920–1930-х років	103
Антонченко Т.В. Газета як джерело вивчення історії української державності на початку ХХ століття	106
Беззубець О.В. Слогади-некрологи як різновид "тематичної" мемуаристики українського громадського руху другої половини ХІХ століття	108
Боряк Т.Г. Особові фонди українських діячів культури та науки у Державному центральному архіві у Празі	111
Бурда І.О. Діяльність української парламентської громади у ІІ Державній думі	112
Глоба І.П. Ідея державної незалежності України у програмних документах Демократичної партії України	114
Калакура Я.С. Основні етапи формування джерельної бази з історії української державності	116
Кошляк В.В. Литовська метрика в джерельній базі з історії державності України ХІV–ХVІ століть	118
Павленко С.Ф. Державницькі мотиви у творчості видатного українського полеміста початку ХVІІ століття М.Смотрицького	121
Палієнко М.Г. Матеріали Празького архіву як джерело з історії української державності	123
Пивовар С.Ф. Статті М.Бажана як джерело вивчення проблеми висвітлення історії української державності в радянській історіографії (друга половина 1940-х років)	125
Пилипів В.І. Відображення в джерелах взаємодії східно- та західноукраїнських політичних сил у боротьбі за соборність України в 1900–1918 роках	127
Поліщук Ю.М. Фонди державного архіву Житомирської області як джерело вивчення національної політики Росії на Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.	130
Сімперович В.М. До питання про методологічні засади дослідження історіографії суверенізації та незалежності України (рубіж 80–90-х років ХХ століття)	134
Сорока Ю.М. Становлення радянської тоталітарної системи в Західноукраїнських землях. 1939–1941 роки	136
Ступак Ф.Я. Архівні матеріали про фінансову діяльність Приказів громадської оліки в Україні	139
Сукало А.М. Архівний фонд Інституту археології НАН України як складова документальних ресурсів суспільства (за матеріалами сайту Наукового архіву Інституту археології)	141
Федоренко М.С. Особовий архівний фонд М.І.Петрова як джерело дослідження Церковно-історичного й археологічного товариства при Київській духовній академії	144
Шихненко І.М. О.С.Грушевський: слід в історії України	147
Щербак Н.О. Національні проблеми Російської імперії та становлення українського парламентаризму на початку ХХ століття	151

CONTENTS

ISSUE 77

Gorodnya N.D. The beginning of the First World War in contemporaries' opinion	4
Ivanyssko S.I. All-ukrainian archaeological committee in the history of research of St. Sophia cathedrals in Kiev	7
Kalenyuk V.G. To the question about the economic cooperation between the USA and Ukraine during the W. Clinton's administration (1993–2000)	10
Kornienko V.V. The chronology of anthropological sculpture of the late paleolit of Russian flat	15
Kupchyk O.R. Some aspects of relations between Ukrainian SSR and Czechoslovakian republic in 1921–1922	17
Malukh V.G. Some aspects of the German policy towards Ukraine during the revolution of the 1917	20
Medintsev T.Ye. Relationship between Ukraine and NATO: general picture of the development and the trends of the expansion cooperation	24
Novikova L.V. Foreign policy's activity of Hetman P. Skoropadsky's government: a historiography of the problem	26
Patrylak I.K. The modern domestic historiography OUN and UPA as mirror public relations to problem Ukrainian national-liberation motion 1940–1950	29
Satskiy P.V. Problem of party in power (block) in Ukraine in 1990–2000 years	32
Shevchenko N.I. Administrative structure of early Stuart England in the works of British historian G. Aylmer	34
Shudrak L.V. Conservation and environmental policy of R. Reagan administration (1980–1988)	37
Shypko L.V. The research of Michael Berezhevskiy "about trade of the Russians with Riga in the thirteenth and fourteenth centuries" as a source of study of history of Russia	40
Sokolova N.D. The history of Russia in the students works of the University Saint Volodymyr (1834–1920). Analyses of source	43
Sylka O.M. Ukrainian-bulgarian trade-economic relations in the 90th years of the XX century	45
Tkachuk O.V. The sources and historiography of the Ukrainian Orthodox movement (1917–1921)	48
Zablovskyy A.V. The genesis of ethnic psychology of Ukrainians in historical perspective: main approaches and conceptions	51
Zagulyaeva N.A. Luchitsky I.V.: From the student to the honored professor	54

ISSUE 78

Berezovsky O.M. The Ukrainian newspapers "Zaporizhzhya", "Sloboganshchyna" and its place in development of national movement (1906)	57
Dmytriev V.S. Serbians in Ukraine	60
Garanin O.Ya. Cossacks-hetmans Ukraine as a part of national state conception by researches from Ukrainian Free University	63
Golubeva G.Yu. Woman in social, political and pedagogical outlook of Xenophon the Athenian	65
Idris N.I. The "ukrainization" in the towns of the south of the USSR in 20 – the beginning of 30 of the XX cen.	68
Kazmyrchuk M.G. Of the question of Lombard's establishing in Kyiv	71
Kupriy T.G. Konrad Adenauer and his role in formation of the German Christian-Democratic Union (1945 – the beginning of 1946)	74
Kutsayeva T.O. Kyiv T. Shevchenko University: main trends of science and methods and form of teaching since 1965 till 1985	77
Kyrydon A.M. Parpheniy Levitsky and the movement for the self-determination of the Ukrainian Orthodox Church	79
Latysh Yu.V. History faculty of university – a center of Decembrist's movement researching	82
Lysenko S.D. The part of the north forest-step region of transeuropean way on the territory of writebank Kiev region	85
Orlova T.V. Wars of the century XX (the new approaches in investigating and teaching historical courses)	86
Osmolovska O.A. The historical preconditions of the creation and formation of the British Commonwealth	89
Shapoval L.I. State-church relationship at the Ukraine through 1905–1907	91
Shved O.V. The Great Britain and the countries of Commonwealths in the context of the European integration (1950–1970)	94
Simperovich V.M. To the historiography of the formation of the multi-party system at the Ukraine (80–90 of the XX cen.)	97
Yamkova O.M. The Ukrainian Scientific Institute in Warsaw (1930–1939)	100
Zabolotna I.M. The historical investigations of M. Maksimovich in the estimation of I. Krypiakovich	101

ISSUE 79

Avtushenko I.B. Alexander Ogloblin and the Ukrainian historical science under the condition of the Soviet state system of 1920–30's	103
Antonchenko T.V. The newspaper, as a source of the Ukrainian statehood study at the beginning of XX century	106
Bezzubets O.V. Memoirs-necrologies as a type of the thematic memoirs' studies of the Ukrainian Gromada's movement at the second part of the XIX th century	108
Boryak T.G. Personal Fonds of the Ukrainian Activists of Culture and Science in State Central Archive in Prague	111
Burda I.O. The activity of the Ukrainian Parliamentary Common at the II State Duma	112
Globa I.P. The idea of state independence of the Ukraine in the programme documents of the Dem.P.U.	114
Kalakura Ya.S. The main stages of the formation of a source basis for the history of the Ukrainian nationhood	116
Koshlyak V.V. The Litvian Metric in a source basis for the history of the Ukrainian nationhood in XIV–XVI th centuries	118
Pavlenko S.F. The nationhood aspects in the Meletiy Smotrytskyi's creative activity	121
Paliyenko M.G. The materials of Prague archives as a source for the history of the Ukrainian Nationhood	123
Pivovarov S.F. The articles of Mykola Bazhan as a source for studying of the history of the Ukrainian statehood in the soviet historiography (second half of 1940 th)	125
Pilipiv W.I. Representation of the interaction of the east- and west-Ukrainian political forces in the struggle for sobornost of Ukraine in 1900–1918 in sources	127
Polischuk Yu.M. The funds of the State Archives of Zytomyrsky region as a source for the study of the Russian national policy in Volyn at the end of the XVIII th – beginning of the XX th century	130
Simperovich W.W. To the question methodological bases of research a historiography of independence of Ukraine (the end 80-th – beginning of the 90-th of XX century)	134
Soroka Yu.M. Formation of the Soviet totality system on the Western Ukrainian lands in 1939–1941	136
Stupak F.Ya. Archival sources for the financial activity of the Departments of Social Trusteeship in Ukraine	139
Sukalo A.M. Archival fund of Institute Archaeology NAS of Ukraine as a part of documentary resources of a community (on materials of a site of Institute Archaeology)	141
Fedorenko M.S. Personal Petrov's archives fund as a ruining of fancying Church-historical and archeological association by Kiev religious academy	144
Shikhnenko I.M. O.S. Grushewskiy: the trace in the history of Ukraine	147
Scherbak N.O. National problems of the Russian empire and development of the Ukrainian parliamentarism in the beginning XX century	151

ОБСТАВИНИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

На основі мемуарів та газетних публікацій сучасників події розглянуто питання, пов'язані з розв'язанням першої світової війни.

The article deals with analysis of issues, connected with the beginning of the First World War on basis of memoirs and newspaper publications of the contemporaries

Усе більше істориків вважають першу світову війну центральною подією, яка визначила розвиток людства у ХХ ст. Саме вона призвела до кардинальної перестановки сил на міжнародній арені та до суттєвих змін на карті світу; до зруйнування Російської, Австро-Угорської, Османської імперій, приниження та фактичного знищення Німеччини; до встановлення в Росії принципово нового політичного устрою – диктатури більшовицької партії з її теорією та практикою світової революції тощо. На противагу довоєнному конституціоналізму й демократизму повоєнна Європа породила тоталітарні режими: у Росії, Італії, Німеччині, Іспанії. Світ став іншим, а нова Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин вже несла в собі зерна майбутньої світової війни, як реваншу Німеччини за приниження першої світової.

Незважаючи на те, що написано тисячі праць про обставини та причини розв'язання першої світової війни, і на сьогодні ці питання залишаються без відповіді. Великий вплив на дослідників першої світової війни має їхня національна приналежність. Саме цим часто пояснюється їхнє прагнення захистити національну честь своєї держави й покласти відповідальність за війну на інших. І на сьогодні в російській історіографії продовжує панувати погляд, що основним винуватцем війни була Німеччина з її прагненням до "світового панування", хоча й визнається, що не єдиним¹. Аналогічну мету мають і численні мемуари тогочасних лідерів та керівників зовнішньої політики великих держав, написані вже після війни, *post factum*, у т. ч. для того, щоб показати свою роль у подіях з якомога привабливішого боку².

Переваги українського дослідника в тому, що він не обтяжений уявленнями про "захист національної честі" і може спробувати сформулювати неупереджену думку про те, що ж власне відбулося в червні–липні 1914 р. і чому саме ці події завершилися світовою війною, на відміну від аналогічних міжнародних криз початку ХХ ст. Цікавими джерелами з погляду більшої об'єктивності висвітлення подій, на нашу думку, є публікації в тогочасній пресі (написані не після подій, а в ході їхнього розгортання) та мемуари сучасників, не залучених до процесу прийняття політичних рішень³.

Хоча липнева криза 1914 р. тривала цілий місяць, від Сараєвського вбивства 15 (28) червня до початку воєнних дій Австро-Угорщини проти Сербії 15 (28) липня та оголошення Німеччиною війни Росії 19 липня (1 серпня) і Франції 21 липня (3 серпня), сучасники тих подій у своїх мемуарах зазначають, що війна була для них цілковитою несподіванкою. Як писав у своїх спогадах М.Бонч-Бруєвич, на той час командувач одного з полків Чернігівського гарнізону, "як завжди буває напередодні великої війни, у її близьку можливість ніхто не вірив"⁴. Коли ж надійшов наказ про мобілізацію, як це не видається дивним, з ким доведеться воювати, ніхто не знав, і лише 20 липня (2 серпня) стало відомо, що Німеччина оголосила війну Росії⁵.

Аналогічно описує ситуацію інший полковник російської армії, майбутній маршал Радянського Союзу Б.Шапошников. Убивство ерцгерцога Франца-Фердинанда не викликало у нього та інших офіцерів

гарнізону ніяких тривог і початок світової війни став для них повною несподіванкою. На 16 (29) липня було призначено перші в 1914 р. дивізійні офіцерські перегони. Усі думки були лише навколо того, які нові коні братимуть у них участь і які шанси на перемогу мав той чи інший вершник. "Ніхто нічого не очікував..."⁶. Після того, як 13 (26) липня було оголошено підготовчий період до війни і 15 (28) липня штаб дивізії Варшавського воєнного округу, у якій служив Б.Шапошников, прибув до Ченстохова, що був розташований на лівому березі Вісли, навіть у найбільш проінформованих банкірських колах міста не допускали думки про виникнення війни. У найгіршому випадку, прогнозували вони, навіть якщо справа дійде до мобілізації, сторони постоять одна проти іншої, і все скінчиться угодою, як це було в 1912 р. (під час першої Балканської війни)⁷.

Цікаво простежити хронологію розгортання кризи за публікаціями в тогочасній пресі, які відображають поступове наближення Європи до прірви. Убивство 15 (28 червня) 1914 р. в Сараєво (Боснія-Герцеговина) наступника австрійського престолу Франца-Фердинанда – що стало приводом до розв'язання першої світової війни – поза межами Австро-Угорщини не викликало жодних особливих хвилювань. Як писав у своїх спогадах Б.Шапошников, "ніхто й не думав, що сараєвський вистріл буде мати фатальні наслідки. З особистістю цього нащадка пов'язували широкі плани розширення Габсбургської монархії на схід і південь за рахунок слов'ян. Тож здавалося, що вбивство Франца-Фердинанда зводило нанівець мрії про цю державу й відсувало загрозу війни. І, взагалі, чи мало вбивали коронованих осіб?"⁸. Аналогічною була й реакція французького президента Р.Пуанкаре, який, дізнавшись про вбивство від австрійського посла в Парижі, одразу ж провів аналогію з убивством у 1894 р. французького президента Саді-Карно італійським терористом, що не призвело до погіршення відносин між Францією й Італією. На це австрійський посол відповів, що воно не було викликане франкофобською агітацією в Італії, у той час як Сербія впродовж багатьох років використовує усі засоби – легальні й таємні – щоб викликати ненависть до Австро-Угорської монархії⁹.

Натомість у самій Австро-Угорщині вбивство спадкоємця престолу, якого, урахувавши похилий вік правлячого імператора Франца-Йосипа, багато хто вже вважав своїм монархом, викликало справжній шок. Для громадян Австро-Угорської монархії особа імператора мала особливе значення. Вона була фактично тим єдиним, що об'єднувало численні народи, які населяли державу. У суспільній думці двоєдиної монархії існували побоювання, що після смерті Франца-Йосипа держава взагалі розпадеться. Тож усі надії поклалися на Франца-Фердинанда, який видавався діячем, здатним відновити велич і силу монархії. Саме він останніми роками керував збройними силами Австро-Угорщини, багато робив для їхнього реформування. Незадовго до сараєвського вбивства в центрі уваги преси була зустріч Франца-Фердинанда в його маєтку в Конопіште з німецьким імператором Вільгельмом II, що відбулася 12 червня. Хоча зустріч проходила за закритими дверима, висловлюва-

лися прогнози, що ерцгерцог розраховував за допомогою Німеччини здійснити давно задуману широку реорганізацію австрійської армії та флоту, щоб Австрії не довелося більше йти на поступки та боятися Росії¹⁰.

Крім того, Франц-Фердинанд був прихильником ідеї про перетворення Австро-Угорщини з дуалістичної монархії на федерацію, у якій мали отримати рівні політичні права й т. зв. "неісторичні народи". Це були, передусім, південні слов'яни, але відомо також про значні симпатії наступника до галицьких українців, тому львівська газета "Діло" писала з приводу сараєвського вбивства, що "годі уявити собі в нашій державі подію, яка могла б мати враження більш потрясаючої катастрофи, ніж та, що скоїлася в Сараєво. Катастрофи особисто людської й катастрофи політичної... Учора згасло життя, з яким була пов'язана політична доля нашої держави і її народів..."¹¹.

Хоча російська преса наголошувала, що вбивця – Г.Принцип – лише "хворий фанатик анархізму" і його не можна ототожнювати з усім сербським народом, австро-угорська преса одноставно визнала вбивство Франца-Фердинанда наслідком великосербської пропаганди через допущення в пресі та школах Сербії пропаганди, ворожої до Габсбургської монархії, надання свободи дій асоціаціям, які агітували проти неї і продовжували протестувати проти анексії Боснії й Герцеговини. Антисербські демонстрації, погроми, репресії проти сербів охопили всю імперію й набули характеру "неприборканого буревію". У Загребі відбувся розкол сербо-хорватської коаліції й права хорватська партія виступила проти спільної діяльності католиків з православними сербами. Особливо напружена ситуація склалася в Боснії, де було встановлено військовий стан, закрито сейм, щоб слідство могло поширитися й на сербських депутатів, загострилася боротьба між православними та католиками. У Відні було урочисто, під звуки патріотичних пісень спалено сербський прапор, причому спочатку планувалося зробити це перед російським посольством¹².

Частку відповідальності за сараєвське вбивство австрійська преса покладала на Росію, яка "систематично підготовлює загибель і розпад Австро-Угорської монархії і розпалює в Сербії почуття ворожості до неї, а наступник престолу з його твердою рішучістю надати імперії нові сили і новий блиск стояв поперек дороги російським планам"¹³. У політичних колах викликала сенсацію стаття в газеті "Reichspost", написана австрійським офіцером, який вказував на Росію як на моральну винуватицю вбивства: Росія зосередила усі свої військові приготування саме на це літо, її армія змобілізована, складається враження, що там знали, що станеться подія, яка всуне зброю в руки навіть терплячій Австрії. Тезу про те, що між російською воєнною готовністю й подіями в Сараєво є тісний причинний зв'язок повторили впливові органи англійської преси "Standart" і "Daily Chronicle": "немає сумніву, що ціла змова була підготовлена в Сербії й на Росію випадає частина відповідальності, якщо не вся", "основою вбивства є російська система усунення кожного невідданого противника на Балканах"¹⁴.

Цікаво простежити тогочасні прогнози наслідків сараєвського вбивства. Чи дійсно ніхто не передбачав війни глобального масштабу? Берлінська преса прогнозувала, що внутрішні наслідки – поглиблення національних суперечностей – будуть для Австро-Угорщини незрівнянно більшими, ніж зовнішні. Англійська "Таймс" передбачала посилення в Австро-Угорщині впливу противників будь-якої участі південних слов'ян у державних справах; однак по мірі того, як будуть зменшуватися їхні надії, все більшою стане небезпека їхнього остаточного розриву з монархією та спрямування їхньої діяльності в інше русло¹⁵.

Уже 22 червня (6 липня) газета "Киевлянин" висловила припущення, що переслідування сербів неминуче буде мати наслідком загострення австро-сербського антагонізму з всесвітньою, жорстокою війною в перспективі¹⁶. Хоча її можливих масштабів дійсно ніхто не уявляв. "Впевненість в нетривалості війни, яка, як усі вважали, не могла тривати більше чотирьох місяців, була такою, що я, як й інші офіцери, навіть не взяв із собою теплих речей. Так само і квартира моя в Чернігові була залишена так, начебто я поїхав у нетривале відраджання", писав М.Бонч-Бруєвич¹⁷.

Листаючи підшивку газети "Киевлянин" за червень–липень 1914 р., спробуємо простежити, які теми цікавили російську пресу в ті дні, яке місце серед матеріалів посідали проблеми австро-сербських відносин, коли стала очевидною небезпека європейської війни? Серед проблем, які найбільше турбували російське суспільство в дні "липневої кризи" були: реформа Урядового Сенату; замах на Г.Распутіна та його останні дні в Петрограді; загострення ірландського питання в Англії; ситуація в Албанії, що повстала проти влади німецького принца та візити прем'єр-міністра Турхан-паші до столиць європейських держав; процес Ганрієтти Кайо – дружини впливового французького політика, попередника Р.Пуанкаре на посаді глави уряду, прихильника покращання відносин з Німеччиною Жозефа Кайо – у зв'язку із убивством нею 16 березня 1914 р. редактора газети "Фігаро" за його намір опублікувати в пресі листи інтимного характеру та ін. Велику увагу преса приділила візиту в Росію президента Франції Р.Пуанкаре та великим страйкам, які охопили в цей час Петербург, Москву та бакинські нафтові промисли, мали масовий характер і супроводжувалися сутичками з поліцією. У їхній організації Микола II бачив "руку Німеччини". "Цьому приїзду не можна не надавати надзвичайного значення, особливо якщо співставити його з недавнім візитом англійських моряків, – писала газета "Киевлянин". – Тож за короткий термін відбувся наочний огляд симпатій держав, які входять до складу Троїстої згоди"¹⁸. Як зазначала з цього приводу паризька "Temps", "військова могутність союзу, що тимчасово похитнулася, цілком відновилася. Рівність замінила в Європі гегемонію Троїстого союзу. На цій основі базується мир, в ім'я якого Росія і Франція зазнали в останні роки тяжких жертв. "Сила, рівновага і мир" – так резюмували становище, що склалося, російський цар та французький президент¹⁹. Це відображало їхнє переконання, що зміцнення обороноздатності двох держав допоможе зберегти мир. Як недовзі з'ясувалося, це була ілюзія, оскільки така ситуація викликала протилежну реакцію австро-німецького союзу, його прагнення виступити саме зараз, поки рівновага сил не зрушилася остаточно у бік Росії та Франції.

Цікавою в цьому відношенні, на нашу думку, є стаття Ж.Гардеманна, опублікована у паризькому журналі "Matin" на початку липня 1914 р. Автор відзначав незвичайне пробудження Росії, величезний прогрес, здійснений нею за короткий час в усіх сферах людської діяльності. "Якщо подивитися на стан російської армії, то її мирний склад перевищує об'єднані сили Троїстого союзу. Таке саме напруження сил спостерігається на флоті, бюджет якого на сьогодні перевищує англійський. Росія стає найсильнішою військовою державою, яку коли-небудь бачив світ... Хоча вона прагне бути досить сильною, щоб наполягти на мирі, вона не має більше наміру допускати деяких дій Німеччини, подібних відправленню місії фон Сандерса в Константинополь, арешту чесних російських громадян під приводом шпигунства чи різкості представників німецької преси. За останні місяці російсь-

ка дипломатія говорить у новому тоні. Нерішучість змінилася твердістю. Російсько-французько-німецька угода стає дедалі нереальнішою. Франція і Німеччина розділені своїм минулим, Росія і Німеччина – своїм майбутнім, бо воно загрожує страшною російсько-німецькою боротьбою в економічній сфері²⁰.

Коли ж загроза австро-сербського збройного конфлікту стала очевидною, орган кадетів "Речь", на відміну від інших видань, пов'язав заходи Австро-Угорщини щодо Сербії з російською політикою на Балканах, "починаючи зі зближення з Румунією і завершуючи демонстративними заявами, що в 1915 р. чи в 1916 р. "ми будемо готові". Своім ультиматумом Австро-Угорщина виставила нам рахунок за хвалькуваті телеграми Жюля Гардемманна...²¹.

З початку липня газета "Киевлянин" публікувала матеріали з приводу смерті в Белграді російського посланця Н.Гартвіга, що дають можливість краще зрозуміти політику Росії на Балканах. Смерть сталася в австро-угорському посольстві в Белграді, а єдиним свідком нападу, що її викликав, став австро-угорський посланець барон Гісль, який цього дня повернувся до Белграду з Відня. Н.Гартвіг прийшов до нього о 9 вечора, у час, не дуже прийнятний для дипломатичних візитів. Очевидно, його візит був пов'язаний із сараєвським убивством, а напад стався внаслідок реакції Н.Гартвіга на передбачувані ним подальші заходи Австро-Угорщини щодо Сербії, які він намагався попередити.

Невдовзі після смерті Н.Гартвіга скупщина прийняла рішення про будівництво пам'ятника на його честь, асигнувавши на нього 100 тис. франків. У чому причина такої пошани сербів до російського посланця? Як писав Н.Савенко, член Державної Думи, голова Київського клубу російських націоналістів, завдяки зусиллям Н.Гартвіга становище на Балканах змінилося до невпізнанності: після переможних Балканських воєн 1912–1913 рр. Сербія збільшила свою територію і населення вдвічі, була охоплена небувалим національним підйомом, у ній знову посилювалися великосербські ідеї; у тилу Австро-Угорщини створено сильну Сербію з її шістьма корпусами; поставлено питання про злиття Сербії і Чорногорії в одну державу. Внаслідок цього престиж Росії в Сербії піднявся на небувалу висоту – серби зрозуміли: усім, чого вони досягли й можуть досягти в майбутньому, вони зобов'язані лише підтримці Росії³⁰. Хоча лідер кадетів П.Мілюков у своїх мемуарах висловлює щодо цього протилежний погляд: навпаки, цього разу Сербія досягла всього самостійно, без підтримки Росії, відчула власні сили й вирвалася з-під її опіки. А це, на його думку, звільнило й Росію від постійних турбот про балканські справи²³.

Отже, Н.Гартвіг проводив політику, спрямовану на посилення на Балканах Сербії, на протигагу Болгарії й Австро-Угорщині. У 1911 р., за рік до створення Балканського союзу, він обстоював думку, що питання про Константинополь і Босфор Росії варто відкласти до вирішення своєї великої суперечки з Австро-Угорщиною, бо його можна вирішити лише на уламках цієї держави: "Готуючись до боротьби з Австрією та вирішення цим шляхом віковичних питань нашої національної політики (завершення "збирання Русі" й оволодіння протоками) ми ніколи не повинні упускати з виду Сербію... Домагаючи здійснитися великосербській ідеї, ми тим самим виконуємо силу, непримиренно ворожу Австрії і союзу нам, бо сильна Сербія – гострий ніж для Австрії... з тилу"²⁴. Тож великосербська антигабсбургська пропаганда проводилася в Сербії на державному рівні саме за підтримки Н.Гартвіга. Він зайняв також рішучу просербську позицію під час балканських воєн на протигагу Болгарії. Хоча така позиція не

мала спочатку підтримки офіційного Петербурга, врешті саме вона взяла гору в політиці Росії на Балканах²⁵.

Що стосується вбивства сербськими націоналістами наступника австрійського престолу, то ця інформація, хоч і вміщується майже в кожному номері "Киевлянина", досить довго не має першорядного значення. В основному вона стосується особистості вбитого ерцгерцога, його родинних зв'язків, інших трагічних подій у родині Габсбургів, причому серйозний аналіз можливих ускладнень австро-сербських відносин з цього приводу відсутній. Вже 7 (20) липня повідомлено, що слідство з цієї справи завершено. "Нарешті на Балканах встановився мир, – писала газета 8 липня, – але в багатьох відношеннях це мир хиткий. Це албанське питання, греко-турецькі та австро-сербські ускладнення". Як бачимо, австро-сербські ускладнення розглядалися в контексті загальної тривожної ситуації на Балканах і не виділялися як такі, що мають першочергове значення. Однак з кожним днем увага до них посилюється. Лише 9 (24) липня, коли вперше опубліковано повідомлення про австрійську ноту Сербії, з'явилася тривога, що криза в австро-сербських відносинах може призвести до війни між ними.

Першою державою, що підняла тривогу з приводу небезпеки війни, була сама Австро-Угорщина, преса якої після публікації ультиматуму Сербії почала з великим хвилюванням обговорювати питання про війну. При цьому висловлювали сподівання, що Росія залишить Сербію без підтримки і війну таким чином буде локалізовано. Хоча в посольських колах тривожні настрої у Відні викликали здивування²⁶. Російська преса ще 10 (23) липня писала, що побоювання війни ні на чому не засновані й підтримуються лише у зв'язку із відсутністю офіційного спростування змісту ноти, який ще невідомий, а газетні повідомлення про неї надто надумані.

Однак вже наступного дня з посиланням на петербурзьку газету "Биржевые ведомости" опубліковано повідомлення, що австро-сербські непорозуміння набувають небезпечного характеру. Хоча й цього разу газета "Киевлянин" публікує його в кінці третьої сторінки: "Кампанія проти Сербії у віденській пресі, не виключаючи й офіційної, набула загрозливого характеру... Знаючи миролюбний характер імператора Франца-Йосифа та його прагнення утримати монархію від будь-яких авантур, австро-угорські політичні діячі, очевидно, хочуть примусити його рахуватися із суспільною думкою, яка одноставно висловлюється проти Сербії"²⁷. Російські оглядачі не знали, що на той час навіть миролюбний Франц-Йосиф вважав, що втручання Росії в сербські справи та експансію Сербії зупинити можна лише шляхом війни. Тож після Сараєвського вбивства меморандум Франца-Йосифа на адресу німецького імператора містив постскриптом: "Необхідність змушує монархію силою розірвати зашморг, яким противник прагне задушити її"²⁸, а Вільгельм II зробив вказівку послу Німеччини у Відні не стримувати Австро-Угорщину: "Із сербами потрібно покінчити якнайскоріше... Тепер, або ніколи!"²⁹.

Лише 12 (25) липня, за три дні до початку воєнних дій Австро-Угорщини проти Сербії та за сім днів до оголошення Німеччиною війни Росії, коли нарешті став відомим зміст австрійської ноти Сербії, інформацію про неї вперше вміщено на першій сторінці. Напередодні, 11 (24) липня, у Петербурзі відбулося екстрене засідання Ради Міністрів, присвячене цьому питанню, на якому висловлено тверду думку, що в разі оголошення Австрією війни Сербії Росія повинна активно втрутитися. Тож преса одноставно (за виключенням "Речи") зазначала, що з огляду на загрозливі ознаки бурі, яка насувається, Росія має бути готова до усього і в усеозброєнні зустрівти те, що має статися³⁰.

З цього часу вся увага преси прикута до австро-сербського конфлікту. При цьому чітко простежуються дві тенденції: прагнення Німеччини локалізувати воєнний конфлікт лише Австро-Угорщиною і Сербією та готовність Росії втрутитися. 14 (27) липня поставлено питання про можливу світову війну: "війна ще не оголошена, але це може статися в будь-який момент... Найбільша небезпека в тому, що, направляючи загрози Сербії, Австрія провокує Росію й робить це досить свідомо. Якщо Австрію не стримають її найближчі союзники чи з'єднаний концерн держав, то сербо-австрійський конфлікт легко може перетворитися на загальноєвропейську пожежу, про наслідки якої навіть страшно подумати. Міркування про локалізацію австро-сербського конфлікту вбачаються наївними і навіть безглуздими"³¹. "Допустити, щоб Австро-Угорщина проковтнула Сербію – це значить послабити себе дуже реально й дуже суттєво, це значить відмовитися від великодержавної політики, це значить показати усьому світу, що Росія з її величезною армією відмовляється від захисту своїх національно-державних інтересів..."³².

Оголошення 16 (29) липня Росією мобілізації у відповідь на початок воєнних дій Австро-Угорщини проти Сербії стало тією подією, яка призвела до оголошення Німеччиною війни Росії і маховик війни було запущено повною мірою. Для Росії ця війна стала, передусім, війною за престиж як великої держави, конкретні завдання в ній спочатку не ставилися, натомість постійно фігурували такі поняття як "честь", "гідність", "великодержавність". Як писав Н.Погодин, "події величезної значущості..., що розгорнулися так несподівано, застали російське суспільство зненацька. Цього ніхто не очікував. Щоб можна було впродовж 24 годин поставити питання про світову війну – такого прогнозу не робили навіть найсміливіші фантазери"³³. Однак блискавичне розгортання подій від моменту, коли загроза війни стала очевидною, до її фактичного початку лише свідчило про те, що глибокі причини війни були приховані від пересічних громадян, однак реально існували, визрівали роками й були активізовані балканськими війнами 1912–1913 рр. Обсяг статті не дає можливості їх проаналізувати, однак вже сучасники змогли побачити суттєві причини європейської кризи. Той самий Н.Савенко в редакційній статті газети "Киевлянин" 16 (29) липня дає реалістичне пояснення розвитку тогочасних подій: "Вся справа не в Австро-Угорщині, а в Німеччині. Раніше сербське питання не піднімалося. Лише... після того, як п. Ізвольський поставив мету своєю англо-російською угодою "ізолювати" Німеччину й надав нашій зовнішній політиці досить різкий антинімецький курс, Німеччина вирішила показати Росії, що, порвавши з нею, ми таким чином ізолювали не її, а себе. Берлін тоді натиснув на свою віденську кнопку. Послідувала анексія Боснії й Герцего-

вини. Сербському народу, а заодно й престижу Росії було завдано тяжкого удару... Ізвольський здійснив об'їзд великих держав, але він показав, що ізолювані дійсно ми... Самі ж ми були тоді "не готові"... З того часу пройшло п'ять років. Обставини за цей час дуже змінилися. Ще в минулому році було оголошено, що ми вже "готові". Загальноєвропейська політична кон'юнктура також сильно змінилася. І в майбутньому ці зміни відбувалися б на нашу користь, бо час – за нас. Але саме ця ясно усвідомлена обставина й породила тривогу в Австро-Німеччині. Там вирішили, що дати Росії виграти час – дуже небезпечно. Народилася ідея "превентивної війни". І те, що зараз відбулося, доводить, що ця ідея була підтримана... в Австро-Угорщині. На урочисту демонстрацію повноти й міцності російсько-французького союзу Австрія й Німеччина відповіли ультиматумом, виставленим Сербії..."³⁴.

Отже, незважаючи на свої відверто націоналістичні погляди, Н.Савенко висловив дві раціональні ідеї. По-перше, в основі суперечностей, що призвели до липневої кризи, а далі – до світової війни, лежали не австро-сербський і не австро-російський конфлікти, а російсько-німецький. Росія сама спровокувала Німеччину на превентивну війну: розпочавши з 1907 р. (з підписання угоди з Англією) відвертий антинімецький курс, демонструючи прагнення взяти реванш за приниження під час Боснійської кризи 1908–1909 рр. та ведучи підготовку до цього реваншу, зміцнюючи свої позиції на Балканах (що знайшло вираз у значному посиленні Сербії після Балканських воєн).

¹ Ватлін А. Германия в XX веке – М., 2002. ² Пуанкаре Р. Происхождение мировой войны. – М., 1924; Вильгельм II. Мемуары. События и люди. 1878–1918. – Минск, 2003; Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. – М., 1934. – Т. 1–6; Сазонов С.Д. Воспоминания. – М., 1991 та ін. ³ Бонч-Бруевич М.Д. Вся власть Советам. Воспоминания. – М., 1957; Самойло А. Две жизни. – Л., 1963; Шапошников Б.М. Воспоминания. Военно-научные труды. – М., 1974; Егоров И.В. От монархии к Октябрю. Воспоминания. – Л., 1980, ін. ⁴ Бонч-Бруевич М.Д. Знач. праця. – С. 11. ⁵ Там само. – С. 12. ⁶ Шапошников Б. Знач. праця. – С. 241. ⁷ Там само. – С. 243. ⁸ Там само. – С. 238. ⁹ Пуанкаре Р. Знач. праця. – С. 173. ¹⁰ К трагедии в Сараеве // Киевлянин. – 1914. – 18. 06. – С. 2. ¹¹ Діло. – 1914. – 29. 06. – С. 2. ¹² Киевлянин. – 1914. – 21. 06. – С. 2–3. ¹³ Иностранное обозрение // Киевлянин. – 1914. – 23. 06. – С. 1. ¹⁴ Росія і подія в Сараєво // Діло. – 1914. – 2. 07. – С. 2. ¹⁵ Иностранная печать о покушении // Киевлянин. – 1914. – 20. 06. – С. 3. ¹⁶ Без вины виновные // Киевлянин. – 1914. – 22. 06. – С. 2. ¹⁷ Бонч-Бруевич М.Д. Знач. праця. – С. 16. ¹⁸ Киевлянин. – 1914. – 8. 07. – С. 2. ¹⁹ Киевлянин. – 1914. – 10. 07. – С. 4. ²⁰ Киевлянин. – 1914. – 8. 07. – С. 3. ²¹ Киевлянин. – 1914. – 15. 07. – С. 4. ²² Киевлянин. – 1914. – 3. 07. – С. 1. ²³ Милуков П.Н. Воспоминания. В 2 т. – Т. 2. – М., 1990. – С. 119–120. ²⁴ Киевлянин. – 1914. – 3. 07. – С. 1. ²⁵ Савенко Н. Русофобство Болгарии и русофильство Сербии // Киевлянин. – 1914. – 10. 07. – С. 1–2. ²⁶ Киевлянин. – 1914. – 10. 07. – С. 4. ²⁷ Киевлянин. – 1914. – 11. 07. – С. 3. ²⁸ Пуанкаре Р. Знач. праця. – С. 176. ²⁹ Там само. – С. 178. ³⁰ Киевлянин. – 1914. – 12. 07. – С. 1. ³¹ Киевлянин. – 1914. – 14. 07. – С. 1. ³² Савенко Н. Бьет час // Киевлянин. – 1914. – 16. 07. – С. 2. ³³ Киевлянин. – 1914. – 15. 07. – С. 1. ³⁴ Савенко Н. Бьет час // Киевлянин. – 1914. – 16. 07. – С. 1–2.

Надійшла до редколегії 20.01.04

С.І.Іванисько, асп.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ В ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ

Розглянуто діяльність Всеукраїнського археологічного комітету та окремих його підрозділів в галузі збереження, охорони, реставрації та наукового дослідження Софійського собору в Києві.

Proposed paper devoted to All-Ukrainian Archaeological committee and its some departments activity in the region of conservation, restoration and scientific research of St. Sophia cathedrals in Kiev.

Софійський собор у Києві – визначна пам'ятка давньоруської архітектури першої половини XI ст., що була кафедральним собором Русі, центром духовного та світського життя. Київська Софія зберегла не тільки багатство давньої архітектури, а й комплекс монументального мистецтва, найповніший серед пам'яток того часу. Це вдалося завдяки подвижницькій діяльності пам'яткоохоронних органів та вчених, що входили до їхнього складу.

тального мистецтва, найповніший серед пам'яток того часу. Це вдалося завдяки подвижницькій діяльності пам'яткоохоронних органів та вчених, що входили до їхнього складу.

Ще до заснування Української Академії наук з'явилися публікації багатьох визначних науковців, у яких обстоювалася необхідність створення академічних центрів дослідження й охорони пам'яток. Наше дослідження присвячене діяльності одного з провідних пам'яткоохоронних осередків у середині 1920-х рр. – Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), і, зокрема, одному з аспектів у його роботі – вивченню Софійського собору в м. Києві.

Історіографія діяльності ВУАКу, його взаємодії з різними структурами та організаціями, опублікування результатів дослідження розпочалася ще в роки його діяльності (передусім, це праці членів комітету). На початку 30-х рр. співробітник комітету, з 1929 р. його вчений секретар, П. Курінний зробив спробу узагальнити досвід археологічних досліджень в Україні пореволюційної доби та визначити роль і місце в них ВУАКу¹. Цікаві дані є і в інших роботах 1920–1930-х рр. Проте, вже в середині 30-х рр. XX ст. діяльність комітету переглядалася і критикувалася як владою, так і в науковій літературі. Внаслідок цього на певний час ВУАК перестав бути темою наукових розвідок. Повернулись до вивчення діяльності комітету після другої світової війни². Особливо пошквалилося воно в 80–90-і рр. XX ст. З'являється низка робіт, присвячених культурній політиці радянського керівництва, пам'яткоохоронним організаціям та музейному будівництву в 1920–1930-і рр. взагалі, та ВУАКу зокрема, у яких розглядаються різні аспекти діяльності комітету³. Переважно робота ВУАКу досліджується в загальному плані в межах пам'яткоохоронних структур. Існує ціла низка біографічних праць, присвячених видатним науковцям – членам ВУАКу⁴. Практично недослідженим залишається питання конкретних досліджень ВУАКу, завдань, які ставили перед собою учені та процесу їхнього розв'язання. Лише окремі дослідники розглядають деякі аспекти дослідження св. Софії комітетом у певний обмежений період⁵. У нашій роботі ми спробуємо систематизувати відомості про роботу Всеукраїнського археологічного комітету на теренах Київської Софії (діяльність Софійської комісії), окреслити та проаналізувати основні напрями цієї діяльності.

Археологічний комітет при першому (історико-філологічному) відділі Академії Наук було утворено в 1922–1923 рр. на базі Археологічної комісії, яка була задумана як вища науково-теоретична установа радянської України в галузі археології, мистецтвознавства, етнографії, архітектури, музейної справи. У червні 1924 р. Археологічний комітет було реорганізовано у Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), який, залишаючись науковою установою в системі Академії Наук, став одним з підрозділів Управління науковими установами Народного комісаріату освіти УСРР (Укрнауки). ВУАК керував справами охорони пам'яток культури в межах України, археологічними розкопками та ін. За своєю структурою комітет поділявся на два основні відділи: археологічний та мистецтвознавчий (до складу якого входили три комісії: софійська, золотарська, трипільська)⁶. Реорганізований ВУАК розпочав здійснення широких організаційних заходів щодо згуртування навколо себе українських археологів та розгортання широких планомірних археологічних досліджень.

У справі охорони та дослідження історико-архітектурних пам'яток важливе значення має діяльність Софійської комісії. Робота Софійської комісії ВУАКу була продовженням діяльності, розпочатої ще до створення комітету. У 1918 р. було засновано Софійський комітет з ініціативи Ф. Шміта, що займався питаннями реставрації та дослідження Київської Софії. До складу його входили науковці та діячі церкви І. Моргілевський, В. Осьмак, С. Прокоф'єв, Г. Павлуцький,

М. Бойчук, Ф. Шміт, Д. Айналов, М. Біляшівський, А. Грабарь, Г. Нарбут, Д. Щербаківський та ін.⁷

Комісія для дослідження Софійського собору при першому (історико-філологічному) відділі Української Академії Наук була створена у травні 1921 р. Комісія мала співпрацювати із секціями мистецтва й археології, Археологічним комітетом. За браком матеріальних засобів, хоча б мінімальних, на оплату робітникам, вона змушена була припинити свою діяльність (за винятком індивідуальної праці В. Пархоменка та І. Моргілевського під керівництвом Ф. Шміта)⁸.

У червні 1923 р. Софійська комісія поновила свою роботу (за ініціативою акад. О. Новицького)⁹. До її складу входили М. Біляшівський, О. Грушевський, Ф. Ернст, В. Козловська, Ю. Красицький, І. Моргілевський, Ф. Шміт, Д. Щербаківський, С. Кобелєв, В. Осьмак, С. Прокоф'єв та ін. У 1924 р. Софійська комісія була приєднана до ВУАК.

Склад учених, що входили до комісії за різні періоди її існування був майже незмінним. Аналогічними залишалися і задачі комісії. Це дає нам привід говорити про роботу однієї Софійської комісії з перервами, виділити етапи її діяльності. Перерви в роботі Комісії можна назвати умовними, оскільки фактично вчені продовжували працювати над Софійським собором, незважаючи на те, що організаційно комісії не існувало. Ми вважаємо за доцільне виділити такі етапи діяльності Софійської комісії:

- 1918 р. – діяльність комітету, метою якого була реставрація, збереження та дослідження св. Софії;
- 1921–1923 рр. – становлення Софійської комісії та налагодження її роботи, діяльність комітету в складі Ф. Шміта, І. Моргілевського, В. Пархоменка;
- червень 1923–1933 рр. – поновлення діяльності комісії з ініціативи О. Новицького, перехід її під юрисдикцію ВУАКу, найбільш ефективні роботи зі збереження, реставрації та дослідження пам'ятки.

У роки революції та громадянської війни Софійський собор зазнав значних руйнувань та пошкоджень¹⁰. Пам'яткоохоронні осередки, що виникають у цей час на Україні, не раз піднімають питання охорони, реставрації, збереження та дослідження Софійського собору. У 1919 р. Ф. Шміт розробив проект усебічного дослідження та реставрації Софії Київської¹¹. Однак цей проект не було втілено в життя через постійні воєнні дії.

Стан цієї визначної пам'ятки давньоруського мистецтва XI ст. непокоїв не тільки вчених, що працювали в УСРР. На одному із засідань Конференції з урегулювання питань управління й фінансування наукових закладів федеративних і незалежних республік (проходила у квітні 1922 р. при Наркомосі РСФРР), Софійський собор у Києві вирішили віднести до пам'ятників світового значення¹². Однак, незважаючи на це рішення, дослідження та реставрація Софійського собору не могли бути проведені на належному рівні через хронічний брак фінансування та нестабільність політичної ситуації. Робота обмежувалася переважно необхідними запобіжними заходами та спостереженнями¹³. Крім матеріальних, на дослідженнях позначалися фактори політичного та ідеологічного плану. Труднощі виникали у зв'язку з втіленням у життя положень декрету "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви" і різного роду антирелігійних та антицерковних кампаній початку 20-х рр. XX ст. На початку 1923 р. науковці Києва, занепокоєні станом Софійського собору, звернулися до Народного комісара освіти УСРР В. Затонського, Наукового комітету, Укрголовпросвіти, Головополітосвіти з проханням посприяти у справі ремонту, охорони та дослідження пам'ятки (був розроблений і поданий на розгляд проект кошторису)¹⁴. Поки кошторис розглядали

керівні органи, проводилася лише та робота, що не вимагала коштів¹⁵. Відповідь В.Затонського була негативною: "Наркомос за станом своїх ресурсів, не лише капітальним ремонтом, але, навіть, й обстеженням Софійського собору в Києві ... зайнятися не може. Якщо дійсно стан їх (у документі йдеться про Софійський собор у Києві та Покровську церкву в Полтаві – прим. авт.) складає небезпеку в розумінні повного руйнування, пропоную залучити до обслідування місцеві губвиконкоми, у розпорядженні яких мають технічні сили. Можливо, виявиться необхідним внаслідок цього прийняти які-небудь заходи; але якщо буде хоча б найменша можливість відкласти витрату коштів на ремонт згаданих храмів до кращих часів, доведеться це зробити. Життя висуває перед нами багато завдань, ще більш важливих і невідкладних, ніж врятування пам'ятників старовини"¹⁶.

Робота Археологічного комітету з дослідження Софійського собору проводилася в кількох напрямках. Головну увагу звертали на стан пам'ятки і намагалися проводити необхідні ремонтно-реставраційні роботи, зверталися до Київського губвиконкому та Народного комісаріату освіти, уряду республіки з пропозиціями щодо збереження пам'ятки. У 1923 р. були проведені ремонтні роботи в соборі. У 1924 р. М.Касперович здійснив реставрацію ікони Миколи Мокрого. З 1927 р. для реставрації та укріплення фресок у Софійському соборі запросили проф. Д.Киплика¹⁷. У 1930–1931 рр. під керівництвом М.Сичова проводилася промивання та закріплення мозаїк собору¹⁸. І.Моргилевський робив детальні обміри різних частин храму. На 1931 р. Крайова інспектура охорони пам'яток запланувала провести детальне наукове обстеження Софійського собору, а з 1932 р. провести його ґрунтовну реставрацію¹⁹. Внаслідок цієї роботи було закладено підвалини і сформувався школа реставрації архітектури пам'ятки та її монументального мистецтва.

Окремим напрямом діяльності ВУАКу стали археологічні дослідження. Так, у 1925 р. під керівництвом В.Ляскоронського було проведено археологічні розкопки (з дотриманням сучасної методики робіт), під час яких виявили біля собору підземні галереї, що функціонували, на думку сучасних дослідників, в XI–XVIII ст.²⁰.

Науковці комітету та Софійської комісії друкували статті з історії будівництва храму, дослідження монументального мистецтва пам'ятки, працювали над створенням монографії, присвяченої собору.

У 1920-х рр. на території св. Софії діяли парафії Руської Православної церкви в Теплій Софії, а в Софійському соборі – Української Автокефальної Православної церкви, проте, це не позначилося на науковому дослідженні пам'ятки. Науковці та Парафіяльні ради, духовенство намагалися співпрацювати і не чинити перешкод один одному. Парафія УАПЦ взяла на себе частину витрат на ремонтно-реставраційні роботи Софійського собору, з огляду на те, що ВУАК необхідних коштів не мав. Софійська комісія та УАПЦ разом піклувалися про перенесення майданчику для гри в футбол, який було влаштовано на цвинтарі поруч із храмом²¹.

Незадовільне фінансування наукових установ позначалося на дослідженнях. У 1926 р. за браком коштів Софійська комісія обмежилася збиранням архівних матеріалів²². Не витримавши такого ставлення з боку влади, Ф.Шміт в кінці 1924 р. прийняв пропозицію перейти до Російського інституту історії мистецтв у Ленінграді²³. Ще один видатний діяч музейної та пам'яткоохоронної галузей Д.Щербаківський, не витримавши складної моральної обстановки, у червні 1927 р. покінчив з життям²⁴.

На межі 20–30-х рр. XX ст. в умовах розгортання боротьби з ідеологічними ворогами у суспільстві насаджувалися марксистсько-ленінські догми. Особливого руйнування зазнали історичні установи, були репресовані окремі науковці, ліквідовані всі українознавчі установи ВУАН. Зокрема, в 1929 р. від ВУАКу до створеного при Наркоматі освіти Українського комітету охорони пам'яток культури перейшли повноваження координації пам'яткознавчих розвідок. Значно погіршилося фінансування науково-організаційних заходів ВУАКу (польових досліджень, зокрема), були суттєво скорочені штати. Керівництво ВУАН та НКО УСРР настійно вимагало від його членів методологічного переозброєння. У 1933 р. роботу комітету було припинено, завершилася діяльність комісії, що існували при ньому (у т. ч. Софійської)²⁵.

Таким чином, 1920–1930-і рр. були важкими для дослідників Київської Софії. В умовах хронічної нестачі коштів, ідеологічної боротьби, політичного тиску режиму багато вчених та установ змушені були припинити свою роботу, емігрувати, дослідження обмежувалися переважно обстеженнями та спостереженнями. Політичні репресії та терор фактично підірвали науковий потенціал України. Проте, незважаючи на всі труднощі і складні умови праці, науковцям вдалося багато зробити в галузі дослідження, збереження та реставрації Софійського собору в Києві. Ми вважаємо, завданням сучасних дослідників є оцінити внесок учених 1920–1930-х рр. у вивчення св. Софії, повернути імена репресованим науковцям, проаналізувати їхню конкретну роботу, а також взаємостосунки між науковими установами та УАПЦ, кафедральним храмом якої була Київська Софія.

¹ Куринний П. Підсумки археологічних досліджень ВУАКу за 15 років. – К., 1932; Куринний П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. ² Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957 рр.) – К., 1957. ³ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990 – К., 1991; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (в 1917–1941 рр.) – К., 1999; Даниленко В. М., Касьянов В. Г., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991; Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція. (20–30-ті роки) – К., 1991; Заремба С. З. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002; Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. – К., 1995; Нариси з історії української інтелігенції. – К., 1994; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – К., 1995; Нестуля С. І. Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років). – Полтава, 1997; Нестуля С. І. Роль наукової та творчої інтелігенції в становленні Всеукраїнського Археологічного комітету (1917 – початок 30-х років). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1998 і т. д. ⁴ Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991; Репресоване відродження. – К., 1993 і т. д. ⁵ Нестуля С. І. Софійська комісія Всеукраїнської Академії Наук (1921 р.) // Історична пам'ять. – 2000 – № 1–2. – С. 176–182; Червониченко А. Діяльність Софійської комісії Української Академії Наук у 20–30-і рр. XX ст. // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. – К., 2003. – С. 207–213; Нестуля О. Доля. – Ч. 1. – С. 46–49, 74–76, 104–108, 127–129, 181–183, 220, Ч. 2. – С. 85. ⁶ Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1924 рік // Історія Національної Академії Наук України 1924–1928 рр. Док. та мат. – К., 1998. – С. 92. ⁷ Въ комитетъ по реставраціи Кіевскаго Собора св. Софіи. // Слово. – 1918 – № 43; Денисенко О. А. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в українській державі (1918 р.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 14; Нестуля О. Доля. – Ч. 1. – С. 46–49. ⁸ Барвінок В. Софійська комісія при Всеукраїнському Археологічному комітеті ВУАН // Хроніка археології та мистецтва. – 1931. – № 3. – С. 89; Науковий архів Інституту Археології Національної Академії Наук України (далі НА ІА НАН України). – Ф. ВУАК. – № 410, арк. 4–57; Нестуля О. Доля. – Ч. 1. – С. 105–107; Новицький О. Звіт за діяльність Софійської комісії ВУАН // Вісті ВУАН. – 1929. – № 5–6. – С. 27; Протокол № 127 Спільного зібрання ВУАН від 2 січня 1922 р. // Історія Академії Наук України 1918–1923 рр. Док. і мат. – К., 1993. – С. 479. ⁹ Барвінок В. Софійська комісія. – С. 89; Звідомлення про діяльність Всеукраїнської Академії Наук за 1921 р. // Історія АН України. – 1918–1923. – С. 304; Звідомлення про діяльність Всеукраїнської Академії Наук за 1922 р. // Історія АН України 1918–1923. – С. 337; Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук за 1923 р. // Історія АН України 1918–1923. – С. 394; Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1924 рік // Історія НАН України 1924–1928. – С. 92; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК № 410/1, арк. 10–38, № 410/2, арк. 1–31, № 410/3, арк. 2–28, № 410/4, арк. 1–6; Нестуля О. Доля. – Ч. 1. – С. 181–182; Новицький О. Звіт. – С. 27; Протокол № 172 Спільного зібрання ВУАН від 25

травня 1923 р. // Історія АН України 1918–1923. – С. 498. ¹⁰ Акуленко В. І. Зазнач. праця. – С. 38; Лукомський Г. К. Київ. Церковна архітектура ХІ–ХІХ віка. – К., 1999. – С. 38–41; Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 31, 66. ¹¹ Анисимов А. Проект реставрації св. Софії Київської. // Художественная жизнь. – 1920. – № 3. – С. 10–12; Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 74–75, 77–78. ¹² Там само. – Ч. 1. – С. 103. ¹³ Звідолення Української Академії Наук у Києві за 1923 рік // Історія АН України 1918–1923. – С. 394; Звідолення Української Академії Наук у Києві за 1924 рік // Історія АН України 1924–1928. – С. 92; Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 88, 104, 107. ¹⁴ Барвінок В. Зазнач. праця. – С. 90; Звідолення Української Академії Наук у Києві за 1923 рік // Історія АН України 1918–1923. – С. 392; Лист голови Археологічного комітету Ф. І. Шміта до А. І. Ряппо // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 372–373; Лист неодмінного секретаря ВУАН А. Ю. Кримського та голови Археологічного комітету Ф. І. Шміта до Наркома освіти України В. П. Затонського про невідкладні заходи по охороні Софійського собору // Репресоване краєзнавство... – С. 371; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК, № 410/1, арк. 1–8; Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 127–129. ¹⁵ Звідолення Всеукраїнської Академії Наук за 1923 р. // Історія АН України 1918–1923. – С. 394; Звідолення Української Академії Наук у Києві за 1924 рік // Історія НАН України 1924–1928. – С. 92. ¹⁶ НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК, № 6, арк. 6. ¹⁷ Акуленко В. І. Зазнач. праця. – С. 102; Барвінок В. Зазнач. праця. – С. 90; Звідолення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1927 рік. // Історія НАН України 1924–1928. – С. 346; Коротке звідолення про діяльність установ ВУАН за 1928 рік // Історія НАН України 1924–1928. – С. 496; Корчак-Чепурківський О. В. Коротке звідолення з діяльності установ при раді ВУАН за 1928 рік // Вісті ВУАН – 1929, № 3–4. – С. 8; Курінний П. П. Діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету за час з 1/Х – 1928 р. по 1/І – 1929 р. // Вісті ВУАН – 1929, № 2. – С. 12, 15; Нестуля О. Доля... – Ч. 1. – С. 220; Новицький О. Зазнач. праця. – С. 27–30; Тимченко Т. Р. Музейний напрям реставрації в Україні. Київська школа. 1920–1940 рр. Автореф. дис. ... канд.

іст. наук. – К., 1998. – С. 7. ¹⁸ Базилевич В. Роботи над обслідуванням мозаїк Київської Софії р. 1930 // Хроніка археології та мистецтва. – 1931. – № 3. – С. 53–56; Барвінок В. Зазнач. праця. – С. 90–91; Курінний П. П. Діяльність... – С. 12, 15; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК № 410/1, арк. 13; Нестуля О. Доля... – Ч. 2. – С. 85; Новицький О. Зазнач. праця. – С. 30–32. ¹⁹ НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК № 410/1, арк. 12; Нестуля О. Доля... – Ч. 2. – С. 85. ²⁰ Барвінок В. Зазнач. праця. – С. 90; Ляскоронський В. Г. Розкопки на подвір'ї Софійського собору в Києві // Науковий архів Національного музею історії України, Ф. № 5, оп. № 1, од. зб. 23-Б; Ляскоронський В. Розкопки на подвір'ї Софійського собору в Києві. Осінь 1925 р. // Коротке звідолення ВУАКУ за рік 1925. – К., 1926. – С. 87; Мельник-Антонович К. В. Г. Ляскоронський (Некролог) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929 – кн. XXIV – С. 367–387; НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК № 410/3, арк. 15–18, 20, 22–24, 29; Новицький О. Зазнач. праця. – С. 27. ²¹ НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК № 410/2, арк. 11, 14–15, 18–19, 29, 32–33, № 410/3, арк. 12, 28, 30, № 410/4, арк. 2. ²² Новицький О. Діяльність ВУАКУ в р. 1926 // Коротке звідолення ВУАКУ за 1926 рік. – К., 1927. – С. 4. ²³ Лист акад. Ф. І. Шміта Спільному зібранню ВУАН з роз'ясненням причин переходу на роботу до Російського інституту історії мистецтв у Ленінграді // Історія НАН України 1924–1928. – С. 64–66. ²⁴ Витяг з протоколу позачергового засідання Бюро Київського обкому КП(б)У з приводу листа наукових працівників Києва у зв'язку з самогубством проф. Д. М. Щербаківського // Історія НАН України 1924–1928. – С. 300; Лист до редакції київської газети "Пролетарська правда" групи учених Києва з приводу самогубства Д. М. Щербаківського // Репресоване краєзнавство... – С. 412–414; Посмертний лист Д. М. Щербаківського, завідуючого відділом етнографії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві до завідуючого Всеукраїнським музейним містечком на території Києво-Печерської Лаври П. П. Курінного // Репресоване краєзнавство... – С. 412. ²⁵ Акуленко В. І. Зазнач. праця. – С. 80; Нестуля С. І. Роль... – С. 13–14.

Надійшла до редакції 23.01.04

В. Г. Каленюк, асп.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕКОНОМІЧНУ СПІВПРАЦЮ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ З УКРАЇНОЮ ЗА РОКИ АДМІНІСТРАЦІЇ У. КЛІНТОНА (1993–2000)

Досліджено деякі аспекти ролі Адміністрації США У. Клінтона у сприянні економічному розвитку України.

The article deals with the studying of some aspects of the role of the USA's W. Clinton's Administration for the economic development in Ukraine.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., проблемі економічної співпраці Сполучених Штатів з державами, які утворилися на теренах СРСР і, зокрема, з Україною за роки Адміністрації У. Клінтона (1993–2000) приділялося і приділяється до сьогодні багато уваги як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Серед численних праць, на наш погляд, заслуговують на увагу дослідження О. Соскіна, Є. Понд, О. Плотнікова, Б. Будзана, що дозволяють краще розуміти такі аспекти обраної тематики як першопочатковий стан української економіки, проблеми та нереалізовані можливості в цій галузі. Праці В. Пиховшека, Дж. Сороса допомагають визначитися з ключовим поняттям дослідження – допомогою. Мемуари колишнього міністра закордонних справ – А. Зленка, наукові розвідки М. Малєка та А. Павленка підключають до теми україно-американської співпраці ще й проблему ядерного роззброєння, яка головним чином обумовлювала надання американської допомоги в період 1992–1994 рр. Однак, свідомо підкреслюючи високий професійний рівень праць зазначених авторів, на наш погляд, такі аспекти даної проблематики як тиск США на нашу країну, завищені сподівання на фінансову підтримку українських урядових кіл, що частково породило їхню бездіяльність, диспропорції у наданні допомоги порівняно з іншими республіками колишнього СРСР, погляд на Україну виключно крізь призму Росії і, зокрема, у плані допомоги, ще не здобули змістовного і, головне, вичерпного висвітлення. Наше дослідження цієї проблематики зумовило потреба комплексного аналізу україно-американських відносин зазначеного періоду в економічному аспекті.

Оскільки після розпаду СРСР США є єдиною наддержавою у світі, то молодим державам надзвичайно ва-

жливо розвивати з ними партнерські стосунки в усіх галузях і в усіх напрямках. Україна в цьому плані не є виключенням. Значення міжнародних взаємин у цьому напрямі зростає ще й тому, що розвиток плідної економічної співпраці допоміг би нашій державі у вирішенні багатьох проблем.

Починаючи розгляд вищезазначеної проблеми, варто було б пригадати, з яким вантажем наша держава розпочала економічну співпрацю із США. Оголосивши про свою незалежність, Україна від самого початку зіткнулася з дуже багатьма проблемами в економічній галузі. Для більшості західних спостерігачів залишалося незрозумілим, як могло статися, що країна з територією і населенням, співмірними із Францією, з висококваліфікованою робочою силою, родючим чорноземом і покладами вугілля, залізної руди, марганцю та сірки не може впорядкувати свою економіку. На їхню думку, перспективи економічного розвитку нашої держави (одного з найбагатших регіонів у Радянському Союзі) були набагато кращими, ніж у низці інших країн, що так само раптово зіткнулися з чисельними випробуваннями¹.

У цьому плані ми поділяємо погляд провідних вітчизняних фахівців з економічних питань, які стверджують, що Україні після розпаду Радянського Союзу дісталася одна з найважчих спадщин порівняно з іншими країнами колишнього СРСР: більше 90 % власності належало державі та колгоспокооперативам, тож необхідно було ліквідувати державну монополію і командно-адміністративне планування, а також змінити структуру основного капіталу. Це був дуже складний процес, оскільки 60 % основних фондів були задіяні в загальносоюзному виробництві і кінцевого продукту не виробляли, а економі-

ко-технічні зв'язки виявилися розірваними². Такого поняття як "національна економіка" взагалі не існувало. Відокремлення України як незалежної держави не супроводжувалося справедливим розподілом майна колишнього СРСР. Старі російські ринки, на які надходило 2/3 українського експорту, хаотично (оскільки розпад союзу був явищем спонтанним) перетворювалися на нові, внаслідок чого Київ залишився з великим торговельним дефіцитом³. Не випадково тодішній Президент України Л.Кравчук у квітні 1993 р. був змушений констатувати поспішність та штучність у розірванні зв'язків між країнами колишнього СРСР⁴.

Уже за перші три роки незалежності вироблений в Україні національний доход скоротився на 37 %, що за міжнародними критеріями означало економічний колапс. Продукція промисловості за цей самий період зменшилася на одну чверть⁵. Причому цей спад не був регульованим. Зокрема, згоралося виробництво товарів народного споживання: за 1991–1993 рр. – на 27 %, у т. ч. продовольства – на 35 %⁶. Загострювалася криза з продукцією сільського господарства.

Як наслідок, замість процвітання наша держава почала вироджуватися. Серед найгостріших проблем слід назвати також занепад торгівлі із колишніми республіками СРСР. Погіршилися умови міждержавних обмінів, в основному через різке зростання цін на енергоносії, що в середньому становило 6,5 % на рік. За підрахунками, зовнішні проблеми призвели до втрати доходів від експорту-імпорту та послуг на суму, що дорівнювала близько 14 % ВВП середньорічно⁷. Україна потрапила в залежність від індустріального та енергетичного потенціалу Росії.

На жаль, зіткнувшись із суворими випробуваннями, наша держава не обрала чіткої стратегії їхнього подолання. У січні 1994 р. на прес-конференції Президент Л.Кравчук сказав: "Ми розуміємо, що при проведенні економічних реформ масмо діяти рішуче і відповідально, і ми до цього готові"⁸. Цей заклик почув увесь політичний спектр України та світу, але в дійсності нічого істотного зроблено не було.

Натомість експорт товарів було штучно урізано. Атрофована індустрія продовжувала імпортувати газ і нафту втричі швидше, ніж США і шестеро швидше від Японії⁹. Українські заводи, значна частка яких була технічно застарілими, навіть за радянськими стандартами, продовжували розвалюватися.

Реакцією на ці зовнішні проблеми стало нагромадження неплатежів та спад виробництва. Випуск продукції у кінці 1993 р. скоротився майже наполовину, порівняно з 1990 р. Реорганізація економіки відтягувалася. Спочатку вихід вбачали в отриманні додаткових позик, у першу чергу від США та міжнародних фінансових установ, але з цим справа затягувалася (причини буде розглянуто нижче). Найболючішим питанням була на той час гіперінфляція, середньорічний рівень якої у 1993 р. наблизився до 5000 %¹⁰. Збільшення платежів за імпортовану з Росії нафту й газ було головним чинником створення дефіциту у взаєморозрахунках, який становив близько 9 % ВВП¹¹. Нестача іноземної валюти, включаючи російський рубль, призвела до стрімкого зростання державного боргу.

Здавалося, на Заході з розумінням поставилися до ситуації в українській економіці. Так, на спільній україно-американській прес-конференції у січні 1994 р. Президент США У.Клінтон заявив: "Для України це важливий перехідний період. Однак ваша держава багата на природні ресурси та людський талант. Оскільки багато сусідів України просуваються до ринкової економіки і

демократії, то я вважаю, що найбільш багатообіцяюче майбутнє України пов'язане, перш за все, з реформами та економічною інтеграцією в середині цих країн"¹².

Проте перехід від слів до дій був дуже тривалим і виснажливим. Справа в тому, що Україні дісталася не тільки важка економічна, а і ядерна спадщина у вигляді 176 міжконтинентальних ракет, а саме 130 ракет СС-19 та 46 ракет СС-24¹³, і формально всі вони були націлені на США. Тож не дивно, що американці хотіли безпосередньо прийняти участь у вирішенні проблеми роззброєння. Слід зазначити, що Адміністрація У.Клінтона отримала ці проблеми у спадщину від попередньої Адміністрації Дж.Буша-старшого і, на нашу думку, на перших порах взагалі не мала чіткої стратегії щодо їхнього вирішення.

Однією з головних проблем на шляху ядерного роззброєння стало його фінансове забезпечення. Київ був неспроможний платити за демонтаж зброї сам і вимагав, перш за все, від США адекватних компенсацій. Американці ж, у свою чергу, не уникали нагоди чинити тиск на українське керівництво, обіцяли компенсації (177 млн дол. та додаткові 175 млн дол. протягом 1994–1995 фінансових років)¹⁴, але водночас давали чітко зрозуміти, що питання економічної допомоги безпосередньо залежить від поведінки нашої держави у процесі ядерного роззброєння. Так, було, зокрема, і у Вашингтоні, куди українська делегація відбула на чолі з тодішнім віце-прем'єр-міністром Романом Шпеком у січні 1994 р. на переговори¹⁵.

Важливо зазначити, що це був перший візит офіційної вітчизняної делегації, який присвячувався вирішенню суто економічних проблем. Однак американці і тут не уникали питань ядерної зброї. Так, українцям було заявлено: якщо не буде ратифіковано "Тристоронню угоду" і не відбудеться приєднання до "Договору про нерозповсюдження ядерної зброї" (ДНЯЗ), то надходження обіцяних грошей буде заморожено. У разі ж, коли Україна буде слухняною, то економічна допомога зростатиме¹⁶. Було обіцяно сприяння не лише на рівні двосторонніх відносин, але й на рівні міжнародних фінансових організацій, таких як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк реконструкції і розвитку, міжнародні фінансові корпорації, Європейський економічний союз та ін. Усе це за умови виконання двох головних вимог – просування України шляхом реформ і ратифікація договорів з ядерного роззброєння.

Протягом 1992–1994 рр. наша держава виконала всі вимоги США стосовно ядерного роззброєння:

- демонтувала усю тактичну зброю до травня 1992 р. (2,5 тис. одиниць за даними Міністерства оборони);

- демонтаж стратегічної ядерної зброї взагалі випереджав графік: до середини листопада 1994 р. Україна передала Росії не менше 200 боєголовок ракет СС-20 та СС-24. Усі ракети СС-24, що перебували на території України, були ліквідовані;

- 5 грудня 1994 р. наша держава ратифікувала ДНЯЗ і в грудні того ж року набрав сили в Україні договір СТАРТ-1¹⁷.

Усе ж при цьому наша держава не отримала належної їй адекватної матеріальної компенсації. Допомога Адміністрації США була дуже незначною. У травні 1992 р. Україні виділили 70 млн дол. із Фонду Нанна-Лугара. У березні 1994 р. цю суму було збільшено до 350 млн¹⁸ дол. Незважаючи на скрутне економічне становище і брак економічної і соціальної допомоги США, Україна значною мірою сама платила за всі витрати, пов'язані з демонтажем ракет. На 31 грудня 1994 р. наша держава отримала лише 3,9 млн дол. на

ядерне роззброєння¹⁹. Зрозуміло, що ця сума не відповідала реальним потребам.

Тим часом в Україні ситуація напружувалася. Улітку 1994 р. бюджетний дефіцит сягнув 37 %. Борг за російську нафту та газ а також за інші імпортовані товари з країн колишнього Радянського Союзу дорівнював 4,3 млрд дол.²⁰

На час президентських виборів 1994 р. в Україні панувала жорстка економічна криза, яка загрожувала безпеці молодій державі. Новообраний Президент Л.Кучма оголосив курс на радикальні реформи в країні, що дало свої позитивні результати. Прослідкувати це можна на прикладі змін ВВП в табл. 1, яка складена нами на підставі узагальнення аналізу дослідження: Будзан Б. Новий "план Маршалла" для України // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 47–48.

Таблиця 1. Темпи змін показників ВВП, у %

Приріст	Рік	1990	1991	1992	1993	1994	1995
ВВП		-4.0	-13.5	-16.8	-14.2	-23.0	-11.8

Як видно з таблиці, якщо темпи скорочення ВВП в 1994 р. склали 23 %, то вже в 1995 р. – тільки 11,8 %.

Якою ж була ситуація із зовнішньою допомогою на цей час? Беручи до уваги геополітичну важливість України, її ядерне роззброєння, початок демократичних і ринкових реформ, угоди з прав людини і меншин, диспропорція у наданні допомоги порівняно з іншими республіками колишнього СРСР, на нашу думку, була великою. У той час, коли населення України становило 18,19 % населення країн колишнього СРСР – до нашої держави впродовж 1992–1995 рр. надійшло лише 9,08 % допомоги США країнам колишнього Союзу згідно з "Актом підтримки свободи", що поставило її на дев'яте місце серед дванадцяти колишніх республік. Зазначені диспропорції у наданні допомоги проілюстровано в табл. 2, яка складена нами на підставі узагальнення аналізу дослідження: "Україна та зовнішня допомога США". Підготовлено Українським народним союзом // Спостерігач. – 1995. – № 6. – С. 11.

Таблиця 2. Виділення коштів згідно з "Актом підтримки свободи" (1992–1995 фінансові роки)

Країни	Ранг	На душу населення (у дол. США)	Сума (млн дол. США)	% загальної допомоги
Вірменія	1	89,59	306	5,83
Киргизстан	2	39,16	178,9	3,41
Грузія	3	29,53	164,5	3,13
Росія	4	23,17	3465	65,96
Молдова	5	20,16	89,9	1,71
Туркменістан	6	17,87	68,6	1,31
Казахстан	7	13,59	232,4	4,42
Беларусь	8	13,25	137,5	2,62
Україна	9	9,18	476,7	9,08
Таджикистан	10	8,26	46,9	0,89
Узбекистан	11	2,97	64,3	1,22
Азербайджан	12	2,97	22,1	0,42
Загальна / середня сума		18,40	5252,8	100,00

Як видно з наступної таблиці, Україна отримала лише 9,98 % від загальної допомоги США, виділеної до 31 грудня 1995 р. Менше отримали лише Азербайджан та Узбекистан. Ці факти показані також і в табл. 3, яка

складена нами на підставі узагальнення аналізу дослідження: "Україна та зовнішня допомога США". Підготовлено Українським народним союзом // Спостерігач. – 1995. – № 6. – С. 11.

Таблиця 3. Обіцяні програми допомоги країнам колишнього СРСР (включаючи Фонд Нанна-Лугара)

Країни	Ранг	На душу населення (у доларах США)	Сума (млн доларів США)	% загальної допомоги
Країни СНД*		63	179,0	2,73
Вірменія	1	144,32	493,0	7,52
Грузія	2	77,22	430,2	6,56
Киргизстан	3	55,95	255,6	3,90
Молдова	4	45,73	203,9	3,11
Туркменістан	5	31,68	121,6	1,86
Беларусь	6	30,37	315,1	4,81
Таджикистан	7	22,99	130,6	1,99
Росія	8	22,46	3359,0	51,25
Казахстан	9	15,62	267,1	4,08
Україна	10	12,60	654,4	9,98
Азербайджан	11	10,66	79,4	1,21
Узбекистан	12	3,03	65,6	1,00
Загальна / середня сума		22,95	6554,2	100,00

* Допомога не на окрему країну, а країнам колишнього СРСР у цілому

Незважаючи на задекларовану підтримку американської адміністрації й оголошення 1994 р. "Роком України", допомога США нашій державі була мінімальною. Україна посідала передостаннє місце з дванадцяти країн колишнього СРСР, котрі отримали американську допомогу. На потреби України було витрачено лише 8,34 % допомоги США, виділеної до 31 грудня 1995 р. Це дані табл. 4, яка складена нами

на підставі узагальнення аналізу дослідження: "Україна та зовнішня допомога США". Підготовлено Українським народним союзом // Спостерігач. – 1995. – № 6. – С. 12.

Таблиця 4. Кошти, витрачені до 31.12. 94 (включаючи Фонд Нанна-Лугара)

Країни	Ранг	На душу населення (у доларах США)	Сума (млн доларів США)	% загальної допомоги
Країни СНД*		31	89,1	189
Вірменія	1	130,18	444,7	9,46
Грузія	2	65,89	367,1	7,80
Киргизстан	3	44,37	202,7	4,31
Молдова	4	34,74	154,9	3,29
Туркменістан	5	30,09	115,5	2,46
Беларусь	6	25,83	268,0	5,70
Таджикистан	7	18,17	103,2	2,18
Росія	8	15,23	2278,0	48,44
Казахстан	9	10,78	184,3	3,92
Азербайджан	10	8,09	60,3	1,28
Україна	11	7,55	392,1	8,34
Узбекистан	12	2,02	43,6	0,93
Загальна/ серед- ня сума		16,47	4702,9	100,00

* Допомога не на окрему країну, а країнам колишнього СРСР у цілому

І як видно з табл. 5, на душу населення наша країна отримала 7,55 дол., тоді як середній показник по країнах колишнього СРСР – 16,47 дол.

Таблиця 5. Розмір допомоги США на душу населення окремим країнам колишнього СРСР до 31.12.94, у дол. США²¹

Молдова	34,74	Росія	15,23
Туркменістан	30,09	Казахстан	10,78
Беларусь	25,83	Азербайджан	8,09
Таджикистан	18,17	Україна	7,55

Якщо замислитися над пріоритетами американської допомоги, то, на наш погляд, є підстави констатувати, що її розподіляли не за потребами країн, а за прагматичними та вузькополітичними інтересами тих, хто надавав допомогу. За даними схеми "Розмір допомоги США на душу населення окремим країнам колишнього СРСР до 31.12.94", Беларусь, яка навіть не почала реформи, отримала допомогу на душу населення у 3,3 разів більше, ніж Україна, Росія – у 2 рази більше, Азербайджан, законодавство якого, до речі, юридично забороняє отримувати допомогу США – на 7,2 % більше, ніж Україна. Адміністрація Сполучених Штатів наголосила, що Росія, Казахстан і Молдова є реформаторськими країнами, а, отже, заслуговують на підвищену допомогу. Якщо прийняти ці пояснення, то все одно виникає питання: Чому такі країни як, наприклад, Таджикистан і Туркменістан, які не здійснили ні політичних, ні економічних реформ, також отримали у 2,5 і у 4 рази більшу допомогу, ніж Україна? Відповідь на це питання полягає в тій же самій прагматичності та заполітизованості механізмів американської допомоги.

Хоча багато хто на Заході вважає, що російські реформи 90-х рр. XX ст. набули незворотнього характеру, співробітники Агентства міжнародного розвитку розкритикували приватизацію в РФ. Фінансове агентство уряду США встановило, що в Росії не створено до кінця 1994 р. ринкової економіки. У доповіді Європейського Союзу на початку 1995 р., демократичні реформи в Росії були піддані суворій критиці²². Розвиток конституційної кризи в Росії в 1993 р., яка призвела до елементів громадянської війни з людськими жертвами, депортації представників національних меншин з Москви викликали сумніви щодо дотримання прав людини і національних меншин у Росії. Незважаючи на це, Росія за 1995 р. отримала 65,96 % загальної допомоги США країнам колишнього СРСР (табл. 2).

Висновок напрашується сам: політикою Сполучених Штатів щодо надання чи не надання допомоги керують не демократичні засади, а лише економічні пріоритети.

Адміністрація США зауважила, що Україна лише нещодавно розпочала свої реформи і вони просуваються

надто повільними темпами. При цьому ігнорувалися заходи, зроблені нашою державою у справі формування демократичних інституцій. Незважаючи на суттєві проблеми, Україна зробила певні кроки у дотриманні прав людини і меншин, внаслідок чого українському уряду вдалося уникнути в Криму чеченського варіанту. Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин зазначив, що "Закон України про національні меншини" може служити взірцем для західноєвропейських країн"²³.

Адміністрація пропонувала в 1996 р. виділити Україні 20 % загальної допомоги США країнам колишнього СРСР. Відповідним актом Конгрес асигнував 250 млн дол. на допомогу Україні на 1996 фінансовий рік²⁴, що було, однак, знову не пропорційно чисельності її населення порівняно з чисельністю колишнього СРСР.

Своє бачення такої політики уряду США, з яким у цілому ми згодні, дав визначний американський політолог – З.Бжезинський: "...на Заході взагалі-то недооцінили системну складність необхідних змін, протидію вкоріненій і все ще повсюди існуючій номенклатури і тривалість самого процесу перетворень. Виразним прикладом цього, вважає дослідник, є те, що програми американської допомоги базувалися на думці, що перехідний період буде тривати близько п'яти років"²⁵.

Тим більше можна погодитися з думкою відомого фінансиста Дж. Сороса, який взагалі вважає надання допомоги колишньому СРСР суцільною низкою помилок. Він умовно поділяє історію надання допомоги на три фази: перша – коли Захід мусив би її пообіцяти, проте не зробив цього; друга – коли пообіцяв, але не дав; третя – коли дав, але не подбав про її найраціональніше використання. Економічну допомогу Сорос вважає лише засобом, а не метою, й ефективність її буде полягати в зменшенні, а не збільшенні²⁶.

Якщо зробити висновки з виступу колишнього держсекретаря США У.Крістофера в Штутгарті 6 вересня 1996 р., позиції Президента У.Клінтона, висловленої ним під час візитів Президента України Л.Кучми до Вашингтону у травні та листопаді 1997 р., а також численних заяв тодішнього держсекретаря М.Олбрайт, то ставало очевидним, що місце України в зовнішньополітичній стратегії США все ще великою мірою залежало від напряму й темпів реформування економіки та здатності подолати корупцію.

На жаль, Адміністрація У.Клінтона надто буквально сприйняла ідею республіканців щодо скорочення у 1996–2000 рр. урядових витрат на 100–190 млрд дол. щорічно, у т. ч. й за рахунок допомоги іншим державам²⁷.

Як наслідок, постраждала і наша країна. У 1997 р. США відмовили Україні у збільшенні фінансової допомоги з огляду на повільні темпи реформ. Та як слушно

зазначалося з цього приводу в українській пресі, відсутність допомоги нічого не міняла, бо "все одно кошти в основному залишалися в Америці"²⁸.

Сполучені Штати також зтягували з обіцяною фінансовою підтримкою проекту закриття Чорнобильської АЕС, так само як і не підтримали Україну на переговорах з міжнародними фінансовими організаціями. Пояснювалися подібні акції тим, що в нашій державі сильна корупція. Не приховуючи наявності цього ганебного явища, слід однак нагадати, що і в Російській Федерації корупція була не слабшою. Однак обсяг інвестицій в Росію в 1997 р. порівняно з аналогічним періодом минулого року виріс не менше, ніж утричі²⁹.

У той же час і російсько-українські економічні відносини розвивалися не на користь останніх. Акцизні і митні 25 % збори на ввіз українського цукру в Росію – це характерні приклади економічного несприяння, яке проводила Росія проти України. І хоча серед фахівців панує думка, що економічні акції РФ проти нашої держави мали політичний підтекст³⁰, усе ж на нашу думку, звинувачувати Росію в тому, що вона всіма засобами відстоювала власні інтереси недоречно хоча б тому, що велика сусідка не зобов'язана допомагати у вирішенні наших проблем після розпаду СРСР.

2–3 квітня 1998 р. у Вашингтоні проходило четверте засідання Комітету з питань сталої економічної співпраці в межах Міждержавної комісії Кучма – Гор, яка була заснована у вересні 1996 р. з метою підтримки безпосередніх урядових контактів. На засіданні обговорювалися, зокрема, макроекономічні та фінансові питання, а також хід структурної реформи, розвиток приватного сектору і фондового ринку в Україні, заходів щодо розвитку взаємовигідної двосторонньої економічної співпраці, поліпшення інвестиційного клімату в Україні та створення привабливого середовища для бізнесменів, що сприяло б економічному зростанню в Україні. Окреме засідання було присвячене розгляду скарг деяких американських компаній щодо умов своєї діяльності в Україні³¹. Важливо зазначити, що саме прогрес у поліпшенні інвестиційного клімату було висунуто американським Конгресом як умову зовнішньої допомоги нашій державі.

Вітчизняні економісти характеризували весну 1997 – літо 1998 рр. як порівняно вдалий для України період. Однак переходу до стабілізації й економічного зростання, на жаль, не відбулося. Непросту ситуацію в економіці України доповнила криза середини 1998 – 1999 рр. Це мало відчутні негативні наслідки. Економічна активність впала на 1,7 %, а загальний спад становив, починаючи з 1991 р., більше 50 %³². Одним з наслідків кризи стало посилення зовнішньополітичної вразливості.

На той же час допомога Україні від США скоротилася з 225 млн дол. до 195 млн дол. в 1998 р.³³. М.Олбрайт в інтерв'ю на запитання журналістів про те, чи триватиме подальше скорочення допомоги від США, відповіла, що все залежатиме від тих даних про стан економіки, які вона отримає в Києві і подасть у своєму звіті на розгляд Конгресу.

Отже, українським урядам, які змінювалися доволі часто, починаючи з 1991 р., не вдавалося відновити довіру інвесторів. І це відбувалося не тільки через кризу, а і через відсутність дієвого законодавства в цій сфері та відсутності в офіційних структур реальних важелів впливу для подолання тінізації економіки.

У цілому ми поділяємо думку експертів тижневика "Дзеркало тижня", які зазначають, що проблема україно-американських відносин – це не проблема американської допомоги. Не тільки з тієї причини, що жодна держава у світі не існує за рахунок зовнішньої допомо-

ги. Висловлюючись від імені тих американських кіл, які шкодують через відсутність своєрідного "плану Маршалла" для Східної Європи, експерти зауважують, що проблема не в тому, що Україна могла б претендувати на більші кошти. Проблема в тому, що "допомогу можна надавати країні, процеси в якій можна прогнозувати, правова система якої є прозорою"³⁴. На жаль, відповідні дії вітчизняного керівництва у цьому напрямі не були достатньо ефективними.

На початку 1999 р. економічна активність України різко падає. Спроби українського уряду отримати додаткові кредити для покриття боргів, які зростали, не відзначалися успішністю. За офіційними даними обсяг ВВП в січні 1999 р. скоротився на 3,3 % порівняно з аналогічним періодом 1998 р., причому темпи падіння виявилися вищими, ніж у попередні місяці³⁵. Ці цифри були оприлюднені всього через кілька днів після того, як Президент Л.Кучма дав доручення уряду забезпечити в першій половині 1999 р. приріст промислового виробництва на 2 %. У січні 1999 р. державна скарбниця недоотримала 570 млн дол.³⁶

Усе ж таки, у другій половині 1999 р. після фінансової кризи в Україні відбулося певне економічне зростання, що дало змогу мінімізувати річні темпи падіння ВВП до 0,4 %³⁷. Водночас бракувало впевненості, що уряду вдасться закріпити невелике економічне піднесення та відновити довіру інвесторів. Обсяг іноземних інвестицій за період 1994–1999 рр. становив 2,7 млрд дол. У той час як обсяг іноземних інвестицій у Росію за цей же період дорівнював 13,6 млрд дол.; у Польщу, Чехію, Угорщину – на кожну в середньому 41,7 млрд дол.³⁸

В інтерв'ю наприкінці жовтня 1999 р. Струоб Телботт – перший заступник держсекретаря США відзначав: "Якщо Україна хоче поновити довіру інвесторів, що є основою економічного зростання, успіх у боротьбі з корупцією життєво важливий... Ми хотіли б бачити продовження руху України на демократичному шляху, продовження її інтеграції із Заходом і прискорення ринкових реформ"³⁹.

Негативним у цьому питанні для України було те, що більшість висновків про ситуацію в нашій державі та рішень щодо надання чи ненадання їй допомоги робилися при порівнянні з Росією. При цьому застосовувався механістичний підхід в оцінках реформ, до уваги майже не бралися вищезазначені історичні причини вражаючих економічних диспропорцій.

Довготривала невизначеність курсу економічних реформ, непослідовність та неефективність реалізації економічної політики в цілому затримали процес створення ринкового середовища, а також створили негативний імідж нашій країні за кордоном.

Тим часом Захід продовжував економічний тиск. У березні 2000 р. "Файненшл Таймс" опублікувала статтю, у якій зазначалися факти, коли кредити МВФ нашій державі використовувалися не за призначенням, а надходили в кишені окремих посадових осіб. Також повідомлялося про слухання учасників фінансового скандалу в Конгресі США⁴⁰.

Подібні звинувачення набули широкого розголосу, що, безумовно, зашкодило авторитету нашої держави, її Президента та деяких впливових державних посадовців. У середині 2000 р. міжнародне рейтингове агентство "Mood's Investors Service" істотно знизило кредитний рейтинг України, тим самим прирівнявши її до Пакистану, що не виплачує борги за єврооблігаціями (нижчим є лише рейтинг Еквадору, який оголосив про дефолт і ввів в обіг американський долар)⁴¹.

Як бачимо, історія україно-американської співпраці у сфері економіки за роки Адміністрації У.Клінтона, була

далеко не безхмарною. І в цьому, на наше глибоке переконання, винна, у першу чергу, наша держава. Україна мала безпідставні сподівання на підвищену увагу та нічим не обумовлену допомогу від США. Протягом досить тривалого часу побутувала наївна думка, що проголошенням незалежності українці вже зробили все, що мушили, а економічне процвітання нам принесуть на тарілці ззовні і всі потреби профінансують американські спонсори.

Сьогодні вітчизняному керівництву важливо врахувати і ту обставину, що політика гнучкості часів Адміністрації У.Клінтона, а також період декларативної підтримки нею України та її європейського вибору відійшли в минуле. Нова Адміністрація солідаризується з ЄС у вимогах стосовно української зовнішньоекономічної політики, що якнайкраще простежується в Меморандумі економічної політики України в МВФ⁴². Саме ним підкреслено обмеження, котрі не відповідають національним інтересам України.

На нашу думку, давно назрілою і життєво необхідною є потреба відкинути нічим не обумовлені сподівання на зовнішню допомогу, яка, до того ж, часто використовувалася, як це не прикро зазначати, не за призначенням, і більше розраховувати на власні сили. Ми вже втратили дуже багато часу і головне – нашкодили власній міжнародній репутації. Можливо, ще не пізно зупинити регрес і вдатися до такого необхідного реформування владних структур, створити дієву систему ринкової економіки, цивілізоване законодавство в цій галузі. Усе це разом допомогло б Україні стати надійним економічним партнером, у т. ч. і для сучасного світового лідера, яким є США.

¹ Понд Є. Україна: кінець руху навропацьки // Спостерігач. – 1995. – № 6. – С. 3. ² Соскін О. Україна на шляху реформ: досвід і перспективи // Економічний часопис. – 2000. – № 6. – С. 32. ³ Плотніков О. Економіка сучасної України: виміри деградації // Політична думка. – 1997. – № 3. – С. 61. ⁴ Московские новости. – 1993. – 4 апреля. ⁵ Соскін О.

Україна на шляху реформ: досвід і перспективи // Економічний часопис. – 2000. – № 6. – С. 32. ⁶ Там само. ⁷ Коломієць П. Під дією зовнішніх шоків // Політична думка. – 1994. – № 9. – С. 26. ⁸ Спільна пресконференція Президента України Л.Кравчука та Президента США У.Клінтона // Політика і час. – 1994. – № 2. – С. 85. ⁹ Понд Є. Зазнач праця. – С. 3. ¹⁰ Коломієць П. Зазнач праця. ¹¹ Єременко В. Що маємо і чого прагнемо? // Політика і час. – 1995. – № 3. – С. 37. ¹² Спільна пресконференція Президента України Л.Кравчука та Президента США У.Клінтона... ¹³ Malek M., Pavlenko A. Sicherheit und Verteidigung // Die Ukraine in Europa. – Wien; Kolin, Weimar, 2003. – S. 71. ¹⁴ Спільна заява Президента України Л.Кравчука та Президента США У.Клінтона... – С. 72. ¹⁵ Зленко А. Дипломатія і політика. – Х., 2003. – С. 281. ¹⁶ Макаренко О. Допомога під реформи // Політика і час. – 1994. – № 3. – С. 3. ¹⁷ Malek M., Pavlenko A. Sicherheit und Verteidigung // Die Ukraine in Europa. Boehlau Verlag – Wien; Kolin, Weimar, 2003. – S. 71. ¹⁸ Зленко А. Дипломатія і політика. – Х., 2003. – С. 314. ¹⁹ Україна та зовнішня допомога США. Підготовлено Українським народним союзом // Спостерігач. – 1995. – № 6. – С. 12. ²⁰ Понд Є. Зазнач праця. – С. 4. ²¹ Україна та зовнішня допомога США. Підготовлено Українським народним союзом // Спостерігач. – 1995. – № 6. – С. 13. ²² Там само. – С. 15. ²³ Там само. – С. 15. ²⁴ Там само. – С. 16. ²⁵ Бжезинський З. Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 13. ²⁶ Сорос Дж. На засадах відкритого суспільства // Політика і час. – 1994. – № 6. – С. 8. ²⁷ Graham G. Republican Plan to cut USA Spending by \$180 bn // Financial Times. – 1995. – March 17. ²⁸ Крюков А. "Я хмари розжену руками" // День. – 1997. – 20 трав. ²⁹ Лісцин Є. Світові стратегічні колізії: що вони несуть Україні // Економічний часопис. – 1997. – № 10. – С. 7. ³⁰ Там само. ³¹ Дипломатичне дось'є. В.56 // Політика і час. – 1998. – № 5. – С. 83. ³² Лиховик В. Україна балансує на грани дефолта. Ассошиейтид пресс из Киева // За рубежом. – 1998. – 11–17 марта. ³³ Мостовая Ю. Накануне. Интервью с М.Олбрайт // Зеркало недели. – 1997. – 6–12 февраля. ³⁴ Лиховик В. Украина–США. вялотекущее партнерство // Зеркало недели. – 1998. – 14 февраля. ³⁵ Лиховик В. Зазнач праця. ³⁶ Там само. ³⁷ Гесць В. Майбутнє твоє, Україна // Політика і час. – 2001. – № 5. – С. 35. ³⁸ Прутник Е. Об источниках экономического роста в Украине // Економічний часопис. – 2000. – № 6. – С. 43. ³⁹ Талботт С. Мы озабочены некоторыми проблемами в нынешней кампании. Интервью // Зеркало недели. – 1999. – 23–29 октября. ⁴⁰ US seeks culprits for misuse of IMF loans // Financial Times. – 2000. – March 26. ⁴¹ Соскін О. Україна на шляху реформ: досвід і перспективи // Економічний часопис. – 2000. – № 6. – С. 36. ⁴² Ukrainian Memorandum of Economic Policies, August 11, 1998. The IMF Press Release Series Washington DC. – 1998. – P 1–28

Надійшла до редколегії 20.01.04

В.В.Корнієнко, асп.

ХРОНОЛОГІЯ АНТРОПОМОРФНОЇ СКУЛЬПТУРИ ПІЗЬОГО ПАЛЕОЛІТУ РУСЬКОЇ РІВНИНИ

Розглянуто і проаналізовано антропоморфну скульптуру пізнього палеоліту Руської рівнини. На підставі використаного матеріалу доведено, що два стилі палеолітичного мистецтва пояснюються хронологічною, а не регіональною відмінністю.

The article analyses antropomorfical sculpture of Russian flat. the author on the ground the describe material shows that two styles of the paleolithic art are connecting with chronological and not regional differences.

Як кожна пам'ятка палеолітичного мистецтва, антропоморфна скульптура викликає постійну увагу дослідників, тому на даний момент існує багато праць, присвячених різним проблемам вивчення антропоморфної скульптури пізнього палеоліту¹. Проте багато питань, пов'язаних з цим видом палеолітичного мистецтва, лишаються нерозв'язаними, оскільки нові відкриття та детальніше дослідження вже опублікованих матеріалів вносять певні корективи до вже існуючої і начебто вірної відповіді. Зокрема, це стосується питання періодизації антропоморфної скульптури та, виходячи з цього, питання хронологічного розвитку стилю скульптурного зображення людини в пізньому палеоліті. У нашій статті дається спроба вирішення вищезазначених питань на основі матеріалів, що походять зі стоянок Східної Європи. З місцезнаходжень цієї території ми маємо велику колекцію антропоморфної скульптури. Стоянки, на яких її виявлено, розташовані поблизу річок: Дністра (Косауци, Молодове V), Дніпра та його приток (Мізин, Межиріч, Добранічівка, Супонєве, Хотильове II, Єліссєвичі, Авдєєво), Дону та його приток (Костьонки I, Костьонки II, Костьонки IV, Костьонки XIII, Гагаріно, Мінівський яр). Ми не ставимо собі за мету

наводити детальний опис кожної статуетки, оскільки вже існують публікації, що містять такі дані, однак без короткого опису наявних матеріалів нам не обійтися, тому що це пояснює, на основі яких даних ми робимо ті чи інші висновки. Для зручності ми скористаємося порядком наведення опису скульптури за географічною ознакою, а саме: із заходу на схід за басейнами річок, біля яких виявлені стоянки, серед матеріалів яких знайдено антропоморфну скульптуру.

З району Дністра походять дві антропоморфні скульптури. Одна з них, місцезнаходженням якої є стоянка Косауци, має вигляд фігурки, що сидить. В основу її форми покладено природну конкрецію каменю². Інша походить зі стоянки Молодове V (сьомий шар). Вона схожа на видовжений підпласкуватий стрижень, у верхній частині якого видно зображення голови, ніби втягнутої у плечі. Інші антропоморфні скульптури, на нашу думку, інтерпретовані помилково³. Варто також зазначити, що деякі дослідники відносять до антропоморфної скульптури підвіску з бивня мамонта, виявлену в гроті Бринзени I, яка складається з двох площин, перпендикулярних одна до одної (видовженої верхньої та трикутної нижньої), вкритих орнаментом з рядів крапок. Спо-

чатку вона була інтерпретована як зображення риби⁴ але потім її співставили зі статуетками пізнього льодовиков'я (Межиріч) і визначили як антропоморфну⁵. Проте, на нашу думку, така інтерпретація є сумнівною.

Більш багатим на місцезнаходження з антропоморфною скульптурою є Дніпро та його притоки. Найбільш відомими статуетками цього регіону є мізинські (с. Мізин на р. Десна). Під час досліджень цієї стоянки виявлено 17 статуєток та їхніх фрагментів, що мають вигляд, у цілому, видовжених стрижнів з однобічним здуттям, більшість із яких рясно вкриті вирізьбленим орнаментом⁶. Дві з цих статуєток інтерпретуються як чоловічі⁷. З цієї стоянки походять ще дві статуетки, які є частинами бивнів мамонта, оброблених таким чином, що нагадують людські статуетки, проте така інтерпретація може виявитися хибною. Другою відомою стоянкою цього регіону є Межиріч (р. Рось), де також виявлено антропоморфну скульптуру, проте кількість знайдених на цій стоянці фігурок у різних джерелах подається різно – 9⁸, 6⁹, 5¹⁰, 4¹¹. Аргументованішою, на нашу думку, є кількість у п'ять фігурок, виготовлених, як і мізинська скульптура, з бивня мамонта. Чотири з них плоскі, верхня частина видовжена, а нижня – розширена, п'ята за формою нагадує статуєтки з Мізину. Одна з плоских фігурок має обличчя, вирізьблене на збереженій частині обламаної верхньої частини. Фігурка, подібна до плоских межиріцьких, виявлена на стоянці Добранічівка, інші ж фігурки, що раніше інтерпретувалися як антропоморфні, насправді не можуть вважатися такими¹². Усі перелічені вище скульптурні зображення є схематичними, проте з цього регіону походить і реалістична скульптура, яскравим прикладом якої є фігурка з бивня мамонта зі стоянки Єліссєвичі II (р. Судость, ліва притока р. Десна), що має яскраво виражені людські риси¹³. Можливо, голівка з бивня мамонта від подібної реалістичної скульптури виявлена на стоянці Супонєве (на р. Десна)¹⁴. Також реалістична антропоморфна скульптура виявлена на стоянці Хотильово II (р. Десна), звідки походить 3 цілі статуєтки та 3 фрагменти (виділяють ще кілька антропоморфних статуєток схематичного стилю, проте така інтерпретація далека від остаточного визначення)¹⁵. Зі стоянки Авдєєво, що розташована на одній з приток р. Десни, також походить велика колекція антропоморфної скульптури. Вона складається з 12 скульптур, причому деякі з них є незавершеними. У цілому скульптура має яскраво виражені реалістичні риси, навіть дві схематичні фігурки, виготовлені з метакарпальної кістки мамонта (у той час як решта скульптур виготовлена з бивня мамонта) не дають підстав сумніватися в тому, що вони зображують людину¹⁶. Стилістично скульптура Авдєєвської стоянки наближається до скульптури стоянок донського регіону.

Серед стоянок регіону р. Дон найвідомішою є Костьонки I, де зібрано величезну кількість антропоморфної скульптури – 7 цілих статуєток та 129 фрагментів. Деякі фрагменти – т. зв. "медальйони", що інтерпретуються як нижня частина живота або зображення вагини, та обличчя, які поєднують у собі людські та тваринні риси – передають зображення людини через характерні деталі тіла; решта фрагментів є залишками розбитих статуєток. Більша частина статуєток цієї стоянки виготовлена з мергелю¹⁷. Така сама фігурка з мергелю виявлена на стоянці Костьонки XIII (р. Дон), разом з уламком голівки статуєтки з бивня мамонта¹⁸. З крейди виготовлена статуєтка, що походить зі стоянки Минівський Яр (р. Сіверський Донець), втрачена під час війни¹⁹. З іншої стоянки цього регіону – Гагаріна (р. Дон) – походить антропоморфна скульптура, виготовлена з бивня мамонта. На цій стоянці виявлено 9 цілих скульптур

різних стадій виготовлення та 5 фрагментів. Фігурки так само мають яскраво виражені антропоморфні риси²⁰. Схематичні скульптури людини, виготовлені з бивня мамонта, виявлені на стоянці Костьонки II²¹ та Костьонки IV²², проте інтерпретація скульптури з останньої стоянки як антропоморфної може виявитися хибною.

Отже, з вищенаведеного переліку (нагадуємо, що в ньому ми не наводили детального опису скульптури – у разі потреби читач може віднайти його у поданій літературі) можна виділити два стилі антропоморфної скульптури – реалістичний та схематичний. Причому географічно схематична скульптура поширена в районі р. Дністер та р. Дніпро, а реалістична – у районі притоки р. Дніпро р. Десни та р. Дону. Це ніби зазначає існування двох районів розвитку стилів. Про різницю між деснянською та донською групами стоянок писала З.Абрамова²³. Якщо мізинська скульптура визначалася як самобутнє явище, то приналежність скульптури стоянок Єліссєвичі та Супонєве до деснянської групи – за подібністю кам'яного інвентаря та орнаменту. При цьому зазначалася етнографічна відмінність між регіонами. Про наявність двох гілок розвитку пізньопалеолітичного мистецтва (донського, дніпровського) писала Л.Яковлєва²⁴. Проте в працях дослідників ці два регіони виступають як існуючі хронологічно в однаковому просторі. Звідси можна було б зробити висновок про наявність двох палеолітичних культур, носії яких мешкали у двох регіонах одночасно. Проте, якщо порівняти хронологічні дати стоянок, картина дещо змінюється.

За основу для хронологічної таблиці взято матеріал радіовуглецевого датування стоянок. На жаль, вимір концентрації вуглецю поки що точно не визначається, тому отримані дані інколи бувають досить різними (наприклад, досить сумнівними є пізні дати для Мізину). До того ж на концентрацію вуглецю впливають інші фактори: розташування в шарі, міра збереження, динаміка накопичення мінеральних речовин тощо. Через це отримані дати не дають можливості зі стовідсотковою впевненістю визначити вік статуєток. Проте це найкраще, що ми маємо на сьогодні, тому будемо покладатися на прийняті абсолютні дати²⁵.

Авдєєве (23400±700 – 19500±500 р.), Гагаріне (21800±300 – 19160±130 р.), Добранічівка (12700±200 р.), Єліссєвичі II (17600±170, 15620±200 р.), Косауци (2-й шар – 18200±300 р.), Костьонки I (1-й шар – 24570±3930 – 18230±620 р.), Костьонки II (17300±160, 16190±150 р.), Костьонки IV (1-й шар – 23000±300, 22800±120 р.), Межиріч (15245±1080 – 14300±300 р.), Мізин (29700±800 – 27500±800, 21600±2200, 15100±200 р.), Молодове V (7-й шар – 23700±320 р.), Супонєве (14260±120 – 13500±100 р.), Хотильово II (24960±400 – 21170±260 р.).

Порівнявши хронологічні дати, можна визначити причини відмінностей між скульптурою. Реалістичний стиль розвивався головним чином у часі 23–19 тис. років тому і збігається з "граветійським епізодом" розвитку мобільного мистецтва, виділеного Н.Демещенко²⁶. Для цього періоду характерний реалізм зображення людини, тобто, незважаючи на перебільшення окремих деталей, скульптура сприймається як реальна людина, адже однакових реалістичних статуєток на одній стоянці не виявлено. Ще більше вони різняться між самими стоянками. Під час класифікації статуєток "костьонківської культури" Н.Гвоздовер розділила цю "єдність" за рисами статуєток, притаманних, здебільшого, тій чи іншій стоянці: костьонківській, авдєєвській, гагарінсько-хотильовській, узагальненій²⁷. Хоча можна погодитися, що певні спільні риси притаманні всім статуеткам цього періоду. Поруч із реалістичним стилем існував і схематичний, але з упевнені-

стю, за невеликим винятком, сказати, що ці фігурки є скульптурами людини, ми не можемо.

Протягом другого періоду – 19–11 тис. років тому розвивається схематичний стиль, хоч поруч продовжує існувати реалістичний, але і на цих статуєтках (Єліссєвичі) спостерігається певна схематизація. Приналежність схематичних виробів до антропоморфної скульптури визначається за ознакою статі, нанесеної на статуєтку, за подібністю до обрисів людського тіла та до фігурок, які мають зображення ознаки статі. Скульптура цього часу має геометризовані стилізовані обриси, з'являються певні "стандартні" фігурки. На багатьох фігурках є орнамент або сліди фарби, який, можливо, зображує елементи одягу, частини тіла та інше, які зникли через схематизацію. Тобто, антропоморфна скульптура цього періоду є відображенням образів ірраціонального світу, що фактично існує поза реальним. Подальший розвиток схематизації спостерігається у наступні століття первісної історії. Для цього періоду притаманна наявність кількох локальних варіантів скульптурних зображень людини. Виділяються такі основні центри: дністровський (схематична кам'яна скульптура з незначними реалістичними рисами), дніпровський (скульптура у вигляді стрижнів з однобічним здуттям, та, пізніше, плоска скульптура у вигляді "лопатоподібних знарядь"), деснянський (реалістична скульптура з незначними елементами стилізації), донський (подібний до дністровського). Подальше виявлення скульптури на стоянках Східної Європи дозволить внести певні коригування у визначення районів поширення локальних стилів.

Таким чином бачимо, що наявність двох стилів палеолітичного мистецтва пояснюється, перш за все, хронологічною відмінністю, а не регіональною.

¹ Абрамова З.А. Элементы одежды и украшений на скульптурных изображениях человека эпохи верхнего палеолита в Европе и Сибири // МИА. – 1960, № 79. – С. 126–149; Абрамова З.А. Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии. – М.; Л., 1966; Гвоздовер М.Д. Типология женских статуэток Костенковской палеолитической культуры // ВА. – 1985, № 75. – С. 27–66; Яковлева Л.А. Позднепалеолитические схематические статуэтки женщин территории Поднепровья // Первобытная археология. – К., 1989. – С. 42–54. ² Борзляк И.А. Предметы изобразительной деятельности человека на многослойной палеолитической стоянке Косоуцы на среднем Днестре // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. – Кишинев, 1989. – С. 11–26. ³ Черниш О.П. Палеолитическая стоянка Молодове V. – К., 1961. ⁴ Кетрару Н.П. Амулет из позднепалеолитической стоянки в гроте Брынзены I // Па-

мятники древнейшего искусства на территории Молдавии. – Кишинев, 1989. – С. 5–10. ⁵ Демещенко С.А. К вопросу о периодизации позднепалеолитического искусства малых форм в Европе. Хронологический и стилистический аспект // Петербургский археологический вестник. – 1994, № 8. – С. 23. ⁶ Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка: к истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. – К., 1965. ⁷ Филипов А.К. Проблемы технического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производства в эпоху палеолита. – Л., 1983. – С. 36. ⁸ Лидолличко И.Г., Люрин И.Б., Тимченко М.Г. К вопросу о хозяйстве, быте и культуре позднепалеолитического населения в связи с раскопками в с. Межирич // МИА. – 1972, № 185. – С. 191. ⁹ Лидолличко И.Г. Межиричские жилища из кости мамонта. – К., 1976. – С. 203–207. ¹⁰ Яковлева Л.А. Позднепалеолитические схематические статуэтки женщин территории Поднепровья // Первобытная археология. – К., 1989. – С. 49–52; Гладких М.И., Станко В.Н. Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України) // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 40. ¹¹ Філіпов О.К. Обработка та використання кістяних предметів на пізньопалеолітичному поселенні Межириччї // Археологія. – 1984, № 48. – С. 43. ¹² Корнієнко В.В. Антропоморфна скульптура Добранічівської стоянки // Проблеми історії та археології України. Мат. міжнар. наук. конф., присвяченої 10-річчю незалежності України. – Харків, 2001. – С. 20–21. ¹³ Поликарпович К.М. Палеолит верхнего Поднепровья. – Минск, 1968. – С. 116–117. ¹⁴ Шовкопляс И.Г. Кістяні вироби Супонівської палеолітичної стоянки // Археологія. – Б. р. – Вип. VI. – С. 92. ¹⁵ Заверняев Ф.М. Антропоморфная скульптура Хотылевской верхнепалеолитической стоянки // Советская археология. – 1978, № 4. – С. 145–161. ¹⁶ Гвоздовер М.Д. Обработка кости и костяные изделия Авдеевской стоянки // МИА. – 1953. – № 33. – С. 192–226; Гвоздовер М.Д. Новые находки из Авдеева // Вопросы археологии. – 1983. – № 71. – С. 42–63; Гвоздовер М.Д. Типология женских статуэток Костенковской палеолитической культуры // Вопросы археологии. – 1985. – № 75. – С. 27–66. ¹⁷ Ефименко П.П. Костенки I. – М., Л., 1958. Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону 1879–1979. Некоторые итоги полевых исследований. – Л., 1982. ¹⁸ Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону 1879–1979. Некоторые итоги полевых исследований. – Л., 1982. – С. 144–145. ¹⁹ Сібільов М. Підсумки досліджень палеолітичних стоянок басейну р. Донця // Наукові записки Інституту історії і археології України. – 1946. – Кн. II. – С. 29–37. ²⁰ Тарасов Л.М. Гагаринская стоянка и ее место в палеолите Европы. – Л., 1979. ²¹ Борисковский П.И. Раскопки палеолитического жилища и погребения в Костенках II в 1952 // Советская археология. – 1956. – XXV. – С. 173–188. ²² Розачев А.Н. Костенки IV – поселение древнекаменного века на Дону // МИА. – 1955. – № 45. ²³ Абрамова З.А. Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии. – М.; Л., 1966. – С. 142–144. ²⁴ Яковлева Л.А. Позднепалеолитические схематические статуэтки женщин территории Поднепровья // Первобытная археология. – К., 1989. – С. 54. ²⁵ Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии: проблемы и перспективы. – СПб., 1997. ²⁶ Демещенко С.А. К вопросу о периодизации позднепалеолитического искусства малых форм в Европе. Хронологический и стилистический аспект // Петербургский археологический вестник. – 1994, № 8. – С. 27. ²⁷ Гвоздовер М.Д. Типология женских статуэток Костенковской палеолитической культуры // Вопросы археологии. – 1985. – № 75. – С. 27–66.

Надійшла до редколегії 28.01.04

О.Р.Купчик, асп.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВІДНОСИН МІЖ УСРР І ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (1921–1922)

Розглянуто взаємовідносини між радянською Україною і Чехословаччиною у 1921–1922 рр.

Interrelations between Soviet Ukraine and Czechoslovakia in 1921–1922 are examined in this article.

На початку 1920-х рр. з метою виходу із зовнішньополітичної й економічної ізоляції українська радянська дипломатія намагається нормалізувати стосунки з низкою європейських країн. Посилена увага НКЗС УСРР до Чехословацької республіки пояснюється значними політичними й торговельними інтересами радянської України у цій країні. Через те, дослідження україно-чехословацьких відносин 1921–1922 рр. вимагає підходу як до окремої історичної проблеми. Деякі аспекти стосунків між УСРР і Чехословацькою республікою того періоду подаються у працях радянських науковців, зокрема, І.Петерса і В.Шишкіна. Проте сьогодні вимагає погляду на тогочасні взаємовідносини між офіційними Харковом і Прагою з позицій неупередженості й об'єктивності, з використанням раніше недоступних архівних і документальних матеріалів. Ми ставимо за мету з'ясувати хід і обставини проведення між Українською СРР і ЧСР пере-

говорного процесу, який привів до встановлення між двома країнами дипломатичних відносин.

Встановленням дружніх і взаємовигідних відносин з Чехословацькою республікою (ЧСР) раднарком УСРР намагався забезпечити собі відмову офіційної Праги від політики підтримки української еміграції та дипломатичного представництва уряду УНР у Празі¹. У той же час урядові, фінансові і промислові кола ЧСР цікавилися перспективами відновлення, перш за все, торговельних зв'язків з Україною², де у довоєнний період у них були досить міцні позиції. Зокрема, чехословацькі експортні фірми, з метою "зондування ґрунту" щодо можливості поживлення торговельного обороту між двома країнами, у 1921 р. організували своїм представникам декілька поїздок до УСРР³. Таким чином, обидві республіки в основу налагодження між собою добросусідських стосунків вкладали різні, цілком відмінні один від одного, пріорите-

© О.Р.Купчик, 2005

ти: у той час, як УСРР робила наголос на взаємному дипломатичному визнанні, ЧСР орієнтувалася на поживлення зовнішньоекономічних відносин. Надзвичайна увага радянських дипломатів до чехословацької держави пояснювалася тими вагомими позиціями, які займала зазначена країна у Малій Антанті. Незважаючи на офіційні заяви МЗС ЧСР, що укладання у 1922 р. військово-політичних договорів з Югославією і Румунією та зовнішньополітичне зближення з Польщею спрямовані проти Угорщини, а не УСРР, український НКЗС поставив за мету позбавити Чехословаччину юридичної можливості взяти участь у збройному антирадянському поході західних союзників. Водночас, міжнародне відомство УСРР намагалася відстежити наявні факти перебування й організаційної роботи на чехословацькій території різноманітних військових підрозділів і спеціальних служб колишньої армії УНР (реальну підтримку їх урядовими установами ЧСР), які проводили партизанські й підіривні акції на території радянської України. Особлива увага приділялася виявленню вербування у таборах інтернованих військовослужбовців армії УНР бійців для антирадянських збройних формувань⁴.

Конфіденційні переговори між зовнішньополітичними відомствами двох держав щодо оформлення офіційних україно-чехословацьких стосунків розпочалися ще на початку 1921 р.⁵, але лише з прибуттям до Праги 10 травня 1921 р. М.Левицького, як представника недержавної громадської організації УСРР (делегат українського Червоного Хреста у справі вирішення питання щодо повернення військовополонених першої світової війни), і надання йому згодом функцій державного, на правах дипломатичного, представництва (як уповноважений УСРР зі справ репатріації в Чехословаччині)⁶, і призначення незабаром, внаслідок обміну у травні 1921 р. торговельними делегаціями, головою торгпредства УСРР у Празі (подібне представництво ЧСР у Харкові очолював В.Бенеш), процес українсько-чехословацьких консультацій з приводу укладання домовленостей активізувався⁷. Проект угоди на основі Рапальського договору між РСФРР і Німеччиною від 17 квітня 1922 р. було складено тим же М.Левицьким, який вніс до проекту договору низку статей, що торкалися суто специфічних зовнішньополітичних інтересів радянської України, а саме: 1) повпредство УСРР у Чехословаччині є єдиним представництвом Української СРР у цій країні, 2) між учасниками домовленості встановлюються дипломатичні відносини, 3) уряд ЧСР не визнаватиме й буде забороняти перебування у межах своєї держави осіб, організацій і збройних формувань, які претендують на владу в Україні, 4) взаємне встановлення нейтралітету країн на випадок війни однієї з них з третьою державою, у т. ч. й заборона постачати і пропускати через свої державні кордони зброю та військово-спорядження країні, яка буде у стані війни з УСРР чи Чехословаччиною⁸. Однак через політичний характер цих положень, які склали частину загального договору щодо офіційного визнання радянської України, МЗС ЧСР заявив, як повідомляв М.Левицький у листі до Х.Раковського від 6 червня 1921 р., що на даний момент діалог між сторонами може проходити лише в межах вирішення питань обміну військовополоненими та відновлення торговельних стосунків. Чехословацькі дипломати вели мову про відсутність необхідності й безпідставності самої постановки цих пунктів, оскільки уряд Чехословаччини ніколи не брав участі в збройній інтервенції проти радянської України, ніколи офіційно не визнавав посольство УНР, а щодо пункту про нейтралітет і його детальне положення про заборону учасниками угоди перевозити через свою територію озбро-

ення і військово-спорядження інших країн, то міністр закордонних справ Бенеш наголосив на наявності відповідного юридичного зобов'язання уряду ЧСР дозволяти, згідно з Версальським мирним договором від 1919 р., союзним державам, і в першу чергу Франції, перевозити через чехословацьку територію озброєння і військово-спорядження на випадок їхньої війни з третьою стороною (ймовірніше з радянськими республіками – О.К.). Заперечуючи саму можливість підписання зазначених політичних статей, Бенеш спирався на відсутність подібних пунктів у російському проекті договору між РСФРР і Чехословаччиною, а також вказував на те, що вони навіть не піднімалися російським НКЗС⁹. На ці висловлювання М.Левицький апелював до міжнародної служби Чехословаччини тим, що угода між ЧСР і РСФРР не може цілком братися за основу україно-чехословацького договору, бо УСРР – незалежна і суверенна, зі своїми власними специфічними зовнішньополітичними інтересами держава, і саме вона, а не радянська Росія, укладає цю угоду. І якщо уряд Чехословаччини прагне встановити дружні відносини з Українською СРР, то зобов'язаний підписати політичні статті договору, без укладання яких раднарком УСРР на домовленість з ЧСР не піде. Водночас, радянський представник звернувся до комуністичної фракції чехословацького парламенту з проханням підняти у законодавчому органі країни питання про причини неліквідації дипломатичної місії УНР у Празі й невизнання УСРР, й дати правову оцінку цьому¹⁰. Саме на Комуністичну партію Чехословаччини (КПЧ) покладалася завдання з проведення низки політичних акцій з метою прихильного настроєння громадської думки країни в справі офіційного визнання урядом ЧСР самостійності радянської України¹¹. У відповідь чехословацька сторона зазначала те, що договір за своїм характером тимчасовий і його ділова суть визначена необхідністю вирішення суто поточних проблем репатріації і розвитку міждержавних економічних зв'язків і висловив переконаність в укладанні, у недалекому майбутньому, також основного договору. Проте українські дипломати, урахувавши серйозну зацікавленість промислових і фінансових кіл Чехословаччини в поживленні товарообміну з УСРР (уряд ЧСР навіть розробив план побудови транспортної залізничної лінії через Польщу і Румунію на Україну), їхню боязнь спізнитися до розподілу українських ринків збуту продукції, через нереальність значної активізації торгівлі з РСФРР, внаслідок неконкурентоспроможності чеських товарів на російських ринках поряд з німецькими, дійшли висновку про спрямованість зовнішньополітичного курсу чехословацької держави більше в бік радянської України, ніж Росії і сподівалися на позитивний результат у справі підписання політичних статей договору¹². Тим більше, що у розпорядженні НКЗС УСРР був ще один засіб стимулу чехословацької сторони для прийняття рішення, який визначав зміст і характер політичних взаємовідносин між двома республіками: питання обміну військовополоненими і біженцями. Зокрема, М.Левицький, у телеграмі до голови РНК УСРР від 26 червня 1921 р. висловлюється за потребу негайного припинення обміну, проведення якого розпочалося ще до підписання репатріаційної угоди (таким чином український раднарком спочатку намагався схилити уряд ЧСР до прийняття політичних пунктів договору), як єдиного способу, щоб змусити офіційну Прагу укласти з радянською Україною загальну угоду. Згодом, у листі до НКЗС від 20 вересня того ж року М.Левицький наголошував, що найбільш ефективний метод тиску на уряд ЧСР, – "не випустити з України жодного чеха"¹³.

Непоступливість чехословацького МЗС змусила українську сторону піти, як відомо з листа члена колеґії НКЗС УСРР П.Шубіна М.Левицькому від 16 серпня 1921 р., на певні поступки, зокрема внести зміни до статті щодо нейтралітету: не деталізувати її і не виділяти особливим пунктом, а наполягати лише на фіксуванні положення про нейтралітет в одній із статей згідно з нормами міжнародного права, і вимагати від ЧСР повної відмови у наданні іншим країнам допомоги у транзиті озброєння і військової амуніції. Однак усе ж таки продовжувати вимагати, згідно з листами М.Левицького Х.Раковському від 25 серпня 1921 р., ліквідації посольства УНР і визнання повпредства УСРР у Чехословаччині єдиним представництвом української держави¹⁴.

Водночас, радянські дипломати, намагаючись узяти хід переговорного процесу під свій власний контроль, наполягали відповідно до постанови колеґії НКЗС УСРР від 29 серпня 1921 р. на проведенні консультацій з чехословацькою стороною також і у Харкові¹⁵. Однак торгпред ЧСР у радянській Україні І.Гірса ще 24 і 26 серпня того ж року заявляв, на зустрічі з керівництвом комісаріату закордонних справ УСРР, про неможливість, незважаючи на раніше досягнуту про це домовленість між М.Левицьким і Бенешем, проведення ним, через відсутність відповідних інструкцій і повноважень з боку чехословацького МЗС, переговорів у Харкові. Однак висловив задоволення, що репатріаційна і торговельна угоди в одному документі ("Угода між УСРР і ЧСР") з боку Чехословаччини будуть неодмінно підписані. Представник чехословацького зовнішньополітичного відомства пояснював затримку в укладанні договору необхідністю провести усі його статті через парламент і водночас прохав розпочати практичні заходи з організації обміну військовополоненими і біженцями обох сторін. Проте чехи й далі відмовлялися, як повідомляє М.Левицький у листі до Х.Раковського від 29 серпня 1921 р., прийняти саме політичні пункти договору, проти інших вони не заперечували¹⁶. Українська сторона ж стояла на своєму і пояснювала, що пункт про визнання повпредства УСРР у Празі єдиним представництвом української держави у ЧСР є невід'ємною частиною договору не лише з політичного погляду, але й із торговельних позицій, бо таким чином не буде гарантій щодо виконання Чехословаччиною статті про недоторканість українського майна за кордоном, зокрема на території ЧСР¹⁷. Однак 2 вересня 1921 р. М.Левицький повідомляв до Харкова, що за неперевіренними даними чехословацький уряд, через перспективи проведення найближчим часом переговорів з Польщею, спробує ухилитися від переговорного процесу з радянською Україною¹⁸. У відповідь, 3 вересня того ж року, при парламенті Чехословаччини була створена спеціальна комісія для розгляду окремих положень проекту договору з УСРР і дійшла висновку про неможливість прийняття статей, які визначають характер політичних відносин між обома країнами¹⁹.

Іншим предметом суперечок було визначення місця проведення офіційних переговорів і підписання договору. 23 червня 1921 р. радник повпредства радянської України в РСФРР Лях у листі до члена колеґії НКЗС УСРР П.Шубіна вважав необхідним усі переговори, які велися у Москві, зважаючи на прибуття чехословацької торговельної місії до Харкова, перенести до столиці Української СРР²⁰. Проте 16 серпня того ж року М.Левицький у телеграмі до Х.Раковського наполягав на необхідності проведення переговорного процесу саме у Празі²¹. 23 жовтня 1921 р. колеґія НКЗС УСРР постановила: повідомити М.Левицькому, що договір з Чехословаччиною буде укладатися все ж таки у Харкові²². Однак М.Левицький у телеграмі до Х.Раковського

від 14 листопада 1921 р. інформував керівника НКЗС УСРР про заяву глави торговельної місії ЧСР в Україні І.Гірси, що підписання угоди повинне відбутися у Празі, оскільки укласти таку в Харкові він не уповноважений. Водночас, український представник у Чехословаччині прохав надіслати йому повноваження на проведення офіційних переговорів і підписання угоди²³. Мандат М.Левицькому на проведення переговорів і підписання договору НКЗС УСРР надіслав 27 листопада 1921 р.²⁴

Під час офіційних переговорів з МЗС ЧСР й особисто з прем'єр-міністром і міністром закордонних справ Бенешем 26 і 28 листопада 1921 р. чехословацька сторона повідомила про прийнятність більшості статей українського проекту договору, але, водночас, і далі заперечувала можливість офіційного визнання УСРР²⁵. Переговорний процес, який проходив і далі, жодних змін не приніс. Зокрема, 10 грудня 1921 р. М.Левицький знову повідомляв з Праги, що уряд ЧСР не бажає визнавати повпредство УСРР, як єдине представництво української держави, а лише як єдине представництво УСРР в Чехословаччині й тим самим допускає можливість існування дипломатичної місії УНР – що невігдно²⁶. Проте 14 грудня того ж року М.Левицький повідомляв, що з Москви до Праги, для узгодження і укладення договору між РСФРР і ЧСР, уже виїхав представник російського НКЗС – Мостовенко. Український дипломат зазначав потребу якнайшвидшого досягнення компромісу з урядом Чехословаччини, оскільки самостійне підписання російсько-чехословацької угоди в тактичному плані для УСРР невігдне: угода між РСФРР і ЧСР створить прецедент, який позбавить НКЗС УСРР можливості переконувати чехословацьку сторону в необхідності підписання з Українською СРР політичних статей, змусить радянську Україну виступати самостійним дипломатичним фронтом перед МЗС ЧСР²⁷.

Проте наступні консультації дипломатичних представників УСРР і ЧСР протягом листопада–грудня 1921 р. не дали позитивного результату. Чехословацька сторона продовжувала наполягати на досягненні домовленості в межах підписання суто торговельної угоди, відкладаючи укладення політичного договору на невизначений термін. Саме зазначеними вказівками президента Чехословаччини Масарика й керувався при проведенні переговорного процесу з Українською СРР – прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Бенеш²⁸. Однак зацікавленість фінансово-промислових кіл Чехословаччини у завоюванні міцних позицій на ринку України, проведення Генуезької конференції (квітень–травень 1922) за участю делегації радянських республік і подолання зовнішньополітичної ізоляції Російською СФРР змусили чехословацьку сторону бути поступливішою до вимог української і приймати рішення щодо УСРР залежно від подальшого розгортання міжнародних подій, пов'язаних з комуністичними країнами²⁹. Остаточно ґрунт для встановлення дипломатичних відносин і підписання відповідного договору між обома державами було підготовлено особисто Х.Раковським, який наприкінці першої декади лютого 1922 р. прибув до Праги для переговорів з Бенешем³⁰ з метою зондажу, напередодні конференції у Генуї, Франції і пов'язаних з нею країн Східної Європи – Чехословаччини, Югославії і Румунії (учасників Малої Антанти) щодо питання можливості визнання радянських державних утворень. На жаль, детальних відомостей про таємну місію голови РНК і НКЗС УСРР немає. Відомо тільки, що 13 лютого того ж року Х.Раковський через Г.Чичеріна звернувся до В.Леніна з проханням відстрочити повернення до Москви, тому що виявилися зрушення у справі укладання україно-чехословацької угоди. Столицю Чехословаччини голова Служби міжнародних взаємин радянської України

ської України залишив лише на початку березня 1922 р.³¹

Результатом переговорів Х.Раковський – Бенеш участі радянської делегації у Генуезькій конференції й укладання 17 квітня 1922 р. у Рапалло політико-економічної угоди між Німеччиною і РСФРР стало підписання 6 червня 1922 р. представниками УСРР і Чехословацької республіки (відповідно М.Левицьким і В.Грсою, Я.Дворжачеком) тимчасового (тобто для вирішення невідкладних поточних проблем у майбутньому передбачалося досягнення ширших політичних домовленостей) договору, який складався з преамбули і 21 статті. Угода юридично затверджувала положення, що повпредство УСРР в Чехословаччині – єдине представництво української держави (вступ), передбачала обмін дипломатичними місіями (ст. 1), взаємне зобов'язання обох країн утримуватися від пропаганди, спрямованої проти уряду, державного устрою і соціально-політичної системи протилежної договірної сторони (ст. 8), передбачала охорону майна радянської України в ЧСР відповідно до норм міжнародного права (ст. 16, 18). Проте питання про визнання де-юре Української СРР, відповідно до положення у вступній частині угоди, даним договором не вирішувалося³². Таким чином, українським дипломатам так і не вдалося позбавити уряд Чехословаччини хоча б правової можливості взяти участь у збройному антирадянському поході західних союзників. З цього приводу чехословацька преса зазначала, що договір між УСРР і ЧСР є "не угодою між двома народами, а лише між двома урядами", і піддавала сумніву реальність тривалого його виконання і дотримання³³. Уряд Чехословаччини затвердив угоду 14 липня 1922 р., 19 липня того ж року ВУЦВК ратифікував його³⁴. Повноважним представником УСРР у

Празі було призначено М.Левицького, послом ЧСР у Харкові став Бенеш.

Таким чином, у 1922 р. між Українською СРР і Чехословаччиною, незважаючи на відмову останньої офіційно визнати радянську Україну, все ж таки було встановлено дипломатичні стосунки.

¹ Петерс И.А. Чехословацко-советские отношения 1918–1938 гг. Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1968. – С. 23. ² Петерс И.А. Чехословацко-советские отношения (1918–1934). – К., 1965. – С. 109–110. ³ Шишкин В.А. Чехословацко-советские отношения. – М., 1962. – С. 56. ⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ) – Ф. 4, оп.1, спр. 560, арк. 4–5, 40–42, 83 зв. – 84. ⁵ Советско-чехословацкие отношения 1918–1939 гг. – М., 1968. – С. 48. ⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 7, Спр. 591, арк. 205–206. ⁷ Петерс И.А. Чехословацко-советские отношения (1918–1934) – К., 1965. – С. 108. ⁸ ЦДАВОВУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 13–14, 46–47. ⁹ Там само. – Арк. 7, 30, 43. ¹⁰ Там само. – Арк. 40–42. ¹¹ Налелкова С. Идейно-политическая борьба за создание Коммунистической партии Чехословакии и Коминтерн. – Автореф. ... канд. философ. наук. – М., 1986. – С. 18, 20. ¹² ЦДАВОВУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 2 зв. 4–5, 45, 64–67. ¹³ Там само. – Спр. 559, арк. 9, 39. ¹⁴ Там само. – Арк. 8, 14, 17–19, 53. ¹⁵ Там само. – Спр. 23, арк. 5. ¹⁶ Там само. – Спр. 559, арк. 16, 35–36, 38–39. ¹⁷ Там само. – Арк. 56. ¹⁸ Там само. – Арк. 34. ¹⁹ Там само. – Спр. 560, арк. 64–65. ²⁰ Там само. – Спр. 640, арк. 73. ²¹ Там само. – Спр. 560, арк. 53. ²² Там само. – Спр. 23, арк. 1; Спр. 559, арк. 13. ²³ Там само. – Спр. 559, арк. 58. ²⁴ Там само. – Арк. 42 зв. ²⁵ Там само. – Спр. 560, арк. 73, 83 зв., 84. ²⁶ Там само. – Арк. 108. ²⁷ Там само. – Арк. 105. ²⁸ Внешняя политика Чехословакии 1918–1939. – М., 1959. – С. 154, 157. ²⁹ Віднянський С.В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918–1989) // УДК. – 1997. – № 1. – С. 49. ³⁰ Голово В.А., Станчев М.Г., Чернявський Г.И. "Между Москвой и Западом". – М., 1994. – С. 107. ³¹ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990. – С. 208–209. ³² Вісті ВУЦВК. – 10 червня 1922 р. – № 125. ³³ ЦДАВОВУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 563, арк. 17. ³⁴ Там само. – Спр. 700, арк. 4.

Надійшла до редакції 27.01.04

В.Г.Малюх, асп.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО УКРАЇНИ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ У 1917 РОЦІ

Проаналізовано деякі маловідомі аспекти німецької політики стосовно України в 1917 р.

In the article the author analyses some unknown aspects of the German policy towards Ukraine in the 1917.

Проблема першої світової війни та ролі в ній України знайшли відображення в численних наукових працях, монографіях, статтях. Як у вітчизняній так і зарубіжній історіографії значна увага приділяється дослідженню німецької політики щодо України в роки першої світової війни. Однак слід зазначити, що існує багато аспектів цієї проблеми, які не знайшли повного, глибокого вивчення у зв'язку з тодішнім радянським режимом та пов'язаними з ним історичними умовами.

У нашій статті робиться спроба проаналізувати деякі аспекти німецької політики відносно України у 1917 р. а саме: простежити на основі архівних документів і наукових праць, як піднімалося "українське питання" спочатку в німецькій пресі, а потім стало важливим фактором у формуванні східної політики німецького керівництва до укладання миру в Брест-Литовську, а також позицію Центральної Ради щодо союзу з Німеччиною.

Слід зазначити, що ця проблема отримала певне висвітлення в низці наукових праць, у яких автори на основі зарубіжних та вітчизняних матеріалів досліджували окремі питання зазначеної проблеми. Серед них слід виділити дослідження радянських дослідників І.М.Кулініча, М.Н.Швагуляка, І.І.Попа, хоча в них присутня і певна тенденційність у висвітленні подій, а також упереджене трактування українського вектору політики Німеччини. Вагомий внесок до вивчення даної проблеми зробив історик діаспори І.Каменецький, який звернув увагу на розвиток німецької політики щодо України на

рубежі XIX–XX ст. Сучасна українська історіографія представлена працями О.Кураєва, В.Перепаді. Останній звертає увагу на цілі, які Німеччина ставила перед собою щодо України, проте обходить увагою позицію Центральної Ради стосовно відносин з Німеччиною. Серед німецької історіографії слід виділити монографію П.Боровські "Українська політика Німеччини у 1918 році", яка і нині не втрачає своєї актуальності.

У роки першої світової війни у Німеччині розглядалися два основних варіанти майбутнього України:

- входження українських земель до складу майбутньої "Великої Німеччини". У такому варіанті Україна розглядалася як плацдарм для просування на Схід і як постачальник сировини і сільськогосподарської продукції.

- створення самостійної України, щоб послабити Росію і закрити для неї вихід до Чорного моря.

Лютнева революція 1917 р. в Росії та постання в Києві Української Центральної ради перевели вирішення українського питання в реальнішу площину. Заходами преси, публіцистики пангерманістів та істориків німецьке суспільство було підготовлене до сприйняття незалежної України. П.Рорбах весною 1917 р. писав, що свої економічні інтереси в Східній Європі Німеччина зможе забезпечити тільки в тому випадку, якщо на руїнах Росії виникнуть від Балтійського до Чорного морів "національні держави" під егідою Німеччини.

У німецькій політичній літературі і в пресі протягом 1917 р. все вагомніше місце посідала Україна, з вимогами відділити Україну від Росії і підкорити її економічним, політичним і воєнно-стратегічним цілям Німеччини. Усе частіше на шпальтах німецької преси можна було зустріти статті німецьких публіцистів на українську тематику. Зокрема, у берлінській газеті "Європейські держави і господарство" була розміщена стаття Лівонуса: "Український рух". У газеті "Берлін останніх новин" була надрукована стаття Бредріха-Курмалена: "Мир з Росією", яка безпосередньо стосувалася й України, в газеті "Гановерський кур'єр" була розміщена стаття під назвою "Український визвольний рух і його значення". У берлінській газеті "День" у статті Рейнке "Український рух" автор намагається довести спільність політичних інтересів між Україною і Німеччиною. У "Щоденному огляді" генерал Ліберт закликав почати наступ військ на Одесу й окупувати Україну і таким чином вирішити продовольчу кризу Німеччини².

Посилений інтерес до України з боку німецьких партій представлений багаточисельними брошурами, що присвячені Україні й авторами яких були відомі публіцисти: Пауль Рорбах, Аксель Шмідт, Фельк Шупп, Фрех Бреслау, Альберт Пенк та ін. Наприклад, А.Шмідт заявляв: "Вибух визвольного національного руху на Україні є для нас не меншим подарунком, ніж російська революція. Необхідно лише краще його використати, ніж загибель царизму. Якщо ми рішуче візьмемося за інші народи Росії, і в тому числі за українців, якщо ми їм пообіцяємо свою підтримку в їхніх намаганнях брати участь у мирній конференції, то це, однозначно, посилить сепаратизм у Росії і ми можемо таким чином дипломатичним шляхом завершити те, що так блискуче почали при допомозі зброї на Сході – усунення російської загрози".

Інший публіцист, П.Рорбах, пише в цей час спеціальну брошуру, у якій заявляє, що нарешті настав час взятися як слід за Україну. "Якщо Україна – писав він – залишиться підданою Москви, то російська небезпека зостанеться в силі"³.

Плани, що висувалися в німецькій експансіоністській публіцистиці в 1917 р., отримали затвердження в статтях та брошурах пангерманців. Їхнім програмним документом цього періоду можна вважати брошуру Г.Класса, що з'явилася в червні 1917 р. У ній знайшли відображення погляди крайніх експансіоністів кайзерівської Німеччини. Г.Класс вимагав утримати Росію як можна довше в стані повної анархії, а межі німецьких загарбань у Східній Європі визначив по лінії Нарва–Гомель і далі через Курськ і Харків до Ростова-на-Дону⁴.

Невдачі на театрі військових дій стимулювали прагнення військового командування скористатися сприятливими обставинами для звільнення військових частин на Східному фронті і передислокацію їх на Західний фронт.

У виступі кайзера Вільгельма II 19 квітня 1917 р. була проголошена його власна програма військових цілей, де мала місце вимога: досягнення автономії України та Естонії і загальної "федералізації", тобто розчленування Росії в майбутньому⁵. Вільгельм II підкреслював, що "автономна" Україна буде приєднана до Німеччини⁶.

21 квітня 1917 р. канцлер Т.Бетман-Гольвег скликав таємну нараду імперського уряду, на якій віце-канцлер Гельферіх сформулював відповідно до вказівок канцлера нову німецьку військову програму з урахуванням впливу Лютневої революції в Росії. Замість попередніх прямих анексії у доповіді Гельферіха по відношенню до Прибалтики було розроблено принцип "автономії" Литви, Курляндії та ін.

Це було подальшим розвитком ідей статс-секретаря у відомстві закордонних справ А.Ціммермана, який одразу ж після Лютневої революції висунув по відношенню до Росії проект т. зв. "мирного" періоду продовження перманентної війни за світове панування. Цей проект передбачав можливість досягнення німецького панування у Східній Європі шляхом розчленування Росії політичними засобами. Він базувався на переконанні, що військовий наступ на Східному фронті не вигідний і малоперспективний для Німеччини⁷.

З цією програмою і виступив Т.Бетман-Гольвег на коронній раді в Кройцнасі 23 квітня 1917 р., внаслідок якої німецьким урядом і верховним командуванням було прийняте рішення, узгоджене з Віднем: захопити частину східних територій за рахунок Росії. Проте навіть весною 1917 р. ані Берлін, ані Відень не збиралися активно опрацьовувати український фактор⁸.

Великий інтерес до України проявляв німецький кайзер Вільгельм II. Так, у своєму виступі 13 травня 1917 р., а також у телеграмі своєму міністру закордонних справ імператор стисло окреслив свою програму на Сході: "Польща вільна. Курляндія по можливості отримує автономію у тісному союзі з нами; теж саме розв'язання для Литви. Україна, Лівонія, Естонія – автономні з перспективою тісного зв'язку з нами". Проте реальних наслідків для німецької політики вищезазначена програма не мала⁹. Хоча слід відмітити, що в цій програмі Україна вперше розглядається серед можливих цілей німецької політики на вищому рівні.

Реальні перспективи українське питання набуло для Берліна влітку 1917 р., коли починає активізуватися український національний рух. Центральна Рада з початку свого створення висунула вимогу участі її представників на майбутніх мирних переговорах і, у такий спосіб, претензію на участь у міжнародних справах. Такі моменти не могли не звернути на себе увагу Берліна, тому влітку 1917 р. українська проблема знову стає предметом дискусії в межах визначення стратегії Німеччини. Безпосереднім поштовхом для цього стала інформація німецького посла в Швеції про успіхи українського руху в Росії. Імператор записав на полях доповіді посла: "Ми мусимо оперативно здійснити дипломатичне визнання України й укласти з нею договір у найкоротший термін"¹⁰.

У липні 1917 р., у Німеччині внаслідок політичної кризи на зміну уряду Т.Бетмана-Гольвега, плани континентальних захоплень якого були виражені в теорії "Серединної Європи", прийшли представники пангерманської групи. Новий канцлер Г.Міхаеліс був тісно пов'язаний з милітаристськими колами і військовим командуванням. Досвід війни, становище на Західному фронті а також революція в Росії вимагали внесення суттєвих змін до планів захоплення¹¹. У липні кайзер висловився за те, щоб якомога швидше визнати Україну та укласти з нею "союз". Однак рекомендації кайзера "видалися занадто ризикованими й уряду й Генеральному штабу". Так, канцлер Г.Міхаеліс у телеграмі від 26 липня на ім'я Е.Людендорфа зазначав: "Ми повинні бути дуже обережними, щоб дії, за допомогою яких ми прагнемо просунути далі процес розпаду Росії, не призвели до протилежних наслідків. Це особливо вірно щодо підтримки сепаратистських тенденцій, які користуються сумнівною репутацією. Наприклад, українці досі відкидають ідею цілковитого відділення від Росії. Будь-яке відкрите втручання з нашого боку на користь незалежності української держави без сумніву використовуватиметься ворогом, щоб проголосити існуючі націоналістичні течії

німецьким витвором¹². Проти прямолінійності Вільгельма II та Верховного головнокомандування був і статс-секретар Міністерства закордонних справ Німеччини Р.Кюльман та його однодумці. Вони пропонували взяти на озброєння німецькій політиці на Сході теорію "політики безпеки" і концепцією "окраїних держав"¹³.

З цього приводу в німецькій історіографії розгорнулася дискусія: одні історики (В.Баумгарт, Г.Герцфельд) схилилися до думки, що німецький уряд в особі Г.Міхаеліса і Р.Кюльмана були рішуче проти експансії Німеччини на Схід, інші науковці (Ф.Фішер) вважали, що уряд на Сході проводив саме експансіоністську політику. Думка останніх була підтримана радянською історіографією (І.Кулініч, І.Поп, М.Швагуляк та ін.). Проте хотілося б зазначити, що на думку історика діаспори І.Каменецького, з якою можна цілком погодитися, у Німеччині під час війни існували три головні групи, які особливо цікавилися проблематикою Східної Європи і помітно впливали на східну політику Німеччини: 1) Пан-германська ліга, 2) Академічна група, яка концентрувалася навколо професора О.Герша, 3) Журналістично-академічне коло, у якому П.Рорбах був ключовою постаттю. Їхні погляди на східну німецьку політику суттєво різнилися¹⁴.

Німецька зовнішня політика під час першої світової війни формувалася або принаймні уточнювалася у чотирьох центрах. До цих центрів належали: Уряд канцлера разом з Міністерством закордонних справ, імператор з його оточенням, Генеральний штаб і рейхстаг. Хоча їхня східна політика не завжди була послідовною, можна в цілому вважати, що імператор і генштаб лавірували між поглядами Пан-германської ліги і кіл проф. О.Герша, а канцлер і Міністерство закордонних справ поділяли погляди групи П.Рорбаха¹⁵, тому, на думку автора, можна зазначити, що німецький уряд мав зовсім іншу думку стосовно німецької політики на Сході. Проте попри все-сильний вплив Генштабу, який дотримувався інших поглядів з цього приводу, уряду Г.Міхаеліса нічого іншого не залишалося як бути виконавцем волі військових. Адже ще не так давно внаслідок липневої кризи і протистояння Верховного командування з урядом Т.Бетмана-Гольвега, останній змушений був піти у відставку, що ще більше посилювало вплив військових кіл.

Втілювати в життя "українську політику" Німеччина не могла, не узгодивши її зі своєю союзницею по блоку – Австро-Угорщиною, яка мала власний погляд щодо майбутнього України. Проте, на наш погляд, доцільно врахувати те, що політичний вплив Дунайської монархії в Четвертому союзі внаслідок військових поразок на фронтах постійно слабшав, і без активної підтримки Німеччини вона не могла б упоратися з тими труднощами, які лягли важким тягарем на її плечі, що змушувало монархію іноді йти у фарватері німецької східної політики.

У липні 1917 р. А.Ціммерман розробляє проект, за яким передбачалося укласти сепаратний мир з Україною, включивши до її складу Холмщину та Східну Галичину¹⁶. Цей проект є яскравим свідченням того, що Німеччина, користуючись внутрішніми проблемами Австро-Угорщини, і за рахунок її інтересів, вирішила укласти мир з Україною.

Під час наради рейхсканцлера Г.Міхаеліса з фельдмаршалом П.Гінденбургом на початку серпня 1917 р. в Кройцнасі було обговорено питання про значення України в боротьбі проти Росії. Канцлер і фельдмаршал домовилися, що слід добиватися ясності в прагненнях України і всіляко використовувати український національний рух у "німецьких інтересах"¹⁷. З Австрією

повинна бути досягнута домовленість про те, чи можна запропонувати українцям Східну Галичину. Проте, коли канцлер Г.Міхаеліс офіційно виніс на обговорення проект А.Ціммермана у Відні 1917 р., то його різко розкритикував міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф О.Чернін. Правлячі кола Дунайської монархії не бажали, щоб східна Галичина, яка була складовою частиною імперії, ставала б розмінною монетою у східній політиці Німеччини. Враховуючи позицію Відня, німецький канцлер запропонував створити в Галичині самостійну українську провінцію, проте це теж було неприйнятним для австро-угорського керівництва¹⁸.

Таким чином, на кінець літа 1917 р. Німеччина приділяла українському питанню значну увагу у своїх східних зовнішньополітичних планах. Незалежність України, насамперед, розглядалася як один із засобів перемоги над Росією. Проте єдиного погляду на політику Німеччини щодо України вироблено не було, що було зумовлено також відмінністю позицій Німеччини і її союзниці Австро-Угорщини стосовно української політики, думку якої Німеччина змушена була враховувати.

Наприкінці жовтня 1917 р. генерал Пауль фон Бартенверфер, керівник політичного департаменту німецького Генерального штабу, виклав свої погляди на українську політику наступним чином: "Натиск Росії в напрямку протокі Константинополя припиниться лише тоді, коли вони опиняться в її руках, або коли Росію буде відтиснуто за Україну. Лише з утворенням незалежної України можна сподіватися на тривалий мир на Балканах. Тільки тоді народи Балкан буде виведено з-під впливу інтриг Росії й забезпечено безпеку залізниці Берлін–Багдат. Український національно-визвольний рух, таким чином, в однаковій мірі важливий як для Болгарії й Туреччини, так і для майбутньої нашої політики на Балканах". Це був перший аналітичний документ, у якому розглядалася важливість перспективи німецької політики в українському питанні¹⁹.

Позиція різних політичних сил в Україні щодо стосунків з Німеччиною була в 1917 р. неоднозначною. З початком війни майже всі політичні партії України висловили свою підтримку російському царизму у веденні війни. Нейтральну позицію зайняли політичні угруповання, що входили до Товариства українських поступовців.

Єдиною силою, зорієнтованою на Четвертий союз і на Німеччину, був "Союз визволення України" (далі – СВУ), представники якого тісно співпрацювали зі спецслужбами Австро-Угорщини та Німеччини. Після Лютневої революції СВУ намагався налагодити зв'язки з керівництвом Центральної Ради і зокрема з М.Грушевським. Однак ці спроби успіху не мали, тому що Центральна рада в кінці квітня прийняла рішення "ні в якій зносині з СВУ не вступати до кінця війни, щоб не давати приводу до яких-небудь непорозумінь"²⁰. Таке рішення пояснюється тим, що вирішення "українського питання" Центральна Рада пов'язувала з Росією.

Ситуація почала змінюватися після жовтневих подій у Петрограді та початку переговорів між більшовиками і Центральними державами. Питання ж участі української делегації в мирних переговорах у Брест-Литовську було досить проблемним для української влади.

Досить вагомою причиною було й те, що і Центральна рада, і Генеральний Секретаріат стояли на позиціях політики автономізації. Проголосивши III Універсалом Українську Народну Республіку, Центральна рада висловила і свою позицію щодо питання про мир: "Четвертий рік на фронтах плеться кров і гинуть марно сили

всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через центральне правительство примусити і спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори"²¹. Однак у тому ж III Універсалі Центральна рада зазначала, що справу досягнення миру повинен взяти на себе центральний уряд тобто всеросійський, а не більшовицький, який таким урядом Радою не визнавався.

Слід зазначити й те, що певна група українських політиків і, насамперед, перший генеральний секретар міжнародних справ О.Шульгін, тривалий час знаходилася на проантантівських позиціях. У цьому плані А.Гольденвейзер у своїх київських спогадах писав, що О.Шульгін не був германофілом, його чесній натурі була неприйнятною ідея сепаратного миру проти волі і за рахунок учорашніх союзників²².

Оголошення перемир'я і початок переговорів у Брест-Литовську дали стимул миротворчим діям українського уряду, активізувавши його прони́мецьку орієнтацію. Було створено Український фронт, відправлено делегатів для участі в перемир'ї на фронтах та для "контролю" у Брест-Литовськ. 21 листопада 1917 р. було скликано надзвичайне засідання Малої ради, яке відобразило ставлення різних партій до справи миру з Центральними державами.

Доповідач з цього питання соціал-демократ Є.Неронович заявляв: "Коли Україна візьме у свої руки справу миру, то цим ми візьмемо на себе прерогативи незалежної держави, але так і мусить бути. Цим ми тільки доведемо до кінця своє національне самовизначення. Таке становище ми повинні використати не для сепаратного миру, а повинні ввійти в порозуміння із союзними урядами, щоби досягти загального миру. Ми не можемо казати: мир – і більше нічого, через цей мир нам треба довершити суверенність нашого народу. Із союзними імперіалістичними правительствами ми підемо говорити для того, щоби здобути собі ту трибуну, з якої на весь світ зможемо проголосити свої потреби й домагання".

М.Ткаченко, представляючи фракцію українських соціал-демократів, заявив про неприйнятність більшовицьких методів творення миру і підкреслив, що тепер, "коли знищено ставку Верховного головнокомандуючого і фронти опинилися самотніми, Центральна рада повинна взяти у свої руки справу миру, бо покладатися на "Совет народних комиссаров", котрий і досі ще не визнав Української Республіки, не можна".

За необхідність "стати на позицію цілком незалежної держави" і не гаючи часу "здійснюючи свої державні права, вступити в мирові переговори, а не чекати поки утвориться центральне правительтво в Росії," – говорив і український соціаліст-революціонер М.Чечель. Про необхідність узяття справи миру в руки Центральної ради висловилася і партія українських соціалістів-федералістів, зазначавши, що вона мислить тільки "загальний мир, в укладенні якого повинні взяти участь демократії всієї Європи".

Проти таких позицій виступили російські соціалісти-революціонери, зокрема, представник цієї фракції Скловський, який заявив, що "коли Центральна рада піде шляхом негайного миру, то вона тим самим приєднається до тієї справи, котру обманом розпочали більшовики".

Російські меншовики і "Бунд" наполягали на тому, що "Центральна Рада повинна проти власті "Совета народних комиссаров" подбати про утворення другої авторитетної державної власті, котра б мала право заключити мир"²³.

Таким чином, у наш час можна простежити, що переважна більшість партій Центральної ради виступала за участь у Брест-Литовських мирних переговорах, пов'язуючи з цим незалежність України, про що свідчать виступи представників політичних партій Центральної ради. А це, у свою чергу, спростовує усталене уявлення, якого дотримувалася радянська історична наука про те, що незалежна Україна була виключно німецьким витвором.

29 листопада Центральна Рада доручила М.Левитському та М.Любинському виїхати до Бреста, де велися переговори про перемир'я. Таким чином, Центральна Рада вирішила взяти участь у переговорах з державами Четвертого союзу, що було початком українсько-німецьких відносин.

Підсумовуючи, слід зазначити, що Німеччина приділяла значну увагу "українському питанню" протягом 1917 р., що насамперед, було простежено нами по чисельних статтях і брошурах виданих у Німеччині. Великий інтерес до України виявляли правлячі кола Німеччини, особливо кайзер Вільгельм II. Німецьким керівництвом неодноразово розглядалася можливість використання українського національного руху у своїх інтересах шляхом визнання незалежності України, що відповідало розробленій програмі міністра закордонних справ А.Ціммермана, а саме розчленування Росії політичними засобами. Незалежна Україна була для Німеччини не метою, а засобом для послаблення Росії. Однак неприйняття Центральною Радою цілковитого відокремлення від Росії, не давала підстав Німеччині для успіху у цьому напрямі. Ситуація почала різко змінюватися після приходу до влади більшовиків. Тоді політичні партії, які були представлені у Центральній Раді, висловилися за укладання миру з Центральними державами, що й стало початком німецько-українських відносин на новому історичному етапі.

¹ "Дранг нах Остен" и народы Центральной, Восточной и Юго-восточной Европы 1871-1918 гг. / И.И.Астафьев, М.А.Бирман, В.К.Волков и др. – М., 1977. – С. 258. ² ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 248, т. 2, арк. 36. ³ Кулинич І.М. Захватническая политика германского империализма по отношению к Украине в 1914-1918 гг. / "Дранг нах Остен" и историческое развитие народов Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. – М., 1967. – С. 149. ⁴ "Дранг нах Остен" и народы Центральной, Восточной, и Юго-Восточной Европы... – С. 258. ⁵ Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах Германского фашизма. – К., 1983. – С. 26-27. ⁶ Vorowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918. – Hamburg, 1970. – С. 44. ⁷ "Дранг нах Остен"... – С. 257. ⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 248, т. 2, арк. 35. ⁹ Перепадя В.В. Українсько-німецькі відносини у 1914-1918 рр. – Запоріжжя, 1999. – С. 29. ¹⁰ Там само. – С. 30. ¹¹ Пол И.И. Восточная политика Центральних держав после Брестского мира / Германская восточная политика в новое и новейшее время. – М., 1974. – С. 131. ¹² Кулинич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969. – С. 32. ¹³ Пол І.І. Знач. праця. – С. 132. ¹⁴ Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-у році та її історична генеза // Український історик. – 1968. – № 1-4. – С. 14-15. ¹⁵ Там само. – С. 16. ¹⁶ Vorowsky P. Знач. праця. – С. 44. ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 248, т. 2, арк. № 35. ¹⁸ "Дранг нах Остен"... – С. 261. ¹⁹ Перепадя В.В. Знач. праця. – С. 30. ²⁰ Грушевський М.С. Споми́ни // Київ. – 1988. – № 9-12. ²¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 400. ²² Революция в Украине по мемуарах белых. – М.; Л., 1930. – С. 22. ²³ Українська Центральна Рада: документи і матеріали... – С. 466-468.

ВІДНОСИНИ УКРАЇНА-НАТО: ДОСЯГНУТИЙ РІВЕНЬ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СПІВПРАЦІ

Присвячено дослідженню виникнення та розвитку партнерських взаємин між Україною та НАТО з початку 90-х рр. до сьогоднішнього дня. Зроблено спробу висвітлити загальну картину розвитку контактів з НАТО за останні роки та змалювати тенденції розширення співпраці в найближчий час.

The Article is dedicated to study the origins and development of the partner's relationships between Ukraine and NATO from the beginning of 90-ties till present-day. The Author has done the attempt to describe the general picture of the development contacting with NATO in recent years and marked the trends of the expansion cooperation for the nearest time.

Проблема взаємовідносин між Україною та НАТО є однією з головних у сучасній зовнішній політиці нашої держави. З 1991 р. влада намагається встановити партнерські стосунки з північноатлантичним союзом. Закінчення "холодної війни" істотно позначилося на альянсі, спонукало його переорієнтувати свою політику. Внаслідок цього перед союзом постали нові, значно ширші завдання, серед яких чи не найважливішим було налагодження діалогу, співпраці й партнерства з країнами Центральної та Східної Європи взагалі та Україною зокрема.

Проблеми взаємин з альянсом стають предметом посиленої уваги з боку дослідників. Політологи, дипломати, історики, соціологи, політики, військові та інші науковці намагаються детально дослідити основні моменти відносин між Україною та НАТО. Окремі питання знайшли яскраве висвітлення в наукових розробках вітчизняних дослідників. За нашими підрахунками налічується більше 450 публікацій з проблем стосунків альянсу та України в політичній¹ (Б.Халоца, Н.Бедричук, В.Горбулін, Г.Крючков та ін.), економічній² (А.Березняк, Р.Демчук, Л.Мукомела, та ін.) та військовій³ (В.Каспрук, А.Крамаревський, І.Мельничук та ін.) сферах. Переважна більшість з цих розробок стосується окремих питань співпраці і не створює загальної картини розвитку відносин. Комплексне дослідження виникнення та розширення партнерських відносин між Україною та НАТО стає необхідністю для розуміння мети, стратегічних завдань і механізмів їхньої реалізації на шляху інтеграції до північноатлантичного союзу.

Предметом дослідження стають зміни в зовнішньополітичному курсі альянсу та України, аналіз установчих документів організації, висвітлення головних напрямів співпраці на даному етапі. У нашій статті здійснено спробу висвітлити загальну картину розвитку партнерства між Україною та НАТО за останні роки та визначити тенденції розширення співпраці в найближчі часи.

Історія співпраці України з НАТО пройшла складний шлях порозуміння та визначається кількома віхами. 22–23 лютого 1992 р. відбувся перший візит генерального секретаря НАТО М.Вернера до Києва, у ході якого Україна була запрошена до участі в Раді Північноатлантичного співробітництва (РПАС). Саме з того часу почалися активні контакти і співпраця з НАТО. Президент України Л.Кравчук здійснив візит до штаб-квартири Альянсу в Брюсселі 8 червня 1992 р. Це були перші спроби налагодження контактів, широкомасштабними вони стали тільки після підписання Україною 8 лютого 1994 р. рамкового документа Програми "Партнерство заради миру" (ПЗМ). 25 травня 1994 р. Україна передала НАТО свій Презентаційний документ. У ньому були визначені політичні цілі участі України в ПЗМ, заходи, які планувалося здійснити для досягнення цих цілей, а також сили і засоби, що виділяються державою для участі в цій програмі. Під час липневого самміту глав держав та урядів НАТО 1997 р. в Мадриді керівники НАТО та Президент України Л.Кучма підписали "Хартію про особливе партнерство між НАТО та Україною". Таким чином, Альянс змінює стратегічні напрями своєї діяльності в Європі, тобто хоча політичний бік доктринальних настанов НАТО ґрунтуєть-

ся, як і раніше, на "доктрині Армеля"⁴, на двох основоположних принципах діяльності: "оборона" – нарощування військового оборонного потенціалу і його використання в разі необхідності; "діалог" – пом'якшення напруженості, але з "позиції сили"; в нових умовах ця доктрина доповнюється новим принципом – "співробітництво". Політика "стримування" поступово змінилася на політику "співпраця". Одна з нових проголошених цілей – це забезпечення для всіх держав в євроатлантичному регіоні стабільності і безпеки, не створюючи нових ліній розмежування.

Масштабні зміни геополітичної ситуації в Європі на початку 1990-х рр. змусили Північноатлантичний альянс модернізувати свою стратегічну концепцію, яка, у свою чергу, мала бути відповіддю на питання доцільності існування НАТО. Зникнення СРСР змусило Альянс переосмислити свою стратегію в Європі. Потенційною загрозою безпеці НАТО було визнано конфлікти, що можуть виникнути на території колишнього СРСР та всередині Європи. Планувалося, що НАТО підтримуватиме мир у Європі та за її межами, навіть коли загроза не стосується членів НАТО. Разом із тим у Стратегічній концепції Альянсу 1991 р. не порушувалося питання щодо розширення географічних меж відповідальності НАТО⁵. Зміна політичної ситуації, зокрема криза в Косові змусили вже у новій концепції Альянсу (24.04.1999), уникаючи конкретного визначення сфери відповідальності, забезпечення стабільності в Євроатлантичному середовищі поставити на провідне місце серед фундаментальних завдань НАТО (п. 10)⁶. У пункті 31 Концепції наголошується, що НАТО буде намагатися разом із іншими організаціями запобігати конфліктам, або ж, у випадку кризової ситуації, сприяти його ефективному врегулюванню згідно з нормами міжнародного права, включаючи можливість проведення операцій поза межами ст. 5 щодо врегулювання криз. Такі операції здійснювалися в Косово та Іраку. Для подібних заходів, тобто реалізації нових завдань НАТО, створена концепція Багатонаціональних об'єднаних оперативних сил (БООС) або (CJTF – Combined Joint Task Force). Згідно з цією концепцією, Багатонаціональні об'єднані оперативні тактичні сили є такими, що розгортаються багатонаціональними формуваннями декількох видів військ, створеними і призначеними для специфічних операцій надзвичайного характеру. Українські військові вже чотири роки приймають безпосередню участь у здійсненні концепції БООС.

Середина 1990-х рр. взагалі стала часом найбільш плідної та багатформатної співпраці України з Альянсом. На думку спеціалістів Інституту діаспори та інтеграції, зокрема Д.Корнілова: "Взаємовідносини України та НАТО – найбільш теплі серед усіх іноземних партнерів України. Їхня співпраця в межах ПЗМ – найглибше з усіх подібних контактів НАТО зі східноєвропейськими країнами – нечленами НАТО"⁷. Більше того, у Хартії про особливе партнерство НАТО та України передбачений "механізм консультацій у випадках кризи", який дозволяє Україні "консультуватися" з НАТО у випадку, коли вона відчуває "пряму або непряму загрозу" своїй безпеці. Кількість сумісних акцій НАТО та України (зустрічі, конфе-

ренції, семінари, навчання, консультації) невпинно зростає з 50 в 1995 р. до 119 – у 1999⁸. У травні 1997 р. в Києві вперше серед східноєвропейських країн був відкритий Центр інформації та документації НАТО – фактично орган натовського піару у Східній Європі. У листопаді 1998 р. Президент підписав "Програму співробітництва України з НАТО на період до 2001 року". У квітні 1999 р. в Києві відкрилася місія НАТО.

Чітке виконання вже існуючих домовленостей має стати основним завданням для поглиблення відносин між Альянсом та Україною. Для цього потрібно використовувати існуючі механізми співпраці: Хартії про партнерство, чотирьох меморандумів про взаєморозуміння – у галузі інформації, дій органів цивільної оборони у надзвичайних ситуаціях, відкриття у Києві місії зв'язку НАТО та співпраці в галузі озброєнь; двох представництв НАТО в Києві, які займаються питаннями інформації та ПЗМ і воєнної реформи. Усе це – повноцінні елементи співпраці. Пріоритетними сферами загальної безпеки НАТО виділив політичну, економічну й оборонну. Слід підкреслити, що, називаючись оборонним альянсом, НАТО залишається військово-політичним союзом з перспективою трансформування в військово-економіко-політичний альянс. У нього є чітко сформульована мета – збереження миру в євроатлантичному регіоні і забезпечення безпеки, насамперед, у політичній й оборонній сферах її членів, треба розуміти, буде досягатися силами і засобами, якими володіє нині військово-політичний альянс, що розширюється в просторі. З висунуттям нових цілей і завдань блоку роль чисто військових засобів гарантування безпеки знижується. Зараз не менш важливим вважається створення механізмів по запобіганню конфліктів, принаймні на етапах, що передують відкритій військовій конфронтації. Існуючі сумісні інституції мають завдання вдосконалювати та реалізовувати проекти запобігання конфліктів без військового втручання.

Україна проголосила курс на вступ до НАТО. Зовнішня політика держави спрямована на інтеграційні процеси в загальноєвропейські та євроатлантичні структури. "Україна не планувала і не планує вступати в НАТО" заявляв український президент на початку 2001 р.⁹ Поступово ситуація погіршувалася і коли реальністю стало виникнення нового формату співпраці Росії з НАТО – "19+1" – в Україні виникло занепокоєння, що відносини альянсу й нашої держави розвиватимуться в контексті відносин цієї організації з Москвою. Це, на думку деякого з аналітиків, може надовго припинити особливі партнерські стосунки НАТО з Україною. Державна влада почала діяти і тепер, наприкінці 2003 р., досягнуті певні результати. На президентському рівні 23 травня 2002 р. рішення про проголошення курсу на вступ до НАТО прийняла Рада національної безпеки та оборони (РНБО) України. Близько року потому, 19 травня 2003 р., мету вступу в НАТО було зафіксовано в Законі "Про основи національної безпеки України". Можливо, нарешті, закінчився державний "багатовекторний" зовнішньополітичний курс. Обережні терміни, як "євроатлантична інтеграція" замінили на курс до "вступу в НАТО". Від проголошення курсу до реального вступу, шлях довгий та небезпечний. Є думки, що наше суспільство не готове разом з політиками прямувати до Альянсу. І не тільки суспільство. В Україні існують кілька причин, що відштовхують часову перспективу приєднання країни до союзу на роки. Проте вже вимальовуються тимчасові межі процесу, на думку аналітиків Центру економічних та політичних досліджень імені О.Разумкова: за наявності енергійних зусиль із боку України її можуть запросити в НАТО через п'ять років, на самміті альянсу 2008 р.¹⁰ Деякі експерти прогнозують віддаленіші терміни. Для визначення кінцевого терміну важливішу роль грає не час, а наявність відповідних умов для вступу до Альянсу в державі.

Дев'ять років співпраці України з НАТО в межах програми ПЗМ, вісім років участі в Програмі аналізу та оцінки сил (1995), шість років роботи на основі Хартії про особливе партнерство, спільні миротворчі та антитерористичні операції створюють непогані передумови для переведення питання про приєднання України до НАТО в практичну площину. За ці роки Україна змогла переконатися, що створити систему європейської безпеки та захистити країну від гіпотетичних ворогів простіше за все з Альянсом. Серед усіх міжнародних організацій НАТО є єдиною справді ефективною структурою безпеки. Її вага на міжнародній арені зростає після кризи початку століття, ООН дедалі частіше просить альянс надати допомогу в локалізації конфліктів за межами зони його відповідальності. Так що НАТО – це єдиний безальтернативний вибір для України, якщо вона прагне спокою та захищеності, а не статусу "буферу" між Альянсом та іншим світом. Які конкретні проблеми потрібно вирішити Україні на шляху до Північноатлантичного союзу? Від претендентів на вступ НАТО вимагає, насамперед, вирішення політичних й економічних питань (забезпечення законності та прав людини, підтримки стабільності й добробуту шляхом забезпечення економічних свобод, соціальної справедливості тощо) і лише потім – оборонних завдань (забезпечення спроможності робити внесок до колективної оборони й нові завдання альянсу).

Таким чином, Україна просувається в НАТО, проте різними напрямками і з різним успіхом. В оборонній сфері спостерігається певна послідовність дій, хоча швидкість могла б бути більшою. Інші проблемні сфери: демократизація внутрішньої політики, ринкових перетворень в економіці, у вирішенні соціальних питань – дещо гальмуються недосконалістю нормативної бази та відсутністю механізмів реалізації існуючих сумісних програм. Виконавча влада формує цільовий план Україна–НАТО на 2003 р. без консультацій із Верховною Радою і, при цьому, відповідальність за виконання лівової частки його заходів покладає на парламент. Таких "неузгоджень" вистачає. Без підняття парламентського контролю на вищий змістовний рівень, готуватися до вступу в НАТО можна ще дуже довго.

Нещодавно в ЗМІ штучно була розгорнута полеміка з приводу правової відповідності прийняття рішення про вступ до НАТО з Конституцією України. Деякі аналітики вказують на неможливість євроатлантичної інтеграції, мовляв, це суперечить основному закону країни і, конкретно, порушує задекларований нею позаблоковий статус, тому необхідно змінювати Конституцію, а лише потім висувати певні наміри. "Абсолютно неконституційним є рішення Ради національної безпеки і оборони про вступ України до НАТО"¹¹ стверджують кандидати юридичних наук Ф.Веніславський та В.Колісник. Інші фахівці вважають, що "у національному законодавстві України на сьогодні немає норм, що визначають нейтралітет (або неучасть у військових блоках) як засіб гарантування безпеки нашої держави або як форму її існування в системі міжнародних відносин"¹². Більше того, з огляду на кардинальні зміни, які відбулися після розпаду СРСР і які визначили геополітичне становище вже незалежної України, Верховна рада зафіксувала в "Основних напрямках зовнішньої політики України" (1993), що "проголошений нею свого часу намір стати в майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може вважатися перешкодою її повномасштабної участі у загальноєвропейській структурі безпеки"¹³. Таким чином, суперечки з приводу легітимності прийняття РНБОУ рішення про вступ до НАТО є безпідставними, хоча вони повинні надихнути владу на прийняття нової, більш відповідної сучасності програми зовнішньополітичної діяльності.

На сьогоднішній день в Україні вперше на законодавчому рівні чітко закріплена стратегічна мета нашої країни – "здобуття членства в Організації Північноатлантичного договору". На рішення України про вступ до НАТО вплинули кілька чинників, зокрема: кардинальні зміни в системі світової безпеки; стрімке зростання інтеграційних процесів; перехід до партнерських відносин Росії з НАТО та їхнє поглиблення; триваюча трансформація НАТО з виключно оборонного об'єднання в повномасштабну структуру безпеки євроатлантичного регіону. Наступним кроком на шляху до євроатлантичної інтеграції стало підписання Плану дій Україна–НАТО та Цільового плану Україна–НАТО на 2003 р., документів, згідно з якими Україна не тільки взяла на себе певні конкретні обов'язки, а й створила реальні механізми контролю за їхнім виконанням спільно з країнами – членами Альянсу. 19 червня 2003 р. Верховна Рада прийняла новий Закон "Про основи національної безпеки України". У цьому документі визначені зовнішньополітичні стратегічні пріоритети України на найближчі роки.

Ще рік–два тому важко було уявити, що Україна серйозно буде розраховувати на вступ до СОТ, приймати участь у гуманітарній, а згодом і в миротворчій місії в Іраку, розмірковувати про можливість вступу до НАТО після самміту 2008 р. Такі дії України зараз є абсолютно логічними. В умовах, коли в сучасному світі власну безпеку не можуть забезпечити навіть могутні в економічному та військовому плані держави; в умовах слабких гарантій політичного характеру, що їх надали Україні після її відмови від ядерної зброї; в умовах, коли національна безпека країни базується не на реальному оборонному потенціалі, а скоріш на відсутності ворогів; у специфічних умовах геополітичного розташування України, коли її

оточують країни з різними військово-політичними координатами; при достатньо обмежених фінансових та технологічних можливостях, наш стратегічний вибір – входування в могутню структуру колективної безпеки.

¹ Халоща Б.М. НАТО в меняющемся мире: особенности политики и стратегии на современном этапе. – М., – 1990. – С. 25–32; Бедричук Н. НАТО приближается до Києва... // Голос України. – 1999. – 10. 02. – С. 4–6; Горбулін В. НАТО приближается до України: проблеми розширення НАТО на схід // Українська газета. – 06.02.1997. – С. 5–7; Крючков Г. Новая стратегия НАТО – небезпечна для України // Політика. – 05.05.1999. – С. 7–8. ² Березняк А. Страсти по альянсу сквозь призму финансов // Зеркало недели. – 17.05.1997. – С. 9–11; Демчук Р. Україна–НАТО: перспективи співробітництва // Урядовий кур'єр. – 20.02.1997. – С. 3–4; Мукомела Л. Україна–НАТО: шаги к сближению // Закон и Бизнес. – 02.01.1997. – С. 11–13. ³ Каспрук В. НАТО – як гарант стабільності та безпеки в Європі й світі // Час/Time. – 9–15.10.1997. – С. 11–12; Крамаревський А. Расширение НАТО и безопасность Украины // Підтекст. – 1998. – № 29. – С. 20–22; Мельничук І. Нове пізнання альянсу: Україна–НАТО // Військо України. – № 9–10. – 1998. – С. 14–16. ⁴ Боеданович В., Мачинський О. Розширення НАТО на схід. Pro et Contra // Геополітичне майбутнє України. – К., 1998. – С. 129. ⁵ The Alliance's Strategic Concept Approved by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the NAC (North Atlantic Council). – Rome, 1991. – 7–8 November; The NATO Handbook – Documentation. – NATO Office of Information and Press. – 1999. – P. 6. ⁶ The Alliance's Strategic Concept Approved by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the NAC (North Atlantic Council) in Washington DC on 23–24 April 1999. The NATO Handbook – Documentation. – NATO Office of Information and Press. – 1999. – P. 9. ⁷ Корнілов Д. Геополітика України: многовекторность и ее кризис // Інститут Діаспори і інтеграції. Інформаційно-аналитический бюллетень №13. – 01.09.2000. – С. 7–11. ⁸ НАТО ревію // Центр Інформації та Документації НАТО в Києві. – 2000. – № 1. – С. 1. ⁹ Кім В. НАТО–Україна: двері ще не відчинені, але щілина звужується // Дзеркало тижня. – 2002. – № 6 (381) – С. 9–11. ¹⁰ Поляков Л., Гриценко А. Україна–НАТО: майбутнє в руках минулого // Дзеркало тижня. – 2003. – № 26 (451) – С. 7–9. ¹¹ Веніславський Ф., Колісник В. Натівський вибір України: політика ще раз нехтує правом // Дзеркало тижня. – 2002. – № 21 (397) – С. 5–6. ¹² Чалий В., Бутейко А. Натівський вибір України: політика наздоганяє право // Дзеркало тижня. – 2002. – № 22 (398). – С. 6–7. ¹³ Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 37. – С. 379.

Надійшла до редколегії 03.02.04

Л.В.Новікова, асп.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ-ГЕТЬМАНА П.СКОРОПАДСЬКОГО: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Зроблено спробу визначити основні напрями вивчення зовнішньополітичної діяльності уряду П.Скоропадського в українській історіографії.

The article is made an attempt to determine the main issues of studying of the foreign policy's activity of P. Skoropadsky's Government at the Ukrainian historiography.

Українська Гетьманська Держава 1918 р. – історичне явище, яке й досі є предметом жвавих наукових дискусій. Серед форм новітньої української державності 1917–1920 рр. вона складніше ніж будь-що піддається інтерпретації та однозначній оцінці. Цей період здійснив суттєвий вплив на подальший розвиток суспільної думки і політичної культури українців, змусив їх під новим кутом зору подивитися на свою історію та культуру. Доречно згадати, що саме події квітня–грудня 1918 р. стали визначальним стимулом для кристалізації та розвитку самобутньої школи українського консерватизму, державницького напрямку в історіографії, а також широкої ідейно-політичної течії у формі гетьманського руху.

Як одне з найважливіших і найскладніших явищ новітньої історії України Гетьманат 1918 р. завжди викликав жвавий інтерес українських науковців, публіцистів, політичних діячів. Завдяки їхнім зусиллям з 1918 р. напрацьовано значну за обсягом і багату за змістом літературу з історії Української Держави. Досліджувана проблема досі спеціально не вивчалася. Здебільшого науковці зверталися до неї або в контексті розгляду інших питань, або у межах історіографічних оглядів у вступних до своїх праць, або ж – опосередковано, під дещо іншим кутом зору та кінцевою метою. Невеличка, суто оглядова стаття В.Друмова та В.Шкварця "Українська Гетьманська

Держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії"¹ не містить вартісних узагальнень та оцінок.

Особливо слід відзначити дисертацію С.Грибосдова² – перше комплексне дослідження історіографії Гетьманату 1918 р. Його безсумнівною заслугою є спроба розкрити складне, важливе й невивчене досі питання. Обрана С.Грибосдовим постановка проблеми вимагала вивчення величезної кількості розмаїтих студій, присвячених широкій проблематиці. Обмежений стандартним обсягом кандидатської дисертації, автор пішов єдино можливим у цій ситуації шляхом – максимально узагальнив тематику історії Української Держави.

Інформація, важлива для з'ясування зовнішніх суспільно-політичних та етнокультурних чинників, які вплинули на шляхи розвитку історіографії проблеми, міститься у студіях С.Наріжного та В.Трощинського³. Інтерес також викликає дисертація О.Яся⁴, у якій досліджується еволюція державницької школи української історіографії після другої світової війни.

Звертає на себе увагу також стаття М.Стопчак⁵. Автор розглядає, як інтерпретувалося питання про причини та наслідки антигетьманського повстання (листопад–грудень 1918 р.) в українській зарубіжній історіографії державницького напрямку.

Усі ці дослідження, проте, торкаються проблеми частково і тому дають про неї досить фрагментарне уявлення. У цілому рівень її вивченості залишається невисоким.

Концептуальний зміст російської еміграційної історіографії (де період Української Держави зводиться до австро-німецької політичної інтриги, трактованої авторами цього напрямку як прямий замах на територіальну цілісність Російської імперії і колонізацію останньої під виглядом підтримки "сепаратистського" національно-визвольного руху) також відкидається сучасними українськими дослідниками як такий, що не відповідає історичній правді. При цьому слушно звертається увага на цілу низку цінних високоінформативних мемуарів, створених російськими емігрантами – спостерігачами або безпосередніми учасниками подій. Зауважимо, що ці твори завжди активно використовувалися в українській історіографії.

Певний інтерес становить монографія Л.Радченко⁶, один із розділів якої присвячений українській зарубіжній літературі з історії Української Держави. Якщо загальний рівень концептуального осмислення істориками діаспори феномена національних визвольних змагань Л.Радченко оцінює скоріше скептично, то з кількісного погляду вони, на її думку, "створили солідну бібліографічну базу, яка до цього часу недостатньо використовується, особливо в Україні"⁷. Однак підкреслимо, що мова тут іде про історіографію визвольних змагань у цілому: література з історії Української Держави не отримує у цьому контексті якоїсь конкретної спеціальної характеристики, хоча в монографії їй присвячено окремий розділ. Щойно сказане, не стосується монографії Л.Радченко в цілому. Особливо цікавою й цінною студію робить багата і переважно іномовна бібліографічна база – роботи українських, польських, німецьких, австрійських, британських та американських науковців, більшість з яких досі лишаються невідомими нашим історикам. Підкреслимо, що висновки автора в цій сфері значною мірою спираються на його майже унікальну для сучасного суспільствознавства трактування визвольних змагань, а в цьому контексті – періоду Української Держави.

Низку вагомих зауважень та висновків, особливо щодо змісту новітньої вітчизняної історіографії зустрічаємо у роботі В.Солдатенка⁸. На його думку, найважливішою і найконструктивнішою тенденцією 1917–1920 рр. було розгортання "революційної боротьби українства за торжество визвольних ідеалів", для якої "національна державність мала бути не самодостатнім завданням, а більше – знаряддям, засобом досягнення ... повномасштабного і різнобічного українського відродження"⁹. На цьому ґрунті Українська Держава розглядається ним як призупинення революції "контрреволюційними силами" шляхом установа "васального", "антинародного, проросійського монархічно-диктаторського режиму П.Скоропадського"¹⁰.

Автор упевнений, що коли "користуватись науковою методологією... і внаслідок цього одержувати... об'єктивні, а не кон'юнктурні оцінки та висновки", то аргументів "на користь [гетьманського – С.Г.] режиму знайти неможливо"¹¹.

За В.Солдатенком, історичне значення феномена Української Держави полягає передусім у гальмуванні розвитку української революції, а, отже (відповідно до логіки автора) і процесів національного відродження. Події цього періоду, власне історія Гетьманату – для нього хіба що "одноманітний ланцюг нищення завоювань попереднього етапу революції, безбарвного відкочування суспільства від досягнутих рубежів"¹², тому, коли автор робить висновок про "категоричне несприйняття гетьманського режиму" українськими зарубіжними істориками республіканських переконань, то це розглядається ним як не тільки природне, але й здорове явище. Концептуальний зміст цього історіографічного на-

пряму, на думку В.Солдатенка, найкраще резюмує відома робота П.Феденка "Влада Павла Скоропадського"¹³, у той час як із погляду фактології, кількості охопленого матеріалу та проблематики він виділяє (і постійно використовує) об'ємну працю П.Христюка¹⁴, твори І.Мазепи, М.Шаповала та В.Винниченка¹⁵.

Багато аспектів проблеми започаткував у своїй "Історії України 1917–1923 рр." відомий історик Д.Дорошенко¹⁶. Особливий інтерес викликає дослідження Д.Дорошенком зовнішньої політики Української держави гетьмана П.Скоропадського, до формування якої він був причетний безпосередньо. При розгляді міжнародних зусиль Гетьманату автор виходить з аналізу їхніх конкретних провідних напрямів:

- стосунки з Німеччиною, Австро-Угорщиною та їхніми союзниками по блоку, Болгарією та Туреччиною;
- переговори про мир та врегулювання територіальних питань з Радянською Росією;
- взаємини з новими державами, що утворилися на терені колишньої Російської імперії (Доном, Кубанню, Білорусією);
- стосунки з нейтральними європейськими державами;
- відносини з Румунією та проблемами Бессарабії;
- проблема західноукраїнських земель;
- розбудова апарату зовнішньополітичної служби.

Розмірковуючи про відносини України з Німеччиною та Австрією, історик диференціює позиції австрійців. Ставлення Берліна до Гетьманату, на його думку, було сприятливішим, оскільки німці не мали до України територіальних претензій та не бажали посилення Польщі за рахунок земель Західної України. Натомість Австро-Угорщина дотримувалася пропольської орієнтації та не бажала державної самостійності західноукраїнського регіону. Проте, зазначає Д.Дорошенко, центр ваги українсько-німецьких відносин до певного часу перебував у руках командування окупаційного контингенту Німеччини, яке ставилося до українського уряду вкрай упереджено: "вести діло з членами центрального уряду в Берліні було в тисячу разів легше й приємніше, ніж із його представниками в Києві"¹⁷. Лише після візитів до Берліна прем'єра Ф.Лизогуба та самого гетьмана стосунки між державами з кінця літа 1918 р. почали вирішуватися здебільшого на вищому рівні.

Стосунки з імперією австрійських Габсбургів історик розглядає, насамперед, через призму вирішення проблеми Східної Галичини, Холмщини і Підляшшя. Австрія, яка призначила своїми представниками в Україні представників виразно слов'янофобських кіл (граф Й.Форґач та ін.) із самого початку не збиралися ратифікувати таємні положення Брестської угоди про створення українського Коронного Краю в Галичині й передачу Холмщини і Підляшшя Україні, посилаючись на різні обставини.

Взаємини з іншими учасниками Четвертого союзу (особливо з Болгарією) автор оцінює позитивно, і як колишній міністр – із задоволенням.

Докладно висвітлює історик стосунки з Радянською Росією, змальовує хід переговорів та вироблення прелімінарної україно-російської мирної угоди від 12 червня 1918 р. Він звертає увагу на двоїсту позицію Німеччини, яка однією рукою підтримувала Гетьманат, а другою "хотіла творити вигідну для себе Росію"¹⁸. На його погляд, російська сторона змушена контактувати з незалежною Україною через зобов'язання перед австро-німецьким блоком, головну мету переговорів вбачала у "проволіканні справи, вичікуючи, що з того всього вийде"¹⁹, та використовувала флер переговорів для розгортання підривної діяльності в Україні.

Досліджуючи стосунки з новими державами, що виникли після розпаду Російської імперії, Д.Дорошенко поділяє їх на дві групи за наявністю суперечливих пи-

тань у двосторонніх відносинах. До першої групи входили Фінляндія, Литва і Грузія, стосунки з якими не ускладнилися невирішеними проблемами та розвивалися конструктивно. Другу групу партнерів становили країни, що потребували вирішення територіальних суперечок – Польща, Білорусія, Дон, Кубань, Крим (формально незалежний від України).

Історик окремо розглядає стосунки з Військом Донським та хід вирішення територіальних питань. Особливе місце в зовнішній політиці Гетьманату посідали взаємини з Кубанню, на яку "гетьманський уряд дивився як на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України або як автономний край, або хоча б на федеративних основах"²⁰. Не приховуючи незбіг поглядів кубанців і гетьмана на характер взаємин, автор доводить стратегічну зацікавленість України у впливі на становище на Північному Кавказі з огляду на можливість використання регіону як плацдарму агресії з боку "білого руху" та з погляду економічних інтересів України.

Висвітлюючи стосунки з Білорусією, Д.Дорошенко не заперечує, що поширення присутності України на частину земель південної Білорусії суперечило прагненням білоруського народу до територіальної цілісності.

Гостро в загальних планах зовнішньої політики Української Держави стояло питання Бессарабії, окупованої Румунією у березні 1918 р. Підкреслюючи непослідовність Центральної Ради у відстоюванні прав України в цьому регіоні, Д.Дорошенко називає Бессарабію "маленьким вікном у Європу" і наголошує на необхідності вести стосунки з непоступливим румунським урядом лише з позицій, підкріплених "реальною силою"²¹.

За словами Дорошенка, Україна виходила з оцінки анексії Бессарабії, як акту насильства й "рішуче відкидала права Румунії на Бессарабію"²², вбачала вирішення подальшої долі регіону у світлі права націй на самовизначення. Невирішеність бессарабського питання він пов'язував із відстороненням Німеччини від участі в ньому на боці України, та в її протидії створенню української національної армії. Певний прогрес в україно-румунських відносинах намітився в рамках пошуку Україною порозуміння з країнами Антанти, представники якої перебували на території Румунії. Проблемам розвитку українсько-румунських відносин присвячено також, наприклад, статті С.Аппатова, І.Макана²³, україно-угорським – статті З.Барана, О.Павлюка, відносинам із США – О.Макарчука та ін.²⁴.

Як відчутний здобуток української дипломатії та державної політики в цілому розглядає Д.Дорошенко прогрес з Кримом. Один з напрямів дослідження складає література про взаємини українських урядів з Кримом. Значну увагу відносинам Української Держави з Кримом приділили Р.Піріг та Ф.Проданюк. Використовуючи архівні матеріали автори зазначають, що на 1918 р. "українців у Криму тільки 12,4 %, росіян – 32,9 %, татар – 35,55 %. Національне питання не на боці українців, але татари тяжіють до українців"²⁵. Ці прагнення дістали підтримку П.Скоропадського та його уряду. Проте крайовий уряд на чолі з генералом Сулькевичем не лише виступив проти приєднання Криму до Української Держави на правах автономної частини, а й висунув територіальні претензії на низку таврійських повітів Української Держави. За цих умов П.Скоропадський пішов на ризикований крок – підтримав ідею Д.Дорошенка про економічну блокаду Криму.

Автори зазначають, що "митна війна" підірвала позиції уряду Сулькевича. Активізація проукраїнських сил змусила кримський уряд змінити позицію щодо державного об'єднання з Україною. Внаслідок довготривалих переговорів у кінці вересня 1918 р. були вироблені умови, на яких Крим приєднувався до України: повна внут-

рішня автономія, власний сейм, територіальна армія, статс-секретар у справах Криму в Раді Міністрів Української Держави. Однак уряд Сулькевича зволікав із затвердженням цих умов, а 15 листопада 1918 р. Добровольча армія окупувала Крим, ліквідувавши всі елементи його державності. Відтак можливість приєднання Криму до України була втрачена.

Оцінюючи перспективи встановлення стосунків з державами Антанти, Д.Дорошенко наголошує на негативному ставленні їх до України, як до "германофільської" країни і нагадує про відому декларацію В.Вільсона з її положенням про відновлення єдиної і неподільної Росії, як основу у ставленні Антанти до суверенітету України.

Можна стверджувати, що Д.Дорошенко започаткував і такий напрям досліджень історії зовнішньої політики України тієї доби як аналіз розбудови зовнішньополітичної служби.

Більш ґрунтовний науковий доробок Д.Дорошенка щодо зовнішньополітичної діяльності українських урядів революційної боротьби досліджено в статі Д.Веденєєва "Дмитро Дорошенко як історіограф зовнішньої політики Української державності 1917–1918 рр."²⁶, у якій автор констатує, що "без урахування доробок історика неможливо собі уявити і розвиток сучасних наукових студій із порушеної проблеми"²⁷.

Можемо констатувати, що досі немає (крім прогетьманської роботи Д.Дорошенка) комплексної, узагальнюючої, базованої на широкому колі джерел монографії з історії Української Держави 1918 р. Однак це й закономірно: на сьогодні ще не накопичено необхідної для такого завдання суми знань. Вірним є також інше: у межах новітньої вітчизняної історіографії зроблено вже не одну спробу дати панорамний аналітичний огляд періоду з визначенням його основних "параметрів" і загальною оцінкою в контексті української історії (частіше, правда, обмежуються контекстом визвольних змагань). Іншими словами, іде робота над створенням загальної концепції історії Української Держави.

Порівняльний аналіз великого масиву новітніх публікацій дозволяє стверджувати, що із середини 1990-х рр. почалася всебічна системна розробка проблеми, яка триває і зараз.

З іншого боку, вивчення низки кардинальних напрямів проблеми тільки розпочалося і вони мали б бути пріоритетними для українських дослідників. Насамперед, це – соціально-політичні передумови постанови Гетьманату, діяльність політичної опозиції режиму П.Скоропадського та її роль в інспіруванні селянського руху і протигетьманського повстання, соціальна політика уряду, його фінансово-економічні зносини із Центральними державами, будівництво місцевих органів влади і практика їхньої діяльності. Крім того, потребують подальшого дослідження питання розподілу влади й повноважень між гетьманським урядом та командуванням окупаційних військ, а також питання адміністративно-політичного устрою Української Держави.

¹ Друмов В., Шкварець В. Українська Гетьманська Держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії // Останній Гетьман. Ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К., 1993. – С. 113–123. ² Грибодов С. Українська Держава гетьмана П.Скоропадського: історіографічне дослідження. – Дис... канд. іст. наук. – К., 2001. ³ Наржний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між першою і другою світовими війнами. – Прага, 1942; Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне явище і соціально-політичне явище / НАН України. Інститут соціології. – К., 1994. ⁴ Ясь О.В. Понятійний апарат історичної науки і українська історіографія: сучасний стан та перспективи розробки // Історична наука на порозі ХХІ ст. – Харків, 1995. – С. 92–97. ⁵ Столчак М.В. Причини та наслідки повстання проти гетьмана П.Скоропадського в оцінці української історіографії державницького напрямку // Вісн. Київ. держ. ун-ту. Серія "Історія, економіка, філософія". – К., 1997. – Вип. 4 – С. 442–459. ⁶ Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1929 рр. – Харків, 1996. ⁷ Там само. ⁸ Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія (1918–1920 рр.) – К., 1999.

⁹ Там само. ¹⁰ Там само. ¹¹ Солдатенко В. Соборницький процес 1918–1919 рр. в працях перших істориків української революції // Українська соборність. Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя акту Злуки 22 січня 1919 р.). Зб. – К., 1999. – С. 129–143. ¹² Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми історії Української революції // УДК. – 1999. – № 1, 2. ¹³ Феденко П. Влада Павла Скоропадського. – Лондон; Мюнхен, 1968. ¹⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 років. – Відень, 1923. – Т. 3. ¹⁵ Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. – К.; Відень, 1920; Мазела І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Л., 1950. – Ч. I; Шаловал М. Гетьманщина і Директорія. Спогади. – Нью-Йорк, 1958. ¹⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – Т. II. ¹⁷ Там само. ¹⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1917–1920): У 4 ч. – Мюнхен, 1969. ¹⁹ Там само. ²⁰ Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави 1918 р. // У 60-річчя відновлення гетьманства / Ред. М.Коромислин. – Торонто, 1978. ²¹ Там само. ²² Там само.

²³ Аллатов С.Й., Мокан І.М. Українсько-румунські відносини: історія і сучасність // УДК. – 1999. – № 5. – С. 87–100. ²⁴ Баран З. Маловідомий епізод з історії українсько-угорських відносин (Місія Теофіла Окуневського до Угорщини на початку 1919 року) // Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1997. – Т. ССXXXIII. – С. 468–481; Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини // Україна в минулому. – К.; Львів, 1995. – Вип. VII. – С. 33–44; Павлюк О.В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К., 1996; Макарчук О.Г. Відносини УНР та ЗУНР зі Сполученими Штатами Америки в роки Української революції (1918–1919 рр.) // Вісн. нац. ун-ту "Львівська політехніка". Держава та армія. – Л., 2001. – № 431. – С. 35–40. ²⁵ Пирія Р.Я., Проданюк Ф.М. Гетьман Української держави (Павло Скоропадський) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994. – С. 113–134. ²⁶ Веденєв Д. Дмитро Дорошенко як історіограф зовнішньої політики Української державності 1917–1918 рр. / Наукові записки. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 80–92. ²⁷ Там само.

Надійшла до редколегії 11.02.04

І.К.Патриляк, канд. іст. наук

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ОУН І УПА ЯК ДЗЕРКАЛО СУСПІЛЬНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 40–50-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Здійснено короткий огляд сучасної вітчизняної історіографії історії ОУН та УПА. Проаналізовано концептуальні підходи українських істориків до дослідження національно-визвольного руху 1940–1950-х рр. Прослідковано вплив суспільного ставлення до проблеми на формування історіографії теми.

In offered article is made short checkup to modern domestic historiography to histories OUN and UPA. The conceptual approaches Ukrainian historian are considered to study national-liberation fight 1940–1950. The influence public relations is considered to problem on shaping the historiographies of the subject.

Дослідження діяльності Організації українських націоналістів (далі – ОУН) та Української повстанської армії (далі – УПА), здійснюване в Україні протягом останніх чотирнадцяти років, стало однією з найбільш популярних, а водночас і найсуперечливіших наукових проблем у царині сучасної вітчизняної історії.

Питання, що безпосередньо зачіпає долі сотень тисяч досі живих людей є вкрай запалізованим і з кожним публічним його розглядом викликає цілу бурю емоцій та надовго дестабілізує ситуацію в суспільстві. На жаль, жертвою сучасних політичних колізій та протистоянь нерідко стають історики, які пишуть свої праці, виходячи не з принципів історизму й наукової об'єктивності, а на догоду різним політичним партіям, рухам та блокам. Це створює ситуацію, у якій вітчизняна історіографія проблеми фактично перетворюється на дзеркало, барометр суспільного ставлення до історії націоналістичного руху, очолюваного бандерівською ОУН у 1940–1950-х рр.

Незважаючи на те, що у повоєнний час в Україні та за її межами було написано більше чотирьох тисяч спеціальних праць з історії ОУН та УПА¹, лише у частині з цих досліджень автори намагалися об'єктивно та комплексно розглянути проблематику, не вдаючись до політичних оцінок та навішування ярликів. Як результат, історіографія теми поділяється на декілька основних напрямів, які характеризуються, насамперед, політичними поглядами та вподобаннями авторів.

До першої групи слід віднести праці, написані вітчизняними науковцями з яскраво виражених антинаціоналістичних позицій. Причому вони могли побачити світ як у часи існування СРСР, так і після його розпаду. Оцінки діяльності ОУН–УПА не змінювалися і не коригувалися протягом усієї радянської доби. Вони стали своєрідним ідеологічним штампом, однією з багатьох "безпомилкових" аксіом радянської історичної науки². Особливо велику пропагандивно-дезінформуючу роль відіграли твори з історії українського націоналізму, написані радянськими публіцистами. Гострі памфлети, історичні оповідання та розповіді, підготовлені в бездоганній літературній формі, ставили за мету сформулювати апріорно-негативне уявлення про діяльність ОУН та Повстанської армії у масового українського читача³.

Негативні оцінки історії ОУН–УПА в усіх її вимірах та аспектах були запозичені епігонами радянської історіографічної школи – багатьма сучасними авторами, які досі продовжують писати свої твори з антинаціоналістичних позицій навіть не намагаючись якимось чином критично проаналізувати чи переосмислити роботи написані до 1991 р.⁴ Характерною рисою їхніх праць є відверта пропагандивність, суб'єктивність, упереджений підхід до розгляду проблеми, відсутність широкої джерельної бази (дуже часто ці науковці посилалися виключно на своїх попередників або на радянські пропагандистські матеріали), препарування документів, намагання за будь-яку ціну дискредитувати український національно-визвольний рух 1940–1950-х рр.

До наступної великої групи досліджень належать роботи українських учених, написані в період незалежності, у яких автори відійшли від традиційних заідеологізованих концепцій та стереотипів радянської епохи⁵. Чи не першим вітчизняним автором, що виключно позитивно висвітлював історію ОУН і УПА, був львівський науковець Ю.А.Киричук⁶, який найшвидше зорієнтувавшись у бурхливому морі політико-ідеологічних пристрастей, змінив свої яскраво антинаціоналістичні погляди, відображені в його кандидатській дисертації⁷, на беззастережне возвеличення ОУН. Сам автор через одинадцять років скептично оцінив свою першу працю з історії УПА, наголошуючи на тому, що "вона мала популяризаторський характер, була виконана на основі діаспорної літератури і тому не могла претендувати на серйозне наукове дослідження"⁸.

На жаль, у 1991–1992 рр. ознайомлення з історією ОУН–УПА перебувало майже виключно в політико-ідеологічній площині, а не в площині наукових дискусій. Своєрідною реакцією історичної громадськості на те, що майже п'ятдесят років про оунівців можна було говорити виключно в негативному плані, була певна ідеалізація діяльності ОУН, акцентування уваги, як правило, на фактах двофронтової боротьби бандерівської ОУН проти гітлерівців і радянської влади⁹. В Україні почали часом з'являтися відверто апологетичні пробандерівські книжки авторства яких належало О.Багану, В.Іванишину П.Дужому¹⁰, які є компіляцією творів П.Мірчука, М.Лебеда, Я.Стецька, С.Бандери та Д.Донцова. Найбільш влучну характеристику

стику працям українських істориків цього періоду дав уже згадуваний нами Ю.Киричук. Він підкреслював, що "Вони начебто виконали свою місію – ознайомили громадськість із українським визвольним рухом. Але водночас засвідчили шкідливість кавалерійських атак на історію. Ці роботи були актуальними, коли писалися. Зараз ці "гарячі пиріжки" закам'яніли і є цікавими лише для бібліографів"¹¹.

Починаючи з 1993 р., українські вчені стали об'єктивніше підходити до вивчення історії ОУН–УПА, поступово відходячи від емоційних оцінок та заідеологізованих поглядів. Як слушно зазначили івано-франківські дослідники І.Іванцев та О.Марущенко, новий етап дослідницької роботи "характеризується збільшенням археографічної та історіографічної джерельної бази, формуванням демократичної і плюралістичної історіографії", створює реальні можливості для вирішення об'єктивного погляду на історію національно-визвольного руху українців у роки останньої світової війни¹².

Сприяла об'єктивності історичних досліджень у період з 1993 до 1997 рр. публікація документів з раніше закритих архівів, здійснена І.Біласом, В.Сергійчуком, В.Веселовою, О.Вовком, Я.Дашкевичем, Ю.Шаповалом та іншими вченими. Оригінальним поглядом на історію ОУН та УПА характеризуються окремі монографії цього періоду¹³.

З 12 вересня 1997 р. в Україні працює спеціальна урядова комісія з вивчення діяльності ОУН та УПА. У межах діяльності урядової комісії з'явилися праці, написані охоронцем фондів Центрального державного архіву громадських організацій України А.В.Кентієм. Серія його монографій з історії ОУН¹⁴ створена на солідній джерельній базі.

Вагомим кроком у дослідженні історії ОУН і УПА стали проміжний звіт та "Попередня історична довідка. Проблема ОУН–УПА"¹⁵, підготовлена керівником робочої групи в межах діяльності Урядової комісії з вивчення історії ОУН–УПА проф. С.В.Кульчицьким. Важливою заслугою "Попередньої історичної довідки" стала якраз жвава наукова дискусія, яка розгорнулася навколо неї. Спеціально для обговорення всіх "за і проти" в Інституті історії України НАН України у грудні 2000 р. було скликано "круглий стіл", до участі в якому запросили представників різних політичних сил. Однак замість наукової полеміки представники "лівих" партій почали вести масований наступ на учасників робочої групи, звернулися до найвищих органів влади України із закликом засудити ОУН та УПА і "назавжди закрити це питання"¹⁶. Така позиція є традиційною для прокомуністичних дослідників феномену ОУН–УПА. Вони, у кращих радянських традиціях, готові замість детального вивчення багатогранної та складної проблеми, піддати її "анафемі", назавжди "викреслити" з пам'яті народу одну із найяскравіших сторінок його життя та боротьби за незалежність. Беручи на озброєння подібні необільшовицькі рекомендації, українське суспільство ризикує загнати проблему оцінки діяльності ОУН та УПА в "п'ятий кут", перетворивши її на хронічну суспільну хворобу, на "болячках" якої спекулюватимуть лише політичні авантюристи. На щастя, більшість українських учених не звертають увагу на недолугі оклики з боку політичних невдах і продовжують проводити цікаві дослідження в галузі історії національно-визвольного руху 40–50-х рр. ХХ ст.

Останніми роками вітчизняна історична наука поповнилася працями вчених, які звертаються до аналізу окремих аспектів діяльності ОУН й УПА. Йдеться, насамперед, про кандидатські дисертації О.Озимчука, Г.Стародубець, В.Деревінського¹⁷, а також про статті Т.Гривула¹⁸, Д.Веденєєва¹⁹, К.Бондаренка²⁰, Ю.Киричука²¹, Т.Марискевича²², І.Гаврилів²³ та ін.

Однією з найбільш цікавих монографій останнього часу, яка присвячена висвітленню усього комплексу пи-

тань, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою у 1940–1950-х рр., безумовно є праця, на жаль, уже покійного Ю.Киричука "Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття"²⁴.

На зламі тисячоліть світ побачив різнопланові й цікаві монографічні дослідження І.Ільюшина, М.Присяжного, А.Русначенка, В.В'ятровича, І.Андрухіва, А.Француза²⁵.

Окремо слід згадати про чи не першу, доволі виважену та об'єктивну працю з історії ОУН, яка побачила світ у Криму. Йдеться про курс лекцій, підготовлених доцентом Севастопольського державного університету П.Т.Фіровим. Хоча в праці містяться численні неточності, суперечливі та неперевірені твердження, усе ж вона заслуговує на цілком позитивну оцінку²⁶.

Чисельні аспекти діяльності ОУН та УПА у волинському регіоні протягом 1941–1943 рр. висвітлює у своїй, безперечно, цікавій праці Г.Стародубець²⁷.

Помітним "ліхнепівським" проектом з історії повстанського руху став підготовлений та виданий у Львові фотоальбом з історії УПА "Армія безсмертних. Повстанські світліни"²⁸. На жаль, на сьогодні в Україні не вистачає якраз такої науково-популярної літератури, яка б могла змінити деформовану свідомість наших співгромадян. А змінювати є що. Як цілком вірно підкреслив О.Ресніт "Десятки років зомбування багатомільйонних мас більшовицько-радянським пропагандистським апаратом далися взнаки. Та все ж спотворена історія, ніби крізь довгий летаргійний сон, уривками повертається вже у нових образах і вимірах, очищена й освячена кров'ю тих, хто поліг у боях, чи носить незагоєні фізичні і душевні рани з вікопомних часів"²⁹.

Останніми роками вітчизняні студії з історії ОУН та УПА характеризуються комплексністю підходів, висвітленням усіх аспектів досліджуваної проблематики, де поряд із героїчними сторінками існували потворні явища, котрі навряд чи можна вважати окрасою будь-якого військово-політичного руху.

Історіографічний аналіз засвідчує наявність чотирьох різних підходів до висвітлення історії ОУН–УПА в сучасній Україні, які загалом відповідають суспільним настроям у державі.

До першої групи дослідників належать "ліві" історики, які головну увагу акцентують на реальних та міфічних злочинах націоналістичного підпілля, виступаючи за повне та безапеляційне засудження цього руху органами державної влади.

Другу групу вчених становлять науковці з крайнє "правого" табору політичних сил, котрі не визнають жодних закидів на адресу ОУН–УПА, намагаються всіма силами довести ліберальність та демократичність українського націоналістичного руху, його інтернаціоналізм і т. п. Своїми фантастично-абсурдними твердженнями ці науковці роблять "ведмежу послугу" об'єктивному дослідженню історії, сприяють виникненню новітніх міфологем.

Третю частину істориків становлять дослідники, які боязко визнаючи позитивність ідеалів, за які боролася ОУН та УПА, усе ж наголошують, що на шляху до їхнього державного визнання стоїть проблема причетності членів організацій до "злочинних дій".

І, нарешті, до четвертої групи вчених належать історики, які намагаються оцінювати діяльність націоналістичного підпілля не за кількістю помилок та прорахунків, а за основною кінцевою метою та характером руху. На наше переконання, саме останній підхід є найбільш виваженим, логічним та послідовним. Адже оцінювати діяльність ОУН та УПА, акцентуючи увагу виключно на тоталітарній ідеології, співпраці з вермахтом у перші роки світової війни, окремих випадках злочинів проти цивільної людної тощо, так само нелогічно як і харак-

теризувати Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, виставляючи напоказ лише негативні явища, які її супроводжували, не подаючи, натомість, глибинних причин тих явищ і не розглядаючи мети і характеру самого збройного руху.

На жаль, концептуальна різниця в підходах українських учених до оцінки діяльності ОУН-УПА є прямим віддзеркаленням настроїв суспільства, яке неоднозначно сприймає цю проблему внаслідок своєї непоінформованості та ідеологічної обробки за часів існування радянського режиму. До зміни в суспільних настроях, на наш погляд, могло б привести беззастережне державне визнання всіх, хто воював за незалежність України під будь-якими "ідеологічними прапорами" за ветеранів національно-визвольного руху. Цим актом держава не лише б повернула великий борг людям, які віддали за її існування свою молодість, здоров'я та життя, але й, нарешті б, самоідентифікувалася, визначаючи своєю найвищою цінністю існування незалежної держави українського народу, визнала б процес тягlosti й безперервності у боротьбі за цю незалежність, оголосила б себе законним спадкоємцем цієї багатовікової боротьби.

¹ Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945-1998 рр.) – К., 1999; Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний показчик публікацій 1998-2002 років. – К., 2002.
² Даниленко С.Т. Дорогою ганьби і зради. – К., 1970; Заречный В. Альянс: ОУН-СС // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4 – С. 63-70; Масловський В. Жовто-блакитна мафія. (Про злочиння українських буржуазних націоналістів). – Львів, 1975; Коваль М.В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965; Коваль М.В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941-1945. – К., 1970; Кравченко В.О. Прокляті народом: українські буржуазні націоналісти – прислужники світової реакції. – Харків, 1979; Замлинський В. Шлях чорної зради. – Львів, 1968; Мануйльський Д.З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині. Доп. на нараді учителів західних областей України 6 січня 1945. – К., 1945; Ржевач Т., Цуржан В. Прокляті народом. – Львів, 1954; Стецишин Б. Тільки факти. Ті, що канули в пітьму. – Львів, 1964; Тимошенко О. Під чужими порогами. – К., 1973; Трошинський В.П. Найманці фашизму. (Українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період). – К., 1981; Чумак В. Метаиморфози ОУН-УПА // Под знаменем ленинізму. – 1990. – № 22. – С. 71-79; № 23. – С. 68-78 та ін.
³ Беляєв В.П. Я звинувачую! Нариси й памфлети. – К., 1980; Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. Памфлети. – К., 1956; Дмитрук К.Є. Безбаченки: документально-публіцистичний нарис. – К., 1980; Дмитрук К.Є. Жовто-блакитні банкроти: документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті. – К., 1982; Іванченко І.Г. Ідеологічна диверсія в націоналістичній упаковці. – К., 1984; Маланчук Ф.І. Їх ремесло – зрада: публіцистичні нариси, памфлети й фейлетони. – Львів, 1974; Мельничук Ю.С. Коли кров холодне в жилах. Нариси, памфлети. – К., 1963; Мельничук Ю.С. Продай-душі. – Львів, 1967; Римаренко Ю.І. З ким і проти кого: документально-публіцистичні нариси й статті. – К., 1983 та ін.
⁴ Без срока давности // Коллективная монография / Под общей ред. А.А.Войцеховского и Г.С.Ткаченко. – Харьков, 2001; Березняк С.С. Немає каяття – не буде прощення // Справжні і міфічні визволителі України. Мат. наук.-прак. конф. Київ, 9 квітня 1993. / За ред. С. Хміль та ін. – К., 1993. – С. 56-59; Войцеховський А.А. ОУН і УПА через призму фактів // Там само. – С. 47-56; Журавлев Н. Не смейт кровавый след // Крымская правда. – 1992. – 4 сентября; Зааривый Е.Н. Свастикой клейменные: (Об ОУН-УПА) // Справжні і міфічні визволителі України. Мат. наук.-прак. конф., Київ, 9 квітня 1993... – С. 67-72; Карпов И.К. ОУН и УПА – национал-фашизм // Справжні і міфічні визволителі... – С. 84-100; Масловський В.І. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – М., 1999; Мінховецький Д. Криваві сліди ОУН-УПА на Самбірщині // Справжні і міфічні визволителі... – С. 72-84; Ткачук А.В. Перед судом історії. – К., 2000; Ткачук А.В. Украинские буржуазные националисты – пособники гитлеровской агрессии // Справжні і міфічні визволителі... – С. 39-47; Войцеховський А.А. Украинское звено общеевропейского коллаборационизма в годы второй мировой войны // Украина у другій світової війни: уроки історії та сучасність: мат. міжн. наук. конф., Київ, 27-28 жовтня 1994 / За ред. М.Коваль. – К., 1995. – С. 180-187; Шелюк М. Правди не сховаш. – Житомир, 1996 та ін.
⁵ Лисенко О. Актуальні проблеми історії України періоду другої світової війни // Українська повстанська армія – феномен історії.

Мат. Всеукр. наук. конф. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 5.
⁶ Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991.
⁷ Киричук Ю.А. Реакционная деятельность украинских буржуазных националистов на Западной Украине накануне второй мировой войны (1939-1945 гг.): Автореф. дисс. канд. ист. наук. / ЛГУ им. И.Я.Франко. – Львов, 1983.
⁸ Киричук Ю. Історіографія Української повстанської армії // Дрогобицький краєзн. зб. Спецвип. до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 97.
⁹ Коваль М. ОУН-УПА і "третій рейх" // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 70-75; Іванців І. Українська повстанська армія в національно-визвольних змаганнях українського народу в 40-50-х роках. – Івано-Франківськ, 1992; Локальчук Ю. Бандера, Лебедь та інші: погляд на історію ОУН-УПА // Київ. – № 1 – 1991 та ін.
¹⁰ Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994; Іванішин В. Нація. Державність. Націоналізм. – Дрогобич, 1992; Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя і діяльність провідника ОУН; У 2 ч. – Львів, 1997; Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн. – Львів, 1998 та ін.
¹¹ Киричук Ю. Історіографія Української повстанської армії... – С. 97.
¹² Іванців І., Марущенко О. Українська повстанська армія в сучасній вітчизняній історіографії // Українська повстанська армія – феномен історії: Мат. Всеукр. наук. конф. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 21.
¹³ Кучер В. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К., 1997; Брицький П.П. Україна у другій світової війни (1939-1945). – Чернівці, 1995.
¹⁴ Кентій А.В. Українська військова організація (УВО) в 1920-1928 рр. Короткий нарис. – К., 1998; Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.) – К., 1998; Кентій А.В. Нарис історії Організації українських націоналістів (1941-1942 рр.) – К., 1999.
¹⁵ Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. – К., 2000.
¹⁶ Лисенко О. Актуальні проблеми історії України періоду другої світової війни // Українська повстанська армія – феномен національної історії: мат. Всеукр. наук. конф. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 7.
¹⁷ Озимчук О.Б. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки другої світової війни (період 1941-1944 рр.) на матеріалах Волині: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Рівне, 1995; Стародубець Г.М. Місце і роль ОУН(Б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки другої світової війни (кінець 1940 – серпень 1943 рр.) Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001; Деревинський В.Ф. Діяльність Організації українських націоналістів та української повстанської армії в 1940-1953 рр.: етнонаціональний аспект. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.
¹⁸ Гривул Т. Підготовка Організацією українських націоналістів військового повстання проти радянської влади у західних областях УРСР (1939-1941 рр.) // Міжнар. наук. конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доп. та повід. / За ред. Л.Винар, Ю.Макар. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 275-281; Гривул Т. Державна програма ОУН напередодні радянсько-німецької війни (1940-1941 рр.) // Дрогобицький краєзн. зб. Спецвип. до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 281-291.
¹⁹ Веденєєв Д. Загадка Ріка Ярого // Пам'ять століть. – 2000. – № 6. – С. 149-150; Веденєєв Д. Підлітна діяльність ОУН в Західній Україні у 1939-1941 рр.: (До маловідомих сторінок історії національно-визвольного руху) // Історія України. – 2001. – № 12. – С. 4-5 та ін.
²⁰ Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки другої світової війни // Україна-Польща: Важкі питання. Мат. міжнар. наук.-прак. семінару "Українсько-польські стосунки в роки другої світової війни". Луцьк, 20-22 травня 1998 р. / За ред. М.Кучерели. – Варшава, 1998. – Т. 3. – С. 15-31.
²¹ Киричук Ю. Політична позиція українських державницьких сил в перші місяці німецько-радянської війни // Вісн. Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Держава та армія. – Л., 2002. – № 451. – С. 57-63; Киричук Ю., Мороховський В. Українські національно-політичні рухи і партії на початку німецько-радянської війни // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємодії. Зб. наук. праць. – К., 2002. – С. 132-135.
²² Киричук Ю., Марискевич Т. Український колабораціонізм у 1941-1945 рр. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. Зб. наук. праць. – Л., 2001. – Вип. 4. – С. 259-274.
²³ Гаврилюк І. Військові формування ОУН у 1939-1941 рр. // Військово-науковий вісник. – Л., 2001. – Вип. 3. – С. 31-39.
²⁴ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років XX століття. – Л., 2000.
²⁵ Ільошин І. ОУН-УПА і українське питання в роки другої світової війни (у світлі польських документів) – К., 2000; Приюжний М. Преса української еміграції в Німеччині: становлення, розвиток, тематична політика (1945-1953). – Л., 2000; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002; В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Торонто, Л., 2001; Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне; Івано-Франківськ, 2001.
²⁶ Фіров В.П. Історія боротьби ОУН-УПА. События, факты, документы, комментарии (Спец. курс лекцій). – Севастополь, 2001.
²⁷ Стародубець Г. ОУН(Б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941-1943 рр.) – Тернопіль, 2002.
²⁸ Армія безсмертних. Повстанські світліни. – Львів, 2003.
²⁹ Реєнт О. Настав час сказати правду про УПА // Українська повстанська армія – феномен історії: Мат. Всеукр. наук. конф. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 3.

Надійшла до редакції 09.02.04

ПРОБЛЕМА ПРАВЛЯЧОЇ ПАРТІЇ (БЛОКУ) ТА ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ В 1990–2000 РОКАХ

На основі наукових праць, соціологічних даних, аналітичних досліджень, документів, опублікованих у періодичній пресі, заяв та інтерв'ю офіційних осіб і політичних діячів розглянуто становлення правлячої партії (блоку) та опозиції в Україні в 1990-х рр.

On the basis of scientific researches, the sociological data, analytical researches, the documents published in periodic press, applications and interview of officials and politicians the problem of becoming of party in power (block) and opposition in Ukraine in 1990-th years.

Наприкінці 1980-х рр. активізація суспільного життя та початок становлення системи політичного плюралізму призводять до поділу суспільства на дві течії – прихильників панівної комуністичної ідеології та противників – антикомуністів.

Парламентські вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р. продемонстрували значний вплив антикомуністичних сил, які уособлювалися "Демократичним блоком", організованим навколо потужної громадсько-політичної сили Народний Рух України. На цих виборах "Демократичний блок", який виступив опозицією правлячій Комуністичній партії, отримав понад сто депутатських мандатів та створив потужне депутатське об'єднання у Верховній Раді, яка отримала назву "Народна Рада"¹. З її появою постала проблема представництва громадсько-політичних сил в органах державної влади та відповідно – оформлення офіційної правлячої політичної сили та опозиції.

Для політичної системи, яку прагне розбудувати Україна, є характерною система співвідношення правляча партія або коаліція та опозиція, що засвідчує світова практика розбудови подібних політичних систем. "У демократичних парламентах жодна фракція не буває одинокою. Щонайменше ще одна фракція гарантує змагання між урядовою більшістю та опозицією"².

В Україні ж процес становлення цієї системи значно ускладнився процесом становлення політичної системи та значними соціально-економічними труднощами.

Парламентські вибори 1990 р. чітко оформили правлячу партію в органах влади, тобто Комуністичну, яка у вищому законодавчому органі утворила фракцію, що отримала назву "група 239", а згодом "За суверенну рідянську Україну". Оформилася й опозиція у вигляді фракції "Народна Рада" та опозиційних політичних партій і громадських організацій, що об'єдналися навколо НРУ.

Формування правлячої партії чи блоку в Україні розглядалося та розглядається на базі більшості у Верховній Раді. Зокрема, ще в 1990 р. піднімалося це питання. "Рано чи пізно депутати об'єднаються в якесь конструктивне ядро. Не хочу давати йому назви, але таке ядро буде"³. Таку думку висловлює І.Плющ, майбутній Голова Верховної Ради в 1990 р. Питання про створення парламентської більшості звучить і наприкінці 1990-х рр. Воно ставиться також і Президентом України Л.Кучмою: "Зважаючи на неузгодженість дій п'яток влади, відсутність парламентської більшості, розпорошення політичних сил у демократичному таборі, Президент України та виконавча влада змушені ініціювати реформаторські зусилля, самотужки забезпечувати їх політичну підтримку"⁴.

1991 р. вніс значні зміни до встановленої системи взаємозв'язку громадсько-політичних сил та органів влади. Зі здобуттям Україною незалежності та заборною діяльністю Комуністичної партії України, яка була правлячою, потужна фракція у Верховній Раді втратила своє партійне обличчя.

Значна частина депутатів групи, що представляла Компартію, підтримали Указ Президії Верховної Ради України про заборону діяльності Компартії. Вони отримали назву націонал-комуністи. Найяскравішим предста-

вником цієї групи був Л.Кравчук. "У нових умовах націонал-комуністи на чолі з Л.Кравчуком вдало розіграли "національну карту". Виступивши під гаслом "незалежної демократичної України" (перехопленим у Руху), вони змогли зберегти свої позиції"⁵. Такий висновок робить у своїй праці "Убити дракона" О.В.Гарань. Його оцінку розділяють й інші дослідники. "Колишня партійна номенклатура КПУ в умовах розпаду СРСР і комуністичної системи проголосила і затвердила суверенітет і незалежність України, зберігши владу і позиції в економіці та політиці, інтегрувавши до свого середовища найбільш впливових лідерів національно-демократичної і патріотичної орієнтації, не допускаючи їх при цьому до командних, ... позицій у галузі економіки"⁶. За суттю цей висновок із праці Л.М.Дунаєвої "роль українських партій у процесі переходу від експансії до консолідації демократії" характеризує ситуацію з наступністю влади в незалежній Україні, але не зовсім вірний у питанні участі націонал-демократів в органах державної влади.

Президентські вибори 1991 р. та референдум з питання незалежності України призвели до перемоги кандидата на посаду Президента України Л.Кравчука, представника "групи 239". Крім того, Л.Кравчук отримав змогу взяти на себе відповідальність за здобуття Україною незалежності.

Група суверен-комуністів, яка фактично підтримувала Л.Кравчука та отримала перемогу над своїми противниками Народною Радою та опозиційними КПУ силами, об'єднаними НРУ, втратила своє політичне обличчя, залишившись при цьому при владі. Така ситуація утворила політичний вакуум на місці правлячої партії. Разом з тим, політичне обличчя залишилося лише у сил, опозиційних до КПУ.

З цього періоду і бере свій початок пошук можливості оформлення правлячої партії. НРУ відкинув пропозицію Л.Кравчука щодо підтримки курсу Президента та виступав жорстко опозиційно до Президента та критикував його за те, що він перехопив гасла НРУ, змінивши ними комуністичні. "У Русі ж після його III з'їзду (кінець лютого 1992) перевага була на боці прихильників В.Чорновола, який бив на сполох: у самостійній Україні колишня номенклатура тепер уже під знаком тризуба зберігає свої позиції"⁷. За Президентом залишалася у Верховній Раді потужна підтримка.

За такої ситуації замість поняття правляча партія виникає абстрактне поняття "партія влади". Для повного розкриття цього поняття варто навести його визначення, подане різними дослідниками, аналітиками та політичними діячами в контексті їхніх праць.

"...шосту (політичну групу – авт.) – керівна еліта, т. зв. "партія влади", яка вбирала в себе три відгалуження, орієнтовані відповідно на Л.Кравчука, Л.Кучму та І.Плюща"⁸.

"...поруч з організованими партіями існувала формальна поки що позапартійна "партія влади", яка відображала, на відміну від зареєстрованих партій, реальні інтереси частини суспільства (державно-господарської бюрократії)"⁹.

"Захищаючи теперішню "партію влади" перед "опозицією", я веду мову про тих колишніх членів КПУ, які відійшли від своєї системи – вибрали державну неза-

лежність і демократію (багатопартійність і ринкову економіку). Звичайно, не треба спрощувати процес. Частина "колишніх" спочатку просто пристосувалися до обставин, але, пристосовуючись, вона поступово переродилася світоглядно"¹⁰.

"Референдум: зі щитом чи на щиті? Цей афоризм я запозичив із періодичного видання фонду Конрада Аденауера і фонду правового співробітництва..., розрахованого, як було сказано в передмові, на працівників виконавчої влади й усіх, хто здатен мислити, приймати рішення і бути причетним до творення нової держави.

По суті це керівництво до дії для партії влади, адже цей матеріал в травні 1996 р. готував до друку віцепрем'єр-міністр України Олександр Ємець"¹¹.

Тут наведено визначення терміну "партія влади" поданого В.Литвином у його праці "Політична арена України: дійові особи та виконавці", С.А.Телешун і Е.В.Перевода в аналітичному дослідженні "Поствиборная политическая реструктуризация. Источники и перспективы", Ю.Бадзьо в праці "Влада—опозиція—держави в Україні сьогодні" та В.Гетьмана "Як приймалася Конституція України". Хоча зазначені визначення було сформульовано в різний період, але суть визначень однакова, тому суть самого поняття практично не змінюється протягом років. Як свідчать наведені визначення, у понятті "партія влади" є певні розбіжності. Ці розбіжності в суспільно-політичному житті незалежної України та в процесі становлення політичної системи України в цілому характеризують таке явище, як ситуаційність "партії влади" та повну відсутність її організаційного оформлення.

"Партія влади" не мала ніякої змоги бути не ситуаційною, особливо в першій половині 1990-х рр. Насамперед тому, що діючий Президент Л.Кравчук взяв на озброєння програму опозиційного до КПУ НРУ. "Якщо не брати до уваги зйомки, можна подумати, що ми на передвиборчому мітингу кандидата у Президенти Л.Кравчука, адже гасло, високо підняте над головами людей, — це не що інше, як знаменита "Д-програма" Леоніда Макаровича. Тільки до того рухівського "девоза" кандидат причепив ще одне, п'яте "де-колесо" — "довір'я". І поїхав між люди агітувати за нову Україну. На ньому і виїхав на президентський престол. Отже, Народний рух може сміливо приймати Леоніда Макаровича до своїх лав. А оскільки Президент — перша особа в державі, то й присвоїти йому почесний титул РУХІВ-ЦЯ № 1"¹². Це спричинило розпад бувшої прокомуністичної фракції, з якої виділилася фракція Соціалістичної партії. У свою чергу, НРУ активно протистояв Л.Кравчуку через те, що він забрав собі відповідальність за здобуття Україною незалежності та перехопив програму НРУ. Важливу роль відіграла відсутність організаційного оформлення пропрезидентського лобі, що було наслідком припинення діяльності правлячої Комуністичної партії та утворення вакууму.

Значну роль у неможливості оформлення правлячої партії відіграло фактичне протистояння між Президентом та Кабінетом Міністрів, загострення якого припадає на період прем'єрства Л.Кучми. Певна перемога Президента знаменувалася об'єднанням апаратів Кабінету Міністрів та Президента. "Днями сталася не дуже помітна за московською стріляниною, але від того не менш важлива для України подія: Представників Президента на місцях підпорядковано безпосередньо Кабінету Міністрів, яким керує Президент. Об'єднано апарати КМ і Президента (прес-службу, управління справами). Отже, попри запеклу протидію промосковського лобі, в Україні започатковано утворення дієвої виконавчої влади"¹³.

Ареною цього протистояння стала Верховна Рада. Адже у Верховній Раді було як пропрезидентське, так і проурядове лобі. Незрілість політичної системи України була основною першопричиною такого протистояння. Про це свідчить ситуаційність проурядового та пропрезидентського лобі, яку добре ілюструє поведінка Народного Руху України та Народної Ради, найвпливовішої на той період політичної сили в державі.

НРУ виступив в опозицію щодо Президента та прем'єр-міністра В.Фокіна протягом усього 1992 р. "Щодо В.Фокіна, то до нього претензій морального порядку найменше: і до, і після Бреста прем'єр України "тихою сапою" уперто і послідовно підривав економічні основи незалежності України, в'язав її по руках і ногах, аби, коли настане час "ікс", видати своїм новим кремлівським хазяям"¹⁴. Таку заяву робить керівництво НРУ на сторінках "Народної газети".

Уряд Л.Кучми був повністю підтриманий Народною Радою та НРУ, причому в цьому уряді Народна Рада та НРУ отримали низку провідних посад для своїх представників: "...жорсткий прагматизм прем'єр-міністра, очевидно, означатиме, що й питання національного відродження і культури загалом він розглядатиме, як другорядні. У цьому плані найбільші надії слід покладати на першого віцепрем'єра Ігоря Юхновського й, особливо, на віцепрем'єра з питань гуманітарної політики Миколу Жулинського"¹⁵.

Згодом НРУ припиняє підтримувати уряд Л.Кучми у зв'язку з тим, що з уряду йдуть всі, кого підтримувала Народна Рада та НРУ, який був ядром цієї фракції. Незгоду ж із політикою уряду НРУ почав виражати ще задовго до відставки Л.Кучми, мотивуючи це виходом із уряду кандидатур, підтриманих Рухом. "Досі з уряду "вибивалися" кандидатури, підтримувані Рухом. Перший віцепрем'єр І.Юхновський змушений був піти у відставку. Зараз під вогнем відвертої критики і тиском закулісних інтриг замислюється над своїм майбутнім віцепрем'єр В.Пинзеник, міністр культури І.Дзюба..."¹⁶. Після ж відставки Л.Кучми НРУ робить критичну заяву щодо його діяльності. "На посаді прем'єра Л.Кучми вдалося зробити небагато, і головне — йому забракло сили знехачка втягнути нас до нового союзу, тому рятуй нас, Боже, від ще одного побачення"¹⁷.

НРУ також робив заяви щодо підтримки курсу Президента України Л.Кравчука в 1993 р. "На пресконференції, що відбулася у середу під час великої перерви, голова Руху В.Чорновіл заявив, що загострення політичної ситуації спонукає Народний Рух підтримати Президента. За умови, що з його команди підуть люди, які виступають проти лінії Президента"¹⁸. На президентських виборах 1994 р. НРУ було фактично підтримано кандидатуру Л.Кравчука.

Отже на цьому прикладі є очевидною ситуаційність "партії влади" в даний період. НРУ, підтримуючи уряд і Президента, фактично виступав пропрезидентським та проурядовим лобі, тобто "партією влади", але виступав ситуаційно. Участь у формуванні уряду та отримання в ньому ключових посад — ознака "партії влади" згідно з усіма наведеними визначеннями. Щодо участі НРУ в здійсненні функцій правлячої партії добре висловився ще в 1992 р. на III з'їзді Руху його тодішній голова І.Драч. "Хочемо ми чи ні, Рух приречений на те, аби готувати себе не тільки до морально-політичної, а й до цілковитої відповідальності у повному державному і владному обсязі за долю України"¹⁹, тобто, як свідчать факти та заяви партії, прагнення стати "партією влади" НРУ виявляв і здійснював.

Парламентські та президентські вибори 1994 р. дещо змінюють ситуацію з формуванням системи взаємозв'язку партій та інших громадсько-політичних сил з органами влади та становленням правлячої партії й опозиції.

Вплив НРУ у Верховній Раді значно послаблюється, але вплив партії в суспільстві залишається, що показали наступні парламентські вибори 1998 р. Натомість, на політичну арену виходять ліві сили. Як політичні партії значно посилюються Соціалістична партія та відновлена Комуністична. Їхній вплив у вищому законодавчому органі стає вирішальним.

За нових умов робиться спроба створення правлячої пропрезидентської партії. Активну діяльність зі створення такої партії починає В.Гриньов, керівник Міжрегіонального блоку реформ, організації, від якої Л.Кучма балотувався на посаду президента. Діяльність починає розгортатися знизу, шляхом об'єднання сил, близьких ідеологічно до курсу президента.

Ця спроба виявилася невдалою. Основним мотивом було дистанціювання самого Президента від цієї партії, причини якого досить зрозумілі. Зазначена партія із самого початку не мала ніяких перспектив отримати значний вплив у суспільстві, так як не мала змоги конкурувати із НРУ, що мав потужний вплив у Західному регіоні та із лівими партіями, які були ідеологічними противниками МБР. Отже, прихильність Президента Л.Кучми до новоствореної партії могла б негативно відбитися на його позиціях у суспільстві.

"– Леонід Кучма заявив, що не буде виразником інтересів будь-якої партії – він Президент усього народу України..."

– І ми не хочемо бути "карманною" президентською партією. Мова йде про підтримку економічних реформ з боку Президента Кучми²⁰.

Отже, перша спроба становлення правлячої партії виявилася невдалою. Аналогічною була і друга така спроба, яка здійснювалася згорі для участі в парламентських виборах 1998 р. – це створення Народно-демократичної партії.

Від початку створення в 1996 р., НДП мала вигляд потенційної "партії влади". Як "партію влади" її затвердило призначення на посаду Голови Адміністрації Президента Є.Кушнар'ова. Коментуючи призначення новим главою Адміністрації Президента Є.Кушнар'ова (члена НДП), Л.Кучма заявив, що це було не в останню чергу обумовлене партійною приналежністю Є.Кушнар'ова²¹. Згодом на посаду Прем'єр-міністра було призначено В.Пустовойтенка. "Валерій Пустовойтенко на новій посаді, гадаємо, добре прислужиться НДП, яку депутати жартиливо називають "наш дах-Президент"²².

Спроба виявилась також невдалою, що знаменувалося незначною підтримкою цієї партії на парламентських виборах 1998 р. та розпад її фракції у Верховній Раді, тобто кризові явища проявилися дуже виразно: "про кризу НДП нині говорять усі, я не торкатимусь цієї теми"²³, – висловлюється у своїй праці В.П.Войтенко, аналізуючи демографічний фактор на парламентських виборах 1998 р.

Причинами такого стрімкого падіння можна вважати значною мірою аналогічні до причин невдачі МБР. Значний вплив у суспільстві мали ті ж НРУ та ліві партії, з яким новостворена НДП не мала змоги конкурувати. Усі ці сили активно виступили з критикою "партії влади". НРУ у своїй пресі протягом 1997 та початку 1998 рр. активно критикував НДП. Активне протистояння цій

партії з боку всіх сил зумовлювалося директивним характером її створення.

Слабкість перспективи розбудови цієї партії розумів і сам Президент, тому ним і було зроблено спроби створення широкої коаліції пропрезидентських сил на спільній платформі. Однак знову ж таки внаслідок директивності створення НДП, утворити таку коаліцію не вдалося. "В умовах певної таємничості та з участю Президента України Леоніда Кучми відбулася спільна нарада представників низки політичних партій, на якій була проведена перша спроба об'єднати перед виборами на пропрезидентській платформі партії якомога ширшого політичного спектру. На нараду були запрошені представники НДП, НРУ, ЛПУ, ДемПУ, ПЗУ, ХДПУ, СДПУ(о), Аграрної партії, Партії праці та чотирьох громадсько-політичних об'єднань – "СЛОН", "міст", УСПП і "Крим – наш дім"²⁴. Отже, проект не вдавсь.

Актуальність проблеми становлення та юридичного оформлення правлячої партії (блоку) та опозиції в Україні стоїть з 1990 р., тобто з моменту набуття радами статусу найвищого органу влади в республіці. Протягом 1990-х рр. спроби вирішення цього питання були невдалими, так як процес утворення багатопартійної системи в Україні знаходиться на початковій стадії і його завершення має призвести до становлення повноцінної системи співвідношення правлячої партії та опозиції в державі.

¹ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення 90-ті роки ХХ ст. – К., 2001. – С. 34. ² Кречмер Геральд. Фракції. Партії в парламенті. – К., 1999. – С. 3. ³ Плющ І. Хто ми і куди йдемо? – К., 1993. – С. 30. ⁴ 85 запитань Президентів України Л.Д.Кучмі. – К., 1999. – С. 2. ⁵ Гарань О.В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – С. 192. ⁶ Дунаєва Л.М. Роль українських партій у процесі переходу від експансії до консолідації демократії. – Одеса, 2000. – С. 17. ⁷ Гарань О.В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – С. 192. ⁸ Литвин В.М. Політична арена України: дійові особи і виконавці. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1995. – С. 36. ⁹ Телешун С.А., Перегудя Е.В. Поствыборная политическая реструктуризация. Источники и перспективы. – К., 1999. ¹⁰ Бадзьо Ю. Влада-опозиція-держави в Україні сьогодні. – К., 1994. – С. 17. ¹¹ Гетьман В. Як приймалась Конституція України. – К., 1996. – С. 46. ¹² Леонід Кравчук – руховець № 1 // Народна газета. – 1992. – № 4. ¹³ Уряд – той самий. Ситуація – інша // Народна газета. – 1993. – № 38. ¹⁴ А ми нашу славу Україну – за новими цінами // Народна газета. – 1992. – № 1. ¹⁵ Кучма Леонід. Ми сьогодні – держава-банкрут // Народна газета. – 1992. – № 43. ¹⁶ Діагноз: загніваюча монополія продовжує загнівати // Вечірній Київ. – 1993. – 12 трав. ¹⁷ "І, як кажуть, до Побачення..." // Народна газета. – 1993. – № 36. ¹⁸ Рух підтримує Президента // Вечірній Київ. – 1993. – 29 січ. ¹⁹ III Всеукраїнські Збори Народного Руху України, 28 лютого – 1 березня 1992 року. стенографічний звіт. – К., 1995. – С. 22. ²⁰ Без політичної підтримки економічні реформи обречені на провал // МБР. демократія, ринок, прогрес. – 1994. – № 1. ²¹ Голобуцький О., Кривошеєнко О., Кулик В. Вибори-98. Аналіз передвиборчих блоків в Україні напередодні парламентських виборів. – К., 1997. – С. 49-50. ²² Колонка редактора // Час/Тіме. – 1997. – 17-23 лип. ²³ Войтенко В.П. Партії очима демографа. Вибори-98 і вибори-99. – К., 1999. – С. 9. ²⁴ Доследи з політичної вівісекції // Час/Тіме. – 1997. – 13-19 листоп.

АДМІНІСТРАТИВНА СТРУКТУРА РАНЬОСТЮАРТІВСЬКОЇ АНГЛІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ БРИТАНСЬКОГО ІСТОРИКА Г.ЕЙЛМЕРА

Досліджено внесок британського історика Г.Ейлмера у вивчення адміністративної структури Англії доби ранніх Стюартів. Проаналізовано різні дослідницькі підходи, запропоновані Г.Ейлмером для вивчення зазначеної проблематики.

The contribution of British historian G.Aylmer to the studying of Early Stuart England administrative structure is discussed in this article. The author analyzes different research approaches offered by G.Aylmer for these studies.

Важливе значення в процесі дослідження особливостей історичного розвитку будь-якої країни становить ознайомлення із її політичною системою, яка складалася протягом певного періоду. Вивчення державного ладу країни в конкретно-історичні епохи передбачає, насамперед, дослідження організації управлінського процесу. До пріоритетних тем наукових пошуків у цій сфері можна віднести аналіз структури центральної та локальної адміністрації, вивчення механізму функціонування державних органів влади та визначення розподілу владних повноважень між ними, окреслення кола функціональних обов'язків носіїв державної влади тощо.

Інтерес до вивчення адміністративної структури ранньостюартівської Англії в британській історіографії посилювався лише в другій половині ХХ ст. Це було обумовлено низкою факторів, і, насамперед, внутрішніми процесами в британській історичній науці післявоєнного періоду; а саме – подоланням гострої теоретико-методологічної кризи, викликаній розчаруванням у пізнавальних можливостях ліберальної (вігської) інтерпретації британської історії. Ці процеси спричинили переосмислення в британській історіографії предмету та завдань політичної історії в цілому, і, зокрема, виявили необхідність розробки адміністративної історії¹.

Нашу статтю присвячено аналізу доробку британського історика Г.Ейлмера – визнаного фахівця з британської історії ХVІІ ст. Особливий внесок дослідник зробив до вивчення англійської адміністративної історії раннього модерного часу, виступивши, по суті, піонером у цій сфері історичних досліджень.

Науковий доробок Г.Ейлмера неодноразово ставав предметом дослідження як у британській, так і в радянській і в сучасній російській історіографії, зокрема в працях та наукових публікаціях Р.Річардсона², Т.Павлової³, Л.Реліно⁴, І.Шаріфжанова⁵, С.Фьодорова⁶, В.Ковіна⁷ та інших дослідників. Проте головну увагу в їхніх наукових публікаціях було зосереджено на внеску Г.Ейлмера до вивчення англійської бюрократії раннього модерного часу, тоді як його напрацювання в сфері вивчення адміністративної структури ранньостюартівської Англії залишилися, практично, недослідженими.

Це зумовлює особливий інтерес до аналізу основних положень, викладених у працях Г.Ейлмера у сфері вивчення саме англійської адміністративної структури зазначеного періоду, до визначення запропонованих істориком підходів для дослідження процесу державного управління Англії першої третини ХVІІ ст.

Слід визнати, що навіть простий опис системи державних інституцій ранньостюартівської Англії є доволі складним завданням. Головна проблема для дослідників полягає не тільки в тому, що англійські владні структури склалися століттями, – у ході адміністративних перетворень виникали нові інститути влади, змінювалися функції старих, – зрештою, такі процеси є характерними для розвитку державності будь-якої країни. Однак визначальною рисою державного будівництва тогочасної Англії була відсутність офіційного документа, яким би чітко було б регламентовано функції та коло обов'язків усіх, або хоча б декількох державно-владних органів. Владні повноваження числен-

них адміністративних органів спиралися на традицію, а це надавало їм вигідні можливості для розширення меж своїх виконавчих обов'язків, що в умовах утвердження засад державної (цивільної) служби ранньомодерного часу мало важливе значення.

Аналіз наукового доробку Г.Ейлмера засвідчує, що сфера його наукових інтересів включала вивчення двох важливих аспектів англійської адміністративної історії першої половини ХVІІ ст. У своїх численних роботах історик, по-перше, намагався з'ясувати, яке місце займає ця доба в історії становлення та розвитку англійської державної служби і, по-друге, прагнув дослідити, яким чином тогочасна адміністративна система вписується в контекст політичної та соціальної історії, а також проаналізувати, як ця адміністративна система співвідносилася зі стилем управління Чарльза I, і дати відповідь, чи саме в ній варто шукати пояснення подій, що відбулися в Англії в 40–50-і рр. ХVІІ ст.

Слід наголосити на тому, що до середини ХХ ст. дослідження інститутів англійської державної влади в британській історіографії традиційно відбувалося в межах конституційної історії. І хоча предметом британської конституційної історії виступає теорія та структура державного управління, проте на практиці британські історики, які працювали в цій сфері, за загальним визнанням, рідко досліджували самі інститути державної влади, зосереджуючи увагу переважно на тих подіях, які спричиняли зміни в структурі органів управління⁸. Таким чином, у їхніх працях лише фіксувалися факти зовнішніх змін, а от сама адміністративна структура, механізм її функціонування залишалися недослідженими.

У своєму дисертаційному дослідженні (1954) а також у численних пізніших працях Г.Ейлмер звернувся саме до аналізу інститутів та складу англійської адміністрації першої половини ХVІІ ст. Особливу цінність становлять дві його найвагоміші праці, присвячені "королівським" та "державним" службовцям⁹.

Запропонована Г.Ейлмером загальна схема центральних органів державної влади ранньостюартівської Англії включала, зокрема, такі елементи:

- **вища ланка адміністрації** (Король, Державні секретарі, Королівська Рада та підпорядковані їм служби, що відповідали за зв'язок із іншими ланками управлінського апарату);

- **Королівський Хаузхолд** (зі своїми численними службами);

- **фінансові департаменти** (чітко окреслена група, у якій найбільша служба – Казначейство – все ще зберігала важливі нефіскальні функції);

- **низка департаментів** (серед них – Монетний Двір, Морський Офіс, Артилерія, Тауер та гарнізони інших фортифікацій та замків), які ще перебували в стані свого організаційного оформлення, і функції яких у системі державного управління не дублювалися зазначеними вище владними органами;

- **судові органи** (частина з них була відгалуженням вищої ланки адміністрації та Королівського Хаузхолда, а деякі одночасно виступали і службами з контролю над державними доходами)¹⁰.

Цікавим, на нашу думку, є той факт, що Г. Ейлмер не включив до цієї схеми такий державно-владний інститут як англійський Парламент, хоча він і розглядав його серед органів державної влади Англії доби ранніх Стюартів. Свою позицію в цьому питанні історик пояснив тим, що Парламент до початку Громадянської війни відіграв невелику роль в адміністрації, його діяльність була, переважно, дорадчою та судово-слідчою, і вже зовсім незначним був вплив Парламенту у законодавчій та судовій сферах¹¹. До того ж, на думку Г. Ейлмера, Парламент не мав важливої ознаки центрального державного управлінського органу, а саме – наявності оплачуваних посад. Крім цього, парламентські сесії скликалися нерегулярно, що також, на думку історика, не дає підстав, аби зараховувати Парламент до органів центрального управління, оскільки головним принципом їхньої діяльності є постійний характер виконання державно-владних функцій.

У науковому доробку Г. Ейлмера у вивченні англійської адміністративної структури ранньостюартівської доби чільне місце займає аналіз складу та механізму функціонування саме апарату центральної адміністрації. У розпал захоплення в британській історіографії локальними сюжетами, у період появи численних досліджень з регіональної тематики (історія окремих англійських графств, урбаністичні студії), Г. Ейлмер наголошував на тому, що саме вивчення центрального управлінського апарату вимагас сьогодні від дослідників більше уваги, ніж звернення до локальної адміністративної історії¹². Це, звичайно, не означає, що історик зовсім ігнорував локальні сюжети. Так, зокрема, варто відзначити внесок Г. Ейлмера в систематизацію джерельного матеріалу для локальних студій XVII ст., виявлення інформаційних можливостей різних груп британських історичних джерел для вивчення, наприклад, локальної адміністративної історії¹³.

Одночасно із дослідженням англійської центральної адміністрації першої половини XVII ст. Г. Ейлмер звернувся і до аналізу локальних інститутів влади з метою виявлення механізму впровадження "центрального" рішення на місцевому рівні. Дослідивши в загальних рисах адміністративну структуру на місцях, визначивши управлінський корпус за основними адміністративними одиницями (провінція, сотня, приход, бург) та з'ясувавши коло функціональних обов'язків місцевих управлінців, історик прийшов до висновку, що у тогочасній центральної адміністрації не було дієвих важелів впливу на місцеву адміністрацію. І хоча призначення на чільні посади в місцевій адміністрації (зокрема, лорда-лейтенанта, деп'юті-лейтенанта, мирових суддів) відбувалося за формального схвалення Корони, та все ж головна слабкість центрального уряду полягала в неспроможності ефективно контролювати дії апарату місцевої адміністрації, оскільки місцеві управлінці не отримували платні за свою службу і до того ж виконували свої обов'язки не на постійній основі¹⁴.

Зв'язок між центральною та місцевою адміністрацією здійснювався через т. зв. "кур'єрську службу", до якої входили службовці з королівської поштової служби, воєнізовані формування, королівські кур'єри. До кола їхніх обов'язків належала доставка розпоряджень, звітів, арешт та доставка людей у столицю для свідчень перед центральними органами управління тощо, але вони, втім, здійснювали і реальний нагляд за діяльністю місцевих адміністрацій. Ефективність роботи цієї служби полягала, на думку Г. Ейлмера в тому, що службовці отримували за свою працю грошову платню¹⁵.

У цілому ж, досліджуючи організацію управлінського процесу в ранньостюартівській Англії, історик констатував, що впровадження державних рішень "з центру"

на місцевому рівні повністю залежало від "доброї волі" місцевих управлінців¹⁶. І якщо в тогочасній Англії і не постала гостро проблема регіонального сепаратизму, то цьому перші Стюарти мають завдячувати своїм попередникам – Тюдорам, які, по суті, викоренили це явище в XVI ст. Незалежна позиція локальних адміністрацій у питаннях управління та рішуче відстоювання своїх місцевих інтересів не раз ставали перешкодою на шляху реалізації центральним урядом загальнодержавної внутрішньої політики, прикладом чого може слугувати відома кампанія зі збирання т. зв. "корабельних" грошей, що проводилася в 1639–1640 рр.

Досліджуючи науковий доробок Г. Ейлмера, не можна залишити поза увагою і питання розробки та використання ним понятійного апарату для цього специфічного виду історичних студій. Сам історик добре усвідомлював неможливість прямого перенесення стандартів сучасної британської державної служби на англійську дійсність ранньомодерного часу. Проте, ретельно вивчаючи історичні джерела, дослідник вдавався до використання таких понять, які не зустрічалися в практиці англійської державної служби доби ранніх Стюартів, пояснюючи це як специфікою дослідження, так і зручністю сучасної термінології¹⁷. Так, історик користувався поняттям "департамент" (department) на позначення державно-владного інституту або судового органу, тоді як в історичних джерелах на їхнє позначення зафіксовано такі назви як "двір" (court), "рада" (council) та "офіс" (office)¹⁸.

Аналіз праць Г. Ейлмера дозволяє виокремити декілька підходів, запропонованих науковцем для вивчення організації державного управління в ранньостюартівській Англії і серед них, зокрема, хронологічний, порівняльний та соціологічний.

Так, згідно із хронологічним підходом досліднику вдалося розглянути адміністративну структуру першої третини XVII ст. в контексті всього поступального розвитку англійської державності. Цікавими, на нашу думку, є висновки, до яких прийшов Г. Ейлмер. Виокремивши лише три визначальні періоди в процесі становлення англійської адміністративної системи: це – 1080–1230-і рр., 1470–1560-і, 1780–1870-і рр., – історик, однак, не вважав, що трансформації в сфері управління в період 1640–1660-х рр. не варто брати до уваги, як певне відхилення від магистрального напрямку англійської історії, оскільки, на його думку, події Англійської революції все ж позначилися на розвитку системи державного управління, хоча ззовні це і не так очевидно¹⁹.

Компаративний підхід Г. Ейлмер реалізував через порівняння англійської адміністративної системи ранньомодерного часу (її витоків, політичного та соціального значення) із тогочасними адміністративними системами держав континентальної Європи, насамперед Франції, виявивши наявність певної кількості подібних та дуже відмінних рис в організації та функціонуванні процесу державного управління.

Соціологічний підхід було використано Г. Ейлмером для вивчення ранньостюартівської бюрократії, причому особливу увагу історик звернув не на "високих" посадовців, а на т. зв. "адміністраторів" – численних управлінців середньої та нижчої ланки. Застосування новаторського підходу і навіть сам факт звернення до цієї теми стало визначальною віхою в британській історіографії другої половини XX ст.

Дослідники наукової творчості Г. Ейлмера високо оцінювали внесок історика у вивчення владних структур Англії першої половини XVII ст. і, загалом, у розробку англійської адміністративної історії раннього модерного часу. Вони відзначали, що Г. Ейлмер напежав до тих істориків

які вмело поєднували сучасні підходи та методи дослідження із традиційними, прикладом чому є його численні наукові праці. Так, зокрема, у роботах Г.Ейлмера простежується сприйняття дослідником принципів "таутовського підходу" до проблем середньовічної адміністрації та певна близькість до "елтонівського" аналізу тюдоровської управлінської структури (щоправда, без рішучого відстоювання принципу "тюдоровської революції") і спільна позиція із принципових питань із фахівцями, які досліджували діяльність державних інституцій пізнішого часу²⁰. Послання таких дослідницьких прийомів та підходів, на нашу думку, надавало науковим працям Г.Ейлмера привабливості та дискусивності.

Окреслюючи внесок Г.Ейлмера в розробку проблематики з організації адміністративного управління ранньостюартівської Англії, варто спеціально наголосити на тому, що саме в його працях уперше в британській історіографії Англіїської революції, яка нараховує вже понад 350 років, було проведено комплексний аналіз структури управлінського процесу в центрі та на місцях. Напрацювання Г.Ейлмера у сфері вивчення англійської адміністративної структури зазначеного періоду є значними. Проведений аналіз деяких його спеціальних праць з цієї тематики засвідчив, що при вивченні організації державного управління історик вдало поєднував традиційні підходи із новаторськими методиками.

Наукова концепція Г.Ейлмера дала можливість простежити складні процеси поступу англійської державності на переломному етапі її розвитку та дозволила пояснити, яким чином здійснювався процес державного управління, коли за наявності порівняно невеликого

управлінського апарату ранньостюартівська Англія була сильно керованою країною. Великий науковий доробок ученого став базовим для подальшого тематичного розширення та поглибленого вивчення адміністративної історії ранньостюартівської Англії.

¹ Elton G.P. Political History: Principles and Practice. – N-Y, L., 1970. – P. 22–43. ² Richardson R.C. The Debate on the English Revolution: Revisited. – 2nd edn. – L., 1988. – P. 167–168. ³ Павлова Т.А. Английская буржуазная революция в освещении современной англо-американской историографии // Новая и новейшая история. – 1975. – № 5. – С. 64–65. ⁴ Репина Л.П. Английская буржуазная революция XVII века // Социал-В.В., Зверева Г.И., Репина Л.П. Современная историография Великобритании. – М., 1991. – С. 113–114, 153. ⁵ Шарифжанов И.И. Основные направления развития английской историографии буржуазной революции XVII в. в Англии // История и историки. Историографический ежегодник, 1980. – 1984. – С. 127–128. Шарифжанов И.И. Современная английская историография буржуазной революции XVII в. Основные идейно-методологические тенденции и направления. – М., 1982. – С. 71, 74–75. ⁶ Федоров С.Е. Джеральд Эйлмер: штрихи к портрету историка // Англия XVII века: социальные группы и общество: Межвуз. сб. научн. трудов / Под ред. С.Е.Федорова. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 87–91. ⁷ Ковин В.С. Королевские слуги и яковитский двор в Англии 1603–1625. Дис ... канд. ист. наук. 07.00.03. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 14–15. ⁸ The Blackwell Dictionary on Historians / Ed. by J.Cannon. – Oxford, 1988. – P. 93–94. ⁹ Aylmer G. The King's Servants. The Civil Service of Charles I 1625–1642. – N-Y, London, 1961; Aylmer G. The State's Servants. The Civil Service of the English Republic 1649–1660. – London, 1973. ¹⁰ Aylmer G. The King's Servants... – P. 8; Aylmer G. Office-Holding as a Factor in English Society, 1625–1642 // History. – 1959. – Vol. 44. – P. 228–229. ¹¹ Aylmer G. The King's Servants... – P. 57. ¹² Idem. – P. 7. ¹³ Aylmer G., Morrill J. The Civil War and Interregnum, Sources for Local Historians. – London, 1979; ¹⁴ Aylmer G. The Struggle for the Constitution 1603–1689. England in Seventeenth Century. – London, 1963. – P. 20–21. ¹⁵ Idem. – P. 22. ¹⁶ Aylmer G. The King's Servants... – P. 7. ¹⁷ Idem. – P. 8–9. ¹⁸ Idem. ¹⁹ Idem. – P. 438–439. ²⁰ Федоров С.Е. Знач. праця. – С. 90.

Надійшла до редколегії 12.02.04

Л.В.Шудрак, асп.

ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ Р.РЕЙГАНА В ГАЛУЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ (1980–1988)

Розглянуто особливості формування політики адміністрації Р.Рейгана в галузі збереження та захисту довкілля.
The article deals with the peculiarity of Conservation and environmental policy of R. Reagan administration.

Проблема збереження та захисту довкілля – одна із найважливіших глобальних проблем сучасності, врегулювання якої потребує освоєння і врахування міжнародного досвіду. США стали першою у світі країною, яка активно почала здійснювати внутрішню природоохоронну політику і є визнаним лідером у вирішенні екологічних проблем. Врахування як позитивного, так і негативного досвіду США після критичного переосмислення є вельми актуальним для України при будівництві національної екологічної політики.

З огляду на те, що саме в 1980-х рр. було закладено підвалини сучасного економічного регулювання а діяльність природоохоронних організацій перейшла на якісно новий рівень з їхньою подальшою радикалізацією та політизацією, дослідження політики адміністрації Р.Рейгана є вельми актуальним.

До певної міри природоохоронна політика адміністрації Р.Рейгана розглядалася радянськими дослідниками Ю.Єрмаковим, Т.Кондратьєвою, В.Угледовим, Н.Шведовою та В.Соколовим¹. Переважно автори акцентують увагу на економічних аспектах природоохоронної діяльності, розглядаючи подальший розвиток руху за збереження та захист довкілля у світлі кризи капіталістичної системи.

Звичайно, американські історики та політологи приділили цьому питанню значно більшу увагу, намагаючись дати розгорнутий аналіз проблеми. Слід виділити праці С.Хейса, М.Крафта, Н.Віга, Дж.Леша та Р.Мітчела². С.Кірпатрік та Р.Дюнлап³ найбільш дета-

льно дослідили становлення та розвиток американського природоохоронного руху.

На жаль, дослідження американської політики в галузі збереження та захисту довкілля не зайняло належного місця в українській історіографії. Останнім часом не опубліковано жодної спеціальної роботи із зазначеної проблеми.

Після перемоги адміністрації Р.Рейгана на виборах 1980 р. під гаслом дерегулювання і покращання економічного становища закінчився т. зв. період "десятиліття навколишнього середовища", який ознаменувався небувалою зацікавленістю суспільства та держави проблемами екології та прийняттям низки важливих природоохоронних законів.

Ще під час виборчої кампанії Р.Рейган зробив декілька заяв, на основі яких його можна було розцінити як "антиекологічно" налаштованого лідера. Стало зрозуміло, що він вважав існуючі природоохоронні стандарти і положення з використання ресурсів однією із причин економічних труднощів країни. Зважаючи на те, що до його консультативного кабінету входили відомі лідери природоохоронної справи початку 1970-х рр. (більшість з яких була службовцями в адміністрації Р.Ніксона), такі як Р.Трейн, Н.Рід, В.Ракхельшаус та інші, республіканська партія змогла створити відносно позитивний природоохоронний імідж. Відповідно, після перемоги, саме ця група почала формувати програму з охорони довкілля⁴. Однак нова адміністрація особливу увагу приділяла тому, щоб керівні посади на рівні відомств займали

урядовці, які поділяли ідеологію адміністрації. Такими "мозковими трестами" як "Heritage Foundation" ("Фонд Спадщина") та американською Торговою палатою, навіть, були створені списки благонадійних та неблагонадійних кандидатів. Пізніше списки цих груп були обнародовані і в них наукові консультанти були ідентифіковані як небажані, а природоохоронні лідери, по-суті, розглядалися як "радикальні екстремісти"⁵.

Відповідно до цього було згорнуто низку науководослідних програм, а на найважливіші посади в державних органах управління були призначені представники корпорацій та діячі, тісно пов'язані з великими монополіями. Так, директором федеральної Агенції з охорони довкілля (EPA) була призначена Е.Горсач (по чоловіку Берфорд), юрист із Колорадо, відома своїми тісними зв'язками з хімічними монополіями. З восьми кандидатів, запропонованих нею на найвищі посади у цьому відомстві, сім виявилися юристами, які вели справи великих промислових компаній, таких як "Ексон", "Дженерал моторс", та ін.⁶ В.Батлер – президент товариства Одюбон заявив з цього приводу: "Ці люди працюють в інтересах саме тих галузей промисловості, які протидіють усьому тому, що намагається зробити ЕПА"⁷. Директором Міністерства внутрішніх справ був призначений Дж.Уотт – засновник і керівник одного із незалежних філіалів створеного приватним капіталом Національного юридичного центру для захисту інтересів суспільства (National Legal Center for the Public Interest), рада директорів якого складалася з представників великих енергетичних та гірничодобувних компаній. Його призначення також критикувалося прихильниками охорони довкілля.

У супроводжувальному листі до дванадцятого щорічного звіту Ради з якості навколишнього середовища (CEQ) Р.Рейган підкреслив, що мета його політики – "здорове навколишнє середовище в здоровій економіці"⁸. Для досягнення цієї мети, на його думку, необхідними були дві умови: здійснення регулятивної реформи, при якій визначення доцільності природоохоронних заходів оцінюватиметься шляхом співвідношення "витрати–вигоди" та децентралізація контролю за якістю навколишнього середовища з перенесенням відповідальності на штати і місцеві уряди⁹. По-суті, проблеми екології ставилися у пряму залежність від економічних і політичних вигод, які вони могли принести. Був проголошений принцип досягнення мети охорони природи з мінімальними витратами. Згідно з президентським наказом № 12291, підписаним 17 лютого 1981 р., усі федеральні відомства зобов'язувалися проводити економічну експертизу запланованих заходів із захисту довкілля. Серед альтернативних законодавчих ініціатив вибиралися ті, здійснення яких приносило найбільший прибуток. Експертиза полягала у визначенні прибутку внаслідок зміни якості довкілля, причому враховувався не лише чистий дохід окремих галузей промисловості і підприємств, але і непряма вигода для економіки країни в цілому, пов'язана з покращанням здоров'я населення, збереженням екосистем, а також можливими змінами характеру діяльності людини. Результати економічних експертиз передавалися в Адміністративно-бюджетне управління, яке і приймало остаточне рішення стосовно екологічних програм¹⁰. Першою спробою реалізації нового положення про екологічну експертизу стало дослідження запланованих обмежень викидів, що забруднюють водне середовище в чорній металургії, яке і підтверджує економічну доцільність таких заходів.¹¹

Загалом, проведення екологічної експертизи було пов'язане з певними труднощами, так як далеко не всі екологічні цінності мають економічний еквівалент. До того ж,

низка проблем могла бути вирішена лише в довгостроковій перспективі, наприклад, коли йшлося про боротьбу з ерозією ґрунтів. Однак, разом з тим, започатковані зміни ознаменували початковий етап покращання екологічного регулювання. Окрім того, республіканська адміністрація проводила лінію на зменшення відповідальності федерального уряду і розширення участі приватного сектору в програмах, пов'язаних з раціональним природокористуванням. Міністерство внутрішніх справ виступило з ініціативою "ефективнішого" використання земель, що знаходяться у федеральній власності. У 1982 р. було здано в оренду великі ділянки федеральних земель із запасами кам'яного вугілля у штатах Монтана і Вайомінг, значна частина яких знаходилася поряд з екологічно чутливими регіонами. Як зазначає С.Хейс, Дж.Уотт був сповнений рішучості провести настільки масштабні зміни, щоб жоден наступник "будь-коли не змінив їх назад, бо він не буде мати рішучості, яку маю я"¹². Ним був введений мораторій на додаткову купівлю земель під національні парки, запропоновано передачу низки функцій Служби національних парків приватним підприємцям, прискорено розробку нафти та газу на багатьох територіях без проведення екологічної експертизи, різко зменшено фінансування програм зі збереження зникаючих видів тварин і рослин та ін.¹³ Така політика викликала незадоволення не лише природоохоронних організацій, а й урядовців. Наприклад, до президента звернулося 25 конгресменів-демократів з вимогою зняти його з посади. Врешті-решт і Дж.Уотт, й Е.Горсач змушені були піти у відставку, причому головному адміністратору Агенції з охорони довкілля було представлено звинувачення у неповазі до конгресу, після того як вона відмовилася надати документи одній із комісій палати представників, що вивчала питання про виконання агенцією її функцій зі спостереження за дотриманням правил поводження з токсичними відходами. Усього, у 1983 р. за звинуваченнями в некомпетентності та зловживаннях було звільнено 20 вищих чиновників EPA¹⁴.

Відповідно до проголошених принципів значні зміни відбулися і в бюджетній політиці. Була зроблена спроба збільшення військових витрат і зменшення податків шляхом урізання видатків на внутрішні потреби, у т. ч. й екологію. Директор Адміністративно-бюджетного управління Д.Стокмен дійшов висновку, що існуючі стандарти і програми з охорони довкілля часто лише призводять до безглузвих витрат державних коштів¹⁵. Основні скорочення припали на Агенцію з охорони довкілля, бюджет якої був урізаний з 5,6 млрд дол. у 1980 р. до 4,1 млрд дол. у 1984 р., і на Раду з якості довкілля з 3,1 млн дол. у 1980 р. до 0,7 млн дол. у 1984 р.¹⁶

Слід зазначити, що якщо попередні адміністрації до певної міри консультувалися із суспільними природоохоронними організаціями з приводу прийняття тих чи інших рішень, то адміністрація Р.Рейгана намагалася уникнути таких контактів. Відповідно, інвайронменталісти ще навесні 1982 р. розгорнули широку кампанію протесту проти політики адміністрації. Представники десяти найбільших екологічних організацій, серед яких Товариство захисників дикої природи, Фонд захисту довкілля, Рада із захисту природних ресурсів зібралися в Сан-Франциско і виробили "звинувачувальний акт" на адресу адміністрації, критикуючи безсистемне надання орендних прав на розробку корисних копалин, небажання боротися із забрудненням повітряного басейну, недбайливим утриманням національних парків, та ін.¹⁷ Характерно, що, переживши свій пік у 1960-і рр. та природний спад в роки проекологічно налаштованих адміністрацій в 1970-і рр., під час правління адміністрації Р.Рейгана екологічний рух знову активізувався. Причому, якщо на ранньому етапі свого функціонуван-

ня низка організацій в основному займалися інформаційно-просвітницькою діяльністю, то тепер вони значно активізувалися на політичній арені¹⁸. Так, лише три природоохоронні організації – Сьєрра клуб, Друзі землі та Рада із захисту природних ресурсів – витратили близько 2,5 млн дол. на вибори до конгресу 1982 р., намагаючись провести проекологічно налаштованих делегатів¹⁹.

За даними соціологічних опитувань, проведених Інститутом Геллапа та Службою Харріса більшість населення виявилися незадоволеними екологічною політикою республіканської адміністрації. Найбільшу стурбованість викликали проблеми забруднення повітря та водного простору токсичними та іншими хімічними речовинами²⁰. Різко збільшилася кількість членів природоохоронних організацій. Так, кількість членів Товариства захисників дикої природи збільшилася на 144 %, Сьєрра клубу – на 90 %, а Друзів землі – приблизно на 40 %. На 1989 р. ці організації сумарно нараховували більше ніж 2,5 млн членів²¹.

В умовах досить широкої критики природоохоронної політики адміністрації навіть така консервативна організація як "Heritage Foundation" ("Фонд Спадщина") виступила з критикою діяльності ЕПА і Міністерства внутрішніх справ, стверджуючи, що проведена ними політика негативно вплинула на довіру американського народу уряду²². Внаслідок цього з початку 1984 р., а особливо напередодні нових виборів, уряд пішов на впровадження жорсткішого природоохоронного законодавства та розширення заповідних територій. Було оголошено про підвищення контролю за токсичними відходами і ліквідацією їхніх звалищ. На посаду адміністратора ЕПА був призначений В.Раккельшаус, який був першим адміністратором агенції в роки президента Р.Ніксона. Основним завданням він проголосив "відновлення професіоналізму" та "деполітизацію" організації шляхом заміни персоналу агентства з максимальним залученням науковців. Тепер проблеми, пов'язані з антропогенним впливом на навколишнє середовище, почали розглядатися в значно ширшому діапазоні і "відображали точнішу амплітуду уявлень у науковому світі"²³. Щоб зменшити хвилювання суспільства з приводу охорони довкілля було запропоновано здійснювати щорічний звіт Агенції про екологічне становище в країні, провести очистку деяких найбільш небезпечних звалищ токсичних відходів та розробити доповнення до закону про чисте повітря та водний простір. Восени 1986 р. було прийнято поправку до Комплексного закону про ліквідацію збитків довкіллю та міри відповідальності і компенсації (закон про "Суперфонд"), який створював правову і фінансову основу знешкодження закинутих і "нічиїх" звалищ токсичних відходів. Всупереч вето президента також була прийнята поправка до закону про чисте повітря та ін.

Поворот до активнішої реалізації екологічних програм супроводжувався передачею багатьох функцій центральних органів штатам і місцевим органам влади, а також розширенням самостійності окремих компаній у виборі засобів боротьби із забрудненням. Адже діюче на той час федеральне законодавство зловживало методами адміністрування по відношенню до штатів і позбавило їх традиційного права вирішення екологічних проблем на місцевому рівні²⁴. Основна проблема полягала в тому, що штати значно відрізняються один від одного в здатності проведення ефективної екологічної політики. Низка штатів виявилася не готовою ні з економічного, ні з адміністративного погляду відігравати автономнішу роль у вирішенні природоохоронних завдань і деякі програми там взагалі припинили своє існу-

вання. Зниженню можливості штатів ефективно вирішувати екологічні проблеми сприяло також надзвичайне розширення галузей, на які поширювалися заходи по децентралізації. Окрім передачі штатам зобов'язань із забезпечення необхідної якості повітря, води, боротьбі зі шкідливою дією радіації, шуму і так далі федеральний уряд звів до мінімуму і свою діяльність зі збору і поширення інформації, веденню моніторингу, знизив активність у координації природоохоронних заходів. На думку багатьох американських дослідників, політика децентралізації завдала значних збитків справі збереження та захисту довкілля²⁵. Разом з тим, такі штати як Каліфорнія, Флорида, Іллінойс, Нью-Йорк, Вашингтон та Огайо після проведення організаційних змін у структурі судової та виконавчої систем ввели низку інновацій і досягли певних результатів у галузі охорони та збереження довкілля.

Після експериментальної перевірки методів ринкового регулювання ЕПА опублікувала заяву про перехід до торгівлі дозволами на викиди, що забруднюють навколишнє середовище, заклавши таким чином підвалини сучасного економічного регулювання. Відповідно до т. зв. "бабл"-принципу викиди з одного джерела могли бути компенсовані зменшенням викидів із іншого. Згідно з проведеними пізніше дослідженнями Ради з якості навколишнього середовища 60 % підприємств, які підписали домовленості про торгівлю викидами, забезпечили в кінцевому результаті більше зменшення рівня забруднення ніж передбачалося державними нормативами²⁶.

Починаючи з 1984 р., дещо збільшилися витрати на раціональне використання природних ресурсів й охорону навколишнього середовища, але вони так і не досягли рівня 1981 р. Загалом, погляди представників адміністрації на завдання охорони довкілля не змінилися.

У зв'язку з тим, що адміністрація відчувала з одного боку сильний тиск промислових кіл, включаючи ведучі хімічні, нафтовидобувні та автомобільні корпорації, а з іншого – природоохоронних організацій та громадськості, її екологічна політика часто була непослідовною, а діяльність природоохоронних органів – малоефективною. Критична реакція американського суспільства на заходи адміністрації Р.Рейгана засвідчила високий рівень зацікавленості американців проблемами охорони довкілля.

¹ Ермаков Ю.Г., Кондратьева Т.И., Уледов В.А. Некоторые аспекты экологической политики администрации Р.Рейгана // Проблемы американистики. – М., 1990. – Вып. 8; Шведова Н.А. Скандал со снежной королевой и ее свитой // США: экономика, политика, идеология. – 1983. – № 6; Соколов В.И. Охрана среды: новые подходы и приоритеты // США: экономика, политика, идеология. – 1985. – № 10. – С. 102–112; Соколов В.И., Шведова Н.А. Охрана среды: новые батальи // США: экономика, политика, идеология. – 1982. – № 8. – С. 65–70. ² Hays S.P. Beauty, Health and Permanence: Environmental politics in the United States, 1955–1985. – Cambridge, 1987; Hays S.P. Three decades of environmental politics: the historical context // Government and environmental politics: essays on historical developments since World War Two. / Ed. By Michael J. Lasey. – Washington, 1991; Kraft Mikhael, Vig Norman. Environmental policy in the 1980's: Reagans – New Agenda, Washington, 1984; Mitchel R.S. From Conservation to Environmental Movement. The Development of the Modern Environmental Lobbies // Government and environmental politics: essays on historical developments since World War Two. / Ed. By Michael J. Lasey. Washington, 1991. ³ Kirkpatrick Sale. The Green Revolution: the American Environmental Movement, 1962–1992, consulting editor, Eric Foner. – Canada, 1993. ⁴ Hays S.P. Beauty... – P. 492. ⁵ Hays S.P. Three decades... – P. 72. ⁶ Kirkpatrick, Sale. The Green Revolution... – P. 50. ⁷ Шведова Н.А. Скандал... – С. 72. ⁸ Environmental Quality. 12th Annual Report of the Council on Environmental Quality – Washington, 1982. – P. iv. ⁹ Ibid. – P. ii–iii. ¹⁰ Ермаков Ю.Г., Кондратьева Т.И., Уледов В.А. Некоторые аспекты... – С. 314. ¹¹ Environmental Quality. 12th Annual Report... – P. 137. ¹² Hays S.P. Beauty... – P. 497. ¹³ Kirkpatrick Sale. The Green Revolution... – P. 51. ¹⁴ Шведова Н.А. Скандал... – С. 71. ¹⁵ Lash J., Gullman K., Sheridan D. F season of spoils... – P. 20–21. ¹⁶ Ермаков Ю.Г., Кондратьева Т.И., Уледов В.А. Некоторые аспекты... – С. 313. ¹⁷ Dunlap R. Trends in Public Opinion... – P. 103. ¹⁸ Kraft Mikhael, Vig Norman. Environmental policy... – P. 84. ¹⁹ Шведова Н.А. Скандал... – С. 73. ²⁰ Dunlap R. Trends in Public Opinion... – P. 103–105.

²¹ Mitchell R.S. From Conservation ... – P. 98. ²² Ермаков Ю.Г., Кондратьева Т.И., Узлецов В.А. Некоторые аспекты ... – С. 319. ²³ Hays S.P. Beauty ... – P. 521–522. ²⁴ Smith Fred. A flawed environmental policy // USA today – 1988. – September. – P. 22. ²⁵ Kraft, Mikhael, Vig Norman. Environmental ... –

P. 104–109; Hays S.P. Beauty ... – P. 97–99. ²⁶ Environmental Quality. 15th Annual Report of the Council on Environmental Quality – Washington, 1986. – P. 61.

Надійшла до редколегії 19.02.04

Л.В.Шипко, асп.

ДОСЛІДЖЕННЯ МИХАЙЛА БЕРЕЖКОВА "ПРО ТОРГІВЛЮ РОСІЯН З РИГОЮ В XIII І XIV СТОЛІТТЯХ" ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЇ

Досліджено проблеми історії, організації та характеру торговельних відносин Полоцька, Вітебська та Смоленська із середньовічними країнами Західної Європи. Дослідження Михайла Бережкова "Про торгівлю росіян з Ригою в XIII і XIV століттях" є корисним у вивченні цих питань.

The article deals with the problems of history, organization and character of trade relations of Polotsk, Vitebsk and Smolensk with medieval countries of Western Europe. The research of Michael Berezhkov "About trade of the Russians with Riga in the thirteenth and fourteenth centuries" is useful to the study of this problems.

На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідження торговельних відносин середньовічних міст Московської держави із Заходом, як складової частини проблеми соціально-економічного розвитку Русі в період феодальної роздробленості, продовжує займати провідні позиції у вчених колах Росії. Поряд з цим не слід забувати про існування досить поважної історичної традиції у сфері висвітлення проблеми міжнародних відносин Росії доби середньовіччя, що була започаткована дослідниками попередніх століть. З огляду на це, на увагу заслуговує науковий доробок професора російської історії Нижинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, спеціаліста з історії середніх віків Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1935) "Про торгівлю росіян з Ригою в XIII і XIV століттях"¹, що, безумовно, може слугувати джерелом вивчення історії становлення та укріплення міжнародних торговельних зв'язків Московської держави з країнами середньовічної Європи.

Звернення Михайла Бережкова до проблеми дослідження історії торгівлі Риги з Полоцьком, Вітебськом і Смоленськом в XIII–XIV ст. мало важливе значення для історичної науки другої половини XIX ст. Це пояснюється в першу чергу тим, що для наукової думки періоду XIX ст. у вивченні середньовічної історії Росії, її соціально-економічного розвитку за рахунок розгортання міжнародних торговельних зв'язків, характерним було зосередження уваги головним чином на новгородсько-ганзейській торгівлі. У російській історіографії першої половини XIX ст. яскравий приклад цього можна знайти в нарисах з історії Росії М.М.Карамзіна² та С.М.Соловйова³. Наведення змісту головних статей "Смоленської торговельної угоди" 1229 р. в працях цих дослідників, лише частково сприяло висвітленню проблеми торгівлі російських міст з німцями протягом XIII–XIV ст. та залишило нез'ясованою проблему торгівлі Полоцька та Вітебська з Ригою. У зв'язку з цим, дослідження Михайла Бережкова "Про торгівлю росіян з Ригою в XIII і XIV століттях", по-перше, сприяло зростанню наукового інтересу до вивчення історії соціально-економічних відносин народів Прибалтики і північно-західних російських земель; по-друге, поставило проблему торгівлі Полоцька, Вітебська і Смоленська із західноєвропейськими містами по Західній Двіні через Ригу, як складової частки російсько-ганзейської торгівлі, на рівень наукової проблеми, що заслуговує на увагу та ретельне вивчення дослідниками не тільки XIX ст., а й сучасності. Підкріпленням цієї думки може слугувати зазначення М.М.Бережковим надання безпосередньо йому підтримки та допомоги в роботі над цією публікацією з боку провідного російського історика середини XIX ст. К.М.Бестужева-Рюміна⁴, а також оцінка І.І.Срезневським наукового доробку молодого науковця як ґрунтового дослідження⁵. Окрім вищезазначеного,

інтерес автора статті до праці М.Бережкова "Про торгівлю росіян з Ригою в XIII і XIV століттях" підсилюється відсутністю на сьогодні детального аналізу цієї роботи.

Рівноцінним поряд з дослідженням М.Бережкова в російській історіографії другої половини XIX ст. можна вважати науковий доробок І.Тихомирова⁶, у якому автор показав давність і масштабність торговельних зв'язків Русі із Заходом та Сходом, наполегливе проведення росіянами самостійної лінії в торгівлі й обопільну зацікавленість російських та німецьких купців у постійних торговельних зв'язках. Цікавий огляд історії зовнішніх торговельних відносин Полоцької землі, Вітебська та Смоленська протягом XIII–XIV ст. з Ригою, представлений у працях таких російських істориків кінця XIX ст. як О.Сапунов⁷, І.М.Красносперов⁸ і П.В.Голубовський⁹.

З огляду на зацікавленість науковців до проблеми налагодження торговельних зв'язків Полоцька, Вітебська і Смоленська із Заходом у період феодальної роздробленості Русі, що зростає після виходу в 1877 р. публікації Михайла Бережкова "Про торгівлю росіян з Ригою в XIII і XIV століттях", можна вважати, що представлене ним дослідження справило вплив на наукову думку Росії, а отже, заслуговує на гідне місце в історіографічній традиції як XIX ст., так і XX ст.

Дослідження Михайла Бережкова "Про торгівлю росіян з Ригою в XIII і XIV століттях" як джерело вивчення історії Росії вимагає детального наукового аналізу, а в зв'язку з цим і вирішення низку завдань, а саме, детально висвітлити на основі праці М.Бережкова історію, характер й організацію середньовічної торгівлі Риги з Полоцьком, Вітебськом і Смоленськом; визначити наукову цінність роботи Михайла Бережкова "Про торгівлю росіян з Ригою в XIII і XIV століттях".

Історія торговельних відносин Риги з Полоцьком, Вітебськом і Смоленськом в XIII–XIV ст. дозволяє говорити про давність та глибину зв'язків Русі з прибалтійськими народами. З огляду на це Михайло Бережков зазначає, що торгівля по Західній Двіні проводилася ще задовго до заснування Риги та прибуття бременських купців до гирла Двіни в 1159 р.¹⁰. Свідченням налагодження корінними литовськими та фінськими племенами торговельних зв'язків з іноземцями можуть слугувати багаточисельні знахідки в Прибалтійському краї арабських, англо-саксонських, візантійських і, навіть, римських монет часів імперії та грецьких до Р. X. Про російську першість у торгівлі з цими племенами в IX–XI ст. засвідчують засновані росіянами в області Двіни поселення, такі як Полоцьк (IX ст.), Кукейнос, Герцике й Ашерраден (X ст.). З поширенням у кінці XII ст. німецького впливу у Східній Прибалтиці значення цих міст як російських політичних, військових та торговельних пунктів на Західній Двіні зазнало докорінних змін. Роль центра в регулюванні транзитної торгівлі та важливого порту на Балтійському морі для німецьких та готланд-

ських купців перебрало на себе місто Рига, розбудоване готландцями в 1201 р.

Прагнення північнонімецького купецтва поширити свій вплив в області Західної Двіни на початку XIII ст. реалізувалося силою. За підтримки німецьких рицарів, монахів і купців, лівонський єпископ Альберт – верховний голова Риги, примусив у 1208 р. російського князя В'ячеслава (Вячка) відмовитися від володіння містом Кукейносом, а князя Всеволода, володаря Герцике, скласти присягу на вірність. Тривалий опір німецькому пануванню на Двіні чинив полоцький князь Володимир. Так, протягом 1202 і 1203 рр. він здійснив низку походів проти прибалтійських племен, які перейшли на бік Риги. Тільки в 1210 р. ворогуючі сторони погодилися укласти мир. Єпископ Альберт відрядив свого представника – рицаря Арнольда, на переговори з полоцьким князем Володимиром, щоб схилити його до миру та посприяти вільному доступу ризьких купців у Полоцьку землю. На жаль, джерела не говорять, яким було рішення про купців внаслідок цих переговорів. Відомо лише, що в 1210 р. було затверджено "вічний мир", згідно з яким єпископ Альберт зобов'язувався виплачувати щорічно полоцькому князю "лівську данину"¹¹. Цікавим фактом, який зазначає Михайло Бережков, у підписанні першого торговельного договору росіян з Ригою 1210 р., було залучення до угоди Вітебська, з огляду на його близький зв'язок із Полоцьком та Смоленською. Про участь останнього засвідчує посередницька роль у переговорах з рижанами від імені російських князів німецького купця Лудольфа із Смоленська, який, виходячи з його прізвища, довго проживав у Смоленську, часто бував у справах торгівлі та, можливо, отримав повноваження для укладання угоди від князя Мстислава Романовича, що княжив у Смоленську протягом 1197–1212 рр.¹²

Підтримуючи інтереси купецтва, єпископ Альберт у 1211 р. надав купцям, особливо з Готланду, низку привілей, серед яких були: звільнення від мита; від берегового права феодалів, що забезпечувало недоторканість купецького товару, винесеного на берег у випадку катастрофи корабля; надавалося право чеканити в Ризі гроші за зразком готландських¹³. Право чеканити гроші сприяло збільшенню впливу заморських купців у Ризі та розширенню торгівлі з російськими містами, у т. ч. з Полоцьком, Вітебськом та Смоленськом.

Для Смоленського князівства налагодження торгівлі із Заходом мало важливе значення в його соціально-економічному розвитку, але порушення домовленостей "вічного миру" Полоцьком та Ригою уповільнювало цей процес. Особливо загрозливого характеру протистояння Полоцьк–Рига набуло в 1212 р. (коли єпископ Альберт відмовився від сплати лівської данини полоцькому князю) і в 1216 р. (у зв'язку з плануванням полоцьким князем Володимиром військового походу проти Риги). Усунення протиріч в області торговельних відносин відбулося завдяки підписанню в 1223 р. князем полоцьким, смоленським та іншими російськими князями миру, який був відновлений за всіма статтями угоди, затвердженої раніше (мається на увазі договір 1210 р.)¹⁴. Наскільки довготривалим виявився цей мир та чи безперешкодною була торгівля в області Західної Двіни та верхнього Дніпра, джерела не повідомляють.

Новим етапом у налагодженні та укріпленні торгівлі західно-північних російських міст з Ригою більшість російських істориків вважає підписання торговельного договору 1229 р. На думку Михайла Бережкова прояв ініціативи смоленським князем Мстиславом Давидовичем у відправленні посольства до Риги в 1229 р. для обговорення угоди, був пов'язаний частково зі смертю

17 січня 1229 р. лівонського єпископа Альберта, амбіції якого заважали тривалий час врегулювати торговельні взаємовідносини на Західній Двіні¹⁵. Врешті, між Ригою та Смоленськом у 1229 р. було підписано торговельний договір та поширено його на низку інших міст, таких як Полоцьк, Вітебськ, Готланд, Любек, Сест, Мюнстер, Гренінген, Дортмунд, Бремен.

Основні статті договору 1229 р., на які в першу чергу звернув увагу Михайло Бережков з огляду на окреслену проблему, стосувалися питань: 1) вільного проїзду для купців, 2) оптової та роздрібною торгівлі і 3) мита. Так, договір 1229 р. надавав право вільного проїзду німецьким та російським купцям. Крім того, німецьким купцям надавалося право проїзду не тільки в Полоцьк, Вітебськ і Смоленськ, але й за межі Смоленська, російським купцям – у Ригу, Готланд, Любек та інші міста. Дозволялася торгівля німецьким купцям у російських містах, а російським – у Ризі, Готланді, Любеку та інших містах Балтійського узбережжя будь-якими товарами і в будь-якій кількості, тобто й оптова, і роздрібна торгівля. Стосовно сплати мита, то за проїзд як російських, так і німецьких купців воно не вилучалося. Було встановлено лише вагове мито (за виваження товару), яке повинні були платити німецькі купці у Смоленську і тільки за виваження купленого ними в росіян золота, срібла та воску. Коли ж вони ці товари продавали, мито не вилучалося. З огляду на це, М.Бережков зазначає, що дані про обіг у смоленській торгівлі золота, срібла і срібних виробів доводять, що тодішня торгівля не була тільки міноюю¹⁶. Отже, порядок вирішення основних питань торговельних відносин свідчить про те, що угода 1229 р. надавала як німецькому, так і російському купецтву рівні права у вільному проїзді і нічим не обмеженій торгівлі, питання ж про вагове мито було вирішено на користь російського купецтва.

Так, договір 1229 р. було укладено в основному на рівних правах, він був вигідним для обох сторін, а його правова сила була використана для регулювання мирних торговельних відносин росіян з Ригою протягом XIII–XIV ст. Лише найскладніші політичні обставини могли стати причиною перегляду та поновлення діяльності торговельної угоди 1229 р. Михайло Бережков наводить яскравий приклад такої кризової ситуації, що склалася в Смоленську, коли в 1230 і 1231 рр. від морової виразки загинули 32 тис. жителів, у т. ч. і князь Мстислав Давидович та захоплення в 1232 р. влади в місті невідомим князем Святославом. Звичайно, ці події спричинили перерву в німецькій торгівлі; звідси постала необхідність відновити з Ригою і Готландом договір 1229 р.¹⁷ Нова угода, що була затверджена близько половини XIII ст. смоленським князем, ім'я якого невідоме історикам, в основному повторює статті договору 1229 р., але відображає і деякі нові умови, одна з яких містить заборону проїжджати німецьким купцям через Смоленськ в інші міста без дозволу смоленського князя. Також до угоди було додано статтю, згідно з якою "князь не будет ведать ссор между немцами и людьми того князя, который въехал бы в Смоленск, а также ссор с гостями из русских городов"¹⁸. Прийняття останньої передбачало зняття із смоленського князя відповідальності за порушення умов угоди або припинення торгівлі з німецькими купцями у випадку захоплення влади в Смоленську іншим князем, як, наприклад, вищезгаданим Святославом.

У цілому торгівля Смоленська з Ригою мала постійний характер. Проявом цього слід вважати отриманий німецькими купцями в другій половині XIII ст. дозвіл на придбання в Смоленську у володіння землю для розміщення там німецького двору та церкви. Правда, за-

значає Михайло Бережков, невідомо, чи складали ці двори і церква одне загальне ціле на зразок німецького двору в Новгороді, який також складався з декількох будівель та церкви св. Петра, оточених дерев'яною стіною, чи ж вони знаходилися у різних частинах міста¹⁹. З огляду на зосередження в Смоленську німецького двору, а також підпорядкування близько 1289 р. ризькому магістрату грошових внесків смоленської церкви, важливішим, на думку Михайла Бережкова, є з'ясування питання: яке ж місто мало перевагу в двінській торгівлі? Учений однозначно називає Ригу. Не підлягає сумніву той факт, що Рига отримала тут перевагу вже з кінця XIII ст. Знаходячись у гирлі Двіни, вона мала можливість тримати всю річку у своїй владі, могла зачинити шлях до моря, і, дійсно, зачиняла російським купцям, на що постійно скаржилися полочани. Мало того, Рига, навіть, намагалася усунути ганзейських купців від двінської торгівлі, мотивуючи тим, що торгівля з Полоцьком, Вітебськом та Смоленськом уперше розпочалася і завжди підтримувалася з Риги, що вона, отже, має на цю торгівлю право давності²⁰.

Досить незадовільними були торговельні відносини Полоцька та Вітебська з Ригою. Довга низка полоцько-ризьких договорів від 1264 р. до половини XVI ст., які повторювали майже одні й ті ж статті, показує, як часто порушувалися мирні угоди, і як узагалі було мало відвертості між торгуючими сторонами. Незважаючи на те, що у своїх договорах полочани виборювали собі право заморських поїздок на Готланд і в Любек, ризькі купці, зазвичай, не допускали їх у море, навіть, не завжди дозволяли проїжджати повз Ригу до Ліфляндії. Михайло Бережков зазначає важливу причину таких дій ризького магістрату, суть якої полягала в тому, що Рига прагнула зосередити всю торгівлю з росіянами на своєму ринку, а також не бажала допускати в область Двіни ганзейських купців, що було б необхідно, якби росіяни їздили на Готланд і в Любек²¹. Таким чином, торговельні відносини обмежувалися поїздками полочан до Риги, а німців – до Полоцька. У Полоцьку німці утворили там значну колонію, але жили не у власних дворах, як у Смоленську, а на квартирах полоцьких городян, лише з часом їм було відведено місце під церкву, але не двору.

Слід зазначити, що заснування німецького двору в російських містах з поживленою торговельною діяльністю, таких як Новгород, мало велике значення. Особливістю внутрішньої організації німецького двору була наявність скри (або статуту). У Смоленську німецький двір, як зазначалося раніше, присутній, але складність полягає в тому, що безпосередніх документів, які б відображали внутрішню структуру цієї організації, немає. Зробити припущення про наявність організації німецьких купців у Смоленську дозволяє стаття торговельного договору 1229 р., у якій мова йде про німецьку церкву, де зберігається еталон міри і ваги²². Детальніше розглянути проблему внутрішньої організації торгівлі російських міст з Ригою дозволяє інструкція, як називає її Михайло Бережков, німецькому купецтву в Полоцьку датована 29 вересня 1393 р. Вона передбачала обрання із середовища німецької общини купців ольдермана, в обов'язки якого входили збереження правил та ознайомлення новоприбулих купців з інструкцією. Так, ольдерман мав регулювати закупівлю товарів німецькими купцями, поліпшувати умови торгівлі для німецького купецтва, уникаючи зловживання з боку полочан, накладати штраф у випадку порушення представниками купецької общини правил інструкції та постанов ольдермана. Розв'язання найважливіших справ не входило до юрисдикції ольдермана, а підлягало ризькому магістрату²³.

Складнощі у сфері торгівлі Риги з Вітебськом яскраво представлені Михайлом Бережковим на основі скарг німецького купецтва ризькому магістрату²⁴. Утиски, яких німецькі купці зазнавали з боку Полоцька та Вітебська певною мірою були продиктовані порушенням самою Ригою інтересів російського купецтва в торгівлі із Заходом. Поряд з цим, незважаючи на випадки пограбувань вітебчан під Ригою, навіть убивств купців, незважаючи також на цілу низку образ, вчинених вітебським князем Михайлом Костянтиновичем ризьким купцям у Вітебську в кінці XIII ст., порушень торговельних домовленостей Риги з Полоцьком та Смоленськом, підприємливі купці не втрачали надій на великі прибутки і продовжували торгівлю.

Про збільшення товарообігу через Ригу в кінці XII ст. засвідчує "Ризька боргова книга", яка велася при магістраті протягом 1286–1352 рр. У ній уміщено 1909 записів, з яких близько 300, чи 16 %, фіксують угоди з росіянами. Усі боргові зобов'язання з боку росіян здійснені між 1286 і 1327 рр., але найзначніша їхня кількість (більше 200) припадає на перше десятиліття користування борговою книгою, коли торгівля росіян у Ризі була досить поживленою (1286–1295), між тим як в інший період часу, близько 30 років (1296–1327), зафіксовано менше 100 угод.

Цікавим моментом при аналізі записів "Ризької боргової книги" було з'ясування того факту, що росіяни завжди були внесені в книгу боржниками. Кредиторами ж росіян, як правило, виступали ратмани – представники ризького купецтва, такі як Сведер Мюнстерський, Гельмік, Бруно Кельнський, Герлах Рузе та ін. Взагалі, кредитори російських купців складали більшість. Це дозволяє говорити про досить вигідне становище росіян у Ризі, так як вони могли вибирати між декількома кредиторами, не потрапляючи у виключну залежність від якого-небудь одного з них. З впливовіших і заможніших російських купців, що здатні були взяти великий кредит, Михайло Бережков називає Якіма Скорняка, Василя, товариша Мануїла, та більше всього вирізняє Івана (Johannes Rutenus), що тримав у своїх руках значну частку торгівлі воском, тоді як інші відігравали другорядну роль посередників та постачальників цього важливого для Європи товару²⁵.

Торгівля по Західній Двіні була складним процесом, що потребував багато часу. У зв'язку з цим деякі російські купці поселялися в Ризі на правах громадян або ж як тимчасові жителі, формуючи таким чином російську колонію, що населяла цілу вулицю, мала свою церкву та торговельний двір. Боргова книга зазначає цей факт. Так, згаданий Яким Скорняк та його родичі, а саме Афрем, Семен, Тимофій, Петро, Дмитро були в Ризі власниками нерухомого майна – землі та будинків, які безпосередньо давалися під заклад кредиторам. Згідно з тогочасними ризькими законами, як власники нерухомості, ці російські купці, напевно, були зараховані до числа ризьких громадян. Ймовірно, до громадян належали багаті кредитори Степан із сином Ксенофонтом і Кузьма. Приїжджими купцями боргова книга називає Якова Бобра з Полоцька, Кіндрата, Сидора та Лукавого із Пскова, Фому з Іскуля, Андрія з Кукейноса та ін.²⁶. На відміну від приїжджих купців, російські купці зі статусом громадян Риги отримували досить вигідні права у сфері заморської торгівлі, чим і користується, наприклад, Тимошка, який близько 1327 р. торгував у Любеку²⁷. Вони також могли виконувати роль посередників між німцями та своїми одноплемінниками.

З "Ризької боргової книги" видно, що росіяни ведуть свою торгівлю тільки невеликими групами з двох-чотирьох чоловік. У деяких випадках ці невеликі об'єд-

нання російських купців утворювалися не з торговельною метою, а як товариства поручителів за одного боржника. У зв'язку з цим і не відрізнялися відносною тривалістю. Стійкішими утвореннями були об'єднання родичів: батька і сина, братів, чоловіка та дружини.

Основою кредитних операцій були зобов'язання ризьких купців надавати росіянам заморські товари. Російські купці, у свою чергу, за них мали здійснити постачання певної кількості сирих продуктів, переважно воску та частково – хутра зайців, білок, ласок і рисі. Записи боргової книги не зазначають, за який саме товар росіяни залишилися боржниками, але за припущенням Михайла Бережкова, це могли бути переважно тканини та полотна, які були вироблені на європейських фабриках, і складала головну частку предметів імпорту в Росію²⁶. Щодо терміну сплати боргів російськими купцями ризьким кредиторам, то у більшості випадків він був короткостроковим, не більше одного року. Строком виплати боргів слугувала Паска, або вірніше, початок навігації по Двіні, що збігався з цим святом (prima aqua).

Таким чином, детальний аналіз дослідження Михайла Бережкова "Про торгівлю росіян з Ригією в XIII і XIV століттях" дозволив висвітлити історію, характер та організацію середньовічної торгівлі Риги з Полоцьком, Вітебськом і Смоленськом. Торгівля по Західній Двіні була відома ще в ранньофеодальний період. Під час феодальної роздробленості великого значення набули Рига, Полоцьк, Вітебськ і Смоленськ. Між цими містами в 1229 р. було укладено торговельну угоду, яка мала велике значення і слугувала основою для розвитку торгівлі по Західній Двіні між Ригією і російськими містами протягом XIII–XIV ст. Торговельні відносини, згідно з угодою 1229 р., формувалися, в основному, на рівних і взаємовигідних умовах.

Торгівля Риги з Полоцьком, Вітебськом і Смоленськом в XIII–XIV ст. носила жвавий та організований характер і складала в басейні Західної Двіні значну частину

російсько-ганзейської торгівлі. Через посередництво Риги, у торгівлі по Західній Двіні приймали участь багато російських та західноєвропейських міст.

Наукова цінність дослідження Михайла Бережкова полягає в тому, що в ньому вперше було зроблено спробу на основі використаних документальних матеріалів та зарубіжного історіографічного матеріалу з цієї проблеми визначити рівень інтенсивності торгівлі по Західній Двіні в XIII–XIV ст., встановити характер торговельних відносин Риги з Полоцьком, Вітебськом і Смоленськом протягом зазначеного періоду, умови конкретних торговельних угод, види товарів ризько-російської торгівлі по Західній Двіні, змалювати організацію торгівлі російським та німецьким купецтвом по Західній Двіні.

¹ Бережков М.Н. О торговле русских с Ригією в XIII и XIV веках // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1877. – № 2. – С. 330–357. ² Карамзин Н.М. История государства Российского. – М., 1991. – Т. II–III. – С. 471–473. ³ Соловьев С.М. Курс истории России с древних времен. – М., 1960. – Кн. II. – Т. III–IV. – С. 43–45. ⁴ Бережков М.Н. О торговле русских с Ригією в XIII–XIV веках. (1876г.) // Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. XXIII, спр. 68, арк. 2. ⁵ Бережков М.Н. О торговле русских с Ригією в XIII–XIV веках (1876 г.) // Институт рукопису... – Ф. XXIII, спр. 68, арк. 2. ⁶ Тихомиров И. Торговые и мирные сношения русских княжеств с Ливонией в XIII веке // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1876. – № 5. – С. 162–174. Тихомиров И. Торговые сношения Полоцка с Ливонией в XIV веке // Журнал... – СПб., 1877. – № 12. – С. 233–239. ⁷ Салунов А. Река Западная Двина. Историко-географический обзор. – Витебск, 1893. – С. 263–288. ⁸ Красноселов И.М. Очерк промышленности и торговли Смоленского княжества с древнейших времен до XV века. Исторический очерк. – СПб., 1894. – Т. VII. – С. 81–99. ⁹ Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV столетия. – К., 1895. – С. 100–170. ¹⁰ Бережков М.Н. О торговле русских с Ригією в XIII и XIV веках // Журнал... – 1877. – № 2. – С. 332. ¹¹ Там само. – С. 333. ¹² Там само. – С. 333. ¹³ Там само. – С. 330–331. ¹⁴ Там само. – С. 334. ¹⁵ Там само. – С. 335. ¹⁶ Там само. – С. 336–337. ¹⁷ Там само. – С. 339–340. ¹⁸ Там само. – С. 340. ¹⁹ Там само. – С. 338. ²⁰ Там само. – С. 338–339. ²¹ Там само. – С. 344. ²² Там само. – С. 337. ²³ Там само. – С. 344–345. ²⁴ Там само. – С. 346–349. ²⁵ Там само. – С. 353–354. ²⁶ Там само. – С. 350–351. ²⁷ Там само. – С. 354. ²⁸ Там само. – С. 354.

Надійшла до редколегії 10.02.04

Н.Д.Соколова, асп.

ІСТОРІЯ РОСІЇ В ПРАЦЯХ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА (1834–1920). ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Присвячено огляду важливих джерел для дослідження наукових праць студентів Університету св. Володимира (1834–1920). Проаналізовано внесок студентів до вивчення проблем історії Росії доби Давньої Русі і Нового часу.

The article is devoted to the survey of important sources for the research of scientific works of the students of the University saint Volodimir (1834–1920). It has been analyzed the students' contribution to the study of the problems of Russian history at the period of Old Russian and New Time.

Розвиток історичної науки, зокрема історії Росії, на сучасному етапі характеризується пошуком нових та вдосконаленням уже існуючих напрямів дослідження. Вивчення минулого будь-якої країни неможливе без аналізу внеску окремих дослідників в історіографічний процес, що вимагає глибокого осмислення їхньої ролі у формуванні історичних концепцій, методів дослідження, підходів до джерел. Подібні дослідження мають охоплювати творчість істориків різних епох, наукових шкіл та напрямів, без детального вивчення яких неможливе створення узагальнюючих праць з історії Росії.

У сучасній історичній науці все більшу роль відіграють праці, присвячені біографічній традиції – вивченню багатогранних аспектів життя та діяльності окремих історичних постатей, здебільшого відомих учених. Несправедливо замовчується і недооцінюється внесок звичайних студентів університетів, які ретельно працювали над написанням своїх наукових робіт. Метою нашої статті є висвітлення джерельної бази зазначеної проблеми, а також спроби проаналізувати стан її наукової розробки та визначення рівня джерелознавчого забезпечення.

Наукові праці студентів Київського університету і досі не були предметом спеціального дослідження. Їхні роботи коротко згадувалися у дослідженнях викладачів університету ще в середині XIX ст. М.Ф.Владимирський-Буданов і В.С.Іконніков у своїх загальних працях з історії Університету св. Володимира дають короткі відомості про медальні роботи студентів¹. У радянський період була видана аналогічна праця з історії Київського університету². На сучасному етапі в Україні велику увагу дослідники звертають на висвітлення творчого і наукового шляху видатних істориків-українців. Праці І.В.Верби, В.І.Ульяновського і В.А.Короткого, І.Н.Войцехівської присвячені біографіям випускникам, а в подальшому і викладачам університету – О.Оглобліну, В.Антоновичу, В.Іконнікову³. Молоді дослідники С.І.Михальченко і О.О.Тарасенко у своїх роботах виклали цікаві погляди стосовно формування і розвитку в Університеті св. Володимира київської школи В.Антоновича і М.Довнар-Запольського⁴. Існуюча історіографія теми лише торкається зазначеної проблеми, більшість її аспектів залишилися нез'ясованими, тому короткий огляд

джерел стане в нагоді для подальшого її вивчення, допоможе заповнити прогалину у вітчизняній історії.

При розгляді проблеми можна виділити три основних джерельних комплекси: 1) конкретні праці студентів, які дозволяють оцінити рівень авторів цих робіт, як дослідників російської історії; 2) документальні матеріали, які становлять сукупність пам'яток, що характеризують приватне і наукове життя молодих дослідників; 3) комплекс пам'яток, який дозволяє оцінити епоху й умови наукової діяльності студентів і викладачів Університету св. Володимира. Ця класифікація джерельної бази дозволить охопити всю низку джерел, необхідних для подальшого дослідження проблеми.

Джерельно-документальна база теми досить неоднорідна і включає в себе великий діапазон джерел різних рівнів. Найважливішими є джерела першого комплексу, які включають в себе наукові праці студентів, критичні статті і рецензії на ці роботи.

Протягом тривалого періоду погляди студентів Університету св. Володимира сприймалися на рівні поглядів їхніх учителів, що відображалося в узагальнюючих працях учених і не сприймалися як окремі дослідження. Саме архівні матеріали, які значно розширили джерельну базу досліджуваної проблеми, дозволили глибше і об'єктивніше тлумачити їхню дослідницьку спадщину. Особливістю дослідження цієї проблеми є вивчення як загальних поглядів студентів на окремі періоди російської історії, так і вичленення окремих провідних ідей молодих дослідників.

В архівосховищах України зберігаються курсові і дипломні роботи студентів університету з періоду його заснування і до 1920 р., загальна кількість яких нараховує понад сімсот одиниць (Державний архів міста Києва (ф. 16, оп. 472–473); Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (Ф. 8, спр. 549, 2883); Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Ф. 3561, спр. 42, 248)). Їхнє дослідження дає змогу краще зрозуміти бачення тогочасних молодих істориків історичного процесу; протиставити їхні погляди сучасній історіографії. Ці роботи висвітлюють історію Росії, хронологічно обмежуючись межами від утворення першої держави – Київської Русі – і до середини XIX ст., звертаючи головну увагу на історію окремих князівств Київської держави; історію Московської держави часів царювання Івана III, Івана IV, періоду смути. Історія Росії часів правління династії Романових представлена висвітленням внутрішньої і зовнішньої політики Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавети Петрівни, Анни Іванівни, Катерини II.

Роботи кращих студентів, нагороджені золотими і срібними медалями, публікувалися на сторінках університетського видання "Университетские известия". Усього з 1861 по 1882 рр. золотими медалями було нагороджено 54 студенти, срібними – 28. У вигляді додатку до "Университетских известий" з 1880 р. почав друкуватися "Сборник сочинений студентов университета св. Владимира". Було видано вісім випусків. Деякі автори статей, опублікованих у збірнику та "Университетских известиях" згодом стали відомими вченими. Це історики М.Грушевський, Д.Багалій, П.Голубовський та ін. На сторінках цього видання також публікувалися рецензії наукових керівників на ці роботи. У рецензіях, які становлять окремий важливий вид джерел у стислій формі і критичному стилі, обговорювалися проблеми історичного дослідження минулого Росії, давалася оцінка наукової цінності цих праць. Певна кількість рецензій зберігається в Державному архіві міста Києва (ф. 16) й Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського в особових фондах В.Данилевича

(ф. 29); В.Ляскоронського (ф. 90); Д.Багалія (ф. 80); Є.Сташевського (ф. 161); Н.Полянської-Василенко (ф. 42). У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві вміщений особистий фонд ще одного видатного історика і випускника Університету св. Володимира М.В.Довнар-Запольського (ф. 262). Документи цього фонду також містять матеріали першого комплексу джерел.

До другого комплексу належать автобіографічні матеріали студентів, особливо видатних випускників Університету св. Володимира у Києві⁵. Окремий вид джерел становлять щоденники і мемуари відомих студентів університету: М.Грушевського, О.Кістяківського, В.Антоновича, Д.Багалія та ін.⁶ Вони подають безцінну інформацію про наукове життя історико-філологічного факультету, відомості сучасних їм подій. Завдяки щоденникам ми можемо простежити за творчими планами, сподіваннями молодих учених; вияснити рівень впливу на формування їхніх поглядів наукових керівників. Особлива їхня цінність полягає в тому, що зафіксовані в них події подаються по "гарячих слідах" і дозволяють спостерігати за внутрішнім станом дослідників, самооцінки їхнього наукового доробку. Їхнє значення важко переоцінити.

Третій комплекс джерел представлений документами, вміщеними у тих же фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського і в Державному архіві міста Києва. Документами цього комплексу джерел є пам'ятки державницького та громадсько-наукового діловодства. Це, передусім, документи біографічного характеру: особові справи студентів, записки про народження, документи про навчання, призначення на посади викладачів Університету св. Володимира у Києві колишніх випускників цього вищого навчального закладу. У фонді 16 Державного архіву міста Києва і у фондах 1, 3, 8, 29, 61, 80, 83, 90, 108, 161 Інституту рукопису міститься документація університету; цього роду матеріали знаходяться в особових фондах викладачів і студентів цього вищого навчального закладу.

Цінні матеріали лежать у зазначеному 16 фонді Київського університету. В описах 464–465 розмістилися справи студентів і викладачів. Ці документи дозволять нам встановити національний і соціальний склад студентства історико-філологічного факультету, відновити інформацію про їхню участь у громадському житті університету. Це, у свою чергу, сприятиме з'ясуванню причин, якими керувалися студенти при визначенні тематики своїх курсових і дипломних робіт.

Зазначені фонди Інституту рукопису містять документи, які висвітлюють викладацьку і наукову діяльність учених університету; інформацію про одну з форм контролю студентської роботи – семінарські заняття, які проходили в інституті під наглядом досвідчених викладачів. Документи фондів В.Антоновича (ф. 164), В.Данилевича (ф. 29), В.Іконнікова (ф. 46) включають у себе програми і схеми викладання історії Росії й України, джерелознавства, конспекти лекцій, які у свою чергу дають змогу простежити за поглядами вчених на російську історію, а це в свою чергу сприяє розумінню процесів формування поглядів їхніх учнів, яких вони набували за час навчання у зазначених вище корифеїв вітчизняної науки. У 3 фонді – особистому фонді В.С.Іконнікова, знаходяться матеріали, які розкривають не лише наукову діяльність проф. В.Іконнікова, а й стосуються проблеми висвітлення питання співпраці з Університетом св. Володимира ще однієї видатної особистості – Н.Д.Полонської-Василенко. Взагалі, документи фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського і Державного архіву міста

Києва є вагомими складовими джерельної бази нашого дослідження.

Значну увагу слід приділити й окремому виду джерел – опублікованим збіркам окремих документів і матеріалів. Силами викладацького складу Київського університету ім. Тараса Шевченка було видано три ґрунтовні праці, присвячені історії університету від часів його створення до 1984 р.⁷ Збірник "Київський університет. Документи і матеріали 1834–1984" містить понад 1000 документів, багато яких безпосередньо стосуються зазначеної проблематики.

У 1994 р. під егідою викладачів кафедри давньої і нової історії України університету було опубліковано двохтомну працю "З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників", де вміщені документи з історії створення цього вищого навчального закладу, спогади колишніх випускників про сам університет і його викладацький склад у дореволюційну епоху. Логічним продовженням цього видання стала трьохтомна праця "Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади", яка побачила світ у 2000–2001 рр.⁸ Вона містить уривки спогадів студентів і викладачів Університету св. Володимира про наукове життя Києва на початку ХХ ст. Ці праці справедливо посідають значне місце серед інших видів джерел, адже є чудовим доповненням до архівного матеріалу.

Введення великого обсягу джерел, огляд яких тільки що був зроблений, дозволить ретельно вивчити обрану нами проблему; дозволить визначити роль і внесок студентів у розвиток теоретичних досліджень в українському історіографічному процесі, оскільки проблеми,

що досліджувалися студентами університету, нерідко мають універсальний характер, а їхні висновки залишаються актуальними і в наш час.

¹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* История Императорского университета Св. Владимира : У 2 т. – К., 1884–1885; Киевский университет Св. Владимира при императоре Николае I / За ред. В.С.Иконникова. – К., 1896; Университет Св. Владимира в царствование императора Александра III / За ред. В.С.Иконникова. – К., 1900. ² *Історія Київського університету 1834–1959 / За ред. О.З.Жмудського.* – К., 1959. ³ *Верба / В. Олександр* Оглоблін. Життя і праця в Україні. – К., 1999; *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович. Образ на тлі епохи. – К., 1997; *Войцехівська / Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії.* – К., 1999; *Михальченко С.І.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович; М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – М., 1997; *Тарасенко О.О.* Становлення та розвиток історичної освіти у Київському університеті у 1834–1884. – К., 1995; ⁴ *Грушевський М.* Автобіографія / Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992; *Син України. Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В.Короткий, В.Ульяновський.* – У 3 т. – К., 1997. – Т. 1; *Оглоблін О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л.Винар. – Нью-Йорк, Торонто, 1995; *Ляскоронський В.Г.* Автобіографія // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (Далі – ІР НБУВ) – Ф. 90, спр. 1. ⁵ *Грушевський М.С.* Спомины // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–149; № 10. – С. 123–158; № 11. – С. 113–153; № 12. – С. 110–148; 1989. – № 9. – С. 114–157; № 10. – С. 122–158; № 11. – С. 112–155; № 12. – С. 111–132; 1993. – № 2. – С. 109–125; № 3. – С. 131–142; *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.) – К., 1997; *Грушевський М.* Щоденники (1883–1894 рр.) // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 28–35; № 4. – С. 12–19; № 5. – С. 13–24; *Кістяківський О.* Щоденник (1874–1881). – К., 1994–1995. – Т. 1–2; *Антонович В.* Спогади про дитинство і молоді роки // ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 7908; *Антонович В.* Спогади про студентські роки // ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 11054; *Багалій Д.І.* Автобіографія. 50 літ на стороні української культури / За ред. А.Яреценко. – Х., 2002. ⁷ *Київський університет. Документи і матеріали 1834–1984.* – К., 1984. ⁸ *З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників.* – У 2 кн. – К., 1994; *Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади.* – У 3 кн. – К., 2000–2001.

Надійшла до редколегії 18.02.04

О.М.Силка, асп.

УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В 90-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто деякі аспекти торговельно-економічної співпраці між Україною та Республікою Болгарія в 90-х рр. ХХ ст.

It is investigated some aspects of trade-economical cooperation between Ukraine and the Republic Bulgaria in the 90th years of XX centuri.

Республіка Болгарія – один з пріоритетних партнерів України серед країн Центральної та Східної Європи. Це обумовлено геополітичним статусом обох країн, широкими можливостями взаємовигідної співпраці, інтересами у Чорноморському регіоні, співпрацею у Придунайському регіоні тощо. Географічна близькість, що зводила транспортні витрати до мінімуму, наявність досить міцних зв'язків між підприємствами України та Болгарії в період існування РЕВ, приблизно однаковий рівень якості основної товарної маси могли б сприяти розвитку взаємовигідної двосторонньої торгівлі.

Після ліквідації РЕВ торгівля між її членами, у т. ч. й між Болгарією та Україною, скоротилася в декілька разів і торговельно-економічні відносини між двома країнами увійшли в смугу глибокої кризи. Це було пов'язано з цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. Основною з них було погіршення ситуації в економіці Болгарії та України (економічна криза, знецінення національної валюти, ризиковане економічне становище, зростання кредитних ставок, низька купівельна спроможність населення та клієнтів, ріст заборгованості підприємств тощо). Усе це знижувало бажання суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності України та Болгарії укласти торговельні угоди між собою.

Також суттєво зменшився експорт до Болгарії українських енергоносіїв, яких не вистачало на внутрішньому ринку. Крім того, з початку 90-х рр. ХХ ст. Болгарією було проголошено курс на включення її економіки в економічний простір Заходу. Болгарія почала активно освоювати нові європейські ринки. Старі коопераційні зв'язки з Україною були або втрачені, або частково згорнуті українськими підприємствами, які виявилися не підготовленими торгувати у вільноконвертованій валюті в умовах внутрішньої конвертації карбованця¹.

Також слід зазначити, що однією з особливостей зовнішньоекономічної політики України є її багатовекторність, яка передбачає пріоритетний розвиток економічних відносин передусім з тими країнами, які розглядаються нею як стратегічні партнери. Йдеться, зокрема, про відносини з ЄС, країнами – членами СНД, США. Через низку суб'єктивних та об'єктивних причин Болгарія не була стратегічним партнером України, що також впливало на розвиток торговельно-економічних відносин між обома країнами².

Однак, якщо в 1992 р. товарообіг між Україною та Болгарією становив 491,1 млн дол., то вже в 1997 р. зменшився до 303 млн дол. У 1992 р. Україна експортувала в Болгарію товарів на 340 млн дол., а імпортувала

на 156,4 млн дол. Для України торговельне сальдо було позитивним і склало в 1992 р. 184,3 млн дол.³

Загальні обсяги товарообігу між Україною та Болгарією у 1993 р. склали 5,7 % від загальних обсягів усього товарообігу України. Двосторонній товарообіг у 1993 р. між країнами зменшився порівняно з попереднім роком на 54 %. Він склав 228,5 млн дол. Причому Україна експортувала товарів і послуг на суму 164,3 млн дол., а імпортувала на суму 64,2 млн дол. (-52 %; -59 % відповідно порівняно з 1992 р.). Позитивне сальдо для України склало 100,1 млн дол.⁴ Основними причинами спаду товарообігу в 1993 р. були: 1) відхід від практики міждержавної торгівлі, при невідповідності українських підприємств торгувати у ВКВ в умовах відсутності внутрішньої конвертації карбованця; триваюча криза в економіці України та наявність деяких елементів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності; відсутність ефективного механізму міжбанківських розрахунків; розрив старих коопераційних зв'язків⁵.

Україна в 1993 р. експортувала до Болгарії мінеральне паливо та нафтопродукти (143564,4 тис. дол.); чорні метали (на 28500,6 тис. дол.); вироби з чорних металів (на 7331,3 тис. дол.); ядерні реактори, котли, устаткування (на 5664,7 тис. дол.); органічні хімічні сполуки (на 5862,0 тис. дол.); електричні машини та устаткування (на 5154,5 тис. дол.) засоби наземного транспорту (на 4598,8)⁶.

В Україну Болгарія здебільшого експортує промислові товари – понад 90 % усього обсягу. Так, у 1993 р. Болгарія експортувала в Україну ядерні реактори, котли та устаткування (на 44918,8 тис. дол.); мінеральне паливо, нафтопродукти (на 7775,0 тис. дол.); електричні машини та устаткування, радіоапаратуру (на 6455,8 тис. дол.); засоби наземного транспорту (4987,6 тис. дол.). Однією з основних проблем торгівлі між Україною та Болгарією була відсутність у 1992–1993 р. системи гарантій (страхування) експортних поставок, що часто призводило до вимоги передоплати і відповідної необхідності отримання кредитів у ВКВ.

У 1994 р. товарообіг між Україною та Болгарією склав 278,5 млн дол. Порівняно з 1993 р. він зріс на 22 %. Експорт товарів і послуг України в Болгарію склав 187,5 млн дол. і порівняно з попереднім роком підвищився на 14 %, а імпорт склав 191 млн дол. і підвищився, відповідно, на 42 %. Позитивне сальдо для України було на рівні 96,5 млн дол., але, якщо в 1993 р. основним експортним товаром України в Болгарію було мінеральне паливо: нафта та нафтопродукти (30 % всього експорту товарів в Болгарію), то 1994 р. основою експорту в Болгарію стали чорні метали (близько 30 % усього експорту в Болгарію). У той же час спостерігалось збільшення експорту радіоапаратури, електричних машин, устаткування (на 6 %).

В імпорті України з Болгарії можна відзначити значне зниження закупок обладнання для енергетики (на 25,9 %) на підвищення обсягів закупок електричних машин й устаткування (на 11,1 %) та мінерального палива (на 8,6 %)⁸.

За даними Міністерства статистики України на 1 жовтня 1994 р. на території України діяло 71 спільне українсько-болгарське підприємство.

На 1994 р. деякі з країн Європи (Чехія, Словаччина, Угорщина), що досягли з Республікою Болгарія тарифних поступок у торговельному режимі і вели переговори про створення зони вільної торгівлі, почали витіснити з ринку Болгарії традиційні українські товари (вироби чорної металургії, мінеральні добрива). Внаслідок цього основною проблемою двосторонньої торгівлі з Болгарією для України було покращання умов торгівлі, її лібералізація⁹.

Великі надії щодо лібералізації торгівлі Україна поклала на візит президента Болгарії Ж.Желєва в Україну 8–

9 грудня 1994 р. Під час візиту Ж.Желєв провів переговори з президентом України Л.Кучмою, прем'єр-міністром В.Масолом та головою Верховної Ради О.Морозом. Були обговорені питання активізації регіональної і розширення економічної співпраці, а також питання дій двох держав, направлені на припинення деяких санкцій проти СРЮ, котрі робили неможливим для України і Болгарії торговельне судноплавство Дунаєм, внаслідок чого країни зазнавали значних збитків¹⁰.

У Болгарії, і в ще більшій мірі в Україні, банківська система на 1994 р. була недостатньо розвинена і пропонувані банками кредитні ставки у ВКВ були значно вищі, ніж у західноєвропейських країнах. Це призводило до реалізації експортних операцій через треті, переважно західноєвропейські фірми, для яких не було проблем для отримання кредитів. Ці фірми мали основний дохід від таких експортних операцій.

Після візиту президента Болгарії Ж.Желєва в Україну товарообіг між нашими країнами у 1995 р. дещо збільшився і склав 296,3 млн дол. (збільшився на 4 %). Експорт своєї продукції в Болгарію Україна зменшила на 11 % і він склав 167,4 млн дол. (порівняно з 1994 р.). Імпорт Болгарії збільшився на 34 % і склав 122,9 млн дол. Торговельне сальдо для України залишилося позитивним і склало 44,5 млн дол. В основному Україна експортувала в 1995 р. чорні метали та вироби з них (29375,5 тис. дол.), мінеральне паливо та нафту (27614,3 тис. дол.), руди, шлаки (2055,0 тис. дол.), електричні машини (51794,3 тис. дол.), насіння соняшника (872,2 тис. дол.), продукти органічної та неорганічної хімії (3899,3 тис. дол.), молоко і молочні продукти (1845,6 тис. дол.) тощо¹¹. На той час між обома державами назріла необхідність регулювання багатьох зовнішньоторговельних проблем на державному рівні і створення умов для взаємного вкладання капіталів, організації спільних підприємств, знищення митних бар'єрів. В обох країнах тривав загальний спад виробництва і досягла свого піку економічна криза. Болгарія так і не змогла ефективно освоїти нові ринки в Європі, тому в 1995 р. уряд Ж.Віденова прагнув відновити інтеграційні зв'язки з Україною, Росією та іншими країнами СНД¹².

Товарообіг у 1996 р. між Україною та Болгарією зменшився на 12 %, було досягнуто позитивного для України сальдо (16,8 млн дол.). Товарообіг склав 255,0 млн дол. Україна експортувала товарів і послуг на 135,9 млн дол., що на 19 % менше ніж у 1995 р. Імпорт із Болгарії зменшився на 3 % порівняно з 1995 р. і склав 119,1 млн дол.¹³

Основою товарної структури експорту з України у Болгарію в 1996 р. становили чорні метали та вироби з них (на 30820 тис. дол.), паливо мінеральне, нафта та продукти її переробки (на 28108 тис. дол.) поставки руд, шлаків та попелу (на 17953 тис. дол.), електричні, механічні машини та устаткування (12110 тис. дол.) та ін.

У 1996 р. основу болгарського експорту в Україну складала продукція важкого та транспортного машинобудування, хімічної та фармацевтичної промисловості, паперова галузь промисловості. Однак в імпорті України була відсутня низка товарів, які користувалися загальним визнанням у різних регіонах світового ринку. Серед них – електротельфери, електрокари, сільськогосподарські машини, верстати¹⁴.

Зниження товарообігу в 1996 р. між Україною та Болгарією в основному відбулося за рахунок зменшення українського експорту до Болгарії. На це вплинула ціла низка причин: погіршення ситуації в економіці Болгарії, – зростання кредитних ставок, знецінення лева, ризикове економічне становище, стагнація і низька купівельна спроможність клієнтів, ріст заборгованості підприємств, – що знижувало бажання суб'єктів зовнішньоекономічної

діяльності України укладати торговельні угоди з болгарськими партнерами, а також суттєве зменшення експорту до Болгарії українських енергоносіїв. Тогочасний стан торговельно-економічних відносин не відповідав потенціальним можливостям обох країн. У ці відносини ще не включилися як слід представники ділових кіл, банки, а також повільно розширювалася географія товарообігу¹⁵.

У 1997 р. було досягнуто певної активізації торговельних стосунків між Україною та Болгарією порівняно з 1996 р. За даними Держмитслужби України, товарообіг між Україною та Болгарією за 1997 р. складає 303,4 млн. дол. (на 18 % більше порівняно з 1996 р.), у т. ч. імпорт – 145,6 млн дол., а експорт 157,8 млн дол. При цьому темпи зростання імпорту значно перевищили темпи експорту. Так, імпорт зріс на 70 %, а експорт – на 3,2 %. Досягнуто позитивного для України сальдо у зовнішньоторговельному обігу. Обсяг послуг склав у 1997 р. 46,56 млн дол. Таким чином, загальний обсяг зовнішньої торгівлі з Болгарією у 1997 р., урахувавши послуги, склав 350 млн дол.¹⁶

В експорті України до Болгарії домінуючими товарообігу були: чорні метали і вироби з них – 45,3 млн дол., кам'яне вугілля – 29,9 млн дол., кокс і напівкокс з кам'яного вугілля – 5,3 млн дол., дріт сталевий – 5,3 млн дол., лісоматеріали – 3,5 млн дол., яловичина – 3,5 млн дол., феросплави тощо; в імпорті: нафта і нафтопродукти – 39,1 млн дол., лікарські засоби – 22,7 млн дол., сигарети – 8,9 млн дол., дріт ізольований – 7 млн дол., електричні акумулятори – 4,1 млн дол. тощо¹⁷.

Обсяг експорту за бартерними угодами становить 12196 тис. дол., що в процентному відношенні сягає 8 % від загального експорту до Болгарії. Спостерігалася в 1996–1997 рр. тенденція до поступового збільшення імпорту¹⁸.

Одним із стримуючих факторів збільшення українського експорту до Болгарії була відсутність прямих кореспондентських рахунків між українськими та болгарськими банками. Крім того, існувала ще ціла низка факторів, які стримували активність торговельного процесу. Так, підписані на міжурядовому і міжвідомчому рівні угоди та досягнуті домовленості реалізовувалися дуже повільно. Був відсутній чіткий механізм їхнього виконання. Не було належної активності в галузі інвестиційної співпраці, в низці галузей промисловості і сільського господарства. Повільно вирішувалися існуючі проблеми у сфері транзитного переміщення вантажів. Слід зазначити, що тогочасна договірно-правова база потребувала подальшого розширення.

Крім того, у 1996 р. в Болгарії було введено в дію новий експортно-імпортний режим. Це також дещо загальмувало зовнішньоекономічний оборот між нашими країнами, адже в Болгарії був заборонений експорт і імпорт низки товарів. До того ж, з 1997 р. Болгарією було проголошено курс на включення її економіки в економічний простір Заходу. Президент Болгарії П.Стоянов під час переговорів з генеральним секретарем НАТО Х.Соланою в Брюсселі в 1997 р. заявив, що "вважає пріоритетним вступ своєї країни в євроатлантичні структури"¹⁹. А як відомо, претенденти на вступ до ЄС і НАТО повинні співвідноситися з доволі жорсткими критеріями, котрі поширюються і на економіку. У них повинна існувати ринкова економіка, яка здатна витримати конкуренцію, у т. ч. й у ЄС. Болгарія почала активно освоювати нові європейські ринки. Старі коопераційні зв'язки з Україною поступово втрачалися або згорталися.

Та все ж, незважаючи на ці фактори, за товарообігом у 1997 р. ця країна посіла п'яте місце серед країн Центральної та Східної Європи, з якими торгувала Україна.

У 1998 р. порівняно з 1997 р. товарообіг зменшився на 7,7 % за рахунок скорочення імпорту з Болгарії до України: нафтопродуктів, тютюнових виробів, електротехнічної продукції, засобів гігієни, продуктів харчування та лікарських засобів. Він склав 281,5 млн дол. Торговельний баланс у 1998 р. був позитивний – 123,8 млн дол. і сформувався за рахунок позитивного сальдо балансу послуг – 22,9 млн дол. та позитивного сальдо з торгівлі товарами – 100,9 млн дол.²¹

У 1998 р. Болгарія серед країн Європи, зовнішньоекономічних партнерів України, займала шосте місце за обсягами експорту і п'ятнадцяте – за обсягами імпорту товарів. Найбільш вагомими складовими імпорту у 1998 р. були нафта і нафтопродукти (14,5 %); електричні машини, котли та обладнання (17,5 %). За 1998 р. обсяги бартерних операцій порівняно з 1997 р. майже не змінилися. У 1998 р. частка бартеру складала 5,3 % товарообігу²².

Загальний обсяг обороту послуг України та Болгарії залишався у 1998 р. незначним і не мав суттєвого впливу на стан торговельного балансу. Загальний обсяг отриманих і наданих послуг у 1998 р. склав 43,5 млн дол. В основному, як за експортом (80 %), так і за імпортом послуг (63 % від загального обсягу) – це транспортні послуги²³.

У 1998 р. банківська система України вже мала прямі кореспондентські відносини з Болгарією. За станом на 01.01.99 5 українських банків мали 12 кореспондентських рахунків з банками Болгарії. У той же час два болгарські банки First Investmen Bank і Transport Bank Varna відкрили кореспондентські рахунки в банках України.

У 1999 р. товарообіг між двома країнами, порівняно з 1998 р. збільшився і склав 361,9 млн дол., у т. ч. експорт склав 294 млн дол., а імпорт України – 67,5 %. Питома вага експорту в Болгарію в загальному обсязі експорту України складала 2,5 %. Позитивне сальдо у 1999 р. становило 226,9 млн. дол.

У 1999 р. основу товарної структури експорту з України у Болгарію, як і в 1998 р., становили чорні метали та вироби з них – 53,8 % від загального обсягу експорту в Болгарію, паливо мінеральне, нафта та продукти її переробки – 27,7 %, постачання руд, шлаків, попелу становили 6,4 %, електричних машин та устаткування – 5,9 %, питома вага суден, човнів та інших плавучих засобів значно зменшилася і становила 0,04 %.

Серед товарів, що імпортувалися із Болгарії в Україну у 1999 р. 20,5 % припадало на фармацевтичні продукти від загального обсягу імпорту з Болгарії, питома вага міді, алюмінію, свинцю, цинку та виробів з них становила 18,3 %, електричних машин та устаткування – 14,4 %, товарів, придбаних у портах для забезпечення життєдіяльності суден – 8,2 %, пластмаси та виробів з неї – 6,6 %, каучуку та гумових виробів – 4,4 %²⁴.

Україна в 1999 р. експортувала до Болгарії сільськогосподарської продукції на суму 1,71 млн дол. США – в основному насіння анісу, молоко згущене, меляс, тютюн та вироби з нього тощо. Імпортувала Україна з Болгарії сільгосппродукцію на суму 5,22 млн. дол. – в основному тютюн та вироби з нього, алкогольні та безалкогольні напої, ефірні масла, гліцерин, яйця²⁵.

У 1999 р. Болгарія залишалася важливим і постійним партнером України у зовнішній торгівлі послугами. Так, у 1999 р. за обсягами експорту послуг ця країна займала 11 місце серед країн Європи, з якими торгує Україна, по імпорту – 13 місце. Експорт послуг у Болгарію становив 27,6 млн. дол. (0,8 % загального обсягу експорту України). Порівняно з 1998 р. експорт послуг скоротився на 5,7 млн дол. (на 17,2 %) за рахунок, насамперед, зменшення обсягів транспортних послуг на 5 млн дол.

Обсяги імпорту послуг у 1999 р. становили 6,8 млн. дол. (0,6 % загального обсягу імпорту України), що на 3,5 млн дол. (33,8 %) менше ніж у 1998 р. Серед послуг, які надавалися Болгарією у 1999 р., також переважали транспортні послуги – 4,1 млн. дол. (61 %) ²⁶.

Військові дії, що відбувалися в той час на території СРЮ, негативно впливали на економічне становище країн дунайського регіону. Так, внаслідок зруйнування мостів на югославській ділянці Дунаю у зв'язку з нанесенням ракетно-бомбових ударів, фактично припинилося судноплавство на зазначеній ділянці та опинилася під загрозою господарська діяльність усіх судноплавних компаній, що здійснювали наскрізне судноплавство цією рікою, у т. ч. українських та болгарських. Зокрема, економічні втрати судноплавних компаній України від припинення їхньої господарської діяльності на югославській ділянці річки становили більше ніж 250 тис. дол. щодобово ²⁷. Цей фактор також негативно відобразився на товарообміні між Україною та Болгарією.

Україна була дуже зацікавлена в лібералізації торговельного режиму з Болгарією, оскільки завдяки цьому полегшиться доступ українських товарів на ринки країн Центральної Європи та Туреччини (Болгарія входить до центральноєвропейської зони вільної торгівлі і має угоду про вільну торгівлю з Туреччиною). Для здійснення лібералізації взаємної торгівлі в 1998 р. була створена спільна українсько-болгарська міжурядова комісія та робоча група з питань лібералізації торгівлі. Робоча група провела кілька засідань (1998–1999), у яких розглядала пропозиції з подолання перешкод у двосторонній торгівлі (спрощення митних процедур, скорочення переліку підакцизних товарів тощо). Водночас слід зазначити пасивність позиції Болгарії з питання лібералізації торгівлі з Україною. Вона, передусім, пояснюється тим, що Болгарія, яка на 1999 р. вже була асоційованим членом Євросоюзу, остерігалася можливого ускладнення взаємин з ЄС, який негативно дивиться на ідеї запровадження вільної торгівлі між безпосередніми кандидатами на членство в Євросоюзі і країнами, які поки не входять до цієї категорії ²⁸.

Отже, необхідно визнати, що в цілому торговельно-економічні відносини між Україною та Болгарією в 90-х рр. ХХ ст. мали ще в певній мірі стихійний та сировинний характер. Однак показники експортно-імпортних операцій між Україною та Болгарією наприкінці 90-х рр. ХХ ст. свід-

чать про стабілізацію торговельних відносин і обопільну зацікавленість країн одна в одній, як у давніх та надійних партнерах. Створені в 90-і рр. ХХ ст. основи для зміцнення торговельно-економічних відносин між двома країнами дозволяють констатувати про їхній перехід на новий етап з урахуванням реальних інтересів партнерів і необхідності поживлення економік обох держав.

¹ Торговельні партнери України. Інформаційно-аналитический справочник. – К., 2001. – С. 81. ² Благова Мунін Г., Змітов А. Економічні відносини між Республікою Болгарія та Україною: потенціал і перспективи // Економічний часопис. ХХІ ст. – 2003. – № 3. – С. 10. ³ Поточний архів МЗС України // Третє територіальне управління (Інформаційно-аналитична довідка Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України про стан та перспективи розвитку торговельно-економічного співробітництва між Україною та Болгарією). ⁴ Там само. ⁵ Торговельні партнери України. Інформаційно-аналитический справочник. – К., 2001. – С. 81. ⁶ Статистичний щорічник України за 1993 р. – К., 1994. – С. 311. ⁷ Статистический сборник. – София, 1993. ⁸ Поточний архів МЗС України. Інформаційно-довідкові матеріали до переговорів з Президентом Республіки Болгарія Ж. Желевим. – К., грудень 1994 р. ⁹ Визит президента Болгарії Ж. Желева вселяет надежду на оживление украинско-болгарского сотрудничества // Киевские ведомости. – 1994. – 8 декабря. – С. 2. ¹⁰ Промова Президента Болгарії в парламенті // Голос України. – 1994. – 10 груд. – С. 2. ¹¹ Торговельні партнери України. Інформаційно-аналитический справочник. – К., 2001. – С. 81. ¹² Поточний архів МЗС України. Лист Посольства України в Республіці Болгарія до МЗС України за № 210 від 21.04.95. ¹³ Статистичний щорічник України за 1996 р. Держкомстат України. – К., 1997. – С. 327. ¹⁴ Торговельні партнери України. Інформаційно-аналитический справочник. – К., – С. 81–84. ¹⁵ Поточний архів МЗС України. Третє територіальне управління. Лист Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України до МЗС України від 06.03.98 за № 04-1/2/48. ¹⁶ Статистичний щорічник України за 1997 р. – К., 1999. – С. 304. ¹⁷ Торговельні партнери України. Інформаційно-аналитический справочник. – К., 2001. – С. 83. ¹⁸ Поточний архів МЗС України. Третє територіальне управління. Лист Державної митної служби до МЗС України від 10.03.98 за № 11/1-2295. ¹⁹ Карлов М. Приоритет Петра Стоянова // Независимая газета. – 1997. – 31 января. – С. 1. ²⁰ Статистичний щорічник України за 1997 р. Держкомстат України. – К., 1999. – С. 294. ²¹ Статистичний щорічник України за 1998 р. Держкомстат України. – К., 1999. – С. 304. ²² Статистичний щорічник України за 1998 р. Держкомстат України. – К., 1999. – С. 308–310. ²³ Поточний архів МЗС України. Третє територіальне управління. Лист Національного Банку України до МЗС України від 15.05.99. за № 15-390 / 89-4471 на № 13-13/490 від 7.05.99. ²⁴ Статистический сборник. – София, 2000. – С. 423. ²⁵ Прејггер Д., Новикова А., Малярчук І., Гринкевич Т. Між бажаним і можливим. Розвиток співробітництва в рамках ОЧЕС // Політика і час. – 2003. – № 7. – С. 47–50. ²⁶ Поточний архів МЗС України. Третє територіальне управління. Лист Держкомстату України до МЗС України від 10.07.2000. за № 14/01 / 5-1/182. ²⁷ Делова Болгарія. Економіка і зв'язи з Росією в 1999–2000 гг. – М., 2002. – С. 18. ²⁸ Герасимчук Т. Ф. Основні напрямки і особливості співпраці України з Європейським Союзом // Міжнародні зв'язки України. наукові пошуки і знахідки. Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 135–143.

Надійшла до редколегії 20.02.04

О.В.Ткачук, асп.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕРКОВНО-ПРАВОСЛАВНОГО РУХУ (1917–1921)

Український церковно-православний рух відіграв важливе значення в історії Української православної церкви. Присвячено аналізу джерельної та історіографічної бази українського церковного руху.

Ukrainian orthodox movement played an important role in the history of Ukrainian Orthodox church. The article analyses the historiography and sources of the Ukrainian church movement.

Український церковно-православний рух 1917–1921 рр. пройшов складний процес свого становлення та розвитку. Він яскраво відобразився у перебігу єпархіальних з'їздів, на яких висувалися вимоги організації церковного життя на національних засадах, відокремлення церкви від держави, відновлення соборного устрою та впровадження української мови; створенні та діяльності Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) – організаційного осередку руху; організації українських парафій. Однак у літературі це питання, попри наявність певної кількості досліджень, не отримало належного висвітлення. Дослідники більшу увагу звертали на період самого існування Української авто-

кефальної православної церкви (УАПЦ), тобто від її утворення у 1921 р. і до надзвичайного церковного собору в 1930 р., на якому було проголошено самоліквідацію УАПЦ, тому зародження, розвитку та перебіг церковного руху в Україні після Лютневої революції 1917 р. і до утворення на соборі 14–30 жовтня 1921 р. УАПЦ потребує подальшого дослідження. Ми поставили своїм завданням проаналізувати основні архівні фонди як джерельної бази історії українського церковно-православного руху 1917–1921 рр. та з'ясувати стан наукової розробки проблеми.

Джерельну базу українського церковного руху становлять як опубліковані, так і неопубліковані документи

й матеріали. Важливе значення для дослідження мають неопубліковані архівні джерела. Серед них виділяють дві групи: архівні фонди церковних організацій і установ та фонди державних органів. Найбільш різнопланову картину розгортання українського церковно-православного руху створюють документи, що зберігаються у фонді ЦДАВОВУ під назвою "Українська автокефальна церква. Відділ керівничий". На особливу увагу заслуговують архівні матеріали про розвиток автокефального руху в Україні протягом 1918–1921 рр., зокрема документи узагальнюючо-оглядового та інформаційного характеру. Інформацію про причини розгортання та перебіг церковного руху містить "Історична записка про утворення Української автокефальної церкви" та "Краткая записка объ украинскомъ церковномъ движеніи въ Києве въ 1917–1920 г." (оп. 4, спр. 159, 24). Ці дві праці мають різні оцінки церковного руху. Якщо "Історична записка" вийшла із середовища безпосередніх прихильників й учасників національного церковного відродження (вона була підписана митрополитом В.Липківським, В.Потієнком, Н.Шараївським) і носила агітаційно-викривальний характер, то "Краткая записка" невідомого автора, яка відноситься до 1920 р., містить прохолодніші оцінки національного руху в церкві.

Цінні відомості щодо розгортання українського церковного руху, ставлення населення до нього, стан справ у різних регіонах містить серія оголошень Інформаційного бюро ВПЦР (оп. 1, спр. 15, арк. 1–12), листи та повідомлення до ВПЦР про розгортання руху (оп. 1, спр. 18, 21), листування ВПЦР з парафіями (оп. 1, спр. 10, 12, 28, 40).

У фонді міститься листування про призначення уповноважених у справі заснування українських православних парафій (оп. 1, спр. 10, 14, 18, 52, оп. 4, спр. 15, 21), організації церковних служб українською мовою (оп. 1, спр. 12, 25, 30), інструкції ВПЦР (оп. 1, спр. 20, 52, 54, 65), доповіді представників різних парафій про стан церковних справ (оп. 1, спр. 71). Збереглися "Статут УАПЦ" 1919 р. (оп. 3, спр. 28), "Статут Всеукраїнської спілки православних парафій" (оп. 3, спр. 29), листування з різними церковними особами про утворення Спілки, протоколи загальних зборів парафій про приєднання до її складу (оп. 1, спр. 32, 33, 34, 35, 37, 38, 42, 43, 44, 46, 49, 51).

У зазначеному фонді наявні статuti українських православних парафій, списки парафіян, членів церковних причетів та парафіяльних рад, протоколи засідань зборів, листування з органами державної влади про реєстрацію статутів та надання дозволу парафіям користуватися храмами, описи церковного майна (оп. 1, спр. 4, 5, 7, 16, 43, оп. 3, спр. 2, 17, 28, 30, 36, оп. 4, спр. 13), а також інформація про радянське законодавство щодо релігії та церкви, зокрема декрет про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями та про трудову повинність віруючих (оп. 1, спр. 54).

Організаційним осередком українського церковно-православного руху була Всеукраїнська православна церковна рада, яка проголосила себе тимчасовим органом управління Православною церквою на Україні. Головним її завданням було скликання Всеукраїнського православного церковного собору. Однак, крім свого безпосереднього завдання, ВПЦР проводила значну роботу у справі демократизації церковного життя, поширенні ідей соборноправності, українізації та автокефалії. Зазначений фонд містить чимало документів, які висвітлюють різнопланову діяльність ВПЦР. Збереглися документи, які розкривають стосунки ВПЦР з радянськими органами влади, зокрема Київським губернським революційним комітетом та губернським виконавчим комітетом (оп. 1, спр. 1, 5, 22, оп. 3, спр. 50, оп. 4, спр. 13, 33).

ВПЦР мала у своєму складі низку секцій, які займалися організаційною, перекладацькою, просвітницькою, мистецькою роботою. Матеріали їхньої діяльності також відображені у фонді. Серед них слід виділити протоколи засідань організаційно-керівної секції ВПЦР (оп. 1, спр. 42), перекладацької секції (оп. 4, спр. 16, оп. 3, спр. 31), справи про організацію і діяльність секції церковно-професійної освіти (оп. 4, спр. 17), про роботу музичної секції ВПЦР (оп. 3, спр. 54), звітні доповіді лекційної, церковно-професійної та пресово-інформаційної секцій (оп. 3, спр. 53), музично-хорової комісії за 1919–1920 рр. (оп. 3, спр. 33), звіти фінансової секції ВПЦР за 1919–1920 рр. (оп. 3, спр. 32), а також "Проект організації "художньої капели" при Всеукраїнській православної церковній раді" (оп. 4, спр. 54).

Фонд містить матеріали до історичного нариса "Існування Української автокефальної православної церкви за п'ятиріччя 1919–1924 рр." по Переяславському округу та по Чернігівщині (оп. 3, спр. 357, 358).

Архівні матеріали досить добре висвітлюють підготовку та діяльність Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р. Вони дають можливість з'ясувати особливий склад канцелярії церковного собору (оп. 3, спр. 2), списки делегатів, явочні листи та власноручні підписи учасників I, II та III сесії (оп. 3, спр. 3–10, оп. 4, спр. 7, 7-а), протоколи засідання єпископів при Всеукраїнському церковному соборі (оп. 3, спр. 18), протоколи пленарних засідань (оп. 3, спр. 21, 21-а, оп. 4, спр. 1, 2, 3). Доповненням до цих матеріалів є "Краткая летопись Всеукраїнського церковного собора" невідомого автора (оп. 4, спр. 11), "Меморандум "союза приходских советов церквей г. Києва" і "союза пастырей" Скоропадському" (оп. 4, спр. 11-а). Документи фонду висвітлюють і перебіг травневого собору 1921 р. Київщини (оп. 3, спр. 74–80).

Крім вищезазначеного фонду, допомагають у дослідженні церковно-православного руху в Україні й матеріали інших архівних фондів, зокрема, ф. р-1, ф. р-3, ф. р-4752, ф. р-862, які зберігаються в Державному архіві Київської обл., і також документи, що відклалися в фондах Київської духовної консисторії (ф. 127), Києво-Печерської лаври (ф. 128), Київської духовної академії (ф. 711), Канцелярії Київського митрополита (ф. 182), що містяться в Центральному державному історичному архіві м. Києва. Інформацію про розгортання національного-церковного руху в регіонах відбивають матеріали, що зберігаються в обласних архівах. Наприклад, фонди духовних консисторій – Полтавська духовна консисторія (ДАПО, ф. 706), Харківська духовна консисторія (ДАХО, ф. 40), Подільська духовна консисторія (Державний архів у м. Кам'янець-Подільський, ф. 315), фонди Луцького та Володимир-Волинського повітових товариств "Просвіта" (ф. 54, ф. 390), матеріали Рівенського повітового староства (ДАРО, ф. 30).

Інтерес становлять архівні фонди установ періоду генезису УАПЦ. Мова йде про документи часів Української центральної ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР – матеріали архіву канцелярії УЦР (ф. 1115), архіву Ради народних міністрів (ф. 1063), документи фондів Міністерства ісповідань Української Держави та Української Народної Республіки (ф. 1071; ф. 1072), а також фондів центральних радянських органів: ВУЦВК (ф. 1), РНК (ф. 2), НКВС (ф. 5), зберігаються в ЦДАВОВУ України.

Важливе місце у дослідженні займає періодика: Волинські, Київські, Подільські, Чернігівські, Полтавські, Херсонські, Катеринославські єпархіальні відомості, "Церковна газета", "Вера и разум" (Харків), "Вера и жизнь", "Черниговский церковно-общественный весник", "Киевский православный весник", "Віра та Держава. Орган

Міністерства ісповідань Української Держави", "Голос духовенства и мирян Черниговской епархии".

До опублікованих джерел відносяться спеціальні збірки документів – "Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. Документи і матеріали" (К.: Л., 1999) та Мартирологія українських церков: У 4 т. – Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України (Балтимор; Торонто, 1987). У першому містяться документи з ЦДАВОВУ України, які стосуються підготовки й ходу Першого Всеукраїнського православного церковного собору. Цікавими є джерельні публікації І.Ільченка, Л.Пилявця, І.Преловської².

Стосовно наукової розробки проблеми, то її дослідження розпочинається у 20-х рр. ХХ ст. Науковий інтерес становлять, насамперед, праці керівників та ідеологів церковного руху. Їхні публікації хоч і носять певне суб'єктивне забарвлення, започаткували дослідження теми. Це, зокрема, праці В.Липківського та В.Чехівського³.

На особливу увагу заслуговує єдиний збережений 7-й розділ праці В.Липківського "Історія Української православної церкви". У ньому автор подає аналіз розгортання церковного руху, наголошуючи на тому, що, починаючи церковне відродження, його діячі не зовсім чітко уявляли, як його потрібно проводити. Розпочавши відродження "зверху", тобто шляхом скликання Всеукраїнського собору, діячі церковного руху не змогли досягнути поставленої цілі, оскільки, як підкреслював В.Липківський, "без певної підготовки знизу випадкова і малосвідома людність, хоч і занадто палка, не є певною підставою для церковного будівництва". Цінними є спогади отця Павла Корсуновського про перші роки українського церковного руху, які видрукувані в часописі американської УПЦ⁴, а також праця В.Потієнка – учасника національного церковного руху, собору 1921 р., голови ВПЦР (1924–1926 рр.) – про відновлення церковної ієрархії УАПЦ⁵.

Радянська історіографія подавала негативну характеристику церкві та церковному руху зокрема. У 1920-х рр. були видані збірники праць на атеїстичну тематику, у яких містилися статті з антирелігійної тематики Г.Плеханова, А.Луначарського, П.Лафарга, а також статті, де на аналітичному рівні здійснювалося звинувачення автокефалістів⁶. Серед публікацій 1920–1930-х рр., які певною мірою стосуються українського церковно-православного руху, відносно найкраще документовані та менш тенденційні ніж інші, є праці публіциста Ю.Самойловича, історика Б.Кандідова, проф. І.Сухоплюєва⁷. Зокрема, праці Б.Кандідова висвітлюють соціально-політичні умови, у яких розгортався церковний рух. А І.Сухоплюєв звернув увагу на церковний собор Київщини, що проходив у травні 1921 р. Після процесу "СВУ", радянська історіографія нашої проблеми практично припинила свій розвиток.

Важливе значення має закордонна українська історіографія. Осередками видавничої діяльності, пов'язаної з історією автокефальної церкви та церковного руху, були переважно в Німеччині (Мюнхен, Інгольштадт), Великобританії (Лондон), Канаді (Вінніпег, Торонто) та США (Бавнд-Брук). У цих містах знаходяться представництва УАПЦ в еміграції, потужним видавничим центром є також Братство ім. митрополита Василя Липківського в м. Бавнд-Брук.

У 20-х рр. ХХ ст. за кордоном з'являються перші праці, які містять інформацію про український церковно-православний рух. Це, зокрема, статті В'ячеслава Липинського, вміщені в часописі "Америка" від 1923 р. Автор вдається до аналізу автокефального руху, критично оцінює певні його аспекти⁸.

Присвятили зазначеній проблемі окремі дослідження або розділи своїх праць українські історики-емігранти Дмитро Дорошенко, Василь Біднов, Наталія Полонська-Василенко, Аркадій Жуковський⁹. Однак їхнім головним недоліком є те, що вони ґрунтувалися не на оригінальних документах, а на закордонних публікаціях. На особливу увагу заслуговує праця видатного історика Церкви професора Івана Власовського "Нарис історії Української православної церкви", один із розділів якої присвячений українському церковному руху. Автор, зокрема, детально висвітлює перебіг подій церковного життя в Україні після Лютневої революції: єпархіальні з'їзди, утворення та діяльність ВПЦР, собор 1921 р. Цінними у справі дослідження українських джерел церковного права є праця другого міністра ісповідань в уряді П.Скоропадського О.Лотоцького¹⁰.

Сучасна українська історіографія почала формуватися в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. У цей час з'являються наукові праці, присвячені дослідженню визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні, біографій політичних, громадських і церковних діячів України. На початку 90-х рр. ХХ ст. вийшли друком декілька збірників, у яких побіжно розглядається український церковний рух й утворення автокефальної церкви. Матеріали цих збірників носять оглядовий характер¹¹.

Вивченню проблеми стосунків між церквою і державою присвячені праці Василя Ульяновського, зокрема "Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради)" та "Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського)".

Про становище православної церкви за часів Директорії УНР йдеться у праці історика Богдана Андрусишина¹². У ній розглянуто державну політику щодо церкви періоду директорії УНР, органи керівництва, хід боротьби за визнання автокефалії церкви.

Малодосліджену проблему розвитку українського церковного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. розглядає д-р іст. наук, професор Запорізького університету Федір Турченко¹³. Він, зокрема, наголошує на самобутніх рисах церковного життя в Україні, які сформувалися до середини ХVІІ ст., звертає увагу на причини виникнення церковного руху напередодні революції 1917 р., а також кваліфікує його як складову частину українського національного руху. Цій же проблемі присвячена публікація Надії Шип¹⁴. Створенню та діяльності ВПЦР, проблемі набуття власної церковної ієрархії, біографіям видатних діячів українського церковного руху, зокрема В.Чехівського та Н.Шараївського, присвячені публікації Ірини Преловської¹⁵.

Розгортанню національного церковного руху в регіонах присвячені публікації З.Яненка, Н.Бурчака, Б.Савчука¹⁶.

Таким чином, аналіз історіографії свідчить, що проблема національно-церковного руху досліджена недостатньо і має викликати науковий інтерес у майбутніх дослідників. Ще залишається чимало пріоритетних напрямів для подальших наукових пошуків.

¹ Бевзюк Н. Украинская автокефальная православная церковь в годы гражданской войны: образование и деятельность. Автореф. дис. канд. ист. наук. – О., 1989; Ігнатуша О. Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993; Ігнатуша О. До історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930 рр.) // Питання історії СРСР. Республі. міжвід. наук. зб. – Харків – Вип. 36 – С. 47–54; Білокінь С. НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // Церква і національне відродження. – К., 1993 – С. 102–117; Пашенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30 рр. ХХ ст. – К., 1993. ² Ільченко І., Пилявець Л.Б., Преловська І. Три промови Василя Липківського / Український археографічний щорічник. – К., 1999 – Вип. 3/4 – Т. 6/7 – С. 475–488. ³ Липківський Василь. Відродження Церкви в Україні 1917–1930. – Торонто, 1959. Липківський В. Історія Української

православної церкви – Вінніпег, 1961. – Розділ VII; Чехівський В. За церкву, Христову громаду, проти царства тьми. – К., 1922. ⁴ Корсунівський П. Церковний рух на Україні в перші роки революції // Дніпро. – 1925. – Черв.-груд. ⁵ Потієнко В. Відновлення ієрархії Української автокефальної церкви. – Новий Ульм, 1971. ⁶ Антирелігійна читанка. Київський Губком КП(б)У. – К., 1924; Пути антирелігійної пропаганди. К постановке работы. – 1925. – Вып. 2. ⁷ Самойлович Ю. Українська церква на послугах контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція й релігія. Зб. Комісії для дослідження релігійної ідеології. – Х.; К., 1930. – Кн. 2. – С. 198–302; Кандидов Б. Церковь и гражданская война на Юге. Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны. – М., 1931; Кандидов Б. Денікін і Церква. – Х., 1931; Сухоллюєв Ю. О современном церковном движении на Украине // Агитпропаганда. Орган ЦК КП(б)У. – К., 1922. – № 2–3. – С. 91–95; Сухоллюєв Ю. Майский Собор автокефалистов Киевщины 1921 г. // Антирелігійна пропаганда: Сб. мат. – Х., 1922. – С. 149–155. ⁸ Лилинський В. Релігія і церква в історії України (Передрук статей з "Америки"). – Нью-Йорк, 1956. ⁹ Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940; Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1967; Полонська-Василенко Н. Українська православна церква до 1917 р. // Церква і релігія в Україні – 50 літ після Жовтневої революції (1917–1967). – Мюнхен, 1984. – С. 3–27; Жуковський А. Українська православна церква і Вселенська Константинопольська патріархія // Рідна нива. Український Православний календар-альманах. – Вінніпег, 1990. – С. 122–136; Біднов В. Церковна справа на Україні. – Тернів, 1921; Біднов В. Дзвони. Короткі історичні відомості. – Варшава, 1931. ¹⁰ Лотоцький О.Г. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – Т. 5. – Кн. 1. ¹¹ Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) / За ред.

О. Онищенко. – К., 1992; Українська автокефальна православна церква: минуле і сучасне / За ред. В.Бондаренко, Л.Пиливець, О.Уткін. – К., 1991. ¹² Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). – К., 1997. ¹³ Турченко Ф. Український національний церковний рух наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український церковно-визвольний рух і утворення Автокефальної православної церкви. Мат. наук. конф. Київ, 12 жовтня 1996 р. – К., 1997. – С. 23–29; Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С. 166–175. ¹⁴ Шип Н. Церковно-православний рух в Україні. – К., 1995. ¹⁵ Преловська І. Набуття власної ієрархії Українською автокефальною православною церквою // Розбудова держави. – К., 1996. – № 8. – С. 53–60; Преловська І. Проблема набуття Грузинською (Іберійською) церквою автокефалії у 1917 р. і значення цієї події у справі боротьби за автокефалію Української церкви в 1921 р. // Православний вісник. – К., 1998. – № 5–6. – С. 50–53; Преловська І. Доля Благовісника // Старожитності. – К., 1995. – № 5–6 (72–73). – С. 24–25; Преловська І. Діяльність В.М.Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Зб. праць молодих учених та асп. – К., – 1997. – Т. II. – С. 295–321; Преловська І. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917–1921) // Український церковно-визвольний рух... – С. 29–49. ¹⁶ Яненко З. Перші українські парафії на Полтавщині // Український церковно-визвольний рух... – С. 107–110; Бурчак Н. Початки українського церковного відродження на Волині // Літопис Волині. – 1992. – Ч. 17–18. – С. 10–17; Савчук Б. За українську церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20–30-і рр. XX ст. – Івано-Франківськ, 1997.

Надійшла до редколегії 26.02.04

А.В.Забловський, асп.

ЕТНОПСИХОГЕНЕЗ УКРАЇНЦІВ В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЕКЦІЇ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ТА КОНЦЕПЦІЇ

Присвячено вивченню основних підходів та концепцій щодо етнопсихогенезу українців, які усталювалися в українській історіографії протягом XX ст. Висвітлено та проаналізовано етнопсихогенезисні фактори, чинники, що обумовили постання соціопсихологічного та культурного "феномену" українця. Зазначено комплексність та неоднозначність дії різних чинників у процесі етнопсихогенезу нашого народу.

This article is devoted to study main approaches and conceptions concerning the forming of ethnic psychology of Ukrainians in our historiography in 20 century. The author analyzes factors that influenced on the process of genesis the social and psychological, cultural "phenomenon" of Ukrainian people. It is emphasized on complexity and ambiguity of this process in Ukrainian history.

На нашу думку, безперечним є факт: щоб простежити витоки формування українського національного характеру, аби зрозуміти "душу" нашого народу, необхідно всебічно проаналізувати той комплекс чинників, який зумовив процес етнопсихогенезу українців, збагнути, як і під впливом чого цей соціопсихологічний феномен сформувався.

З цього приводу свого часу відомий український філософ Д.Чижевський справедливо зауважував: "національний характер не є цілісним тому, що в кожній нації існують психологічні типи, різні соціальні групи. Існують також відмінності, викликані місцевими умовами. Усе це дуже ускладнює характеристику національного обличчя народу". Він наголошував також на тому, що до характеристики національного типу можна іти трьома шляхами: "перший з них – це дослідження народної творчості; другий – характеристика найбільш "блискучих", яскравих історичних епох, які даний народ пережив; третій – характеристика найбільш значних, "величних", видатних представників даного народу"¹.

Незважаючи на те, що в сучасній науковій літературі виокремлюють п'ять-шість основних підходів (щоправда, з певними варіаціями термінологічного характеру) щодо пояснення детермінанту етнопсихогенезу українців, а саме: біологічний фактор (расово-психічний, біолого-антропологічний), географічний (геопсихічний), соціальний (соціоморфічний), культурний (культуроморфічний), історичний та глибинно-психологічний, вітчизняна етнопсихологічна наука так і не виробила остаточного погляду на цю проблему. Не дивно, що різні дослідники акцентують свою увагу на різноманітних факторах, чинниках, які обумовили певні конфігурації психічних властивостей українців відповідно до парадигма-

тичних способів та дискурсивної природи досягнення власне етнопсихологічного феномену нашого народу.

У цьому контексті варто звернутися до методологічної дискусії довкола сутності та предметної визначеності етнопсихологічних досліджень, яка мала місце в Радянському Союзі на початку 80-х рр. XX ст., під час якої, зокрема, піднімалося питання про те, чи зводити етнопсихологію лише до вивчення соціокультурних або ж психологічних факторів. Так, один з учасників цієї дискусії, А.А.Леонтьєв у своїй статті "Национальная психология и этнопсихология" наголошував на існуванні таких етнопсихологічних особливостей, котрі зводяться до "суспільно (соціально)-психологічних процесів". При цьому він підкреслював значимість для етнопсихологічних досліджень психіки індивіда, зокрема, "національних особливостей перебігу окремих психологічних процесів (наприклад, процесів сприйняття, пам'яті тощо)"².

У цьому ж логічному ряді, по-суті, знаходиться й висловлена І.С.Коном думка про те, що етнопсихологічні дослідження "можуть бути або соціокультурологічними, або ж психологічними". Будучи переконаним, що "перші вивчають властивості суспільства, культури, інші – властивості індивідів", яких він розглядав як "плоть від плоті відповідних розділів когнітивної психології, психології емоцій, психофізіології, психології розвитку і т. п."³.

Отже, під час цієї дискусії оформилося два принципових підходи щодо питання про обумовленість етнічної специфіки психології, а саме – вирізнення соціокультурної та біопсихологічної складової цього явища.

Натомість, наше попереднє апелювання до виділення сучасними дослідниками п'яти-шести основних факторів етнопсихогенезу українців цілком вкладається у зазначену

епістемологічну диспозицію, становлячи собою ширше її прочитання, розгорнутішу інтерпретацію.

Виходячи з такої теоретичної настанови, звернімося до безпосереднього розгляду основних етнопсихологічних детермінантів, психологічних чинників етнокультурного життя українців.

Свого часу відомий діаспорний дослідник О.Кульчицький зазначав, що "треба провести спробу прояснення генезису психіки української людини наступним порядком:

- Українська людина у своїй соматичній обумовленості. Соматично-расові чинники і соматичні аспекти української психіки;

- Українська людина у своєму географічному просторі, географічне середовище, що сформувало українську психіку та геопсихічні чинники й геопсихічний аспект української психіки;

- Українська людина у своєму історичному бутті. Вплив історичних подій і історичної дійсності на формування української людини. Історичні чинники й історіософський аспект української психіки;

- Українська людина в її суспільному житті. Вплив притаманних для української дійсності форм групового життя на українську психіку. Соціопсихічний чинник і соціопсихічний аспект української психіки;

- Українська людина в її культурному бутті – впливи окремих культур на українську психіку. Культуроморфічні чинники і культуроморфічний аспект української психіки;

- Українська людина у своєму глибинно-несвідомому психологічному житті. Глибинно-психічний аспект української психіки"⁴.

Як бачимо, О.Кульчицький запропонує наступні фактори при поясненні етнопсихогенезу українців: расово-психічний, географічний (геопсихічний), історичний, соціопсихічний, культуроморфічний та глибинно-психічний.

А тепер спробуємо розкрити суть кожного з цих факторів. Зокрема, щодо расово-психічного фактору, то О.Кульчицький його дію обумовлює наявністю т. зв. "соматопсихічної" пов'язаності, тобто пов'язаності тіла (сома) та душі (психе), вирізняючи при цьому два головних расових складники українського етносу: остійська раса (27 %), для якої характерною є заокругленість, і якої повним символом була б куля, – і динарська раса (44 %), фізіогноміка і жестика якої знаходили б свій вираз у ламаній лінії (зигзагу).

Таким чином, найбільш характерні для остійської зосередженості – це тип почуттєвих явищ (екстремальні вияви почуттів, матеріальне опікування інших, елегійний настрій тощо). Динарській расі притаманні напруги пристрасті, що час від часу розвантажуються непослідовними і непродуманими виявами (сильні почуття, схильність до театрального мистецтва і музики)⁵.

О.Кульчицький відштовхується від поглядів української фізичної антропології (Ф.Вовка, Р.Єндика, І.Раковського) про расову будову українського населення і підпорядкування домінуючим расам в Україні окремих психічних характеристик. Та на сьогодні більшість дослідників піддають це твердження великому сумніву. Так, американські вчені у переважній більшості вважають, що досі не доведено, щоб відмінності у поведінці між різними расовими й етнічними групами були біологічного походження. Хоча й не слід повністю заперечувати цю детермінанту, бо питання етнопсихогенезу українського народу залишається відкритим і доволі слабо вивченим.

Розглядаючи основні географічні чинники формування українського народу, О.Кульчицький виділяє регіональні особливості українського національного характеру, бо, дійсно, природно-кліматичні умови в різних

регіонах України, маючи певну специфіку, наклали свій відбиток на вироблення в українців загальноетнічних психічних рис і властивостей. Для мешканців північних низовин, говорить дослідник, (де сонячне світло помірне, більша хмарність і кількість опадів) властива помірна життєрадісність; там, де сполучається лісова гуща з трясавинням, сформувалося почуття загрозової обмеженості, обачності, підозрілості, очікування та терплячості. У мешканців північно-українського лісового середовища сформувалося активна світосприймальна настанова, а у мешканців нерозчленованого, вкритого лісом докільля, як театру боротьби різних форм співіснування, світогляд придбав песимістично-позитивного забарвлення тощо⁵.

На життєву ситуацію української людини впливало "межове" розташування "на краю" Сходу Європи й Заходу Азії та на шляху "із варяг у греки". Це перебування на межі боротьби, випадковості, страждання, загрози смерті, небезпеки спустошливих нападів сформувало "ідеальне" ставлення до життя з позицій честі, волі, віри, героїчної звитяги, сформувало лицарський стиль поведінки – усе це було уособлене козацтвом⁶.

Для О.Кульчицького в історичному становленні української психіки особливе місце займає її екзистенціально-межовий стан, що його витворила протягом століть відповідна геополітична ситуація на Україні, коли постійна загроза смерті, випадковості, терпіння в житті українця вели до двох типів реакцій: "vita maxima et heroica" або авантюрно-козацького та "vita minima", тобто притаєного існування, що супроводжувалося "відступом у себе", звуженням сфери контактів зі світом. Цікаво, що Д.Чижевський спробував поєднати історичний та географічний фактори, наголошуючи, що "найбільш важливими моментами історії розвитку українського національного характеру треба вважати постійне тло української історії – природу України (насамперед, степ – авт.) та два історичні періоди – князівську добу та добу бароко..."⁷.

Взагалі, слід сказати, що звернення до географічної детермінанти у поясненні постання цього феномену – "української душі", характерно і для інших дослідників, передусім представників діаспори. Так, Н.Григорієв у праці "Українська національна вдача" апелює до того, що "великі простори України привчили українців до байдужості, пасивної охляпості, недбалості: "до нас ще далеко", "якось то буде" і т. п."⁸.

Однак не слід перебільшувати значення географічного (геопсихічного) фактору в українському етнопсихогенезі, хоча, як зазначають дослідники, зміна географічного положення впливає на функціонування організму на клітинному рівні, що пов'язано зі зміною характеристики геомагнітного та гравітаційного поля, із переміщенням з півночі на південь змінюється гравітаційна дія на клітини організму, тому в адаптованих народів півдня умови роботи клітин організму відрізняються від подібних процесів у народів півночі, що, у свою чергу, накладає певний відбиток на особливості формування психічного складу того чи іншого етносу.

Що ж стосується історичного фактору, то він не зводиться тільки до екзистенціально-межового стану існування українського етносу. Цей фактор набагато масштабніший і значно суттєвіший, аніж просто вплив геополітичного становища на історичний розвиток України. Історичний чинник комплексніший, багатовекторніший, бо значною мірою включає в себе такі детермінанти як економічна, соціальна, культурна, релігійна тощо. А звідси (тобто, з урахуванням зміни історичного існування етносу) і ключ до розуміння, яким чином і за яких обставин відбувалася еволюція етнопсихологічних стереотипів українців.

Звертаючись до наступного фактору – соціального (соціопсихічного), необхідно враховувати особливості соціальної структури українського населення протягом тривалого історичного періоду, брати до уваги причини виникнення нових соціальних станів, прошарків, груп та зникнення раніше існуючих.

У соціопсихічному аспекті дослідження автор (О.Кульчицький) бере до уваги селянську структуру української нації, яка породжує схильність до творення малих соціальних груп – "спільнот", опертих на "почуттєву близькість" (на відміну від широких соціальних груп – "спілок", об'єднаних загальною метою і, відповідно, – спільними завданнями). Цим спільнотам властиві рефлексивні настанови, спрямовані на самозаглиблення і самопізнання, а, водночас, і на адекватне сприйняття, розуміння інтимного кола⁹.

До соціопсихічних чинників формування українського характеру О.Кульчицький відносить також недостатню диференціацію суспільної структури, значне переважання селянської верстви, винятковість значення малих груп у соціальному житті. Це наклало на психіку українців відбиток селянськості, близькості до землі, конкретності та органічності, "народності"¹⁰.

Що ж стосується культуроморфічного аспекту формування української "душі", то він безпосередньо пов'язаний з "периферійністю" України щодо Західної Європи. Культура в О.Кульчицького – як провідний фактор, творчий рушій національної психіки, який її формує й утримує у певній іпостасі. Він відносить українську культуру і психіку до "європейського культурного кола", але завдяки периферійному розташуванню України між Західною Європою та Азіатським Сходом, вплив трьох хвиль ідей західної культури – католицизму, Ренесансу і Просвітництва – був ослаблений та спізнілий. Селянська психіка українця, на думку О.Кульчицького, не здатна була захопитися і повноцінно сприйняти знання й науку як систему абстрактних понять¹¹.

Примат заглиблення у внутрішній світ особистого переживання над світом соціальної організації навів дослідника на думку про якісь глибинно-психічні (несвідомого характеру) чинники, що детермінували розвиток української ментальності, до думки про існування принципу "колективної підсвідомості". Так, вплив найглибших шарів "колективної підсвідомості", на нашу думку, є цілком позитивний, бо в цих шарах утримуються тривкі сліди часто повторюваних типових переживань, які оформилися у праобрази-уявлення – т. зв. архетипи. Уперше з цим поняттям ми зустрічаємося у К.Юнга в його праці "Архетип і символ", у якій він пише про те, що "фактично, архетипи є той несвідомий зміст, який змінюється, стає усвідомленим і сприйнятним, де "колективне несвідоме" безособистісне виражає архетипи в усній народній творчості"¹². Причому якість архетипів та їхнє взаємовідношення у колективній підсвідомості виявляється у віруваннях, переказах, міфах і в літературній творчості. Так, для українців найхарактернішим архетипом колективного несвідомого (за О.Кульчицьким) є тип ласкавої, плодючої землі – "Magna Mater", опертий на віковий спільний досвід співжиття хліборобського народу з доброю ненькою-землею, який, у свою чергу, сформував в українців доброзичливо-неагресивну натуру.

Загалом, О.Кульчицький підходить до національного характеру як до цілісного утворення, у якому всі складові взаємообумовлені та взаємозалежні, особливе свідоме і несвідоме, психічне та надпсихічне.

Незважаючи на те, що більшість дослідників піддають сумніву або взагалі не сприймають цей чинник (глибинно-психічний за О.Кульчицьким), він значною мірою може

дати відповідь на багато досі нез'ясованих питань та проблем етнологічної науки в цілому. Взяти хоча б феномен етнічності, який багато в чому, як на нашу думку, закований на рівні архетипів, глибинно-психічних шарів кожної окремої людини (це існування у межах своєрідного психогенетичного комплексу етнічної культури двох вимірів: загальнопсихологічного та латентного, індивідуально-психологічного світу кожної особистості).

У цьому сенсі, звертаючись до проблеми екзистенційних архетипів, дослідник С.Кримський, зокрема, виділяє наступні, як на його думку, найсуттєвіші архетипи українського народу (як одвічні орієнтири буття): "філософія серця" як вираз "внутрішньої людини"; "софійність" світу, як світоглядний вимір життя; віра в апокатастасис (благосне повернення людства до первинної чистоти ще за земного життя), як вираз онтологічного оптимізму; інтимна любов до природи як до матері-родового начала; пріоритет індивідуального над загальним, як вияв свободолюбства особистості; гумористичне відношення до гри з долею чи нечистою силою, як вираз анти-фаталістичного розуміння "буття"; цінування слова як меча "духовного", як моделі світу чи навіть як скороченого міфу¹³.

У цілому ж, існуючі основні підходи та концепції щодо етнопсихогенезу українців у вітчизняній історіографії (як діаспорній, так і сучасній) повинні опрацьовуватися, на мою думку, виходячи з дослідницьких позицій комплексного і міждисциплінарного підходу та із залученням методичних прийомів та процедур різних наукових дисциплін, які мають пряме чи опосередковане відношення до цієї проблеми, бо, інакше, усі наші епістемологічні спроби перетворюються на методологічну профанацію та теоретичний "фарс" і не будуть стимулювати адекватному розв'язанню поставленого перед нами завдання.

По-друге, необхідно усвідомити, що дія різноманітних етнопсихогенезисних факторів протягом історичного розвитку українців була різною і мала свої конкретні, специфічні вияви в кожному окремому випадку (особливо у критичні моменти етнічної історії), відповідно до закономірностей етноісторичного розвитку та загально-світових етнокультурних тенденцій.

По-третє, процес етнопсихогенезу українського народу тісно пов'язаний з процесами етно- та глотогенезу (що не можна ототожнювати), які корелюються, взаємодоповнюючи один одного, разом утворюють складну за своєю структурою етнічну систему, у якій етнопсихологічна основа (складова) не є якимось сталим явищем, а тим, що змінюється, певним чином адаптується, відповідно до законів життєдіяльності етнічних спільнот.

Крім того, при розгляді етнопсихологічних особливостей українського народу, слід відштовхуватися від тези про багаторівневість етнічної психології (це і проблема вимірів національного характеру, його локальних особливостей тощо) та з того, що екзистенційний вимір етносу під впливом комплексу чинників набуває унікального й неповторного характеру, а тому й продукт її трансформацій – психіка як інтеріозована, "перетворена" форма життєдіяльності етносу – також є досить специфічним явищем.

¹ Чижевський Д. Нарис з історії філософії на Україні. – Мюнхен, 1983. – С. 17. ² Леонтьев А.А. Национальная психология и этнопсихология // Советская этнография. – М., 1983. – № 2. – С. 80–81. ³ Кон И.С. Нужна помощь психологов // Советская этнография. – М., 1983. – № 3. – С. 77. ⁴ Кульчицький О. Український персоналізм. – Мюнхен; Париж, 1985. – С. 89–90. ⁵ Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен; Париж, 1985. – С. 158–159. ⁶ Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен; Париж, 1985. – С. 159. ⁷ Чижевський Д. Нарис з історії філософії на Україні. – Мюнхен, 1983. – С. 17–18. ⁸ Григор'єв Н.А. Українська національна вдача. – Вінніпег, 1941. – С. 28. ⁹ Храмова В. Українська душа. – К., 1992. – С. 12. ¹⁰ Кульчицький О. Основи... – С. 160. ¹¹ Юнг К. Архетип и символ. – М., 1991. – С. 99. ¹² Кримський С.Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1998. – С. 91–92.

Н.А.Загуляєва, асп.

І.В.ЛУЧИЦЬКИЙ: ВІД СТУДЕНТА – ДО ЗАСЛУЖЕНОГО ПРОФЕСОРА

Присвячено видатному вченому, викладачу Київського університету Івану Васильовичу Лучицькому. Мета роботи прослідити нелегкий шлях, який пройшов учений від студента до заслуженого професора університету. Наукова та викладацька діяльність І.В.Лучицького займає важливе місце в процесі становлення та розвитку історичної науки, процесі виховання майбутніх дослідників.

The article is devoted to I.V.Luchitsky, professor of St. Vladimir University. The purpose of this paper is to show the hard way from the student to the honored professor of the University that Luchitsky went. The scholar's activity is of much importance for the process of founding and development of History science and for the process of education of the future researchers.

Іван Васильович Лучицький (1845–1918) – видатний учений, викладач, політичний та громадський діяч. Він належав до тих прогресивно налаштованих учених, що чинили опір антинародній політиці самодержавства, співчували демократичному студентству в його боротьбі за краще майбутнє як батьківщини, так і вищої школи, на відміну від реакційної більшості професури Київського університету. Шлях І.В.Лучицького до заслуженого професора університету був досить нелегким. Причинами цього були як приналежність його до ліберальної частини викладачів, прохолодне ставлення до слов'янофільства, так і риси його характеру – велика суб'єктивність, нервовий темперамент.

Іван Васильович розпочав навчання в рідному місті, Кам'янець-Подільському, а гімназію закінчив у Києві. Історією вчений зацікавився у сьомому класі, коли до його рук потрапили книги Гізо ("История цивилизации в Европе") та Шлосера ("История XVIII века"). Ці книги призвели до повного перевороту в його розумовому житті. Впливу Шлосера І.В.Лучицький приписує остаточне сформування своїх етичних поглядів і, зокрема, закріплення ненависті до будь-якого насилля. "Взагалі про національну винятковість, про людиноненавистницькі тенденції тоді не було і помину, і родина, і гімназія виховували мене в інших почуттях, – і в книзі Шлосера я знаходив відлуння того ж, його "Історія" є свідченням тому ж", – згадував Іван Васильович¹. Тепер інтереси юнака виявилися повною мірою й остаточно, він більше не вагався і став істориком.

З 1862 по 1866 рр. І.В.Лучицький – студент Київського університету. Це були не найкращі часи для історико-філологічного факультету. Шулгін залишив університет, і на факультеті не залишилося викладачів, які б могли зацікавити молодь широтою знань та передовими поглядами. "Наука не давала нам ніякої споживи, – писав про студентське життя того часу один з випускників університету, – вона не могла нас цікавити, тому окрім аудиторії нічого не пов'язувало студентів з наукою. На професорів дивилися ми як на чиновників, і, насправді, ми були поставлені так, що в особі професора повинні були скоріше бачити казенну шафу, наповнену книжками, ніж представника науки"². Не могло й бути мови про якесь керівництво заняттями студентів. Серйозний студент мусив сам працювати, не маючи жодних вказівок та пояснень від професора. Навпомацки йшов такий студент, шукаючи відповідних творів і джерел, перечитуючи малопотрібне і не знаючи про ті книги, які просто відповідали цілі. Через те багато витрачалось часу і зусиль на підготовчу працю, яку значно можна було б поменшити.

І.В.Лучицького бентежила відсутність наукового керівництва. "Що керівництва немає, зрозумів і я, – вже на першому році, коли я кидався від одного сюжету до іншого, прочитав масу різного роду книг і по загальній історії і по російській історії"³.

Усе це спонукало майбутнього вченого до самостійного вивчення історії. У ці роки він ретельно вивчав

роботи Гервінуса, Бюхнера, Молешотта, Фейєрбаха (уся ця заборонена або напівзаборонена література здобувалася ним від однієї групи студентів духовної академії, так як "Колокол", твори Кельсієва і т. п.). Про успіхи Івана Васильовича свідчила призначена йому стипендія Кирила та Мефодія – 240 руб. на рік (при прожитковому мінімумі київського студента – 25 руб. на місяць), яку надавали "недостатнім студентам, відмінним за успіхами в науках і поведінці"⁴.

У середині 1863–1864 навчального року І.Лучицький зробив спробу виправити стан справ на факультеті. "Відчайвшись у можливості знайти керівника робіт, я користуючись ще існуючим правом сходок, вирішив виставити оголошення і скликати студентів-істориків для обговорення питання про наші заняття. Сходка відбулася. Я виклав стан справ на факультеті, відсутність професора по новій і російській історії і запропонував звернутися до факультету з проханням обрати на кафедру російської історії Костомарова. Кандидата по новій історії тоді не було жодного"⁵. Факультет погодився і М.Костомарова було обрано. Однак Міністерство народної освіти його не затвердило, тоді з'явився новий, А.Добряков, що приїхав з Петербургу і підготував з цією метою магістерську дисертацію "Русская женщина в удельно-вечевой период", яку на новій студентській сходці доручили рецензувати І.Лучицькому. Він виконав доручення і надрукував свою першу роботу у вигляді двох критичних фельєтонів у "Киевлянині" в листопаді 1864 р.⁶ Іван Лучицький піддав книгу кваліфікованому розбору, виявив її слабкі сторони. Використавши порівняльно-історичний матеріал, він показав, що магістрант не помітив того, що фактичне становище жінки суттєво відрізнялося від юридичного, не помітив і різниці в становищі середньовічних жінок залежно від їхньої статевої приналежності. Рецензент звернув увагу і на обмеженість джерельної бази монографії⁷. Внаслідок цього А.Добряков на кафедру не потрапив. Так, І.В.Лучицький уперше публічно проявив свої непересічні наукові й громадські здібності.

Оскільки навчання в університеті не давало необхідних знань з історії, то юнак більшу частину свого часу проводив у студентській бібліотеці. Вже тоді він познайомився з різними філософськими теоріями. Узимку 1863 р. відбулася "зустріч", яка залишила великий відбиток у житті і діяльності Івана Васильовича. При підготовці до іспиту з філософії він наштотувався на книгу під назвою "Курс позитивної філософії" невідомого йому тоді автора Огюста Конта. Розпочавши вивчати її з четвертого тому французькою мовою (читав він французькою та німецькою вже тоді вільно, а О.Конт тоді ще був під заборонаю і не видавався для читання), Лучицький був вражений ясністю і чіткістю його думки. "Конт могутньо вплинув на вироблення всього філософсько-наукового світопогляду Івана Васильовича", – констатував Є.Тарле⁸. Захопившись О.Контом, "Лучицький назавжди залишився вірним позитивізму, – відмічав історик Н.І.Карєєв, – навіть, зосередивши свою увагу

головним чином на економічній історії, він, однак, не став економічним матеріалістом, зберігши те широке розуміння "ідеологічного" боку історії, з яким виступив у перших своїх статтях у журналі "Знание"⁹. У лекції "Отношение истории к науке об обществе"¹⁰ І.Луцицький відкрито заявляв про себе як послідовника О.Конта, якому пізніше була присвячена праця "Огюст Конт и его историческая система"¹¹.

Захоплення О.Контом відбилося і на суто наукових інтересах Івана Васильовича. На першому плані для нього стало вивчення історії думки і поглядів, тому, коли на факультеті оголосили конкурс на тему "Влияние Византии на Европу и Россию" він з ентузіазмом узявся за цю роботу. Однак медалі І.Луцицький не отримав, а робота була визнана "неблагонадійною". На урочистому акті нагородження в його адресу було сказано: "Незважаючи на величезність праці і багато розумних і вірних досліджень, вона виявилася однобічною за напрямом"¹². Факультетській більшості не імпонував бунтарський дух молодого вченого, його негативне відношення до слов'янофільства і прихильність до позитивізму.

Ураховуючи скрутне становище щодо кадрів викладачів, університет з 1864 р. почав залишати кращих випускників для підготовки до професури – інституту професорських стипендіатів¹³. Так, у 1866 р. І.Луцицький, закінчивши університет, був залишений на два роки стипендіатом для підготовки до професорського звання. За відведений дворічний строк він склав магістерський іспит і надрукував роботу "Адам Фергюсон и его историческая теория"¹⁴, яку він написав також під впливом О.Конта. Ця робота була задумана як дисертація "pro venia legendi", що давала право викладати в університеті приват-доцентом. Чому цей захист не відбувся – невідомо. Можливо зіграли роль ті ж фактори, що й завадили отримати медаль.

У 1869 р. І.В.Луцицький влаштувався вчителем російської мови і церковнослов'янської словесності в Києво-Подільську прогімназію¹⁵, оскільки строк перебування його, висловлюючись сучасною мовою, в аспірантурі закінчився. Наступного року його там же призначили вчителем історії та географії¹⁶.

Своїм науковим фахом майбутній учений обрав історію Франції. Внаслідок майже чотирирічної коліткої роботи в бібліотеці Київського університету та рукописному відділі Петербурзької публічної бібліотеки в 1870–1871 рр. були написані і вийшли окремими виданнями: "Гугенотская аристократия и буржуазия на юге Франции после Варфоломеевской ночи" та "Феодальная аристократия и кальвинисты на юге Франции" – магістерська дисертація. 10 вересня 1870 р. відбувся захист дисертації на звання приват-доцента. Опонентом по дисертації І.Луцицького був проф. В.А.Більбасов, який висловився про неї, як "досить відповідній тій меті, для якої вона була написана"¹⁷.

Ще до захисту молодий учений прочитав, а потім видрукував дві пробні лекції "Мишель Лопиталь и его деятельность по отношению к французским религиозным партиям XVI в."¹⁸ та "Генерал Монк"¹⁹. Факультет оцінив обидві лекції позитивно. Перед молодим ученим відкривалася дорога у штатні доценти. Факультет підкреслив, що дисертації з нової історії почали з'являтися в Росії зовсім нещодавно. Праці І.Луцицького лише третій приклад такого роду. Таким чином, у його особі факультет набув би викладача, діяльність якого головним чином була б присвячена відділу історії, що довше за інші знаходився осторонь, і який за своєю широтою і складністю вимагає особливого спеціаліста²⁰.

Після двох пробних лекцій перед студентами, як того вимагалось за Положенням університету, рішенням

Ради університету від 23 жовтня 1870 р. І.В.Луцицькому було дозволено читати лекції з новітньої історії, однак без винагороди (йому платили в кінці року із сум, що залишилися).

Восени 1871 р. Іван Васильович захистив у Казанському університеті магістерську дисертацію. Його опонент, Н.А.Осокін, зазначив, що ця праця заслуговує усілякої похвали, автор вдало групує факти, викладає їх з майстерністю, "швидко і не без ефекту". "В науковому відношенні він зробив своєю роботою ту заслугу, що ввів до неї невідоме досі листування Віллара, Бірона і Коннетабла Монморансі, яке він знайшов у нашій публічній бібліотеці, а в манері користуватися архівним матеріалом показав розуміння справи. Взагалі Луцицький обіцяє бути талановитим викладачем"²¹.

Тієї ж осені 1871 р. на кафедрі загальної історії Київського університету відкрилася вакансія, у зв'язку з відставкою проф. В.А.Більбасова. І по виїзді М.Драгоманова за кордон кафедра не мала жодного викладача, тому факультет вважав своїм обов'язком запропонувати І.В.Луцицькому доцентуру по цій кафедрі. Не було жодних причин протидіяти його вступу на посаду штатного доцента. І залишати кафедру без будь-якого викладача на невизначений час було нерозумним у Київському університеті, де з першого курсу існувало тоді вже історичне відділення, яке залучило до себе найбільшу кількість студентів історико-філологічного факультету. Однак проти Івана Васильовича було "важливе" звинувачення – він суперечив М.Драгоманову на диспуті щодо його (Драгоманова) магістерської роботи. Урешті-решт, Рада університету на засіданні 17 грудня 1871 р. забалотувала І.В.Луцицького 17 голосами проти 15, залишивши, таким чином, кафедру без викладача²². Професор кафедри римської словесності В.І.Модестов, людина для Києва свіжа, що стояла осторонь університетських "чвар", відверто висловився: "Забалотування Луцицького у доценти загальної історії без жодних для того підвалин, всупереч усілякій справедливості, а прямо у шкоду інтересам університету, справила на мене дуже обтяжуюче враження... У будь-якому разі, я бачив тут новий доказ, що в Університеті св. Володимира в рішеннях більшості професорів інтереси науки і викладання грають найменшу роль, а все, навпаки, віддається в жертву інтриги..."²³.

Працюючи приват-доцентом, без платні, він мав можливість отримати відрядження за кордон, чим і скористався. У березні 1872 р. наказом по Міністерству йому оформили відрядження, і І.В.Луцицький виїхав до Франції для роботи в архівах, бібліотеках, наукових установах. Відрядження тривало з невеликими перервами два роки. Учений не тільки збагатив російську історіографію новими архівними документами, але й поповнив французьку історичну науку матеріалами, знайденими ним у російських архівах.

5 листопада 1873 р. В.Модестов зробив на факультеті оголошення про залучення до факультету доцентом загальної історії І.В.Луцицького, який у цей час звернув на себе чималу увагу серед французьких учених розшукуванням і виданням архівних документів, що належали кальвіністському руху. Факультет, за відсутності декана, доручив доценту Ф.Фортинському скласти думку про праці І.В.Луцицького, яку він виклав 29 січня 1874 р. Було вирішено балотувати вченого на наступному засіданні, однак це засідання постійно відкладалося. Відбулося воно 21 лютого, і було, за спогадами В.Модестова, найбурхливішим засіданням, яке колись відбувалося на історико-філологічному факультеті. Декан факультету, О.Селін, не бажав виконувати поста-

нову факультету про балотування І.В.Луцицького і, щоб мати для цього привід, він звернувся до М.Драгоманова, який щойно повернувся з-за кордону і неприязні відносини якого до І.Луцицького були всім відомі, з пропозицією зробити свій відгук про роботи Івана Васильовича. Таким чином, з одного боку, порушувалася постанова факультету, з іншого – завдавалася певна образа Ф.Фортинському, думка якого, як спеціаліста, прийнята факультетом, приносилася в жертву думці М.Драгоманова, який ні за своїм вченим значенням, ні за своєю спеціальністю не міг бути компетентнішим суддею ніж Ф.Фортинський. Мала місце ще низка протизаконних дій. Наприклад, збір голосів у тих, хто не мав ще права голосу. Усе це спонукало Модестова звернутися до ректора університету вжити заходів щодо відновлення законності у справах історико-філологічного факультету. Цей крок підтримав проф. В.С.Іконников зверненням до Ради. Дії декана були визнані невірними. Тим не менш, балотування відкладалося до 9 квітня 1874 р., коли І.Луцицького було обрано більшістю, 5 голосів проти одного. На балотуванні у раді 17 травня 1874 р. він був обраний 26 голосами проти 10²⁴. Для людини, яка не була у злагоді в той час з українофілами, такий результат був блискучим.

Національні симпатії І.Луцицького поки ще не виявлялися. Він стояв осторонь від тодішніх змагань київських українців (В.Антонович, М.Драгоманов, П.Житецький) і дотримувався інших напрямів. Згодом учений був залучений до українського гуртка та його роботи, культурних змагань, а пізніше увійде до гуртка "Київської Старовини"²⁵.

Такі вибори не єдині у житті І.В.Луцицького. У 1879 р., вже маючи європейську популярність, він на виборах в ординарні професори отримав 19 голосів "за" і 28 "проти". У 1881 р. ситуація повторилася (17 проти 24). Вдалася лише третя спроба у 1888 р. "Усім, або ж більшості студентів було відомо, що в раді нашого університету, – писав один з тодішніх студентів, – постійно інтригують професори, чи то через відрядження, чи через обрання і балотування доцентів на професорські кафедри"²⁶.

Одержавши повідомлення від ректора Київського університету від 13 вересня 1874 р. про обрання його доцентом по кафедрі загальної історії, Іван Васильович повернувся до Києва для читання лекцій та завершення роботи над докторською дисертацією "Католическая лига и кальвинисты во Франции", яка вийшла у світ в 1877 р. У березні 1877 р. він захистив її в Петербурзькому університеті й отримав ступінь доктора наук.

Майже одразу після отримання докторського ступеня Іван Васильович був обраний екстраординарним професором Київського університету, а також членом Ради Київського університету. За свою науково-педагогічну роботу він був удостоєний ордена Святого Станіслава III ступеню (1882); у 1901 р. отримав диплом почесного доктора університету Глазго. Французька академія моральних і політичних наук у 1913 р. нагородила його премією ім. Одіфре за його роботи про французьке селянство в епоху революції²⁷. У 1913 р., з нагоди 50-річчя наукової діяльності вченого, Петербурзький університет відзначив заслуги ювіляра, підкресливши, що "важко знайти такий куток історичної науки, якого б не торкнувся талановитий дослідник у своїх нечисленних роботах; не було такого питання, починаючи з близької йому Малоросії і закінчуючи релігійними

суперечками у Франції, де Іван Васильович лише одним своїм дотиком не вніс би нового і яскравого наукового світла"²⁸. За пропозиції Е.Д.Гримма та Н.І.Карєєва І.В.Луцицький був обраний почесним членом Петербурзького університету²⁹.

За свою довготривалу і плідну працю в Київському університеті І.В.Луцицький виховав власну історичну школу. Він щедро ділився знаннями з учнями, допомагаючи їм стати великими вченими. Під впливом ученого відбувалося становлення наукових інтересів Є.В.Тарле, Д.М.Петрушевського, В.К.Піскорського, В.П.Клячина, Н.П.Василенко та ін.

Ті, хто навчався в І.В.Луцицького, цінували свого вчителя надзвичайно високо. Інша думка склалася у начальства. Відслужувавши 30 років, він мав піти у відставку. Тиск громадськості змусив університет присвоїти йому звання заслуженого професора і клопотати про те, щоб його залишили ще на п'ять років зі збільшенням жалування на 1200 руб. на рік. Першу частину клопотання міністерство задовольнило, а у другій відмовило³⁰, хоча зазвичай надбавка у таких випадках робилася. Факультетське керівництво весь час шукало заміну вченому, ставлячись до нього, за словами В.Піскорського, як до "заклятого ворога", воно весь час змушувало визнати кафедру вакантною і 1 травня 1902 р. оголосило конкурс. На початку 1903 р. І.В.Луцицький вийшов на пенсію. І, тим не менш, у 1908 р. його обрали членом-кореспондентом Академії Наук.

Усе своє життя І.В.Луцицький присвятив науковій роботі і віддавався він цій справі з усією пристрасною, заражаючи нею інших. Показна любов до наукової праці була завжди далека йому. І.В.Луцицький – один з видатних особистостей Київського університету, діяльність якого займає важливе місце в процесі становлення та розвитку історичної науки та виховання майбутніх дослідників.

¹ Тарле Е.В. Собрание сочинений : В 12 т. – М., 1961. – Т. 11. – С. 381. ² Записки об университетской жизни (1860–1864) // Киевлянин. – 1864. – № 12. – С. 47. ³ Тарле Е.В. И.В.Луцицкий: К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863 – 1913 // Голос минувшего. – 1914. – № 1. – С. 44. ⁴ Иванов Ю.Ф. И.В.Луцицкий – выдающийся ученый, педагог и общественный деятель // Вопросы истории. – М., 2000. – № 1. – С. 150. ⁵ Тарле Е.В. Собрание сочинений : В 12 т. – М., 1961. – Т. 11. – С. 382–383. ⁶ Тарле Е.В. Знач. работа. – С. 383. ⁷ Историческое исследование А.Добрякова // Киевлянин. – 1864. – 24, 26 ноября. ⁸ Тарле Е.В. Знач. работа. – С. 383. ⁹ Кареев Н.И. Памяти двух историков (В.И.Герье и И.В.Луцицкий) // Анналы. – 1922. – № 1. – С. 166. ¹⁰ Луцицкий И.В. Отношение истории к науке об обществе // Знание. – № 1. – 1875. – С. 1–42. ¹¹ НБУВ ІР. – Ф. 66, од. зб. 32. ¹² Киевлянин. – 1865. – 24 августа. ¹³ Соболева Е.В. Институт профессорских кандидатов. – Л., 1983. – С. 236. ¹⁴ Луцицкий И.В. Адам Ферпосон и его историческая теория // Университетские известия. – К., 1869. – № 1. – Ч. 2. – Отд. 2. – С. 1–16. ¹⁵ Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета св. Владимира (1834–1884 гг.). – К., 1884. – С. 376. ¹⁶ НБУВ ІР. – Ф. 66, од. зб. 337–338. ¹⁷ Университетские известия. – 1870. – № 10. – Ч. 2. – Отд. 1. – С. 11. ¹⁸ Университетские известия. – 1870. – № 10. – Ч. 2. – Отд. 2. – С. 1–28. ¹⁹ Университетские известия. – 1870. – № 11. – Ч. 2. – Отд. 2. – С. 1–11. ²⁰ Университетские известия. – 1870. – № 10. – Отд. 2. – С. 12, № 11. – Отд. 2. – С. 1; Университетские известия. – 1872. – № 1. – С. 36, 38–39. ²¹ Университетские известия. – 1874. – № 7. – с. 50. ²² Модестов В.И. В Казани и в Киеве // Исторический вестник. – 1885. – № 12. – С. 594. ²³ Модестов В.И. Знач. работа. – С. 595. ²⁴ Модестов В.И. Знач. работа. – С. 603–604. ²⁵ Грушевський О. Памяти проф. Луцицького // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 101–102. ²⁶ Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1876) // Русская старина. – СПб., 1912. – Т. 150. – № 6. – С. 581. ²⁷ НБУВ ІР. – Ф. 66, спр. 561, арк. 68. ²⁸ Там само. – Арк. 16. ²⁹ Там само. – Арк. 16, 72, 78. ³⁰ Иванов Ю.Ф. Знач. работа. – С. 157.

УКРАЇНСЬКІ ГАЗЕТИ "СЛОБОЖАНЩИНА" І "ЗАПОРІЖЖЕ" ТА ЇХНЄ МІСЦЕ В НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ (1906)

Розглянуто умови, у яких існували газети "Слобожанщина" та "Запоріжжє", вияснено їхнє місце в національному русі.

The author analyses the problem of existence of Ukrainian newspapers "Sloboganshchyna", "Zaporigg'e" and shows its place in development of national movement.

Важливе місце у громадсько-політичному та духовно-культурному житті української нації відіграли періодичні видання. Національна преса не тільки фіксувала історичний час, а й відображала інтереси українського народу, виконуючи роль громадської та політичної трибуни. Саме тому в Російській імперії на початку ХХ ст. царський уряд не дозволяв україномовній пресі повноцінно функціонувати. Таким чином самодержавство намагалось виключити з обговорення пресою "українське питання". Ґрунтовне вивчення діяльності окремих національних періодичних видань сприятиме об'єктивному відтворенню історії української преси. Метою нашого дослідження є вивчення діяльності газет "Слобожанщина" та "Запоріжжє" і з'ясування їхньої ролі у пропаганді та відстоюванні національних домагань українства. Для досягнення поставлених цілей визначено такі головні завдання: проаналізувати суспільно-політичні умови, у яких функціонували газети; висвітлити проблематику та тематичний зміст періодичних видань; з'ясувати роль газет "Слобожанщина" та "Запоріжжє" у формуванні національної ідеї.

Серед низки досліджень із зазначеної проблематики слід виділити останні наукові розвідки О.В.Лисенка, Ф.О.Самойлова, у яких автори проаналізували суспільно-політичні умови функціонування національних періодичних видань у період революційних подій 1905–1907 рр.¹. Розширення проблематики історичних досліджень призвело до появи праць, присвячених виключно історії національних періодичних видань. Дослідник І.Крупський у контексті загальних закономірностей розвитку української журналістики також звернув увагу на діяльність газет "Слобожанщина" та "Запоріжжє"². Вищезазначене дослідження доповнює колективна монографія В.Гутковського, І.Крупського, П.Федоришина "Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. – 1920): генезис, проблематика виступів, державотворча функція". Ця праця є однією з найповніших з історії національної преси Наддніпрянської України за масштабом охоплення фактологічного матеріалу та залучення архівних джерел. Автори приділили певну увагу дослідженню організації видань³. Однак ґрунтовних праць, присвячених виключно діяльності газет "Слобожанщина" та "Запоріжжє", немає.

Революційні події в Російській імперії 1905–1907 рр. створили сприятливіші, порівняно з попереднім часом, умови для заснування україномовних періодичних видань на Наддніпрянщині. Під час короткого демократичного періоду між оприлюдненням маніфесту 17 жовтня 1905 р. та розгоном II Думи у червні 1907 р., царський уряд змушений був лавірувати та піти на деякі поступки. Саме цей період в історії української преси заслуговує на особливу увагу, адже специфіка умов функціонування періодичних видань позначилася на тематиці та змісті публікацій. Дійсним початком нового етапу в історії української преси слід вважати 24 листопада 1905 р., коли імперський уряд прийняв "Временные правила о печати", у яких вже не згадувалося про обмеження українських видань. У Наддніпрянській Україні в цей час вийшло 20 українських газет та журналів. Однак ні маніфест 17 жовтня, ні тимчасові правила про

друк не скасували заборони 1876 р., тому губернатори, яким надавали право видавати свідоцтво, неохоче підтримували проекти українських газет і журналів. За таких умов значною подією стала поява у листопаді 1905 р. першої української газети в Наддніпрянській Україні "Хлібороб", що почала виходити в Лубнах. Хоча часопис майже через місяць було заборонено, однак він проклав шлях для виникнення інших періодичних органів. Українська інтелігенція, окрилена успіхом першої української газети, активніше намагалася діставати дозволи на видання часописів рідною мовою. Наприкінці грудня 1905 р. у Полтаві почав виходити тижневик "Рідний Край", а в Києві – перша щоденна газета "Громадська Думка".

Після проголошених указів 24 листопада 1905 р. про відміну попередньої цензури для періодичних видань та 26 квітня 1906 р. "Про скасування і обмеження малоросійського друкованого слова" українське друковане слово отримало бажану свободу. Однак адміністративні утиски, обмеження, переслідування щодо україномовної періодики повністю не припинилися. Досить було найменшої підозри на "українофільство", щоб навіть лояльні до уряду українські періодичні видання підпадали під арешти та конфіскації. Цензурні переслідування здійснювалися у формі судових процедур та адміністративних заходів. Гонінь зазнавали редактори, видавці, автори публікацій, які працювали в редакціях українських періодичних органів. Багатьох з них було ув'язнено, звільнено з роботи. Таким чином, головною причиною короткочасного життя україномовних періодичних видань була антиукраїнська цензурна політика царського уряду. З липня 1907 р. у Російській імперії запанувала реакція, розпочався відвертий наступ на україномовну пресу. Головне управління зі справ друку затвердило циркуляр, у якому проголошувалася заборона друку публікацій, що пропагують вороже ставлення до уряду⁴. Згідно із секретним циркуляром, проголошеним 27 січня 1907 р., місцевим чиновникам на пошті наказували вилучати всі україномовні видання, які передплачувало населення⁵. Проте на шляху становлення української преси ставали не тільки перепони з боку офіційної влади, деякі українські видання "впали" через брак сил, "вмерли власною смертю"⁶. Пригнічена українська преса, пробувши довгий час під заборонаю, не могла відразу ж міцно стати на ноги⁷. Окрім утисків уряду, причиною закриття видань був і брак передплатників. Відсутність широкого кола свідомих українських читачів пояснювалася малочисельною українською інтелігенцією, малограмотністю українського сільського та міського населення⁸.

Найбільшого розвою у досліджуваній період українська преса досягла у 1906 р., протягом якого у Києві видавалися газети "Громадська Думка", "Рада", "Боротьба", журнали "Нова Громада", "Українське бджільництво", "Шершень". У Катеринославі виходили газета "Добра Порада", "Запоріжжє"; в Одесі – газети "Вісті", "Народна справа"; у Харкові – газета "Слобожанщина", "Порада"; у Полтаві – журнал "Рідний Край"; у Могилеві-Подільському – газета "Світова Зірниця" (з місячним додатком "Читайте діти!"); у Хотині – журнал "Хата".

Усього ж того року світ побачили 16 періодичних видань українською мовою.

Пожвавлення національного руху сприяло виникненню на початку ХХ ст. українських політичних партій, переважна більшість яких у національному питанні виступали прихильниками перебудови Росії у федерацію, де б Україна отримала права національної територіальної автономії. Гострота національного питання у 1905–1907 рр. в Росії вимагала від українських партій обґрунтування в програмних документах національних вимог і майбутнього державного устрою України. За концептуальними підходами щодо вирішення національного питання і визначення перспектив державності України програми українських політичних партій можна умовно поділити на дві групи. Одну з них становили партії, що відстоювали ідею автономії України в складі демократизованої Росії, а іншу – партії, що своє програмне завдання вбачали в досягненні самостійної української держави. Теза автономного статусу України в складі Росії була присутня в програмах переважної більшості українських партій. Вона стала програмовим орієнтиром українських соціал-демократичних та ліберально-демократичних партій. До прихильників побудови самостійної української держави слід віднести політичні організації національно-радикального спрямування, які були політично слабшими та малочисельними. У досліджуваній період ідею державної самостійності України обґрунтовувала Українська народна партія (УНП). Велику роль у діяльності партії відіграв М.Міхновський, який став головним ідеологом та вождем УНП, автором майже всіх її видань. Однак ідеї утворення національної незалежної держави не набули популярності. Причин цього було багато, але головна – це "несприйняття ідей УНП українством". Також причиною несприйняття ідей М.Міхновського була особиста поведінка, яка нерідко переходила межі порядності. Однією з причин несприйняття націоналізму, на думку О.П.Голобуцького, була недорозвиненість ідеології УНП, яка постійно лавірувала між націоналізмом і соціалізмом, демократизмом і автократизмом⁹. Однак варто врахувати, що максималізм М.Міхновського примушував українські політичні партії постійно тримати в полі зору національне питання. Після поразки революції 1905 р. можливості пропаганди самостійницьких поглядів різко звузилися. Після цього УНП починає поступово розчинятися серед інших партій.

26 березня 1906 р. у Харкові вийшов перший номер великої щоденної української газети "Слобожанщина", редактором-видавцем якої був М.Міхновський – відомий політичний і суспільний діяч, публіцист, юрист, один із ідеологів українського націоналізму. Саме М.Міхновський став засновником у 1902 р. Української народної партії – першої української партії самостійницького напрямку в Наддніпрянській Україні. Партія об'єднала прихильників націоналізму та ідеї боротьби за створення національної незалежної держави. До партії увійшли національно-радикальні члени Революційно-української партії (РУП) і молоді представники українських громад. Для пропаганди та відстоювання своїх національних вимог УНП намагалася використовувати пресу.

Однак через репресивні заходи царських властей, УНП спромоглася на підготовку та видання лише одного періодичного органу – газети "Слобожанщина". У підзаголовку газети значилося: "політична, економічна, літературна та громадська часопись", присвячена обороні економічних, політичних, національних інтересів українського народу¹⁰. Видавалася газета під опікою харківського товариства "Просвіта". Програма, що була частково реалізована у першому номері, містила публі-

кацію телефонних повідомлень, передових статей, оглядів газет, місцевої хроніки, фейлетонів, поетичних і прозових творів, кореспонденції. Газета містила матеріали з історичного минулого, національного і політичного життя народу. У першому ж номері газети були поміщені портрети І.Гонти та М.Залізняка, що привернуло увагу не тільки читачів, а й цензорів. Комітет зі справ друку доклав усіх зусиль, щоб наступний номер читачі уже не побачили. 27 березня газета припинила свою діяльність. Редакція "Слобожанщини" оповістила, що через незалежні від неї обставини вона вважає необхідним припинити видання часопису, "аж поки не почне функціонувати виключно українська друкарня"¹¹.

Свої погляди щодо національної політики царського уряду в Російській імперії газета "Слобожанщина" змогла викласти в статті "Націоналізм і космополітизм". На думку автора статті слід розрізняти "націоналізм" як систему "винародовлення, здебільшого насильницького", від "націоналізму, як права боротися за своє людське "Я". М.Міхновський зазначає те, що космополітизм і гуманізм не тільки не виключають національну ненависть, а й закликають до знищення національних проявів. Для українського народу під інтернаціоналізмом, слід розуміти "обрусіння та колонізацію", тому М.Міхновський доходить до висновків: "Щоб уникнути національного шовінізму пануючих націй, треба плекати здоровий націоналізм поневолених народів, бо він є джерелом творчості і тільки в ньому зберігаються зародки народної свободи і ясної будучності"¹². Автор підводить читача до думки, що тільки національне самовизначення може забезпечити вільне повноцінне життя українському народу.

Участі у виборах до Державної Думи УНП не брала, але М.Міхновський, як головний ідеолог партії, у 1906 р. висував свою кандидатуру на виборах до Державної Думи. "Ми не маємо права забувати, що коли ми не підемо до Думи, то й не зможемо усунути шкідливі нам закони, які нам не потрібні" – писав він. Виборам до Державної думи М.Міхновський приділяв велику увагу, і розумів важливість активної участі у ній українців: "...для українців Дума – це двері, прочинені на ясний широкий світ. Це буде перший раз, коли представники українського народу можуть стати поруч і нарівні з представниками росіян і інших народів. Ще учора вони гукали, українського народу нема, а ось-ось завтра мусять зважати на сей народ. Ся зміна може статися тільки в Думі"¹³. Газета "Слобожанщина" пропагувала вибирати українців а не поляків, росіян та ін. М.Міхновський депутатом не став, однак завдяки активній роботі серед селян на Полтавщині вдалося провести до думи декількох національно налаштованих депутатів. Серед них – В.Шемет, який формально виступив як представник від УРДП, однак орган цієї партії "Громадська думка" зазначала, що В.Шемет балотувався як представник українських партій¹⁴. На думку В.Колесника членство в УРДП – легальної політичної партії – використовувалося В.Шеметом для прикриття своїх самостійницьких поглядів¹⁵.

Про історичні засади утворення незалежної української держави та про боротьбу українців за своє національне визволення йдеться в статті "Листок з української історії XVIII століття". Автор звертає увагу на боротьбу українського народу та побудову державності за часів Б.Хмельницького. У статті слушно зазначено, що саме завдяки Росії та Польщі, український народ був розділений, що "зроблено проти бажання українського народу, який рвався до національної єдності". Автор детально зупинився на подіях гайдамацького руху під проводом М.Залізняка та І.Гонти, які виступили за національне визволення. У газеті були розміщені портрети

національних героїв. Підсумовуючи, автор зазначає, що "зусиллями двох народів (російського та польського – авт.), ворожих один одному, але солідарних у своїй політиці щодо українського питання" був придушений рух за визволення¹⁶.

Газета "Слобожанщина" виступала за шанобливе ставлення до української мови та національних традицій, відродження української культури. Розмірковуючи про русифікаторський вплив на культуру українського народу, газета зазначала: "Тільки на перший погляд, народ круто змінює свою мову, свій державний устрій, свої вірування... Щоб зробити такі зміни в дійсності, треба змінити його душу"¹⁷. Російський уряд усіма силами намагався знищити, затерти видатні особливості українського народу. Однак редакція газети вірила у духовне відродження українського народу. Недаремно в статті "Харківські вистави картин", опублікованої в газеті "Слобожанщина", йдеться мова про відродження "українського стилю"¹⁸. "Огнем і мечем" знищуючи державний склад демократичного по своїй вдачі народу, калічачи його вірування, звичаї, закони озброєна сила змінила поверховий вигляд народного організму, але не здолала його духовні елементи: "Одняли мову, знищили літературу, не скрутили душу"¹⁹.

Проблеми розвитку української музики завжди хвилювали українство, тому ця тема знайшла своє відображення і на сторінках харківської газети "Слобожанщина", де зазначалося, що "... в обсягу ж умілості, музика займала і завжди займатиме першорядне місце. І навряд чи який інший народ має таку силу музикальності, як український. Хай зміниться життя, і на протязі одного-двох поколінь українська музика займе своє почесне місце в колі культурних сучасних музик. Українські трупи, які зрідка приїждять у Харків, подають тільки слабкий і невірний відгук музикальності нашого народу. Шаблонні теми лібрето, – які тільки й дозволяються для вистав, – не в силі дати правдивого уявлення про той величезний скарб музикальної творчості, який вгадується, відчувається слухачем навіть у найпростішому українському мотиві. Для вистав на сцені дозволяють тільки дуже небагато п'єс, переважно одностороннього змісту. Мета цих заборон очевидна: стіснити до крайніх меж можливість виявити свої сили, показати перед пануючою нацією вузькість духовного складу зневоленого народу. Що хоч трохи ідейне, типічне, самобутнє, те не має права на існування"²⁰.

Отже, газета "Слобожанщина" розпочала свою діяльність у період зародження та становлення україномовної преси, що виявив велику скруту існування українських видань: постійні переслідування україномовних періодичних органів, їхніх редакторів та видавців, а також читачів та передплатників царською адміністрацією. Таким чином, газета "Слобожанщина" залишила помітний слід в історії України, оскільки була єдиним періодичним виданням УНП, яке відстоювало самостійницьку програму вирішення національного питання. Незважаючи на заборону відразу після виходу першого номеру, газета засвідчила свою діяльність в ім'я українського народу.

23 лютого 1906 р. у Катеринославі місцеве українство організувало вихід щотижневої газети "Запоріжжє". Видавцем часопису став В.М.Хрєнніков, а редактором – історик Д.І.Яворницький. Спочатку газета планувалася щотижневим виданням, а під час виборів до Державної Думи передбачалося видавати чотири номери на тиждень²¹. На першій сторінці часопису, поряд із передовою статтею, був розміщений вірш Тараса Шевченка "Розрита могила", що свідчило про неабияку сміливість редактора. У першому номері були опубліковані статті "Як вільних українських козаків зроблено кріпаками",

"Що чути про вибори до Думи", "Чи брати участь у виборах", які були направлені на засудження політики царського уряду. У статті "Чи брати участь у виборах" у катеринославській газеті "Запоріжжє" прозвучала думка про необхідність заявити про себе на повний голос народом, який терпить "вже поверх 250 років нечуваний на всьому світі національний гніт, з під якого ми мусимо визволитися, коли хочемо існувати як нація"²². У статті "Наші завдання" проголошувалося: "Виступаючи на поле громадської діяльності з метою сприяти духовному розвитку нашого пригніченого народу, "Запоріжжє" буде повсякчас ширити народню просвіту, будити свідомість та одверто організовувати власну "Українську селянську партію". Також публікувалася програма партії, давалися роз'яснення щодо платформи перед виборами до Державної Думи. Головними завданнями цієї партії було "будити національну і класову свідомість українського селянства". У статті читаємо, що ця партія, нібито, провела свій з'їзд і прийняла програму-мінімум, яка в основному дублює програму УНП. Основне гасло – "єдина Україна від Сяну аж до Кавказу"²³. На думку О.Голобуцького, В.Кулика це була спроба якось оживити чи, може, легалізувати УНП, яка з 1906 р. починає занепадати: деякі її члени відійшли від політики, а інші перейшли до легальних партій²⁴. Очевидно, що на напрям газети суттєво впливала ідеологія українського націоналізму М.Міхновського. Дослідники І.Підкова та Р.Шуст зазначають, що М.Міхновський не тільки популяризував ідею самостійництва через газету "Запоріжжє", а й мав безпосереднє відношення до організації видання часопису²⁵. Незважаючи на зусилля національно свідомих українців, навіть тираж першого номеру часопису не був повністю надрукований, коли надійшла звістка про закриття газети генерал-губернатором.

Пропаганда та відстоювання українського питання на сторінках української преси у 1905–1907 рр. мали велике значення, оскільки сприяли формуванню національної свідомості українців та активізації українського руху в Наддніпрянській Україні. Однак ідею створення самостійної держави популяризували лише декілька періодичних видань. Серед них харківська газета "Слобожанщина", редактором та видавцем якої виступив М.Міхновський – головний ідеолог УНП. Однак самодержавство намагалось виключити з обговорення національними часописами "українське питання", тому "Слобожанщина" відразу була заборонена. Ще одна спроба широко популяризувати ідею створення самостійної національної держави через газету "Запоріжжє" також не увінчалася успіхом. Подібні опозиційні основному ідейному напрямку національного руху періодичні видання, навіть якщо вони були малочисельними та недовготривалими, все ж таки самим фактом свого існування ознайомлювали українство ще з одним шляхом вирішення національного питання. Крім того, дискусії на сторінках різних за напрямом періодичних видань викликали живий інтерес у раніше інертних до національного руху громадян, робили з них якщо не свідомих українців, то хоча б співчуваючих українській національній ідеї. Це залучення широких верств, принаймні до обговорення українського питання, було не менш важливим, ніж створення його стратегічної лінії. Саме в цьому полягає роль української преси у формуванні національної ідеї²⁶.

¹ Лисенко О.В. Українська видавнича справа // "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX ст. – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч. 2. – С. 76–109; Самойлов Ф.О. Шляхом національного відродження: українська преса у 1905–1907 рр. // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1993. – С. 123–128. ² Крупський І.В. Національно-патриотична журналістика України (друга половина XIX ст. – перша чверть XX ст.). – Л., 1995. ³ Гутковський В., Крупський І., Федоришин П. Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. – 1920 р.): генезис, проблема-

тика виступів, державотворча функція. – Львів, 2001. ⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДА України) – Ф. 295, оп. 1, спр. 2, арк. 46. ⁵ ЦДА України. – Ф. 1439, оп. 1, арк. 21. ⁶ Залізник М. Російська Україна і її відроджене. – Львів, 1910. – С. 36. ⁷ Доманицький В. Українська преса в 1906 р. // Україна. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 48–65. ⁸ Иванов А. М. Из истории украинской прессы 1905–1907 гг. // Известия АН СССР. – 1946. – Т. 3. – № 2. – С. 159–74. ⁹ Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кін. XIX – поч. XX ст. – К., 1996. – С. 36. ¹⁰ Слобожанщина. – 1906. – 26 берез. ¹¹ Громадська думка. – 1906. – № 90. ¹² Націоналізм і космополітизм // Слобожанщина. – 1906. – 26 берез. ¹³ Слобожанщина. – 1906. – 26 берез. ¹⁴ Громадська думка. – 1906. – 20 квіт. ¹⁵ Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та

діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907. – К., 1998. – С. 187. ¹⁶ Листок з української історії XVIII століття // Слобожанщина. – 1906. – 26 берез. ¹⁷ Слобожанщина. – 1906. – 26 берез. ¹⁸ С-х Е Харківські вистави картин // Слобожанщина. – 1906. – 26 берез. ¹⁹ Слобожанщина. – 1906. – 26 берез. ²⁰ Слобожанщина. – 1906. – 26 берез. ²¹ Нова громада. – 1906. – № 2. – С. 152. ²² Запоріжжя. – 1906. – 23 лют. ²³ Запоріжжя. – 1906. – 23 лют. ²⁴ Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кін. XIX – поч. XX ст. – К., 1996. – С. 36. ²⁵ Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1995. – Т. 2. – С. 236. ²⁶ Лисенко О. В. Роль преси у формуванні української національної ідеї // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2000. – С. 226–227.

Надійшла до редакції 24.03.04

В.С.Дмитрієв, асп.

СЕРБСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА МІЖЕТНІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Розглянуто історичну долю сербських поселенців на українських землях. Значну увагу приділено проблемі міжетнічних зв'язків між сербським та українським народом.

The article shows the historical destiny of the Serbian settlers in Ukraine. The author pays much attention to the problem of the ethnic relations between Serbians and Ukrainians.

Дослідження способу життя і традиційної культури національних меншин у будь-якій країні (точніше простеження асиміляції тих меншостей з етнічним середовищем, у якому вони живуть, або ж їхній опір цьому середовищу і збереження своїх етнографічних особливостей), становить інтерес для багатьох галузей історичної науки. На прикладі вивчення національних меншин можна дійти до певних висновків щодо етногенезу і розвитку окремих народів та змісту їхньої культури. І, врешті, таке вивчення має загальнонаукове і методичне значення. Загальновідомим є той факт, що в різні часи і в різних країнах на базі окремих народів і їхньої творчості виникали інші народи, або ж окремі народи були, у свою чергу, асимільовані. Так, за переписом населення 1926 р. на території Радянської України проживало лише 986 сербів¹, хоча менш ніж сто п'ятдесят років тому вони склали значний відсоток населення Півдня України. Цілком закономірно постає питання дослідження історичної долі вихідців із Сербії з часу їхнього переселення в Україну в середині XVIII ст.

Зупинимось на аналізі праць, присвячених історії сербської колонізації Півдня України. Незважаючи на поживлення наукового інтересу до питання взаємовідносин між двома народами, малодослідженими залишаються різноманітні питання історії сербської спільноти, яка проживала й проживає нині на півдні України, військових формувань, існування яких тут було характерною ознакою життя регіону, культурних взаємовпливів і відносин. Досі в історіографії немає єдиного погляду на проблему сербсько-українських зв'язків упродовж XVII–XIX ст., щодо значення й місця сербської колонізації України у XVIII ст. У дореволюційній історіографії сербсько-українські відносини взагалі розглядалися досить побіжно з погляду російського самодержавства, головна увага зверталася на проблеми іноземної колонізації Півдня Росії². У радянській історіографії головна увага приділялася не міжнаціональним зв'язкам двох народів, а, головним чином, зовнішньополітичним аспектам відносин між Росією та південними слов'янами у XVIII–XIX ст.³ Лише у 1990-і рр. вийшло декілька наукових праць, присвячених цій проблемі⁴. Про сербські поселення на Україні є також цікава праця сербського історика Мити Костића⁵. Він підготував її як історик, тому, природно, що йдеться в ній про тодішні суспільно-політичні відносини в Австрії й Росії, які й зумовили переселення сербів, що жили біля кордону, з католицької Австрії (й Угорщини) до колишньої Російської імперії. Не менш актуальним для сьогодення є проблема міжетнічних зв'язків між українським та сербським

сербським народом після переселення сербів в Україну в XVIII ст.

Таким чином, головне завдання нашої статті полягає в аналізі на основі наявних історичних джерел і праць долі сербів, що переселилися в Україну понад двісті років тому. Для вирішення цього завдання є необхідна джерельна база, представлена документами Центрального державного архіву України в м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Державного архіву Кіровоградської обл.

На нашу думку, насамперед необхідно з'ясувати, як, звідки і чому серби переселилися в Україну. У кінці першої половини XVIII ст. військовий кордон по річках Тиси й Мурешу було скасовано. Звідти серби переселялися у глибину австрійської території – в Угорщину. Вони змушені були переїздити на банатську частину кордону, бо якби лишилися на старому місці, то втратили б воєнні привілеї та перетворилися б на хліборобів. Проте серби боялися лишатися в угорському середовищі, тому що раніше брали участь у придушенні угорського повстання і місцеве населення ставилося до них неприязно. Ця неприязнь посилювалася заздрістю на ті незначні привілеї, які мали серби-гранічари і, нарешті, переросла у відкриту ворожнечу через релігійні суперечки⁶. Тоді й розвинувся рух серед сербів-гранічар за переселення в Україну.

Австрія дивилася на переселення своїх підданих толерантно, бо Росія була її союзником у війнах проти Туреччини й Персії. Росія, безперечно, була зацікавлена в такому переселенні, оскільки воно зміцнювало її позиції у боротьбі проти Туреччини. Українська дослідниця проблеми сербських поселень в Україні О.Посунько доводить, що в Росії прийняття у підданство сербів сприймалося сучасниками як акція надання допомоги єдиновірним народам. Таке сприйняття подій було вигідне для Росії і на міжнародній арені, особливо у стосунках з Австрійським урядом, який обов'язково б висловив незадоволення з приводу втрати своїх підданих⁷.

Таким чином, на початковому етапі переселення сербів російський уряд переслідував, насамперед, зовнішньополітичні цілі: 1) охорона південних кордонів імперії; 2) створення надійного тилу для подальшої боротьби з Туреччиною за вихід до Чорного та Азовського морів.

У сербів, які втекли від турків зі своєї батьківщини до Австрії (1690 і 1737 рр.), не згасав войовничий дух боротьби проти турків і намір колись-то, як каже Цяньський, знову повернутися у "свою Сербію"⁸. Таким чином, у 1752–1753 рр. виникли два військово-землеробські поселення сербів в Україні.

Височайшим указом від 24 грудня 1751 р. Сенат разом з Військовою колегією повинен був розглянути справу відносно переселенців. І.Хорват повинен був з'явитися до київського генерал-губернатора М.Леонтьєва і там на місці сформувати 2 гусарські і 2 пандурські полки, по 20 рот у кожному. Розмістити їх планувалося у вигляді міліційного війська вздовж кордонів від фортеці Кам'янки праворуч (на захід) до польського кордону, включаючи Чорний ліс, а ліворуч – до запорожців і до кордонів турецьких і татарських⁹. Указ Сенату і Військової колегії від 29 грудня 1751 р. так окреслював територію розселення сербів у місцях за Дніпром: від гирла р. Кагарлик до р. Тури, а від її верхів'я до гирла р. Кам'янки, потім у верхів'я р. Березівки на вершину р. Омельник і по ній униз, де вона в Дніпро впадає, відступивши від польського кордону на двадцять верст¹⁰. Однак не було враховано, що зазначена територія частково вже залюднена і має певну кількість населених пунктів, що в майбутньому призвело для численних непорозумінь на пограниччі між сербськими поселенцями, поляками та запорожцями.

Жалуваною грамотою від 11 січня 1752 р. предводителю сербських переселенців дозволялося формування полків, а в одному з них І.Хорватові, який вже отримав чин генерал-майора, і його нащадкам надавалося спадкове право бути полковниками; полкові командири прирівнювалися до військових чинів російської армії, їм належала ділянка землі, річна платня; захищалися права дітей і сиріт; дозволялася вільна торгівля. Це поселення було названо Новою Сербією з центром у Миргороді. Для його захисту наказувалося розпочати будівництво фортеці Святої Єлисавети¹¹.

Друга значна група австрійських сербів прибула до Києва наприкінці 1752 р. Очолили цей рух сербські офіцери І.Шевич і Р.Прерадович. Їм було запропоновано поселитися або в Оренбурзькій губернії, або в Україні, у "порожніх місцях" біля Тору і Бахмуту¹². Такий план для сербів виявився неприйнятним. Р.Прерадович бажав отримати землі понад Дніпром, від Орелі до Кінських Вод і до р. Бахмуту (майже до самого центру Запорожжя), а І.Шевич просив північну частину Нової Сербії, незалежну від Хорвата¹³.

31 березня 1753 р. Сенат відмовився визнавати вимоги сербів, мотивуючи тим, що землі, які просив І.Шевич, уже відійшли до Нової Сербії; претензії Р.Прерадовича взагалі вважалися досить великими. Для нових сербських поселень Сенат відводив землі між річками Бахмутом і Луганню, де можна поселити 5 тис. чол. Таким чином, І.Шевичу було велено селитися від р. Лугані, а Р.Прерадовичу від р. Бахмут через вершину р. Сенжарівки до верхів'я річок Міуса і Білої, не переходячи р. Донець, усього на відстані близько 100 верст¹⁴.

Певних даних про кількість переселенців ми не маємо. В одному документі говориться, що 1760 р. в обох сербських поселеннях було 25 тис. чол. Ми не можемо не взяти до уваги того, що в т. зв. сербських поселеннях на Україні, крім сербів, проживало чимало й інших переселенців; часто місцеве українське населення записувало себе сербами, щоб здобути військові привілеї. До того ж, на Україну переселялися не лише серби з Угорщини. За підрахунками В.М.Кабузана, у Новій Сербії 1757 р. всіх іноземних переселенців було 5482 особи обох статей: з них молдаванів – 75,33 %, сербів – 11,56 %, інших націй – 13,11 %¹⁵.

У Слов'яносербії у національному відношенні серби склали більшість серед усіх іноземних поселенців. На основі рапортів І.Шевича за 1756 р. можна встановити, що в 1756 р. у його полку серби становили близько 38 %, волюхи – 23 %, угорці – 9 %, македонці – 8 %, інші – 22 %¹⁶.

Отже, між тодішніми переселенцями були й македонці, болгары, "пословачені русини", албанці, молдавани, угорці, німці¹⁷. Відомо, що й самі ініціатори переселення сербів із Угорщини в Україну (І.Хорват і І.Шевич) радо приймали у свої загони представників інших народностей. Вони чинили це не так задля оборони південних кордонів царської Росії, як сподівалися здобути високих чинів і великих маєтків. Про чисельність зазначених одиниць можна судити із записок одного тодішнього офіцера-гранічара С.Пишчевича, який згадує, що на початку заснування роти було 11 рядових, один унтер-офіцер і два каптали¹⁸.

Тож треба вважати, що спочатку на Україну переселилося не так вже й багато сербів. Адже саме тоді (1752), коли велася найінтенсивніша пропаганда за переселення сербів з Угорщини, у Відні був виданий "казнени патент" (штрафний закон), спрямований проти тих, хто вербував підданих Австрії на службу до іноземців¹⁹.

У перші роки сербам-колоністам жилося важко, їх оселили у безлюдному степу на кордоні з Туреччиною і вони страшенно бідували: їли траву, як пише один з них, варили якесь коріння, що нагадувало собою чорну й білу цибулю, жили під наметами або ж городили із пруття й гілля колиби, які накривали травою. Всюди, пише у своїх мемуарах С.Пишчевич, панували туга і жаль; і ті люди, каже він, нагадували знедолених, які опинилися у великій скруті. Плата гранічарам надходила із запізненням і нерегулярно, й витрачалася на одяг та інші військові потреби. Сербські офіцери Новосербського корпусу не отримували жалування по декілька років. Наприклад, І.Хорват за три роки по генеральському чину лише отримав 581 рубль 75 коп., капітан-лейтенант Михайло Чорба за три місяці – 65 рублів. А рядовому Пандурського полку Г.Липці із серпня 1758 р. по січень 1762 р. виплатили 10 рублів 13 коп.²⁰ У мемуарах С.Пишчевич писав, що поселенці, які жили за рахунок жалування, дуже бідували²¹. Саме тому серед сербських поселенців Нової Сербії досить поширеними були втечі назад на батьківщину, на Запорожжя²² і найчастіше до Слов'яносербії²³. Правда, зауважує С.Пишчевич, так було тільки в перші роки, а потім люди взялися за обробіток землі, почали взаємно допомагати один одному, боролися із злиднями. Особливо допомагала в цьому торгівля²⁴.

Колоністи були поселені вздовж лінії кордону й організовані на військовий лад. Їхнє поселення ділилося на полки або роти (чети). Й донині біля с. Мартоноша, що біля Новомиргорода, видніється кордонний рів, якого мешканці звать "Турецький вал". Кожна рота мала свого командира і військову управу²⁵.

У цьому міграційному русі останніми були дві групи з Чорногорії і Герцеговини, які прибули до Одеси 1804–1805 рр.²⁶ Спочатку до Одеси у 1803 р. приїхали шукати місця для поселення сердар (начальник області в Чорногорії) Мина Никшич й обервоєвода (головнокомандувач військ) Іван Тіота. Через рік Мина Никшич знову прибув до Одеси, але вже з групою в 97 осіб. Вони оселилися у районі Тирасполя²⁷. За це М.Никшич дістав у нагороду просторі землеволодіння і тисячу крб. Остання група переселенців, як зазначається в одному документі "чорногорських серба" (чорногорських сербів), що складалася з 16 родин (50 осіб), прибула до Одеси у травні 1815 р. Спочатку поселилися поряд з болгарами, а потім, за наказом 1816 р., у слов'яно-сербській колонії (поряд з поселенцями М.Никшича)²⁸.

Яка ж подальша доля сербів на Україні? За найновішими статистичними даними та етнічними картами сербів на Україні немає. Однак за переписом 1926 р. їх було зафіксовано 386 чоловік у селах і приблизно стільки ж у містах²⁹.

Як сталося, що за такий відносно короткий час (якихось 150–220 р.) зникли серби на Україні як окрема народність? По-перше, в Україну переселилася порівняно невелика кількість сербів. По-друге, їх поселили на кордонній лінії двома досить віддаленими одна від другої смугами.

Дві смуги привілейованих поселень проіснували недовго. 22 березня 1764 р. було опубліковано "План про поселення в Новоросійській губернії"³⁰. До її складу ввійшли територія Нової Сербії та Новослобідського козачого поселення. Новосербське поселення поділялося на 70 округів – 52 військових, 16 цивільних і 2 міських. 11 червня 1768 р. "План про заселення Слов'яносербії" затвердила Катерина II³¹. Згідно з ним сербські поселення та Українська лінія стали складовими частинами Катерининської провінції, що ввійшла до Новоросійської губернії: Катерининська провінція також поділялася на 140 округів – 108 військових, 32 – для поселення. Це означає, що сербські військові поселення через десять років після свого заснування злилися з давніми місцевими поселеннями. Відносно швидка асиміляція сербів в Україні пояснюється тим, що в прикордонні поселення постійно вливалися українці, а поповнення переселенцями із Сербії не було. Після реорганізації Нової Сербії, Катерина II видала таємний указ, за яким тимчасово припинялася будь-яка діяльність з набору людей слов'янського походження з Балкан. Імператриця була налякана появою самозванця Петра III в Чорногорії, де він отримав значну підтримку³².

Коли йдеться про асиміляцію сербів на Україні, то треба особливо наголосити на їхній спільній з місцевим населенням релігійній приналежності. Якщо в Угорщині серби зазнавали релігійних утисків з боку уніатів, то на Україні цього не було.

І, насамкінець, процес інтеграції сербів з українцями прискорювався спорідненістю мови. Мита Костич пише, що перше покоління переселенців ще відчувало себе сербами, а вже їхні діти "русифікувалися" (українізувалися)³³. Цей висновок, між іншим, підтверджується і в листах, де переселенці пишуть, що їхні діти вже не визнають себе сербами. Шлюби сербів-гранічар з місцевими українськими жінками сприяли остаточній асиміляції сербів в українському середовищі.

Звідси, природно, виникає питання, хто найбільше був зацікавлений в ідентифікації з місцевим українським населенням і які це були прошарки чи групи переселенців? Оскільки переселенці, як правило, були активними вояками (рядові й офіцери), котрі водночас мали і відповідні гранічарські привілеї, то, напевно, саме цей прошарок першим почав українізуватися (особливо ті частини, у яких служили українці). Разом з тим, серед гранічар-переселенців було багато неодружених, і вони засновували тут родини. Другий прошарок (якщо його можна вважати прошарком), становили люди, які займалися ремісництвом і торгівлею.

Звідси зрозуміло, чому український антрополог В.Д.Дяченко дійшов висновку, що югослави взяли участь і мали якусь частку в антропологічному (маємо на увазі фізичну антропологію) формуванні українського народу і що тепер від югославів на Україні залишилися лише назви окремих населених пунктів³⁴. У своїй монографії "Антропологічний склад українського народу" він пише, що від переселенців з Югославії лишилися такі назви як Сербі, Македонівка, Чорногорівка. В іншій своїй праці він підкреслює, що на Україні існує 23 етноніми з основою "серба" (Сербка, Сербинівка, Сербинівці, Слав'яносербський)³⁵.

Біля Одеси у кінці XIX ст. переселенці заснували с. Слов'яносербка. Недалеко від Арнаутівки (Миколаїв-

ська обл.) розташоване с. Сербулівка. На Луганщині є поселення з назвою Македонівка, а недалеко біля Жданова – Македонка. Отже, таке число етнонімів наводить на думку, що у минулому тут було багато сербів-переселенців.

Одна частина Новомиргорода (колишнього адміністративного центра Нової Сербії) п'ятдесят років тому називалася Чорногорією, а інша – Бессарабією. Частина с. Софіївка біля Новомиргорода довгий час називалася Чорногорія, а деякі родини зберегли прізвища Генич і Джурич.

Однак звернемо увагу на назви населених пунктів, але не етнонімів (що подаються за етнічними назвами), а таких, які серби перенесли із своєї батьківщини в Україну. Костич стверджує, що ці назви поселень, зокрема оборонних валів на Україні – "безсумнівний доказ", і йдуть вони ще від гранічарських родин-переселенців із Військового кордону, який проходив по річках Тиса й Муреш³⁶.

В Україні змінено чимало назв населених пунктів. Однак і ті, що полишилися на географічній карті, зберігають згадку про сербські поселення: Надлак, Мартоноша, Панчеве і Каніж (усі у Миргородському районі), Мошорине, Суботці і Петрове – на схід від Кіровограда і, нарешті, Павлиш – на південь від Кременчука та Вершаці, що розташоване недалеко від р. Тясмин (правої притоки Дніпра). Щоправда, назва Петрове могла виникнути й від українського імені.

За останніми даними, в Україні від сербів мало що залишилося, так само як від представників деяких інших народів. Збереглися, однак, етноніми і назви населених пунктів, які гранічари запозичили в себе на батьківщині.

Із сербами-переселенцями підтвердилося старе правило, за яким населення, місцеве воно чи переселене, не зникає, його етнічне самозбереження залежить від самого себе, своїх зусиль, своєї культури і здібностей.

Про подальшу долю сербських поселенців збереглися лише окремі відомості. Так, серед документів Кіровоградського обласного архіву є дані про с. Каніж, засноване сербськими поселенцями у 1752 р. У 1926 р. воно нараховувало 5670 мешканців³⁷. Каніж був десятою ротою (четою), сусіднє с. Панчеве – дев'ятою, а с. Мартоноша – восьмою. Село ділилося на десятки, а кожний десяток мав по тридцять хат³⁸. У Канежі за допомогою назв можна до деякої міри визначити й етнічну приналежність предків сьогоднішніх мешканців села. У метричних книгах за 1823–1903 рр. зустрічаються сербські прізвища – Росул, Гросул, Лоскул, Мунджан, Потуряк.

Таким чином, переселення сербів в Україну носило інтенсивний характер у середині XVIII ст., поступово сербські поселенці були повністю асимільовані місцевим населенням. Водночас переселення сербів відіграло вирішальну роль у становленні міжетнічних зв'язків між сербами та українцями. Перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення сербсько-українських зв'язків у галузі освіти, науки та релігії в XIX–XX ст.

¹ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний та віковий склад, рідна мова та письменність населення. Статистика України. Демографія. – Харків, 1928. – Серія I. – С. 13.
² Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731–1823. – Одесса, 1836. – Ч. I. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823. – Одесса, 1836. – Ч. I. Скальковский А. История Новой Сичи або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
³ Киняпина Н. Внешняя политика России первой половины XIX в. – М., 1963. – С. 342. Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). – М., 1976; Павлюченко О. Сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII ст. // УДК. – 1981. – № 2. – С. 101–108; Мительман Е. Сербські емігранти Штеричі в Росії // УДК. – 1989. – № 4. – С. 119–123.
⁴ Пірко В. Освоєння Півдня України в XVI–XVIII ст. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1996; Посушко О. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998.
⁵ Костич М.

Српска насеља у Русији – Нова Србија й Славеносрбија. Насеља и порекло становништва књ. 14. – Београд, 1923. ⁸ Попов Н. Военные поселения сербов в Австрии и России // Вестник Европы. – 1870. – июнь. – С. 595. ⁹ Посунько О. Зазнач. праця. – С. 14. ¹⁰ Црњански М. Сеобе и друга књига сеоба II (Срп. књ. задр.) – Београд, 1962. – С. 1036, 1042. ¹¹ Полное собрание законов Российской империи. – М., 1830. – Т. 13. – № 9919. ¹² Там само. – № 9921. ¹³ Там само. – № 9924. ¹⁴ Сенатский архив. – СПб., 1897. – Т. 8. – С. 681–691. ¹⁵ Там само. – Т. 9. – С. 35–36. ¹⁶ ПСЗ. – Т. 13. – № 10104. ¹⁷ Кабузан В. Зазнач. праця. – С. 88. ¹⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 1413, спр. 6, арк. 42–74 зв. ¹⁹ Наулко В. Географічне розміщення народів в УРСР. – К., 1966. – С. 4. ²⁰ Известие о нахождении Симеона Степановича Пишевича 1731–1785. – М., 1884. – С. 184. ²¹ История Югославии; В 2 т. – М., 1963. – Т. 1. – С. 266. ²² Национальна бібліотека України. Інститут рукописів. – Ф. IX, спр. 1598, арк. 11, 12, 13. ²³ Известие о нахождении... – С. 185. ²⁴ НБУ. ІР. – Ф. V, арк. 1. ²⁵ ЦДІАУ. – Ф. 1413, спр. 6, арк. 15–15 зв., 115. ²⁶ Известие о нахождении... – С. 235–239. ²⁷ Костиш М. Зазнач. праця. – С. 92. ²⁸ Скальковський А. Зазнач. праця. – С. 114. ²⁹ Там само. – С. 163–165. ³⁰ Там само. – С. 253–254. ³¹ Чирко Б. Національні меншини в Україні (20–30-і рр. XX ст.). – К., 1995. – С. 14. ³² ПСЗ. – Т. 16. – № 12099. ³³ ПСЗ. – Т. 16. – № 12180. ³⁴ Бажова А. Из югославянских земель – в Россию // Вопросы истории. – 1977. – № 2. – С. 135. ³⁵ Костиш М. Зазнач. праця. – С. 130. ³⁶ Дяченко В. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965. – С. 100–101. ³⁷ Дяченко В. Про назви населених пунктів України етнонімічного походження, питання топоніміки та ономастики. – К., 1962. – С. 161–162. ³⁸ Костиш М. Зазнач. праця. – С. 93. ³⁹ Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 691, оп. 1, арк. 2–3. ⁴⁰ Там само. – Арк. 5.

Надійшла до редколегії 26.03.04

О.Я.Гаранін, асп.

КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНА ЯК ЕЛЕМЕНТ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Розглянуто процес висвітлення проблем Козацько-Гетьманської України дослідниками Українського вільного університету як складової частини національно-державницької концепції історіографії України.

During this presentation the author describes the specificity of elucidation the problems in Ukraine during Cossacks-Hetmans period by researches from Ukrainian Free University as a part of national state conception of Ukrainian historiography.

Інтегральною складовою дослідження історії України виступають питання, пов'язані з таким історичним періодом українського народу як Козаччина та Гетьманщина. У подіях, що відбувалися на українських землях тієї доби, значна кількість учених схильна вбачати державницький елемент, що виступав своєрідним посередником державницької ідеї від часів Київської Русі до УНР, а згодом до сучасної незалежної України, тому розгляд питань, пов'язаних з цією проблематикою, завжди виступає дискусійною та актуальною темою.

На Україні за радянських часів у вчених домінувала думка, що в добу визвольної війни Б.Хмельницького справді формувалася українська державність на чолі з українським гетьманом¹, проте виникнення цього протодержавного утворення характеризувалося лише як споконвічне прагнення українського народу воз'єднатися з російським народом в одну державу, а спроба І.Мазепи відокремитися від Москви взагалі сприймалася як ренегатство.

З іншими висновками до зазначених подій підійшли представники західної української історіографії, що тривалий час перебували в еміграції. Серед них дослідники Українського вільного університету (далі – УВУ), що був розташований спочатку в Празі, а згодом у Мюнхені. Історики УВУ прагнули збагатити найкращі наукові традиції української національно-історичної думки, базуючись на новітніх досягненнях європейської і світової історичної традиції² та намагалися відстоювати національну концепцію українського державного будівництва³ за часів Козаччини та Гетьманщини саме на незалежних державницьких засадах. Прикладом такої наукової позиції можуть служити праці відомих дослідників: таких як М.Андрусак, Л.Винар, О.Вінтоняк, П.Гой, Д.Дорошенко, Т.Мацьків, О.Оглобин, Н.Полонська-Василенко⁴ та ін.

Ми не ставимо за мету всебічно розкрити державницькі концепції дослідників УВУ, проте намагасмося систематизувати певну частину праць з цього напрямку, які в цілому характеризують ставлення празько-мюнхенської школи історії України до цієї проблеми та можуть нести в собі сутність історико-наукової школи УВУ в розкритті періоду Козацько-Гетьманської України.

Починаючи дослідження зазначеної проблеми, варто з'ясувати, яким чином відбувалося перетворення козацької громади з анархічної асоціальної вольності у свідому національно-державницьку спільність в ро-

зумінні вчених університету. Як стверджує Л.Винар, на основі критичного аналізу історичних джерел та літератури, українське козацтво вийшло із різних суспільних верств і з часом перетворилося на фундамент ідеї української державності в XVII–XVIII ст.

Цей же автор пропонує наступну еволюційно-філософську періодизацію козацької доби:

- Початковий період. Козаччина виступає як побутове явище і поволі набирає мілітарного й економічного значення. Це – економічна категорія.

- Ранній козацький період (перші три чверті XVI ст.). Козаччина виступає як окрема суспільна верства. Це – соціальна категорія.

- Період розквіту козащини (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Формується козацька ідеологія. Це – політична категорія.

- Період Козацько-Гетьманської держави (XVII–XVIII ст.). Внаслідок перемоги над Польщею козащина виступає керманічем української держави, що перетворює її на державно-політичну категорію⁵.

Початок відновленої державності України після періоду Київської Русі пов'язує з козаками такий знавець історії України як Д.Дорошенко. Він стверджує, що з половини XVI ст. на Україні з'являється нова провідна верства, що приходить на зміну старій аристократії і шляхті та поступово піддається впливу польської культури і полонізується. Нею є козащина. Вона стає на чолі великої соціальної і національної революції й призводить під проводом козацького гетьмана Богдана Хмельницького до створення самостійної української козацької держави⁶. Таким чином, автор солідаризується з М.Грушевським, котрий наголошував на давній державницькій традиції українського народу, який здавна прагнув власної держави.

Відомий дослідник П.Гой у своїй докторській дисертації "Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651" стверджував, що ідея відродження Української Речі Посполитої чи Руського князівства не була несподіваною ні для тогочасного українського, ні для іноземного політичного світу. Вона проявлялася в різні часи і в різних формах політичних концепцій кращих представників українського суспільства⁷. Далі він продовжує тезу про те, що Б.Хмельницький у своїй політиці виходив із того становища, що Козацька держава – спадкоємиця Київської держави, тому хотів

об'єднати всі українські та білоруські землі в Україно-Білоруську державу⁸.

П.Гой висловлює тезу про те, що козацька Україна не мала природних меж (згідно із Зборівським договором, до козацької території, на якій утворилася Українська держава, належали воєводства Київське, Брацлавське та Чернігівське), не мала доступу до моря, і навіть головна її комунікаційна артерія, Дніпро, не був повністю в українських руках. Б.Хмельницький із соратниками, розуміючи цю тісноту, намагалися поширити державні кордони на інші землі⁹. Така характеристика поглядів українського гетьмана вимагає додаткового тлумачення.

З одного боку прагнення об'єднання українських земель в одній країні є прогресивним явищем, а з іншого – це є класичний хижий експансіонізм, спрямований за межі існуючих та законно визначених договорами кордонів, що призведе врешті-решт до збройних конфліктів із сусідніми країнами. Таким чином, автор доповіді приходиться до висновку, що українська державність розвивалася за класичними історичними законами, згідно з якими більшість сильніших державних утворень постійно намагалися поглинути слабші.

Відомий учений Т.Мацьків, відстоюючи українську державницьку ідею, у своїх дослідженнях звертається до іноземних джерел висвітлення історії України, що, на його думку, свідчать про легітимність ідеї української державності. Автор критично аналізує німецьку, англійську, французьку, шведську, голландську, австрійську та швейцарську мемуаристику. Він наголошує, що Українську козацьку державу було зазначено окремо на тогочасних європейських картах. Зокрема, закликає звернути увагу на карту французького інженера Г.Боллана, на атлас англійського картографа П.Гордона чи німецького Й.Гомана¹⁰. Отже, згідно з його поглядами, територія України – це землі повноправного суб'єкта міжнародного права.

Характеризуючи угоду 1654 р., професор УВУ О.Оглоблін зазначав, що це була подія міжнародного характеру, визнання влади війська Запорозького на Україні та відповідних прав гетьмана, як єдиного володаря держави. Дослідник наголошує, що нова держава характеризувалася суверенітетом та існувала на легітимних засадах. "Держава Руська" стала "Війська Запорожского Україною" і це було повним й остаточним визнанням української національно-визвольної революції, її справедливості, легальності й конституційності. Іншими словами – це було визнання *de jure* нової Української Козацької держави. Головною ознакою суверенності Української держави, вважає дослідник, була особа і влада гетьмана, як голови держави та її уряду. Влада гетьмана мала всенародний характер¹¹.

Таким чином, перед сучасним дослідником наукової спадщини вчених УВУ в галузі Козацько-Гетьманської України постає наступна картина. Збудована Б.Хмельницьким українська держава відродила великодержавний дух Київської Русі, втілений у нових формах Гетьманської державності на сучасний європейський зразок. Тим самим було відновлено спадкоємність української державної традиції та передано її наступним поколінням українських державних діячів.

Розглядаючи питання формування та становлення державного устрою на землях Гетьманщини за часів володарювання гетьмана Івана Мазепи, варто звернути увагу в цей момент на європейські події. Сімнадцяте століття – це період, коли в Європі, через перманентні війни та гуркіт гармат, закладалися основи абсолютизму. Н.Полонська-Василенко можливо з цього приводу характеризує Гетьманську Україну Мазепи, як типову на той час абсолютну монархію¹². Проте важко однозначно

погодитися з цим висновком, так як сам Мазепа, щоб отримати владу в Гетьманщині, мусив присягати на вірність Петру I, що не може слугувати доказом незалежного українського абсолютизму.

Т.Мацьків, якого ми вже згадували, характеризуючи Івана Мазепу, наголошує на його державницькому хисті. У нього, український гетьман – розумний політик, що чудово орієнтувався у тогочасній міжнародній політиці і вміло керував Гетьманщиною. Він вважав співіснування з Москвою на засадах Переяславської угоди, яку отримав у спадщину від своїх попередників, за реальну дійсність. І, здавалося, що в союзі з Москвою Мазепа може об'єднати Україну під своєю булавою в одну державу¹³. Отже, автор також наголошує, що основною ідеєю гетьмана Мазепи у ролі володаря українських земель була ідея української соборності та незалежності. І саме в бажанні отримати незалежність від Москви і полягає його союз із Карлом XII.

Як кожен державник-адміністратор, І.Мазепа мусив піклуватися не лише про зовнішню та внутрішню політику, але й про культурний розвиток України. Він стає справжнім фундатором Києво-Могилянської академії, яку М.Андрусак в одній із своїх робіт називає Академією Могило-Мазеповіянською Київською. Саме завдяки активності гетьмана, Могилянська Колегія стала Академією, з дозволом православним префектам, професорам та вчителям викладати не лише поетику і риторіку, але й філософію та богослов'я на слов'яно-руській, грецькій та латинській мовах¹⁴. Такий крок свідчить про можливість виховання та формування української еліти, яка з часом могла зайняти провідні управлінські посади у новоутвореній державі.

Українську державність відстоював професор історії Східної Європи в УВУ Б.Крупницький. Його праці, починаючи з Хмельниччини до ліквідації Гетьманщини, – це великий цикл з Нової історії України. Вони насичені ідеєю незалежної української держави – зазначає про його роботи інший дослідник УВУ О.Вінтоняк на сторінках журналу "Український історик"¹⁵. Б.Крупницький наголошує, що всі свої зусилля Мазепа спрямовував на розбудову Української держави, прагнучи зберегти принаймні її тогочасний статус. Зосередивши у своїх руках усю повноту влади, Мазепа очолював автономну Гетьманську державу, був головнокомандувачем, вищим суддею й адміністратором, рішення якого у вигляді "універсалів" мали силу закону. Йому підпорядковувалася Генеральна старшина¹⁶.

Цікавим моментом у діяльності гетьмана виступає його ставлення до природних ресурсів країни. Так, Б.Крупницький наводить наступний приклад: без дозволу гетьмана не могли селитися на вільних землях новоприбулі, а порушники суворо каралися. І.Мазепа стояв на тому, що лісами, озерами та луками мають користуватися усі члени товариства, якими поряд із старшиною та козаками були й вільні та залежні селяни¹⁷. Такий статус загальних угідь паралелізується із конституціями країн демократії в сучасному розумінні, і, зокрема, зі ст. 13 сучасної Української конституції¹⁸.

Таким чином, справедливо має виникнути питання щодо історії українського конституціоналізму, як легітимної основи можливості існування тогочасної державності. Якщо відмежуватися від знаних правників УВУ – Л.Окіншевича та Я.Падоха¹⁹, які серед багатьох питань займалися також проблемами державного права доби Гетьманщини, то найкраще це питання буде висвітлене тим же Б.Крупницьким у роботі – "Гетьман Пилип Орлик", яка виступає своєрідним коментарем до конституції від п'ятого квітня 1710 р.

У цій праці дослідник зазначає, що після поразки під Полтавою в 1709 р. починається доба першої української еміграції, яка виступала носієм української незалежної державницької ідеї. У XVIII ст. ця державницька ідея знайшла своє втілення в "Конституції прав і свобод Запорозького війська" – "Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis". Головним постулатом її була повна незалежність України від Польщі та Москви, причому кордони з Польщею визначалися по лінії р. Случ, як колись за Богдана Хмельницького²⁰.

Важливими були пункти, що обмежували гетьманську владу та встановлювали козацький парламент на зразок поширеної Старшинської ради, до якої мали входити як представники Запоріжжя, так і з кожного полку по одній особі. Парламент мав збиратися тричі на рік. Гарантом незалежності країни ставав Карл XII, який видав українцям асекураційний диплом та підтвердив схвалену в Бендерах Конституцію²¹. Так як шведський король зазнав поразки від московського царя, то Конституція так і залишилася хоча і прогресивним, але лише декларативним актом. Цим завершується цикл спроб побудови незалежної української держави, а сама ідея української державності замирає аж до XX ст. Проте це не заважає дослідникам розглядати цей нормативний акт як елемент української державницької ідеї.

Таким чином, автор приходять до висновку, що висвітлення зазначеного періоду Козацько-Гетьманської доби історії України у працях представників УВУ, як структурного елементу національно-державницької концепції, можна представити як наступну історичну тріаду, яка займає в часі період з 1648 по 1710 рр, тобто близько 60 років. Розпочалася доба державницького ренесансу з часів визвольної боротьби Богдана Хмельницького; набула свого поширення за часів гетьмана Івана Мазепи; закінчилася проголошенням Конституції Пилипа Орлика.

Саме постаті цих політичних діячів в історії нашої країни викликають і викликали найбільше зацікавлення у науковців, політиків і журналістів та знайшли достатнє висвітлення в українській історіографії. Проте, на жаль,

поки відсутнє монографічне дослідження, яке розглядало б Козацько-Гетьманську Україну через призму національно-державницької концепції серед дослідників УВУ. Саме такий стан спонукав нас підняти цю проблему на науковій конференції 26 листопада 2003 р. в м. Києві, присвяченій темі "Україна і світ: історія, сьогодення, майбутнє" та включити сегменти доповіді автора до власного дисертаційного дослідження.

¹ Історія Української ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 3. – С. 78. ² Зіллянов В. Історія Українського вільного університету в Празі про історію України // Від наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. – К., Львів, Пряшев, Мюнхен, Париж, Нью-Йорк, Торонто, Сідней, 1992. – С. 220. ³ Балюк В. Науковці Українського вільного університету в Мюнхені про козацьку державу часів Богдана Хмельницького // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, Львів, 1993. – Т. 16. – С. 45. ⁴ Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. – К., 1991; *Винар Л.* Огляд історичної літератури про початки української козащини // Український історик. – 1965. – № 3–4. – С. 17–38; *Винтоняк О.* Анатема на гетьмана Мазепу // Український історик. – 1990. – № 1–4. – С. 64–70; *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651. – Мюнхен, Львів, 1996; *Дорошенко Д.* Що таке історія Східної Європи? // Український історик. – 1982–1983. – № 3–4; № 1. – С. 106–118; *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа – Князь Священної Римської Імперії // Український історик. – 1966. – № 3–4. – С. 33–40; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і Москва // Український історик. – 1990. – № 1–4. – С. 45–54; *Полонська-Василенко Н.* До історії Гетьманської України XVI–XX вв. // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1974. – Т. 8. – С. 121–139. ⁵ Омельченко В. Четверта конференція українських істориків Української Вільної Академії Наук // Український історик. – 1965. – № 3–4. – С. 76. ⁶ *Дорошенко Д.* Що таке історія Східної Європи? // Український історик. – 1982–1983. – № 3–4; № 1. – С. 108. ⁷ *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651. – Мюнхен, Львів, 1996. – С. 55. ⁸ Там само. – С. 56. ⁹ Там само. – С. 55. ¹⁰ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – К., Полтава, 1995. – С. 10. ¹¹ *Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Український історик. – 1965. – № 3–4. – С. 11. ¹² *Полонська-Василенко Н.* До історії Гетьманської України XVII–XX вв. // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1974. – Т. 8. – С. 132. ¹³ *Мацьків Т.* Студія про мазепинців // Український історик. – 1983. – № 2–4. – С. 169. ¹⁴ *Андрусак М.* Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. – К., 1991. – С. 23. ¹⁵ *Винтоняк О.* Борис Дмитрович Крупницький (1894–1956) // Український історик. – 1987. – № 1–4. – С. 117. ¹⁶ *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 66–67. ¹⁷ Там само. – С. 71. ¹⁸ Конституція України. – К., 1996. ¹⁹ *Подох Я.* Лев Ойнішевич – видатний історик державного права України – Гетьманщини XVII–XVIII століть // Український історик. – 1982–1983. – № 3–4; 1. – С. 92–105. ²⁰ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик. – К., 1991. – С. 21. ²¹ Там само. – С. 21.

Надійшла до редколегії 30.03.04

Г.Ю.Голубєва, асп.

МІСЦЕ ЖІНКИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ ПОГЛЯДАХ КСЕНОФОНТА

Розглянуто проблему місця жінки у суспільно-політичних та педагогічних поглядах Ксенофонта. На його думку, жінка має рівну природу з чоловіком, а тому може виконувати не менш важливі функції, але для цього їй необхідні правильне виховання та гарна освіта. Ксенофонт був реалістом і розумів, що в тогочасному світі жінка зможе знайти застосування своїм знанням та здібностям лише всередині сім'ї, що, однак, може стати першим кроком у досягненні нею гідного місця у суспільстві.

The article looks into the problem of the attitude of Xenophon to women as far as their political and social status in ancient society is concerned, as well as the question of women's tutorage and education. Xenophon seemed to state the equal nature of women and men and thus need the is to perform equal significant social functions which claimed an adequate and correct education. Being a realist Xenophon believed that in his world women could apply their knowledge and abilities only within their families and this should be the first step in reaching somewhat better and worthy place in society.

Проблема "ролі жінки у соціумі" в останні десятиліття привертає до себе увагу багатьох учених, що представляють різні галузі науки. Не залишилися осторонь й історики, зокрема антикознавці. Кількість публікацій, присвячених проблемі "жінка у стародавньому світі", за останні 30–40 років значно зросла. У них розглядається не лише становище жінки у стародавньому суспільстві (зокрема у суспільстві Стародавньої Греції), а й погляд на місце жінки в суспільстві представників тогочасної суспільної та політичної думки¹. На жаль, серед цих праць майже немає спеціальних досліджень поглядів Ксенофонта на цю проблему, незважаючи на те, що його діалог "Домострой" здавна використовувався як одне з джерел з історії давньогрецької сім'ї². Можна

назвати лише дві монографії, опубліковані останнім часом, які торкаються цього питання – це роботи Сари Помрой, яка розглядає "Домострой"³, та Мори Бучан стосовно жінок у політичній теорії Платона⁴, де також ідеться про цей діалог. Вирішення цієї проблеми є актуальним завданням для історичної науки.

Давньогрецьке суспільство було світом чоловіків⁵, так само як і інші суспільства стародавнього світу та середніх віків. В Елладі жінка не вважалася повноправним членом суспільства, усе своє життя вона залежала від чоловіків: дівчина – від батька або опікуна, заміжня жінка – від чоловіка, а після його смерті – від сина чи найближчого родича чоловічої статі⁶. Основним призначенням жінки завжди було продовження роду, причому навіть

© Г.Ю.Голубєва, 2005

виховання власних синів їй не довіряли: після семи років хлопчика забирали від матері і надалі він перебував виключно у чоловічому товаристві⁸ – адже він мав стати справжнім чоловіком⁹. Дівчаток виховували матері, які навчали їх вести домашнє господарство та основним правилам поведінки, серед яких головним були покора чоловікові, скромність та терплячість (Xen. Oecon. 7, 5–6)¹⁰. Що ж до участі жінок у суспільному житті, то така ідея могла виникнути лише як сюжет комедії (славетна "Лісистрата" або "Жінки в народних зборах" Аристофана), настільки це була неймовірна та навіть смішна думка, яка мала просто послужити антитезою до невмілого (в останні роки Пелопоннеської війни та після неї) чоловічого керівництва афінським полісом.

Оскільки жінок не вважали спроможними на самостійні вчинки, то вони не могли відповідати за власне життя, і тому закономірно, що підкорення жінки чоловіку вважалось нормальним та таким, що відповідає світовому порядку, за яким слабкий має коритися сильнішому і не протестувати проти своєї підлеглості. Жінки, власне, і не протестували. Існували, звичайно, поодинокі приклади жінок-поетес, жінок-філософів¹¹, але це були лише винятки із загального правила.

Безумовним винятком було становище спартанок¹², та воно вже в античні часи вважалось аномальним (Aristot. Pol. 1270 a 11–15) і лише підтверджувало загальне правило. Ксенофонт у "Лакедемонській політії" порівнює становище жінки в більшості грецьких полісів зі становищем рабині (Xen. Lac. polit. 1, 4), зазначаючи, що єдиною метою батьків при вихованні дівчини було привчити її до скромності в їжі, а все, що від неї вимагали – це сидіти дома і пряди (Xen. Lac. polit. 1, 3).

У цьому уривку Ксенофонт висловлює незадоволення рівнем виховання й освіти жінок та вимог, які перед ними ставить суспільство. Такі тенденції у суспільній думці починають з'являтися вже в останні десятиліття V ст. до Р. Х. Зокрема, Евріпід у своїх трагедіях уже по-іншому дивиться на становище жінки у сім'ї та суспільстві. Відчувається незгода автора з усталеним віками традиційним уявленням, що жінка завжди гірша за чоловіка, що вона не може зрівнятися з ним у вирішенні питань, які вимагають наявності інтелекту, не може становити цінності для суспільства та, навіть, для власної сім'ї. Змальовуючи долю своїх героїнь Алкести та Іфігенії, він підкреслює їхнє благородство порівняно з егоїзмом чоловіків, від яких вони залежать і заради яких добровільно йдуть на смерть. Характерною для Евріпіда є думка, що дружина може стати справжнім другом чоловікові, бути для нього цінною не лише як мати його синів. Зокрема, один з епітетів, яким Евріпід характеризує ідеальну дружину Алкесту, є *fielth* (Euripid. Alc. 917), що можна перекласти не лише як "дорога", "мила", "кохана", а також як "подруга", "та, якою дорожать"¹³. Відомими стали також слова провідниці хору з "Медеї" (Euripid. Med. 1081–1089), що жінки теж замислюються над складними проблемами, хоча ті й вважаються недоступними для їхнього розуму.

Незадоволення місцем жінки у суспільстві та рівнем її виховання висловлювали також інші тогочасні мислителі. Молодший сучасник Евріпіда Платон чесноти своїх сучасниць характеризував таким чином: "Природа жінок у нас за чеснотами набагато гірша від чоловічої" (Plat. Leg. 781b 2–3). Додамо, що у процитованому раніше уривку (Plat. Resp. 395d 5–396a 4) Платон ставить жінок поряд з рабами, негідними (*aAndraj kakouj*) та одержимими (*tainote/pouj*) чоловіками, наслідування яких не веде до добродетності.

На думку Платона, вихованням жінок ніхто не займається і від них більше шкоди для полісу, аніж корис-

ті (Plat. Leg. 814a 8-b 7). Вихід, який пропонує філософ – долучити жінок (громадянок ідеального полісу) до чоловічих занять (навіть до управління полісом та військової справи). Звичайно, це мало стосуватися лише тих жінок, які мають певні природні здібності (так само, як і далеко не всі чоловіки матимуть доступ до сфер управління та війська, а лише придатні до цього).

Здається, що у такий спосіб Платон визнає рівність жінок та чоловіків, їхню здатність бути однаково корисними полісу. Тим більше, що за словами філософа, "однакові природні якості зустрічаються у живих істот обох статей, і за своєю природою брати участь в усіх справах може як жінка, так і чоловік" (Plat. Resp. 455d 8-e 1). Але якщо придивитися, то ми побачимо, що жінки-стражі в ідеальному платонівському полісі повністю втрачають властиві жінкам якості: чоловіки для них відібрані з еґеністичних міркувань, їхній шлюб триває лише впродовж періоду, коли жінки й чоловіки здатні давати полісові найкраще потомство, вони навіть позбавлені права знати власних дітей та їхню долю. Що ж до суспільних обов'язків жінки, то тут вона фактично перетворюється на чоловіка (хоча й відрізняється від нього, на думку Платона, тим, що будь-яку справу чоловік зробить краще за жінку ("Може тобі відома яка-небудь з людських справ, у якій би чоловічий рід не перевершував би в усьому жіночий?" (Plat. Resp. 455c 4–6)).

Таким чином, філософ не бачить жодної позитивної жіночої якості (окрім народження дітей, звичайно), яку варто було б зберегти у громадянок ідеального суспільства. Правильне виховання має повністю позбавити жінку всіх її недоліків (власне, усього жіночого) і наділити її лише чеснотами (але чоловічими чеснотами). Лише у такому випадку жінка стане справжньою громадянкою, цінною для полісу та рівною чоловікові. Як цілком вірно зазначає Мора Бучан, Платон турбувався, насамперед, про єдність поліса, а тому вимагав усунути все, що може відволікати правителів поліса від їхньої роботи, перш за все, жінок та сім'ю¹⁴. Подібним чином справи склалися, зокрема, у Спарті, причиною чого був сам характер "Лікургового космосу", який вимагав обмеження особистих прихильностей громадян¹⁵.

Учитель Платона, Сократ, не так низько оцінював жіночі здібності. З тих небагатьох фактів, що нам відомі про ставлення Сократа до жінок, цікавим є те, що серед його слухачів були й жінки (Plat. Symp. 215d 5; Xen. Mem. III 11, 18), до того ж, у згаданому уривку Ксенофонта Сократ сам запрошує гетеру Феодоту до числа своїх слухачів, довівши їй попередньо переваги від уміння правильно спілкуватися з людьми, чому й обіцяє її навчити.

Набагато вище від свого учня Сократ оцінює роль жінки у сім'ї. Так, у діалозі, присвяченому дружині Сократа, Ксантіппі, він, розмовляючи з їхнім сином Лампроклом про його ставлення до матері, зазначає, як багато робить жінка для дитини, яка, навіть, ще не народилася, згадує про постійну турботу матері про своїх дітей і про її значення у житті дитини (Xen. Mem. II 2, 5). Сократ високо оцінює те, що робить Ксантіппа для сім'ї, не дорікає їй жодним словом, незважаючи на те, що ім'я Ксантіппи стало символом поганої дружини та сварливої жінки (Xen. Symp. 2, 10; Diog. Laert. II 36–37).

Сократ також вважав, що виховання жінок та їхня освіта знаходяться на дуже низькому рівні. На його думку, "набагато дивнішим буде, якщо вона [дружина] щонебудь з того, що треба, скаже або зробить з розумінням, аніж якщо вона помилиться" (Xen. Oec. 3, 13). І звинувачувати у цьому слід, насамперед, її чоловіка (Xen. Oec. 3, 11), адже до шлюбу жінка вступає юною дівчиною, не маючи ані досвіду, ані знань (Xen. Oec. 3, 13). На жаль, більшість чоловіків ставляться до своїх

дружин так само, як Критобул, один із співрозмовників Сократа у діалозі Ксенофонта "Домострой":

"– Усе ж таки, – сказав [Сократ], – Критобуле, ...чи є хтось інший, кому б ти доручав більше важливих справ, аніж дружині?"

– Нікому, – відповів той.

– А чи є хтось, з ким ти розмовляєш менше, аніж з дружиною?"

– Якщо й є, то [таких] небагато" (Хеп. Оес. 3, 12).

Саме тому Сократ і радив своїм друзям: "якщо хтось зпоміж вас має дружину, сміливо навчайте її тому, що бажаєте, аби вона вміла використовувати" (Хеп. Сурр. 2, 9). Адже, на його думку "...жіноча природа нітрохи не гірша від чоловічої, їй лише бракує знань та сили" (Хеп. Сурр. 2, 9). Більше того, з цього самого твору Ксенофонта видно, що Сократ вважав жінок здатними зрівнятися з чоловіками у мужності (*andreia*) (Хеп. Сурр. 2, 12).

Очевидно, саме звідси бере початок ідея Платона про рівну участь чоловіків та жінок в управлінні полісом та військових справах (хоча, варто повторити, Сократ набагато вище оцінював людські якості жінок та їхні природні здібності). Це позначилося і на інших учнях Сократа. Один з них, Аристипп, дав своїй дочці Ареті чудову освіту (Diog. Laert. II 72). Вона продовжила справу батька, належала до філософської школи кіреніків і дала філософську освіту своєму синові, який отримав ім'я "учень матері" (Diog. Laert. II 83–86).

Ксенофонт, один з ідеологів періоду кризи античного полісу, також належав до числа послідовників Сократа. У суспільно-політичній програмі, розробці якої присвячені його твори, Ксенофонт розглядав проблему місця жінки у суспільстві та проблему правильного виховання жінок. Основним джерелом при розгляді цього питання є вже згадуваний "Домострой", хоча деякі свідчення містяться також у "Симпосіоні", "Лакедемонській політиці", "Спогадках про Сократа", "Кіропедії" та "Анабасисі".

Для розуміння того, як Ксенофонт бачив місце жінки в суспільстві, характерно вже те, що саме він передає думки Сократа щодо рівноцінності жіночої та чоловічої природи (причому без жодних застережень, як у Платона), про необхідність відповідної освіти для жінок, що мають отримати не лише ті знання, які їм знадобляться для ведення господарства, але взагалі мають навчатися всьому гарному (Хеп. Сурр. 2, 9). Фактично, тут йде мова про калокагатію. Ксенофонт вважає, що жінкам не менше за чоловіків властива *arethē*¹⁶ (Хеп. Оес. 7, 43; 10, 1; Сур. V 1, 5), і що вони так само, як чоловіки, мають прагнути до калокагатії, це цілком їм під силу (Хеп. Оес. 7, 43; Сур. V 1, 18).

Зауважимо, що Ксенофонт робить учителя дійовою особою своїх діалогів, зокрема, аби надати більшої ваги власним думкам, так само, як інші послідовники Сократа. Як уже згадувалося, на думку Сократа (а отже й Ксенофонта), освітою жінки мають займатися, перш за все, її батьки, а після її заміжжя – чоловік (Хеп. Оес. 3, 10–11). Якщо жінка не приносить користі суспільству та власній родині, то винний у цьому, у першу чергу, її чоловік (Хеп. Оес. 3, 10–11). Жінка, що отримала відповідне виховання та гарну освіту, може принести користі не менше від чоловіка, до її порад варто дослухатися. Так, Сократ радить Критобулові поговорити з Аспасією щодо правильного жіночого виховання (тобто виховання у жінки калокагатії), яка знається на цій справі краще від нього (Хеп. Оес. 3, 14).

Чоловік і жінка від природи, на думку Ксенофонта, мають схильність до різних видів діяльності і, відповідно, якихось здібностей більше у жінки, якихось – у чоловіка, а якихось – порівну. (Хеп. Оес. 7, 22–27). Саме тому вони не можуть існувати без допомоги один одно-

го, а отже, є однаково цінними членами суспільства, для нормального функціонування якого вони мають співпрацювати (Хеп. Оес. 7, 28–30, 38–40). Отже, коли Ксенофонт стверджує, що чоловік і дружина однаково корисні для власного домогосподарства, фактично, він має на увазі, що вони приносять однаково користь суспільству (Хеп. Оес. 3, 15).

Ксенофонт порівнює сім'ю з полісом, домашнє господарство – з полісним устроєм (Хеп. Оес. 8, 14). Так, кожен член сім'ї може вимагати від іншого (і дружина від чоловіка) звіту відносно його діяльності на користь сім'ї, навіть може призначати покарання (Хеп. Оес. 11, 25). Дружина, що зберігає лад у господарстві та сім'ї, порівнюється Ксенофонтом із охоронцями законів у полісі (Хеп. Оес. 9, 15).

Окрім цього, можна додати, що, так само, як Евріпід, Ксенофонт вважає, що дружина може стати для чоловіка справжнім товаришем, не втрачаючи його поваги та любові протягом усього подружнього життя (Хеп. Оес. 7, 42).

Цікаво також, що на думку Ксенофонта, майно у родині є спільною власністю чоловіка та дружини. Не варто ділити його з огляду на те, кому воно належало до шлюбу, потрібно разом дбати про його примноження (Хеп. Оес. 7, 13; 9, 16) (порівняємо з словами Плутарха у "Повчанні дружинам" (20), де він також каже про спільність майна у сім'ї, але, на відміну від Ксенофонта, підкреслює, що все майно після одруження належить чоловікові, навіть якщо більша його частина – це посаг дружини). Таким чином, тут Ксенофонт навіть виступає захисником майнових прав жінки.

Ми бачимо, що Ксенофонт розглядає необхідність виховання та освіти жінки, посиляючись на користь, яку матимуть від цього сім'я та господарство, але фактично ним розглядається користь для суспільства взагалі, особливо з огляду на ідею побудови досконалого суспільства, яку Ксенофонт намагався втілити протягом усього свого життя¹⁷. Можна сказати, що погляди Ксенофонта на становище жінки у суспільстві та сім'ї не були революційними, однак відрізнялися від загальноприйнятих. На його думку, жінка має рівну природу з чоловіком, а тому може виконувати не менш важливі функції, але для цього їй необхідні правильне виховання та гарна освіта, турбота про що покладається, перш за все, на її чоловіка. Ксенофонт був реалістом і розумів, що в тогочасному світі жінка зможе знайти застосування своїм знанням та здібностям лише всередині сім'ї, що, однак, може стати першим кроком у досягненні нею гідного місця у суспільстві.

¹ З величезної кількості досліджень назвемо лише роботи останніх років: *Blundell S. Women in Ancient Greece*. – Cambridge, 1995; *Brulé P. Women of Ancient Greece*. – Edinburgh, 2003; *Dillon M. Girls and Women in Classical Greek Religion*. – London, N.-Y., 2002; *Fantham E. et al. Women in the Classical World*. – N.-Y., 1995; *Lefkowitz M.R., Fant M.B. Women's Life in Greece and Rome*. – Baltimore, 1992; *Lewis S. The Athenian Woman: An Iconographic Handbook*. – London, N.-Y., 2002; *McAuslan I., Walcot P. Women in Antiquity*. – Oxford, 1996; *Patterson C.B. The Family in Greek History*. – Cambridge, 1998; *Pomeroy S.B. Families in Classical and Hellenistic Greece: Representations and Realities*. – N.-Y., 1997; *Pandora: Women in Classical Greece / Ed. Reeder E.D.* – Princeton, 1995; *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations / Ed. S.R. Joshel, S. Mumaghan*. – London, N.-Y., 1998; *Women in Antiquity: new assessments / Ed. R. Hawley, B. Levick*. – London, 1995; *Женщина в античном мире: Сб. ст.* – М., 1995; *Астарта. Культурологические исследования из истории древнего мира и средних веков: проблемы женственности / Под ред. М.Ф. Альбедиль и А.В. Цыба*. – СПб., 1999. – Вып. 1.

² *Bouvier des S. Women in Greek Tragedy. An Anthropological Approach*. – Oxford, 1991; *Buchan M. Women in Plato's Political Theory*. – London, N.-Y., 1999; *Foley H.P. The Conception of Women in Athenian Drama // Reflections of Women in Antiquity / Ed. H.P. Foley*. – N.-Y., 1981. – 127–168; *Images of Women in Antiquity / Ed. A. Cameron, A. Kuhrt*. – London, 1983; *Karydas H.P. Eurykleia and Her Successors: Female Figures of Authority in Greek Poetics*. – Lanham, 1998; *King H. Medical Texts as a Source for Women's History // The Greek World / Ed. A. Powell*. – London, 1995. – P. 199–218; *Le Corsu F. Plutarque et les femmes dans les Vies parallèles*. – Paris, 1981; *Lloyd-Jones H. Females of the Species: Semonides on Women*. – London, 1975; *Saxonhouse A.W. Women in the*

Women. – London, 1975; Saxonhouse A.W. Women in the History of Political Thought: Ancient Greece to Machiavelli. – Michigan, 1985; Sommerstein A. The Naming of Women in Greek and Roman Comedy // Quaderni di storia. – 1980. – № 11. – P. 393–418; Taaffe L.K. Women and Aristophanes. – London, N.Y., 1993; Walcot P. Plutarch on Women // Symbolae Osloenses. – № 74. – 1999. – P. 163–183. ³ Андреев Ю.В. Спартанская гинеократия // Женщина в античном мире... – С. 50. ⁴ Pomeroy S.B. Xenophon, Oeconomicus: A Social and Historical Commentary. – Oxford, 1994. ⁵ Buchan M. Ibid. ⁶ За висловом Анрі-Іренея Марру, "грецький поліс – клуб чоловіків" (див.: Marrou H.-J. Histoire de l'éducation dans l'Antiquité: 2 tomes. – Paris, 1982. – Т. I. – P. 64). ⁷ Arkins B. Sexuality in Fifth-Century Athens // Classics Ireland. – 1994. – Vol. 1. – P. 6–7. ⁸ Marrou H.-J. Ibid. – P. 61. ⁹ Платон у "Державі" (Resp. 395 d5-7) від імені Сократа каже: "[В ідеальному полісі] ми не допустимо, аби ті, про кого ми турбуємося і хто має стати доброчесними, уподібнювалися б жінці, будучи чоловіками". ¹⁰ З приводу жіночого ідеалу у стародавній Греції цікава стаття Н.А.Кривошти, див.: Кривошта Н.А. Демографические и психологические аспекты некоторых женских образов в греческой лирике и драматургии VII–V вв. до н.э. // Женщина в античном мире... – С. 63–74. У цій статті, зокрема, автор наводить приклади ідеальних

жіночих образів (жінка-бджола з "Поєми про жінок" Семоніда Аморгського та Алкеста в Евріпіда), для яких характерні такі риси, як надзвичайна відданість чоловіку, скромність, замкненість, життя виключно заради чоловіка, дітей та добробуту в домі. ¹¹ Finnegan R. The Professional Careers: Women Pioneers and the Male Image Seduction // Classics Ireland – 1995. – Vol. 2. – P. 67–81; Snyder J.M. The Woman and the Lyre. – Carbondale; Edwardsville, 1989. ¹² Cartledge P. Spartan Wives: Liberation or Licence? // Classical quarterly. – № 75. – 1975. – 84–109; Pomeroy S.B. Spartan Women. – Oxford, 2002; Андреев Ю.В. Зазнач. праця. – С. 44–62. ¹³ Кривошта Н.А. Зазнач. праця. – С. 72. ¹⁴ Saxonhouse A.W. Book Review: Buchan M. Women in Plato's Political Theory // Hypatia – 2002. – Vol. 17. – № 4. – P. 236. ¹⁵ Андреев Ю.В. Зазнач. праця. – С. 62. ¹⁶ У Ксенофонта цей термін переважно позначає "благородство", "найвищі, високі чесноти", "моральну досконалість". ¹⁷ Детальніше див.: Голубева Г.Ю. Ксенофонт: в пошуках ідеального правителя // 36 наук. праць міжнар. наук.-прак. конф. "Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва". – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 153–156.

Надійшла до редакції 02.04.04

Н.І.Ідріс, асп.

"УКРАЇНІЗАЦІЯ" В МІСТАХ ПІВДНЯ УСРР У 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано досвід національно-культурного будівництва у містах південних регіонів України (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) у межах політики "українізації". Така історична реконструкція дає змогу поглянути під іншим кутом зору на національну політику сьогодні, оцінити досягнення та прорахунки минулого, окреслити нові шляхи вирішення проблеми.

The article analyses within the boundaries of the policy of "ukrainization" the experience of national and cultural construction in the cities of south regions of Ukraine (20ths – 30ies of XX century). Such historical reconstruction gives a possibility to consider from the other point of view the national policy of today, to estimate achievements and defeats of the past and to find new ways of resolving problems.

У часи становлення державної формації відбувається чимало дискусій щодо питань розвитку національної культури взагалі і мови зокрема. Відсутність достатньо професійного аналізу досвіду минулого, і, як наслідок, часто дилетантське проведення мовної політики сьогодні не дає ефективних результатів, а заходи її не прийнятні для населення неоднорідних у національно-мовному плані регіонів України (зокрема, південного).

Історичний аналіз національно-культурного будівництва в містах півдня УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. дає можливість оцінити досягнення і прорахунки в політиці державного регулювання мовної ситуації щодо окремих регіонів України, окреслити нові шляхи вирішення проблеми.

Щодо аналізу останніх досліджень із зазначеної теми, слід зазначити, що національна проблематика завжди була найменш захищена від ідеологічних догм тоталітарної доби та політичної кон'юнктури сучасності. Утім, слід наголосити, що найбільший інтерес у межах теми становлять такі роботи: "Міста України в роки НЕПу" В.В.Підгаєцького (Дніпропетровськ, 1994), В.Демченко "Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України" (Херсон, 2001) та "Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття" Богдана Кравченка, що була вперше опублікована англійською мовою у 1985 р. і представлена українській громадськості без змін. Важливі аспекти "українізації" міст півдня УСРР підіймають у своїх дисертаціях О.В.Черкаський ("Національно-культурне будівництво на півдні України у 20-і роки"), О.В.Дизанова ("Развитие национальных культур в Украине в 20-е годы (на материалах южного региона)", Д.М.Гринь ("Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930-і рр.)"). І хоча у межах нашої статті повний огляд літератури з проблеми не є можливим, слід відмітити також таких дослідників, як П.Соболь "Українофобія на терені шкільництва" (Рідна школа, 1996, № 9), О.В.Гонтар "Деякі питання міжнародних відносин на Україні в 20-і роки" (УІЖ, 1991,

№ 7), К.Малій "Українізація освіти у 20-і роки" (Рідна школа, 1996, № 11).

Об'єктом історичного дослідження виступає мовна ситуація:

- як ширше поняття, що включає мовну політику;
- як явище, що впливає на мовну політику і зазнає з її боку зворотного впливу.

Аналіз мовної ситуації у межах зазначеної теми зумовлений такими чинниками як:

- хронологічні межі (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.);
- історичні передумови (на користь мови державної метрополії);
- офіційна політика ("українізація");
- регіональні особливості (південні регіони УСРР – райони сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської обл.);
- соціально-демографічний чинник (диференціація за професією, аналіз етнічних потоків за мовно-соціальними особливостями тощо);
- опозиція "село-місто" (що зумовлює низку проблем етнопсихологічного характеру);
- синхронічна проекція минулого в сьогодення.

Таким чином, метою нашого дослідження є: критичний аналіз досвіду національно-культурного будівництва на півдні України у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст., висвітлення основних тенденцій "українізації" міст південного регіону, отримання історичного уроку, вироблення практичних рекомендацій.

Відповідно до мети ми можемо визначити наступні завдання:

- розглянути особливості "українізації" міст півдня України у 20-і рр.;
- проаналізувати досвід минулого, показати специфічні особливості "українізації" на півдні України;
- узагальнити досвід національно-культурного будівництва в містах регіону і зробити практичні висновки.

Вирішення цих завдань надасть можливість найбільш повно представити процес національно-культурного відродження міст південного регіону, врахувати як його негативний, так і позитивний досвід.

Перед тим, як розглядати особливості національно-культурного будівництва в містах південного регіону УСРР, слід здійснити загальний екскурс у питання.

Так, проведення політики коренізації в Україні в цілому мало низку своїх особливостей. Унаслідок трагічної історії України, коли вона тривалий час не мала власної державності і знаходилася під політичним, економічним і культурним гнобленням сусідніх держав, українські міста майже втратили ознаку етнічної приналежності до корінної нації. На початок ХХ ст. в них мешкала значна кількість представників інших національностей, переважно росіян та євреїв. До того ж, чим більшим було місто, тим менше в ньому мешкало українців. Тільки в невеликих, до 10 тис. мешканців, міста українці склали більшість; у великих містах їхній відсоток був значно меншим¹. Зрусифіковані міста були bastionами російської політичної еліти в Україні.

Набагато складнішою була і є нині мовна ситуація в полілінгвальних регіонах, наприклад, на півдні України. Важливою рисою цих регіонів є те, що від самого початку їхнє населення формувалося як багатонаціональне. У зазначений час тут проживало більше 50 національностей. Так, Одеська губернія була створена з частин Херсонської, Таврійської та Подільської губерній і до 1923 р., мала 9 повітів, які у 1923 р. з проведенням нового адміністративного поділу були перетворені на 6 округів. У такому вигляді Одеська губернія проіснувала близько двох років і наприкінці 1924 р. з частин Балтського та Одеського округів та частини Тульчинської округи Подільської губернії була створена Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка з центром у м. Балт. Таким чином, на середину 20-х рр. Одеська губернія мала у своєму складі 5 округів, у межах яких і дається опис національного складу населення далі².

З метою найбільш вірної орієнтації під час визначення чисельності та національного складу міського населення розглянемо поняття "міське поселення".

За постановою ВУЦВК і СНК УСРР, прийнятою в 1924 р. (24 квітня), обов'язковою умовою для віднесення населеного пункту до розряду міст була наявність у ньому не менше 10 тис. мешканців, а до розряду селищ міського типу – не менше 3 тис. мешканців. Державна статистика прагнула до того, щоб під час перепису були найбільш точно представлені міські поселення, що є такими за своїм характером, тому до списку міських селищ, що підлягають перепису, були включені всі офіційно визнані міста і поселення. Крім того, населені пункти, що поєднують такі ознаки:

- за характером поселення – фабрично-заводські селища, станційні, дачні містечка, торговельно-промислові села;

- за заняттям населення – не менш половини самодіяльного населення, зайнятого (за основним заняттям) не в сільському господарстві;

- за кількістю населення – для фабрично-заводських, станційних, дачних поселень і містечок не менше 500 осіб, для торговельно-промислових сіл – не менше 2000 осіб³.

Складені ЦСУ України списки міських поселень, що підлягають перепису, були затверджені ЦСУ СРСР.

Законодавче визнання за поселеннями статусу міського не завжди відповідало дійсному стану речей. До числа міських поселень, головним чином за списком ЦСУ, була включена велика кількість (близько 50) таких населених пунктів, де більшість самодіяльного населення була зайнята в сільському господарстві, а тому вони по суті не були міськими. Частина з них, так і не набувши у подальшому статусу міста, була виключена з числа міських поселень. Наприклад, Янівка Одеської обл., Хорли Миколаївської обл. тощо.

Кількість міського населення південного регіону України за переписом 1926 р. з урахуванням сучасних обласних кордонів та його удільної ваги щодо усього населення можна представити у вигляді таблиці⁴:

Область	1926 рік	
	міське населення (тис. чол.)	до всього населення, %
Одеська	526,4	31,8
Миколаївська	131,6	18,4
Херсонська	99,7	14,6

Очевидно, що питома вага міського населення серед визначених регіонів найвищою була в Одеській обл. (31,8 %) завдяки наявності найбільшого міського центру – Одеси. Так, ще за переписом 1897 р. 1/3 міського населення України проживала в чотирьох найбільших містах України – Києві, Харкові, Дніпропетровську та в місті південного регіону – в Одесі.

Проаналізуємо національний склад міст півдня УСРР. Так, в Одеській губернії було п'ять міст – окружних центрів: Одеса, Миколаїв, Первомайськ, Єлисаветград, Херсон. Найбільш значними за кількістю національностей були українці, росіяни та євреї. Українське населення переважало у Херсоні (40,5 %), російське – у Миколаєві (50,9 %) й Одесі (44,8 %), єврейське – у Єлисаветграді (41,2 %) та Первомайську (34,6 %). Національний склад міст губернії мав такий вигляд (на 1 березня 1925 р., у %):⁵

місто	заг. кіль-ть	українці	росіяни	німці	євреї	греки	поляки	інші
Одеса	427831	2,9	44,8	1,4	44,4	0,8	3,1	2,6
Миколаїв	108820	15,3	50,9	0,9	28,5		2,2	2,2
Єлисаветград	77129	21,9	33,7	0,5	41,2		1,2	1,5
Херсон	74483	40,5	18,9	0,3	37,1	0,4	0,9	1,8
Первомайськ	25761	30,9	29,4	0,4	34,6		1,1	3,6

У регіоні активно відбувалися процеси асиміляції, що пояснюється русифікаторською політикою спочатку царського уряду, а пізніше – радянської влади. Для більшості міського населення розмовною мовою була російська. Саме тому архівні матеріали свідчать, що "в таких окружних городах, как Екатеринослав, Одесса... – массовая работа ведется одновременно на русском и украинском языках"⁶.

Строкатість національного складу населення міст півдня УСРР зумовила певні особливості здійснення політики "українізації". Наприклад, серед особливостей Одеської округи ми можемо назвати: багатонаціональний склад населення, нерівномірність розподілу українців у місті (6,5 %) та на селі (70 %), концентрація в містах двох основних національностей – росіян (45 %) та євреїв (41 %), складні асиміляційні процеси тощо.

Усе це вимагало від державних та партійних органів особливої уваги при проведенні політики "українізації" в містах південного регіону. На першому етапі передбачалася "українізація" державного апарату, а також переведення діловодства на українську мову. У процесі переведення держапарату м. Одеса на українську мову комісія в справах українізації виділила три етапи (1926): 1) підготовча робота – "популяризація національного питання та способу його здійснення на Україні"; 2) основний етап – "переведення самої роботи з українізації апарату – загальна ліквідація української неписьменності"; 3) якісні перетворення – "поширення та поглиблення /роботи з українізації апарату/ поміж широких кіл громадянства"⁷.

Створювалися спеціальні урядові комісії. 1 серпня 1923 р. почала свою роботу Одеська губернська комісія рівноправності мов. Її завданням було сприяння втіленню в життя декретів уряду щодо "українізації". Головним джерелом вивчення її діяльності є протоколи засідань. Так, засідання Херсонського ОВК від 9 грудня 1925 р. ухвалює пункт про заборону прийому на посади осіб, які не володіють українською мовою, залишаючи все ж таки привілей "за умови незамінності робітника"⁸.

Не знайшла підтримки нова національна політика й серед управлінців півдня. Як свідчить доповідна записка "Про роботу підкомісії ЦК КП/б/У по українізації держапарату та заходи НК РСІ у справі догляду за проведенням у життя Декретів ВУЦВК та РНК щодо вчасного переходу на українську мову" (жовтень, 1926), завідувач Одеським окружним відділом Народної освіти Кутузов підкреслював: "Мови не знаю, вивчати її не бажаю, але можу проспівати українську пісню"⁹. Перевірка в окружному суді Херсонської округи засвідчила, що "службовці над удосконаленням мови не працювали і практично мало вживали". Через це звільнено двох працівників і попереджено п'ять, а наступну перевірку вирішено провести за рахунок цих недбалих чиновників¹⁰.

Радянський уряд намагався контролювати процес творення білінгвів (носіїв двох мов) через численні курси. Наукові працівники були закликані на допомогу для впорядкування словників (особливо термінологічних) до термінологічних комісій, що мало позитивні результати: багато документів в архівах оформлено українською мовою – і ділових паперів, і наукових звітів.

З новим адміністративно-територіальним поділом республіки, який було впроваджено Постановою ВУЦВК від 3 червня 1925 р. "Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління", вся робота з проведення політики "українізації" зосередилася в окружних комісіях з українізації¹¹.

Одеською окружною комісією з "українізації" радапарату за 1926 р. було засновано 180 гуртків, які охоплювали 6 тис. службовців. Відбувалися засідання комісій, на яких розглядалися акти обстеження установ. Так, у доповіді про хід "українізації" радапарату установ Одеси відзначено, що "рядові службовці мову вчать, але підхід до українізації формальний. Вчать мову страху ради. Головне ж лихо полягає в тому, що одеське оточення не дозволяє службовцеві чути живу українську мову, що надає українізації поверховий характер"¹².

До справи "українізації" було притягнуто широкі кола вчителів. У містах півдня розпочали "українізацію" шкільництва. У цій сфері, щодо зазначених міст, прорахунки й успіхи національної політики є найбільш показовими.

Так, Окружна інспектура народної освіти Одещини вирішила форсувати "українізацію" без огляду на національний і соціальний склад населення, психологічну підготовку батьків і учнів до сприйняття української мови, сподіваючись викликати невдоволення і в кінцевому підсумку дискредитувати саму ідею "українізації". Пев-

ною мірою спонукала до цього й кар'єрно-кон'юктурна психологія місцевих радянських чиновників: якнайшвидше провести "українізацію" і своєчасно відрепортувати по адміністративній вертикалі нагору. Адміністративний важіль спрацював.

У 1926–1927 рр. в Одесі було "українізовано" повністю 15 шкіл, частково – 8. Українські школи мали 155 груп, із яких було 25 російських і 130 українських¹³, що зовсім не відповідало національному складу міста. Незабаром окружна інспектура народної освіти почала відчувати напруження в педколективах багатьох українізованих шкіл. З'ясувалося, що більшість керівників і педагогів обстежуваних шкіл висловилися за поступову "українізацію".

Негативне ставлення до "українізації" висловлювалося з боку значної частини керівників шкіл, бо більшість з них були росіянами або євреями за походженням і не мали бажання впроваджувати її в життя. Таку ж позицію займали і батьки учнів багатьох шкіл міста. Прикладом може слугувати трудова школа № 47. Національний склад її був таким: 186 дітей євреїв, 170 – росіян, 3 – українців. Із викладачів лише чотири знали українську мову, решта ж зовсім не володіли нею. Учні і батьки старшого концентру дуже негативно сприйняли "українізацію", вважали її насильницькою акцією. На стихійних зібраннях і під час особистих контактів вони закликали учнів негайно залишити цю школу і перейти до російськомовної, що знаходилися в цьому ж районі. Як не намагалася адміністрація вгамувати батьків, усе ж 200 учнів залишили школу¹⁴. Загальна кількість учнів російських шкіл залишалася вищою ніж українських ще й за рахунок більшої наповнюваності класів. Так, якщо по Україні цей показник був 66,2 % проти 58 %, то по Одеській губернії він складав 49 % проти 34,1 %¹⁵.

Щодо погіршення якості навчання (відмічено в десяти школах м. Одеси), то воно пов'язане із серйозною психологічною перебудовою особистості. Не викликає сумніву той факт, що перехід у зрусифікованому місті на українську мову викладання потребував значного морально-психологічного "ламання себе", немалих емоційно-розумових зусиль. А "ламати себе" не в усіх вистачало сил, а особливо бажання, тому простіше було оголосити "війну" українізації, звинуватити її в усіх гріхах.

Крім того, брак шкільних підручників українською мовою, особливо з природничо-математичних дисциплін, примушував учителів перекладати навчальний матеріал з російських підручників, що, безумовно, призводило до "сурогату", зниження якості викладання.

Більш системно, організовано і цілеспрямовано, ніж в Одесі, проводилася робота з українізації шкіл на Миколаївщині. Окружна інспектура народної освіти з 1923/24 навчального року розпочала планову українізацію установ освіти. У першу чергу, українізації підлягали заклади соціального виховання – трудові школи, як передумови до українізації середніх та вищих навчальних закладів. У Миколаєві була повністю українізована трудова школа № 8 – шість груп (175 учнів), створені окремі українські групи в школах № 3, 4, 6, у яких усі предмети вивчалися українською мовою. В усіх школах округу українська мова вивчалася з третього класу¹⁶.

У Миколаєві були організовані платні курси української мови для вчителів міських шкіл (їх прослухало 200 педагогів).

Важливим джерелом інформації виступають архівні матеріали. Так, звіт комісії у справах "українізації" за 1926 р. по м. Одеса засвідчує, що "Одеса не хоче українізуватися. Усюди /установи, трамвай, крамниці, міліція, суд, клуби/ лунає російська мова, більшість вівісок приватних крамниць, більш ніж кооперативних та

державних написів на трамваях, газети, журнали, об'єкти пишуться російською мовою¹⁷.

Незважаючи на труднощі в проведенні національної політики, сам факт дозволу Москви на її проведення в південних регіонах УСРР свідчить про визнання української доміанти на цих територіях.

З розбудовою мережі партійних осередків, із встановленням повного контролю над УСРР, реальна загроза нависла над політикою "українізації". Незважаючи на формальність та повільні темпи, "українізація" вишла за межі, передбачені для неї радянським урядом, і стала важливим чинником бурхливого національно-культурного розвитку. Міста з бастионів більшовицької політичної влади почали перетворюватися в осередки українського відродження.

Історія міст півдня закріпила за терміном "українізація" негативне забарвлення. Спроби "осучаснення" терміну "українізація" обернулися сьогодні для південних регіонів посиленням антиукраїнських настроїв. Можливо термін "національна реформа" повніше віддзеркалить напрями тих перетворень, які необхідно здійснити по відношенню до полілінгвальних регіонів України.

Цей невеликий екскурс у визначену нами проблему дає можливість простежити міждисциплінарні зв'язки

проблеми; окреслити нові горизонти у дослідженні процесів національного будівництва в містах південного регіону; простежити динаміку національно-культурного відродження за певної історичної ситуації. Усі зазначені напрями дослідження мають отримати повніший аналіз у подальших наукових розвідках.

¹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С. 28. ² Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины. – Х., 1925. – С. 31. ³ Пустоход П.И. Динамика урбанизованности Украины в 1897–1939 гг. // Миграция и урбанизация населения (на мат. Украины и Польши): Сб. науч. трудов. – К., 1992. – С. 77. ⁴ Пустоход П.И. Динамика урбанизованности Украины в 1897–1939 гг. // Миграция и урбанизация населения (на мат. Украины и Польши). Сб. науч. трудов. – К., 1992. – С. 80–81. ⁵ Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины. Приложение IV. – Х., 1925. ⁶ ЦДАГО України – Ф. 1, оп. 20, спр. 1977, арк. 195. ⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2253, арк. 1. ⁸ Демченко В. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України. – Херсон, 2001. – С. 68. ⁹ Малій К. Українізація освіти у 20-і роки // Рідна школа. – 1996. – № 11/12. – С. 29. ¹⁰ Демченко В. Мовне середовище. – С. 69. ¹¹ Історія держави і права Української РСР: У 2 т. 1917–1967 роки. – К., 1967. – Т. 1. – С. 394. ¹² Гонтар О.В. Деякі питання міжнародних відносин на Україні в 20-і роки // УДК. – 1991. – № 7. – С. 126. ¹³ Соболь П. Українофобія на терені шкільництва // Рідна школа. – 1996. – № 9. – С. 6. ¹⁴ Там само. – С. 6. ¹⁵ Малій К. Українізація освіти у 20-і роки // Рідна школа. – 1996. – № 11/12. – С. 30. ¹⁶ Соболь П. Українофобія на терені шкільництва // Рідна школа. – 1996. – № 9. – С. 7. ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2253, арк. 1.

Надійшла до редколегії 07.04.04

М.Г.Казьмирчук, д-р іст. наук

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ЛОМБАРДІВ У МІСТІ КИЄВІ

На основі нововиявлених архівних та опублікованих матеріалів показано шлях створення ломбардів у м. Києві.

The article using the new archive and published materials deals with the process of establishing of lombard system in Kyiv.

Ломбарди виникли у західноукраїнських землях наприкінці XVI ст., а загалом і в Україні, яка була у складі Російської імперії в третій третині XIX ст. Поступово вони займають належне місце у фінансовій структурі російської економіки. Діяльність українських ломбардів є актуальною і маловивченою проблемою вітчизняної історіографії, яку можна умовно поділити на дореволюційну, радянську та сучасну. До першої групи належать теоретико-практичні розвідки київського ломбардного функціонера О.Щеславцева та кілька студій, авторами яких є П.Волчаєв і Д.Марголін, які розглядали історію виникнення ломбардів у місті та роль вільних обігових коштів у їхньому успішному функціонуванні¹. Радянська історіографія містить незначні загальні довідкові інформаційно-енциклопедичні студії. Виняток становить дослідження Н.Карцева, де ґрунтовно розглядається фінансова діяльність Київського ломбарду². Наявна література сучасних авторів з окремих проблем теми різноманітна. Лише дехто акцентує увагу на окремих фактах дореволюційної діяльності ломбардів, більшість дослідники звертають увагу на сучасний стан цих установ³. Кілька розвідок належить нам, зокрема, присвячених історії відкриття приватного ломбарду в Одесі, історії ломбардної справи та історіографії про ломбарди України⁴. Отже, розгляд історіографії зазначеної проблематики свідчить, що створення й діяльність ломбардів у м. Києві досліджено фрагментарно й неповно, а історія взагалі відсутня. Розв'язання цього завдання допоможе в плані подальшого виявлення архівних матеріалів, які зберігаються в кількох актоховищах нашої держави.

Джерельна база нашого дослідження дозволяє поставити, розглянути й заповнити наявні прогалини з цієї теми, залучаючи значні пласти матеріалів, опублікованих у дореволюційних часописах, у т. ч. в "Известиях Киевской городской думы" та на шпальтах місцевих газет. Їх доповнюють архівні документи, що

зберігаються у Державному архіві м. Києва та Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, які уточнюють низку питань. За своїм змістом та інформаційною насиченістю вони не рівнозначні. Так, нещодавно виявлені матеріали в ЦДАУ проливають світло на історію виникнення ломбардної справи у місті, вони відтворюють цей процес у приватній та муніципальній сферах.

На Україні ці заклади почали розвиватися у приватному секторі. Першу спробу відкрити приватний ломбард у Києві зробили ще у 1875 р., коли до Цензурного комітету був поданий на розгляд "Проект статуту Київського приватного комерційного ломбарду"⁵. 17 березня наступного року група киян, у складі графа Владислава Ксаверійовича Стадницького, князя Петра Дмитровича Трубецького, дворянина Антона Менжинського, кількох купців та домовласників міста, технолога Владислава Матвійовича Косовського звернувся до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, князя й кавалера, генерал-ад'ютанта Олександра Михайловича Дондукова-Корсакова з проханням дозволити відкрити "Київський приватний комерційний ломбард"⁶. "Головною спонукальною причиною до влаштування ломбарду, – пишуть засновники, – є бажання звільнити незаможний стан людей від недобросовісної, обтяжливої експлуатації таємних лихварів"⁷. Це положення чітко зафіксоване і в проекті статуту, де наголошується, що товариство створюється "для надання нужденним засобів до отримання позик під заставу товарів і будь-якого рухомого майна"⁸.

Фундатори розпочали організовувати акціонерів шляхом запрошення до комерційного товариства впливових знайомих та друкуючи у місцевій пресі оголошення-запрошення, на яке відгукнулося 57 осіб⁹. Передбачалося зібрати 75 тис. крб. початкового статутного капіталу з 250 тис. крб., але змогли зібрати тільки 17 200 крб. Цієї суми було недостатньо, бо з неї уже було

витрачено більше 10 тис. крб. на підготовку документів та інші заходи для відкриття ломбарду¹⁰.

Відсутність належної суми основного капіталу була головною причиною того, що відкриття у м. Києві ломбарду було визнано засновниками таким, що "не відбулося". Залишок грошей у розмірі 1905 крб. було повернуто у відповідній пропорції акціонерам, з яких чотири: Борсуков, Демпель, Горбунов і Шмулевич отримали по 25 крб., а 1805 крб. були розподілені між 53 по 34 крб. 88 коп. "кожному акціонеру"¹¹. Генерал-губернатор, князь О.М.Дондуков-Корсаков на ім'я міністра фінансів, перепоїв відомості, зібрані "конфіденційно"¹² київським поліцеймейстером, констатувавши, що київський приватний комерційний ломбард не відбувся. Таким чином, у столиці на десять років ідея створення позичкового закладу типу ломбардів була забута.

Тільки в кінці 1883 р. петербуржець, цивільний радник Андрій Миколайович Горчаков і колезький секретар Блументаль звернулися до "вченого" – міністра фінансів Російської імперії М.Х.Бунге¹³ з проханням дозволити відкрити "акціонерне товариство під назвою "Київський приватний ломбард". Міністр 16 січня 1884 р. звернувся до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора "розглянути прохання зазначених осіб", визначивши, наскільки місцеві умови у Києві відповідають цій потребі¹⁴. На цьому зверненні олівцем було записано кілька запитань, у т. ч.: "Хто цей Блументаль"? На це запитання мав відповісти Київський губернатор, якому було доручено підготувати відповідь. Він, у свою чергу, звернувся до Київського голови, дійсного статського радника Густава Івановича Ейсмана (1872–1878 та 1882–1884). 10 березня того ж року міський голова, магістр цивільного права, подав розгорнуту відповідь, у якій, зокрема, зазначалося, що з боку міста ніяких перепон відкриттю приватного ломбарду не буде. Його створення "принесе значне полегшення постійно потребуючим позик біднішим людям, що змушені тепер звертатися за позиками до позичкових кас і різних осіб для позички грошей на важких умовах"¹⁵. Пан міський голова висловив свої зауваження й побажання до проекту статуту приватного ломбарду, які стосувалися ґрунтовнішого визначення прав та обов'язків правління, відповідальності голови правління ломбарду, конкретніше окреслити роль депутатів, обмежити кількість голосів, якими міг володіти один акціонер¹⁶ та ін.

З'ясували також, за допомогою чиновників Варшавського генерал-губернатора, соціальний статус засновників ломбарду. Виявилось, що один із фундаторів М.А.Рубінський вже брав участь у створенні Варшавського та Одеського приватних ломбардів. Він не проживав у Королівстві Польському і "практично не володів польською мовою". Заслужують уваги роздуми невідомого чиновника про гострі стосунки між польськими та єврейськими капіталістами, оскільки єврейські підприємці не бажали вкладати свої кошти в ломбардну справу, щоб не ставати на дорозі євреям-лихварям¹⁷.

Інший фундатор, Блументаль, займаючи посаду начальника 3-го відділення експлуатації Санкт-Петербурзько-Варшавської залізниці, не володів значними капіталами, а тому "навіть чи в змозі буде брати безпосередню участь у веденні справ ломбарду у Києві"¹⁸. Отже, на шляху до схвалення статуту організаторам довелося пройти серйозні перевірки. Матеріали зібрані приватним шляхом із різних джерел, вперше чітко відслідковували політичні та соціальні чинники, які впливали на отримання дозволу на відкриття установи. Наприклад, про Блументалю чиновник писав, що він "людина з російською направленістю", радив, щоб "дві третини членів правління належала

обов'язково росіянам"¹⁹ та подавав інші рекомендації. Після стількох митарств 1 квітня 1885 р. міністр фінансів схвалив статут Київського приватного ломбарду. Д.Марголін вважає, що статут ломбарду міністр фінансів схвалив 11 квітня 1885 р.²⁰ На жаль, не маючи матеріалів про подальшу його діяльність, можна припустити, що, ймовірно, він не був відкритий.

Ще одну спробу відкрити у м. Києві приватний ломбард зробили кияни: відставний підполковник Григорій Гнатович Розенберг та вдова купця 2-ї гільдії Анастасія Павлівна Образцова. Вони, як і інші ініціатори створення ломбардів, звернулися до міністра фінансів Росії, а той у свою чергу, відправив це прохання та примірник проекту статуту до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора з проханням з'ясувати, чи є для цього всі необхідні підстави. Київський губернатор зібрав необхідні матеріали, які свідчили, що 30-річна вдова купця прибула до Києва у серпні 1905 р., маючи "моральні чесноти" і ні в чому "ганебному не помічена", володіла солідним капіталом – "близько одного мільйона карбованців", а відставний підполковник "має в Києві власний будинок вартістю близько двохсот тисяч карбованців" та "наявний капітал у сумі до сімдесяти тисяч карбованців"²¹.

Генерал-губернаторський (Начальника краю) лист на ім'я міністра фінансів завершується такими висновками: "Ураховуючи викладене я зі свого боку вважаю, що наведене клопотання прохачів цілком заслуговує задоволення"²². Міністр фінансів на основі цього 14 липня 1906 р. схвалив статут Київського приватного ломбарду, повідомивши про це начальника краю та "засновників названого ломбарду"²³. На прохання генерал-губернатора до його канцелярії було відправлено два друкованих примірники схваленого "Статуту Київського приватного ломбарду"²⁴.

У вересні 1908 р. від міністра фінансів до канцелярії Начальника краю надійшло прохання в'яснити, чому не працює дозволений до відкриття Київський приватний ломбард. З'ясувавши причини, генерал-губернатор 27 травня 1909 р. зазначив: "відставний підполковник Григорій Розенберг і дружина купця Анастасія Образцова померли, а спадкоємці їхні клопотання про передачу їм права на відкриття ломбарду порушувати не бажать, – ось чому відкриття цього ломбарду необхідно визнати, таким, що не відбулося"²⁵. Таким чином, і на цей раз у Києві не був відкритий приватний ломбард.

Третю спробу відкрити в місті приватний ломбард "з основним капіталом у 600 тис крб." зробили у вересні 1912 р. – 12 січня 1913 р. купець 2-ї гільдії Михайло Семенович Носов, спадкові почесні громадяни Георгій Едмундович Кох, Євсей Леонов Ашкеназі та Гешель Лазарев Ландау. На прохання міністра фінансів, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Ф.Ф.Трепов через Київського поліцеймейстера зібрав матеріали про можливість "відкриття у місті Києві проектного товариства"²⁶. Поліцеймейстер повідомив, що фундатори "судимості не підпадали, у їхній поведінці, образі життя, моральних чеснотах і політичній благонадійності нічого поганого"²⁷.

З'ясував жандармський чиновник і матеріальне становище засновників. М.С.Носов володів нерухомим майном на суму 190 тис. крб., Г.Е.Кох – власник торговельного закладу, річний обіг якого становив 80 тис. крб., єврей Є.Л.Ашкеназі володів будинком вартістю у 140 тис. крб., а двадцятип'ятирічний співвласник банківського будинку "Л.В.Ландау і К" Г.Л.Ландау мав 300 тис. крб. обігового капіталу²⁸. Київський губернатор, завершуючи свою доповідь, писав: "Прохання про затвердження статуту товариства я вважав би доцільним

відхилити, так як до складу засновників товариства входять євреї, що дає підстави передбачити, що товариство буде єврейським"²⁹.

Генерал-губернатор Ф.Ф.Трепов, інформуючи міністра фінансів Росії, конкретизує думку щодо доцільності відкриття приватного ломбарду під назвою "Південно-Російське товариство для зберігання і застав рухомого майна". Він також наголошує на тому, що відповідно до законодавства, яке "діє в краї", євреям забороняється володіти "нерухомим земельним майном", беручи до уваги, що в м. Києві на даний момент вже є приватний ломбард, статут якого затверджений 7 березня 1912 р., я гадав би визнати прохання таким, яке не заслуговує схвалення"³⁰. На жаль, ми поки що не маємо конкретного матеріалу про створення й діяльність приватного ломбарду у м. Києві. Для цього потрібно вести подальші пошуки архівних матеріалів. Але такий ломбард був відкритий, частину прибутку якого передбачалося направляти на оплату відсотків і на погашення облігаційної позики.

Спробу відкриття у м. Києві міського ломбарду було зроблено у 1888 р., коли Дума визнала за доцільне такий утворити. Створена комісія запропонувала 13 жовтня цього року свою доповідь та проект статуту, але ці документи були повернуті їй на доопрацювання. Не були схвалені уточнені матеріали й у наступному році. Раптово 6 липня 1889 р. відкривається філія акціонерного "СПб столичного ломбарду".

Знову до ідеї відкриття міського ломбарду у Києві повернулися у 1903–1904 рр. Створюється думська комісія за головування гласного думи і директора дисконтного облікового відділення Київської контори Державного банку А.Демущього. Розроблені комісією документи дума визнала незадовільними, тому ідея реалізована не була.

Проте новий склад міської думи у 1906–1910 рр. докладно розглянув можливість створення такого закладу. Голова "Комиссии о пользах и нуждах города" А.Ржепецкий у 1908 р. виголосив доповідь "Про заснування у Києві міського ломбарду", який би обстоював інтереси біднішого населення міста. Основний капітал визначався у 300 тис. крб., планувалися також відсотки за збереження і страхування закладів, розміри застави тощо³¹. Розроблений комісією статут у 1909 р. був відправлений до Міністерства фінансів.

Комісія з облаштування ломбарду, очолювана Д.Н.Григоровичем-Барським, розробила новий статут. 25 січня 1910 р. "на надзвичайних зборах Київської міської думи", 43 гласних розглянули пропозицію губернатора про відкриття в Києві міського ломбарду, на якому він був схвалений. У його основу був покладений "Височайше" затверджений царем 12 грудня 1886 р. устав Вологодського ломбарду, але з деяким уточненнями. Зміни торкнулися § 13 і § 29. "§ 13. Розмір стягуваних ломбардом відсотків за позики, а також розмір за страхування і збереження застави назначається Київською міською думою, при цьому відсотки за позички не можуть бути призначені більше 1 % в місяць, а плата за збереження й страхування застави у загальній вартості не мусить бути більше 0,5 % у місяць із суми, виданої позички".

"§ 29. Жодна закладена в ломбарді річ не може бути ні в якому випадку взята з нього..., якщо не будуть оплачені повністю належні ломбарду гроші, за винятком, коли майно згідно із судовим рішенням буде визнане вкраденим. У відношенні такого майна і взагалі чужого майна, ...без дозволу його господаря, ломбард керується загальними положеннями"³².

8 листопада 1914 р., в день св. архистратига Михайла, покровителя м. Києва, відбулося святкове відкриття

міського ломбарду³³. У колишній садибі київського мецената М.П.Дехтярова, що знаходилася на Хрещатику, 38 (територія сучасного ЦУМу) зібралися гласні Думи на чолі з Міським головою І.М.Дьяковим, голова Комісії з улаштування Київського міського ломбарду Д.Н.Григорович-Барський, службовці цієї установи. Після молебні, як писали київські газети "Киевлянин" і "Киевская мысль", присутні відвідали приміщення ломбарду: операційний зал, комори з вогнетривкими барабанами для зберігання закладених речей. На облаштування ломбарду міське управління витратило близько 14 тис. крб. "Міський ломбард має за мету надавати в порівнянні з існуючими приватними ломбардами дешевий кредит під заставу речей – писав кореспондент газети "Киевская мысль". Внаслідок чого міське управління надіється на широкий вплив вкладів, тим більше, що, відкриваючи свій ломбард, воно зовсім не ставить перед собою завдання "фіскального характеру". Завідуючим ломбарду було призначено О.Щеславцева.

"Народився" міський ломбард у лихоліття першої світової війни. Він вистояв і вступив у буремні революційні роки. Збереглися цікаві архівні матеріали, що засвідчують кипучу діяльність його завідувача. У 1917 р. був розроблений проект відкриття у різних районах міста окремих відділень ломбарду. Діяльність цієї фінансової установи мала значний вплив на політику приватних ломбардів. О.Щеславцев писав, що "тільки під загрозою конкуренції і широкої діяльності в Києві міського ломбарду приватні підприємства поменшують розміри відсотків за позики".

Воєнні й революційні роки практично не впливали на роботу ломбарду. При обмежених оборотах капіталу, ломбард за три роки (1915–1916) видав позик більше 4 млн крб., зберігши населенню до 500 тис. крб. на різниці відсотків. Вражає оборот каси за 1917 р. з 3 237 432 крб., видано позичок за цей же рік 2 286 566 крб. При цьому розмір позичок був неоднаковий: до 25 крб. видано 51,4 % загальної кількості, до 100 крб. – 36,8 %, до 500 крб. – 10,7 %, більше 500 крб. – 1,10 %³⁴.

Зберігся список службовців і робітників київського міського ломбарду за 1918 р. Він дозволяє точно відновити посаду співробітника і його посадовий оклад. 35 співробітників отримували в місяць 5470 крб. О.Щеславський – 600 крб., бухгалтер В.Я.Домеровський – 450 крб., завідувач відділом Л.С.Яронь – 300 крб. Найменше отримував другий кур'єр – 100 крб.³⁵ У скрутний 1918 р. керівництво ломбардом порушило клопотання про підвищення посадових окладів, ураховуючи незбитковість закладу. Тимчасова урядова комісія в жовтні цього року розглянула це питання й постановила: з 1 жовтня 1918 р. "збільшити утримання службовцям і завідувачу міським ломбардом" відповідно до доповіді члена комісії А.А.Моссаковського³⁶. Частину прибутку відкладали для створення "запасного капіталу". Позики передбачали видавати від 1 до 50 крб. під 18 % річних, "ураховуючи збереження і страхування".

Отже, ломбарди в м. Києві виникли як наслідок розвитку індустріального суспільства, яке характеризується інтенсивним розвитком інфраструктури міст та диференціацією на селі. Вони створювалися в найбільш розвинутих містах – адміністративних та торгово-фінансових центрах. Київ належав саме до таких міст, де спроби створити ломбард припадають на 80-і рр. XIX ст. Внаслідок засилля російських фінансових сил, зокрема філії акціонерного "СПб столичного ломбарду" довгий час було неможливо реалізувати ідею створення міського ломбарду. Виникнувши у буремні роки першої світової війни, ломбард під керівництвом відомого фахівця О.Щеславцева вистояв і в роки більшовицьких

експериментів, приносячи прибутки місту і протистоячи лихварству, допомагав середньому класу отримувати митєву позику під заставу рухомого майна.

Діяльність ломбардів у місті є ще недостатньо вивченою проблемою вітчизняної історії, у т. ч. мало дослідженими є їхнє благодійництво та соціальна політика. У цьому напрямі потрібно продовжувати нагромаджувати архівні та опубліковані матеріали, зокрема, про історію виникнення приватного ломбарду у місті.

¹ Марголін Д. К. Открытию городского ломбарда в Киеве // Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 10. – С. 57–71; Волочаев П. К. деятельности Киевского городского ломбарда // Известия. – 1915. – № 7. – С. 139–144; Шеславцев А. Обратные средства городских ломбардов // Известия. – 1915. – № 12. – С. 10, 121–124 та ін. ² Карцева Н. Київський міський ломбард // Праці комісії для вивчення фінансових справ. № 5. – 1929. – № 28. – Ч. I. – С. 189–197. ³ Обушина О., Хірсін А. Сучасні тенденції та проблеми ломбардного кредитування в Україні // Економіст. – 2000. – № 6. – С. 20–23 та ін. ⁴ Казьмирчук М. Ломбарди України кінця XIX – початку XX ст.: історіографія проблеми // Наукові записки

історичні науки: 36. наук. ст. – К., 2002. – Вип. 45. – С. 200–206; Казьмирчук М. До історії схвалення статуту Одеського приватного ломбарду // Наукові записки з української історії: 36. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 14. – С. 268–274 та ін. ⁵ ЦДІАУ. – Ф. 294, оп. 1, спр. 122, арк. 58 зв.–59. ⁶ Там само. – Ф. 442, оп. 55, спр. 92, арк. 1. ⁷ Там само. – Арк. 1. ⁸ Там само. – Арк. 2. ⁹ Там само. – Арк. 18 зв. (Підрахунки наші). ¹⁰ Там само. – Арк. 18. ¹¹ Там само. – Арк. 18 зв. ¹² Там само. – Арк. 17. ¹³ Мигулін П.П. Русский государственный кредит: У 2 т. – Х., 1900. – Т. 2. – С. 1. ¹⁴ ЦДІАУ. – Ф. 442, оп. 537, спр. 17, арк. 1–1 зв. ¹⁵ Там само. – Арк. 6 зв. ¹⁶ Там само. – Арк. 8 зв. ¹⁷ Там само. – Арк. 12 зв. ¹⁸ Там само. – Арк. 13. ¹⁹ Там само. – Арк. 13, арк. 7. ²⁰ Марголін Д. К. открытию городского ломбарда в Киеве // Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 10. – С. 57. ²¹ ЦДІАУ. – Ф. 442, оп. 536, спр. 296, арк. 3 зв. ²² Там само. ²³ Там само. – Арк. 5. ²⁴ Там само. – Арк. 8, арк. 9. ²⁵ Там само. – Арк. 12. ²⁶ Там само. – Ф. 442, оп. 642, спр. 309, арк. 2. ²⁷ Там само. – Арк. 8. ²⁸ Там само. – Арк. 8–8 зв. ²⁹ Там само. – Арк. 8 зв. ³⁰ Там само. – Арк. 9. ³¹ ДАК. – Ф. 163, оп. 8, спр. 13, арк. 1039. ³² Там само. – Спр. 16, арк. 120 зв. ³³ Марголін Д. Знач. праця. – С. 16; Шеславцев А. Киевский городской ломбард // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 10. – С. 158 та ін. ³⁴ ДАК. – Ф. 163, оп. 54, спр. 418, арк. 11. ³⁵ Там само. – Арк. 12. ³⁶ Там само. – Арк. 13.

Надійшла до редколегії 09.04.04

Т.Г.Купрій, асп.

КОНРАД АДЕНАУЕР І ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ ХРИСТІАНСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНОГО СОЮЗУ НІМЕЧЧИНИ (1945 – ПОЧАТОК 1946 РОКІВ)

Досліджено роль Конрада Аденауера в Християнсько-демократичному союзі Німеччини і його внесок у розбудову пост-тоталітарної держави. Проаналізовано його діяльність, як канцлера Німеччини на політичній арені у перші повоєнні роки, що стояв біля витоків становлення партійної системи.

This article is about uncovering the little research question of the role of Konrad Adenauer in Christian – democratic union of Germany and his deposit to the disbuilding post totalitar state. It was analyzed the activities kansler of Germany at the political arena in the first postwar years, who has stood at the follows of setting of the party system.

У нашій статті зроблено спробу проаналізувати участь Конрада Аденауера у створенні однієї з найвпливовіших партій Німеччини – Християнсько-демократичного союзу, на тлі проблем післявоєнної реконструкції Німеччини і його роль у становленні демократичного устрою; нами досліджено особистість Конрада Аденауера – найвідомішого політика Німеччини після 1945 р., його роль у відбудові країни на демократичних засадах. Таким чином, на опрацювання винесено питання: виявити політичну приналежність Конрада Аденауера і його зв'язок з політичними партіями Веймарської республіки, розкрити організаційні здібності політика, його відносини з окупаційною владою Німеччини.

З боку дослідників, особливо німецьких, К.Аденауеру приділялася значна увага, бо він був непересічною людиною, гнучким політиком і талановитим організатором. Для вітчизняного науковця ця тема є новою і недостатньо опрацьованою, тому що основну частину історіографії дослідження складають німецька література і джерела¹. Серед російськомовної літератури слід назвати наступні перекладені роботи: англійського політика, депутата парламенту Чарльза Уільямса², який у своїй роботі дав занадто критичну оцінку Аденауеру, і багатотомний переклад мемуарів самого політика³. Проблема міжнародних відносин і роль майбутнього канцлера в урегулюванні конфліктів представлена в дисертаційній роботі, захищеній в 2002 р.⁴. Радянські вчені, досліджуючи історію формування Християнсько-демократичного союзу, у своїх роботах давали характеристику керівнику партії⁵. Вітчизняні дослідження із зазначеної проблеми фактично відсутні. 1945 і 1946 рр. стали вирішальними у формуванні ХДС і тому в нашій статті зроблено спробу розкрити участь у політичному житті Конрада Аденауера в післявоєнний період.

Політична кар'єра Конрада Аденауера – "батька нової Німеччини", почалася ще задовго до поразки Німеччини у другій світовій війні, до переходу країни на демо-

кратичні рейки політичного устрою. За часів Веймарської республіки він брав активну участь у політичному житті і був вибраний на пост губернатора м. Кельна й обіймав цю посаду протягом багатьох років. Одночасно Конрад Аденауер був учасником й активним діячем партії республіканського типу Веймарської республіки – Католицької партії Центру. Із встановленням нацистського режиму в країні Аденауер мусив відійти від політичної діяльності, щоб не бути заарештованим, і переселитися разом із сім'єю до власного помістя в Рендорфі. Наступні одинадцять років він провів у колі родичів і друзів. Лише спроба замаху на Адольфа Гітлера 20 липня 1944 р. й особиста причетність добрих друзів Конрада Аденауера, здебільшого це стосується Йозефа Гіссена, потривожила спокій жителів Рендорфа. Саме з цього часу починається нова сторінка політичної діяльності політика і його внесок у розбудову нової демократичної Німеччини.

23 серпня 1944 р. майбутнього канцлера Німеччини було звинувачено у співпраці із заколотниками проти режиму Гітлера і посаджено на невизначений термін до в'язниці. Але навіть у таких стресових ситуаціях К.Аденауер міг контролювати свої почуття і продовжував вести нормальне життя. У в'язниці він організував дискусійний клуб, де розглядалися питання релігії, історії, мистецтва. Політичні питання не обговорювалися. З гідністю витримував допити і не завдавав клопоту своїм рідним, які за нього хвилювалися і переживали. Восени Конрада Аденауера відпустили за відсутністю доказів із сильно підірваним здоров'ям⁶.

К.Аденауер належав до покоління німців, які поважали понад усе свою державу, обов'язок і дисципліну кожного громадянина перед собою і своїм народом, прагнення до забезпечення стабільності країни, тому, незважаючи на політичні погляди, він не бажав поразки Німеччини і в подальшому хотів домогтися реваншу, можливо через 5 чи 20 років⁷. До закінчення війни він

залишався у своєму маєтку і, навіть, особисто здійснив героїчний вчинок – протягом останніх місяців війни у своєму підвалі Конрад Аденауер переховував 19 військовополонених французів, які втекли з концтабору.

Одного весняного дня до оселі Аденауерів завітали представники американської військової адміністрації, підполковник Тьюес і капітан Емерсон, які прибули до нього за розпорядженням губернатора Кельна генерал-лейтенанта Петтерсона з проханням зайняти пост радника американської адміністрації в м. Кельні. Чому саме до Конрада Аденауера завітали представники окупаційної влади? Відповідь очевидна. Зважаючи на політичне минуле цієї людини можна було впевнено говорити про його цілковиту непричетність до фашистського режиму, у той час як у країні почалися перевірки на благонадійність і відданість новим властям. Навіть були складені т. зв. "білі списки", куди входили люди, яким можна довіряти і наділяти їх певними обов'язками. У такому списку Аденауер стояв на першому місці і мав великі шанси потрапити до кельнської адміністрації. Велику роль грав його досвід роботи у цій сфері. Це було вирішальним для нього. На думку Аденауера, представники військової адміністрації виявилися невідготовлені політично й ідеологічно для управління історично німецькими землями – Вестфалією і Рейнландом. Він називав американців розпущеними і погано вихованими дітьми, хоча міг з ними порозумітися. Невдовзі 21 червня 1945 р. м. Кельн й округні землі переходять до окупаційної зони впливу Великобританії. Англійські власті виявилися менш лояльними до майбутнього канцлера і позбавили його посади радника та заборонили займатися політикою. Не досить привітне ставлення до англійців і служба двох синів Аденауера в армії Вермахту змусили його розпочати нелегальну політичну діяльність. Саме в цей час він почав активно співпрацювати з боннськими політиками, переважно з шкільним вчителем Людвігом Шверінгом – майбутнім засновником Християнсько-демократичної партії⁸.

Зв'язок Конрада Аденауера з християнськими демократами Німеччини був достатньо міцним, щоб майбутній канцлер без вагань "вступив" у процес формування майбутньої нової партії, яка поєднала в собі ідейно-політичні основи християнської демократії, політичного католицизму і християнського соціалізму в Німеччині.

Основи сучасного західнонімецького ХДС були закладені в Кельні. Тут, у колишній столиці пруської Рейнської провінції і метрополії католицького центру, створення нової партії підготовлювалося ще з березня 1945 р. Його ініціаторами були виключно католики, які грали до 1933 р. значну роль у Партії центру і різних католицьких організаціях, і серед них – колишній депутат пруського ландтагу і кельнський керівник "Народного союзу для католицької Німеччини" Лео Шверінг, який пізніше став головою ХДС Рейнланду⁹.

На установчому зібранні 17 червня 1945 р. було вирішено відмовитися від відновлення центру і заснувати під іншою назвою міжконфесійну партію. Після таких заяв до кельнського гуртка приєдналися різні протестантські групи, що надало партії дійсно міжконфесійного характеру. У кінці червня в домініканському монастирі Вальберберзі, поблизу Кельна, відбулося обговорення програмних принципів, яке закінчилося прийняттям "Кельнських тез" – першого проекту програми християнських демократів Німеччини¹⁰.

Одним з результатів Постдамської конференції (пункт 9, абзац II) від 2 серпня 1945 р. визначалося, що у всій Німеччині вводиться дозвіл на відновлення всіх демократичних партій, які діяли до приходу нацистів до влади і створення нових організацій на демократичній

основі з наданням їм права скликання зборів і публічних дискусій.

Чимало дискусійних питань окреслила проблема спадковості Християнсько-демократичного союзу від Партії центру. Конрад Аденауер вважав ХДС цілком новою партією, з новими ідейно-політичними основами і структурною організацією, хоча не відкидав зв'язок і політичні традиції з Партією центру Веймарської республіки. Усе позитивне, що мала Партія центру, християнські демократи залучили на свій бік, тобто вклали у свою партію. Про вплив центристів у Німеччині свідчать останні збори, на яких вони зібрали більше голосів у традиційно католицьких землях, ніж НСДАП. На думку Конрада Аденауера, Партія центру із самого початку була лише партією політичного католицизму, тому не мала досить широкої соціальної бази. Треба було створити єдину велику партію, яка б охоплювала представників Євангелічної і Католицької церкви. Ще в 1922 р. К. Аденауер говорив: "Раніше ми трималися занадто далеко від некатоликів і цим не сприяли підтримці загально християнських ідеалів. Треба використовувати всі можливості, щоб йти пліч-о-пліч з однодумцями євангелістами і намагатися підтримувати один одного". Але за іронією долі, його ідеї почали втілюватися лише через 20 років¹¹.

Християнсько-демократичний союз, як партія нового типу, зможе вплинути на перевиховання німецького народу, домогтися його нового підйому і створити перепону від радянської атеїстичної культури. Процес становлення партії затягнувся на довгий час. Спочатку треба було отримати дозвіл на політичну діяльність партії. У британській окупаційній зоні розпорядження відповідного змісту було видано.

15 вересня 1945 р. у британській зоні, де земельні комітети ХДС були керівною силою християнських демократів Німеччини, більше користувалася підтримкою Соціал-демократична партія, яка мала намір ще в 1945 р. позбавитися від усіх конкурентів. В очах громадськості соціал-демократи намагалися показати ХДС нащадком Партії центру, і всі її помилки приписати новій політичній організації¹².

Усе друге півріччя 1945 р. Конрад Аденауер знаходився у тіні державотворчої політики у зв'язку із заборонаю англійської окупаційної влади, але не поривав стосунки з друзями й однодумцями, і коли 14 грудня того ж року заборона була знята, він, не вагаючись, їде на засідання партійних організацій британської окупаційної влади до Бад-Годесбергера. Там були присутні представники всіх груп й організацій християнського направлення. Конференція, скликана в Бад-Голдесберзі, показала готовність християнських демократів до об'єднання в єдину організацію і до розбудови держави, розділеної на той час на 4 частини¹³.

3 4 по 6 грудня 1945 р. в Бад-Голдесберзі за ініціативою берлінців відбулася конференція, де приймали участь представники партійних організацій Рейнланду, Вестфалії, Гессена і Берліна. На конференції обговорювалася інтеграція незалежних партійних організацій і була прийнята єдина назва партії – Християнсько-демократичний союз (ХДС), але лише до 1947 р. ХДС конституювався у всіх трьох західних зонах, хоча не над зональному рівні¹⁴.

Щоб заручитися підтримкою якнайбільшої частини населення, К. Аденауер апелював до широкого спектру соціально-політичних сил. До політичної боротьби залучалися середні верстви, профспілки, місцеві локальні організації християнського типу. Він заручився підтримкою кардинала Фрингса – кардинала землі Рейнланду, й окупаційної влади, яка підтримувала процес демократи-

зації по висхідній лінії ("знизу доверху") від місцевих груп до об'єднань у межах окупаційних зон. На всезагальній хвилі проникнення ідей зі східної зони і Радянського Союзу демократи звернулися до ідей "християнського соціалізму". Головним ідеологом цих ідей був Лоуренс Зімер – настоятель домініканського монастиря у Вольбергері, колишній учасник гуртка "20 липня 1944 року". Специфічний підхід і погляд на розробку деяких політичних й економічних питань дозволив побудувати т. зв. місток між християнськими демократами і соціалістами, що відкривав перспективи на дружні відносини зі Сходом, з радянською окупаційною владою. Відносини між представниками в східній окупаційній зоні й особисто Аденауером склалися, особливо в час визначення керівництва майбутньої партії, не завжди безпроблемно. Щоб і надалі не ускладнювати стосунки, Конрад Аденауер заручився підтримкою лідерів лівого крила партії – К.Арнольдом і Й.Альбертом, які в подальшому очолили делегацію до Зональної консультативної ради¹⁵.

Ідеї "християнського соціалізму" частково були обговорені 22–23 січня 1946 р. в м. Герфорді у Вестфалії, де проходило перше засідання Зонального комітету ХДС британської зони. Саме тоді Конрад Аденауер прийняв на себе обов'язки голови засідання і був вибраний тимчасово головою виконавчого комітету ХДС британської зони. У Герфорді були вирішені питання складу і виборів правління: Л.Шверінга призначено головою комітету Рейнланда, однієї з найбільших земель Західної Німеччини, а особистого друга майбутнього канцлера К.Хольцапфеля – заступником К.Аденауера. Представники ХДС східної зони виступали як спостерігачі, тому були політично безпечними для нього. Крім організаційних питань, учасники засідання вирішили проблеми економічного відродження, провели реформу виборчого права, навіть ставилося питання про націоналізацію великих підприємств.

Наступною сходинкою в політичній кар'єрі Конрада Аденауера стало зібрання учасників ХДС у лютому 1946 р. в Нехейм-Хюстені. Аденауер, як голова британської зони, оголосив курс на вироблення єдиної партійної програми всіх трьох західних окупаційних зон. Лідери ХДС радянської зони, особливо Якоб Кайзер, на той час користувалися великим впливом у партії, і тому міг зашкодити остаточному об'єднанню організації.

Мета К.Аденауера полягала у "нейтралізації" поглядів й установок берлінців, водночас з поданням своєї програми на обговорення з'їзду. На думку голови, принципи християнської етики повинні відігравати вирішальну роль у відновленні держави, її влади, прав й обов'язків окремого громадянина, у налагодженні і регулюванні взаємовідносин між народами. Держава обов'язково повинна йти на співпрацю з церквою і навпаки. Основний принцип економіки полягав у розвитку приватної власності. К.Аденауер виступав проти надмірної всезагальної соціалізації економіки. Концентрація економічної і політичної влади в одних руках ставила громадян у велику залежність від цієї держави. Принципи розподілу влади і свободи особистості повинна була стати визначальним фактором майбутньої партії. Наводячи приклади, голова зазначав причини падіння Веймарської республіки і встановлення фашистського режиму. Мілітаризм Пруссії з етатиською ідеологічною основою, вплив марксизму і послідовна політика соціал-демократів призвели до зруйнування першої республіки Німеччини. А соціалістичні експерименти в економіці навіть не обговорювалися. І взагалі розгляд питань, що стосувалися економіки, відкладалися до здобуття Німеччиною незалежності¹⁶.

На виборах до місцевих органів самоуправління, які відбулися восени 1946 р., ХДС виступив однією з прові-

дних партій країни, будучи гідним конкурентом соціал-демократичній партії Німеччини, заздалегідь заручившись підтримкою новоствореного Християнсько-соціального союзу в Баварії. Таким чином, виступивши єдиним фронтом на виборах, християнські демократи Німеччини не вимагали підтримки з Берліна від Якоба Кайзера. Вони створили керівний центр майбутньої партії поблизу Майна й увійшли до складу організації, очолили уряд землі Північний Рейн-Вестфалія – одну з найбільших земель Західної зони. На чолі уряду став К.Арнольд.

ХДС був, безперечно, найбільш сильною партією, проте він мав багато зробити, щоб у відношенні з окупаційною владою домогтися визнання своїх законних претензій на керівну роль. Британська влада вважала майбутньою правлячою партією Німеччини СДПН.

Кельнські християнські демократи недостатньо добре обговорили причини виникнення фашизму на тлі історичного минулого Німеччини. Встановлення гітлерівської диктатури визначалося впливом матеріалізму. Але в "Кельнські тези" були включені пункти, що засуджували мілітаризм і діяльність "капіталістичних магнатів", висувалися важливі вимоги суспільної власності на вугільну й енергетичну промисловість¹⁷.

З часом усе більшу роль відігравала платформа висунута Конрадом Аденауером. Викладена в багатьох чисельних промовах і листах, вона, здебільшого, відображала погляди великого капіталу і промисловців Рейну і Руру. Домінуючою константою платформи Аденауера була "відмова від будь-якої форми соціалізму", захист підприємницької ініціативи і власності.

К.Аденауер яскраво виступав проти передачі великої промисловості у власність держави. Він стверджував, що націоналізація призведе до створення тоталітарної держави, яка буде "жахливим і жорстоким роботодавцем". Мають бути створені, говорив політик, змішані підприємства, самоуправляючі корпорації, у яких на однаковому рівні будуть представлені робітники, роботодавці і споживачі. Це і буде реальним втіленням соціального партнерства, участі робітників у відповідальності за управління¹⁸.

Конрада Аденауера називають одним із найталановитіших політиків другої половини ХХ ст. Він був не тільки організатором і керівником Християнсько-демократичного союзу, а став "мозковим центром" для християнських демократів Німеччини. Лише завдяки його продуманим, гнучким і компромісним методам політики, ХДС вийшов на велику політичну арену і став на довгі роки найвпливовішою партією Німеччини, а Конрад Аденауер – найвідомішим канцлером. Зважаючи на це, представлена тема є для українського дослідника новою, не достатньо розробленою і має перспективу досліджуватися в майбутньому.

¹ Altmann N. Konrad Adenauer im kalten Krieg 1945-1956. – Mannheim, 1993. Dreher K. Der Weg zum Kanzler Adenauers. Griff nach der Macht. – Düsseldorf, 1972. Peck J. Konrad Adenauer 1917-1952. – Berlin, 1952. ² Уильямс Ч. Аденауер. Отец новой Германии. – М., 2002. ³ Аденауер К. Воспоминания. – М., 1966 – Вып. 1. ⁴ Аксенова Г.Ф. Конрад Аденауер и процесс примирения ФРГ с Францией. – М., 2002. ⁵ Сокольский С.Л. Социальная тактика ХДС/ХСС в западной Германии в 1945-1949 гг. // Ежегодник германской истории. 1975. – М., 1976. – С. 58-79; Борозняк А.И. К истории формирования ХДС/ХСС // Ежегодник германской истории. 1973. – М., 1974. – С. 317-338. ⁶ Уильямс Ч. Знач. праж. – С. 300. ⁷ Peck J. Знач. праж. – С. 94. ⁸ Уильямс Ч. Знач. праж. – С. 312. ⁹ Wiek H. Die Entscheidung der CDU und die Wiedergründung des Zentrums im Jahre 1945. – Düsseldorf, 1953. – S. 58. ¹⁰ Борозняк А.И. Знач. праж. – С. 322. ¹¹ Аденауер К. Знач. праж. – С. 38-39. ¹² Там само. – С. 41. ¹³ Уильямс Ч. Знач. праж. – С. 337. ¹⁴ Сокольский С.Л. Знач. праж. – С. 64. ¹⁵ Уильямс Ч. Знач. праж. – С. 338. ¹⁶ Аденауер К. Знач. праж. – С. 50. ¹⁷ Wiek H. Знач. праж. – С. 63. ¹⁸ Борозняк А.И. Знач. праж. – С. 325.

Т.О.Куцасва, асп.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВОЇ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОЇ РОБОТИ В 1965–1985 РОКАХ

*Присвячено місцю та ролі Київського університету в історії вітчизняної освіти, науки й культури в період 1965–1985 рр.
The article is about the role of Kyiv University in Ukrainian science, education system and culture life since 1965 till 1985.*

Актуальність теми. Вища освіта, як самостійна галузь і як частина системи освіти в цілому, це потужний та розгалужений механізм для відтворення інтелектуального потенціалу нації. Розгляд історії Київського університету, як історії закладу вищої освіти, центру науки та освіти, що мав велику кількість специфічних рис у своїй діяльності, становить великий інтерес для дослідження. 1965–1985 рр. особливо цікаві для історичного дослідження, бо цей період був наслідком лібералізації суспільно-політичного життя та джерелом для початку перебудовного процесу соціально-економічної системи, що тоді існувала. Це обґрунтовує вибір теми дослідження в обраних хронологічних межах.

Мета та завдання дослідження визначені з урахуванням стану наукової розробки теми. За мету ставиться визначення стану, напрямів та організаційних форм наукової та навчально-методичної роботи в Київському університеті ім. Т.Шевченка в 1965–1985 рр. Досягнення цієї мети вимагає постановки та дослідження таких завдань як аналіз та узагальнення організаційних форм та стану навчально-методичної роботи, напрямів наукової роботи в Київському університеті ім. Т.Шевченка в 1965–1985 рр. та їхній взаємозв'язок з тенденціями розвитку науки в державі.

Джерельну базу дослідження склали кілька груп матеріалів. Важливим джерелом стали статuti Київського університету, тематичні каталоги лекцій організації товариства "Знання" зазначеного періоду, накази та постанови державних органів з основ діяльності вузу. Важливу групу джерел складають періодичні видання, де подано відомості про діяльність та організацію вузу. Цінний фактичний матеріал уміщено в газеті "Київський університет" зазначеного періоду. Цінний інформаційний матеріал міститься в науково-методичних збірниках з проблем вищої школи, що видавалися при підтримці Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти України. Наявні видання монографічного характеру, у яких висвітлюється історія вузу.

Київський університет у період 1965–1985 рр. мав назву Київський ордена Леніна державний університет ім. Т.Г.Шевченка¹. Статус державного, університет, як один з провідних центрів науки та освіти, отримав набагато раніше в 1930-х рр.². У своїй діяльності він був підпорядкований Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти Української РСР. Ректорами Університету за цей період були І.Т.Швець (1955–1969) та М.У.Білий (1970–1985)³.

Київський університет є одним з найстаріших вузів України. Завдяки більше ніж столітній історії, величезному обсягу накопичених наукових знань його працівників та випускників і досвіду виховної роботи у зазначений період він був одним з головних навчально-методичних, освітніх та наукових центрів України серед 133 на 1967 р. та 142 вузів на 1978 р., у т. ч. університетів було – 9, інститутів економіки, торгівлі та права – 10, педагогічних – 30, культури – 11⁴. У 1967 р. в Київському університеті діяло 11 факультетів. Таку кількість факультетів мав лише Львівський державний університет ім. І.Франка (Харківський університет ім. М.Горького

– 9, Чернівецький університет та Одеський університет – по 8)⁵. На 1984 р. кількість факультетів університетів збільшилася до 17. Серед студентів університету були представники 25 національностей СРСР і понад 86 країн світу⁶. Таким чином, університет був потужним механізмом поповнення та відтворення інтелектуального потенціалу націй, представники яких тут навчалися.

Відповідно до Постанови Ради міністрів СРСР від 21 березня 1962 р. № 251 серед своїх головних завдань університет мав виконувати науково-дослідні роботи, готувати та підвищувати кваліфікацію кадрів для галузі народного господарства, науки та культури⁷.

Наукові дослідження мали бути фундаментальними та різноплановими (найважливіші науково-дослідницькі та конструкторські роботи університету включалися до планів наукових робіт Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти Української РСР).

Науковими дослідженнями займалися не лише науково-педагогічні кадри вузу. Постійно діяло студентське наукове товариство під керівництвом проректора з наукової роботи та наукові гуртки на факультетах (наприклад, на історичному факультеті 1971 р. працювало 9, а 1982 р. – 8 таких гуртків)⁸. Будучи безперечно різноплановими, корисними та необхідними, напрями науки та освіти, які розвилися в університеті, не уникли низки недоліків і знецінення, що було викликане політичною ситуацією тих років та ідеологічними штампами. Тематика наукових досліджень в університеті та навчання за 32 спеціальностями відповідали звичайним стандартам (викладання і дослідження природничих та суспільних наук). З іншого боку величезна увага приділялася викладанню та вивченню актуальних у ті часи наукових питань з історії і теорії атеїзму, основ наукового комунізму, марксистсько-ленінської етики, естетики і логіки. Ці питання розглядалися гуманітарними дисциплінами та, на окремо виділених кафедрах університету – історії КПРС та наукового атеїзму.

При організації вузу керівництво базувалося на тому принципі, що вища освіта мала ґрунтуватися на засадах широкого розвитку національної за формою і соціалістичною за змістом культури народів СРСР⁹. Про культурне життя в університеті може свідчити те, що національною мовою викладалося менше третини природничих і менше половини суспільних та гуманітарних дисциплін¹⁰. На філологічному факультеті функціонувала спільна кафедра української та російської мов, а окремо – кафедра теорії літератури і літератури народів СРСР та кафедра російської мови для іноземців¹¹.

У межах університету проводилися різнопланові культурні заходи. Проводилися фестивалі патріотичної та комсомольської пісні, пісень про Батьківщину, інтернаціональної дружби та днів союзних республік на всіх факультетах (про їхнє проведення зазначалося в т. зв. соціалістичних зобов'язаннях, що брав на себе колектив університету в різні роки), діяли лекторії, гуртки художньої самодіяльності, проводилися літературні вечори, з іншими вузами укладалися т. зв. договори про творчу співпрацю, організовувалися виставки, присвячені знаменитим датам. У 1982 р.

продовжував працювати загально університетський студентський самодіяльний театр "Поклик", який був заснований на факультеті журналістики 5 років тому. Репертуар театру складався з таких концертів як, наприклад, "Пам'ятай про війну". Цього ж року студією самодіяльної пісні університету було проведено перший конкурс авторів самодіяльної пісні¹². Творча активність університетських колективів оцінювалася по-різному. Так, зазначалося, що "діяльність понад століття з чвертю університетського самодіяльного народного хору "Дніпро" зробила певний внесок у скарбницю куптурних надбань українського народу". Разом з тим, огляд-конкурс мистецького хисту першокурсників, присвячений знаменним святкам – 65-річчя Великого Жовтня та 60-річчя утворення СРСР, став значною подією в житті вузу¹³.

Окремо від навчання та наукових досліджень у межах університету відбувалися заходи, що поєднували культурну, виховну та громадську роботу з колективом, як у межах університету, так і при співпраці з іншими вузами. Як приклад, можна зазначити діяльність студентських будівельних загонів ім. 50-річчя Великої Жовтневої Соціалістичної Революції, що організовувалися під керівництвом молодіжної організації ВЛКСМ в 1968 р. "З перших днів у загонах розгорнулися змагання під лозунгом: "Гідну зустріч 50-річчю Радянської влади". За ініціативою студентів Москви, України, Ленінграду загони визначили більше тисячі ударних ювілейних об'єктів. Усі об'єкти введені в експлуатацію з високими оцінками якості роботи"¹⁴. У 1971 р. продовжував діяти студентський будівельний загін "Юність", що вже 3 роки приймав участь у будівництві приміщень вузу¹⁵.

Після повернення університету з евакуації з м. Кзил-Орда в 1944 р. були створені нові кафедри, на яких студенти отримували початкову військову підготовку, у межах навчальних планів. З 1965 р., після низки реформувальних цих кафедр, для студентів 10 факультетів (філологічного, філософського, історичного, географічного, геологічного, економічного, юридичного, хімічного, біологічного та журналістики) ввели військову підготовку за фахом "Командир мотострілецького взводу" та створили цикл тактичної підготовки. У 1983 р. у зв'язку з багато-профільністю підготовки офіцерів запасу військова кафедра перейменовується в об'єднану військову кафедру¹⁶. У другій половині 1980-х рр., завдяки перебудовним процесам, навчання на кафедрі було демократизоване, введено навчання за індивідуальним планом, відмінено обов'язкове носіння військової форми та ін.

У межах університету, у тісному зв'язку з міською організацією товариства "Знання", діяла аналогічна організація товариства "Знання", яка в 1967 р. та 1971 р. у своєму складі налічувала академіків, професорів, доцентів, кандидатів наук та співробітників університету. Організація продовжувала свою лекторську пропагандистську діяльність і в 1980-х рр., головою правління товариства був проф. С.В.Бруз. Організація співпрацювала з Київською міською організацією товариства "Знання"¹⁷. У 1971 р. організацією було видано третій каталог – тематичний збірник лекцій, що їх читають члени товариства для студентів та інших зацікавлених груп. Підбірку цих лекцій було розроблено до 100-річчя з дня народження В.І.Леніна (попередній каталог до річниці Жовтневої революції). Більшу частину лекцій було присвячено викладанню наукових досліджень з історії КПРС і науковому комунізму, марксистсько-ленінської філософії і політичної економії. Разом з тим, частина тем з історії СРСР та України, міжнародних відносин та зовнішньої політики СРСР, держави і права, літератури і журналістики, незважаючи на ідео-

логічні штампи, знецінювання ролі багатьох імен і фактів української історії мають актуальну і досі фактичну основу. Як приклад можна назвати лекції про розпад колоніальної системи і національно-визвольний рух на сучасному етапі, розвиток історії і науки в Київському університеті за роки Радянської влади, радянсько-американські відносини на сучасному етапі, В.І.Ленін – ініціатор створення СРСР, Українська РСР на міжнародній арені, законодавство про Паризьку комуну, Леся Українка і фольклор та ін.¹⁸

До ознайомлення пропонувалися і такі неоднозначні питання як визвольна війна українського народу в 1648–1654 рр., "возз'єднання" України та Росії, партизанське підпілля в роки Великої Вітчизняної війни, пам'ятні місця великої Вітчизняної війни на Україні та міжнародне становище СРСР. Учені-історики університету поряд зі створенням фундаментальних праць з історії КПРС та Компартії України зробили цінний внесок у створення багатотомної Історії міст і сіл Української РСР з 1969 р. Окрім праці над змістом окремих томів (проф. М.І.Марченко був у складі редакційної колегії тому "Київська область", 1971 р.), історики-науковці ввійшли до складу головної редакційної колегії видання: заступник голови головної редакційної колегії проф. Й.Д.Ремезовський, доктори історичних наук О.К.Кошик та Ю.Ю.Кондуфор¹⁹.

Відповідно до тогочасних напрямів у науці та культурі, пропонувалися лекції, які в наступні роки, після того, як відбулися відомі зміни в Україні, втратили свою актуальність і необхідність бути окремо поданими. Так, філософія наукового комунізму пропонувала лекції про основні риси побуту соціалістичного суспільства, ленінське вчення про матерію, ленінський етап у розвитку марксистської філософії; науковий атеїзм – про релігію та церкву, про міжнародне життя, думки Леніна про модернізацію сучасного християнства, завдання атеїстичної пропаганди у світлі рішень з'їзду КПРС; література та мистецтво – про образ Леніна в сучасній радянській драматургії; журналістика – про два світи, про дві ідеології та ін.

Лекції, що були представлені факультетами, де викладали та досліджували фізику, хімію, математику, біологію та інше, розкривали зміст фундаментальних досліджень, які проводилися на кафедрах та в лабораторіях університету. Їхня тематика була малозалежною від тих умов, у яких існували гуманітарні дисципліни і визначалася потребами розвитку народного господарства та економіки в державі. Хоча поряд з лекціями про загальнонаукові питання було представлено і такі, як наприклад, про електрифікацію за планом Леніна, які певною мірою визначали розвиток технічних наук, як заздалегідь передбачених.

Напрями наукової роботи у вузі відповідали загальним тенденціям розвитку науки в державі. При зростанні потреби народного господарства у фахівцях зі збереження, обробки та використання інформації за допомогою автономних систем управління різноманітними ланками людської діяльності, на базі механіко-математичного та економічного факультетів у 1969 р. відкрито факультет кібернетики (одної з наймолодших наук). У створенні навчальних планів та організації факультету вузу допомогли інститути кібернетики та математики АН УРСР²⁰.

Створення у 1963 р. кафедри філософії гуманітарних факультетів сприяло активізації фундаментальних досліджень у галузі філософських проблем суспільних і гуманітарних наук. Багато випускників відділення філософії згодом стали професорами відновленого у 1965 р. філософського факультету – А.М.Алексюк, І.В.Бичко.

В.О.Босенко, М.О.Булатов, Г.І.Горак, В.С.Дмитриченко, І.Ф.Надольний та ін. Деканом факультету став проф. В.І.Шинкарук, який керував ним до 1968 р. З 1968 р. до 1971 р. деканом факультету був проф. В.К.Танчер – відомий фахівець з проблем історії та теорії релігії, атеїзму та вільнодумства. Він підготував один з перших підручників "Основи атеїзму." З 1971 р. до 1977 р. деканом був П.С.Дишлевий. У 1971 р. було створено кафедру логіки, яка забезпечувала читання логіки на всіх гуманітарних факультетах. Наступним деканом до 1987 р. був проф. І.Ф.Надольний. У 1979 р. на факультеті було створено кафедру соціології. Особливої ваги в цей період набули дослідження проблем соціології особистості, морально-філософських засад функціонування суспільства, структури матеріального і духовного виробництва тощо²¹.

Порівняно із сьогоденням Київський університет у період 1965–1985 рр. мав низку специфічних особливостей у напрямках наукової та навчально-методичної роботи, все ж можна зробити висновок, що, незважаючи на вплив суспільно-політичних умов у державі на зміст і напрями вищої освіти, університет повністю відповідав тим вимогам, які ставляться перед закладом вищої освіти такого рівня – бути потужним механізмом розвитку, поповнення та відтворення інтелектуального потенціалу нації.

¹ Указ Президії ВР СРСР "Про нагородження Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка орденом Леніна" // Радянська Україна. – 1959. 20 серп. ² Статут Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1939. – С. 1. ³ Сколенко В.В. Київський Університет ім. Т.Г.Шевченка. Сторінки історії і сьогодення. – К., 1994. – С. 280. ⁴ Ефименко Г.Г. Высшая школа Украинской ССР. Успехи, проблемы развития. – К., 1978. – С. 21. ⁵ Елютин В.П. Высшая школа СССР за 50 лет. – М., 1967. – С. 169. ⁶ Мельник Л.Г. Роль Киевского университета в развитии отечественной науки и культуры. – К., 1984. – С. 17. ⁷ Статут Київського ордену Леніна Державний Університет ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С. 2. ⁸ Київський університет – 1971. – 17 квіт. – С. 2; Там само – 1982. – 15 лют. – С. 2. ⁹ Статут Київського ордену Леніна Державний Університет ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С. 1. ¹⁰ Новітня історія України (1900–2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожин та ін. – К., 2000. – С. 458. ¹¹ Статут Київського ордену Леніна Державного університету ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С. 21. ¹² Київський університет. – 1982. – 7 січ. – С. 4; Там само – 18 січ. – С. 2. ¹³ Київський університет. – 1982. – 14 жовт. – С. 3. ¹⁴ Комсомол и высшая школа. Док. и мат. съездов, конф. ЦК ВКСМ по работе вузовского комсомола (1918–1968). – М., 1968. – С. 235–236. ¹⁵ Київський університет. – 1971. – 10 верес. – С. 2. ¹⁶ Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури. Мат. наук-теорет. конф., присвяченої 165-річчю університету (Пленарне засідання). – К., 1999. – С. 94–95. ¹⁷ Київський університет. – 1982. – 11 лист. – С. 2. ¹⁸ Каталог лекцій організації товариства "Знання" Київського ордену Леніна державного університету ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1971. – С. 9–11. ¹⁹ Історія міст і сіл України. Київська обл. – К., 1971. – С. 2–3; Каталог організації товариства "Знання". – К., 1967. – С. 3–8. ²⁰ Київський університет. – 1971. – 17 груд. – С. 2–3. ²¹ Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури. Мат. наук-теорет. конф. – С. 50, 112–114.

Надійшла до редколегії 15.04.04

А.М.Киридон, канд. іст. наук

ПАРФЕНІЙ ЛЕВИЦЬКИЙ І РУХ ЗА АВТОКЕФАЛІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Проаналізовано окремі факти біографії архієпископа Парфенія Левицького, пов'язані з рухом за автокефалію Української православної церкви у 1920–1921 рр.

The author analyses some facts of the biography of the Archbishop Parfen Levitsky connected with the movement for the Autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church in 1920–1921.

10 жовтня 2003 р. виповнилося 145 років з дня народження архієпископа Подільського і Брацлавського, а згодом Полтавського – Парфенія (з народження – Памфила) Левицького. Останні роки його життя були пов'язані з розвитком українського національно-церковного руху, зокрема з проблемами становлення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Однак і по сьогодні оцінка Парфенія Левицького переважно базується на висловлюванні митрополита Київського і всієї України Василя Липківського (1921–1927), який зазначав: в останній момент Парфеній "не витримав характеру" і зрікся зв'язків з Українською церквою та Всеукраїнською православною церковною радою (ВПЦР).

Звичайно, кожна дія провокується певними обставинами, зумовлена якоюсь мотивацією. Спробуємо з'ясувати ситуацію 1920–1921 рр. з огляду на зазначену проблему.

Передовсім наголосимо на вузькості історіографії питання. Документальну основу дослідження складають, перш за все, архівні фонди: Ф. 3984 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВОВУ України); ФР. 3872, Ф. 9032 Державного архіву Полтавської області (далі – ДАПО).

Важливими, на нашу думку є лист Парфенія до Московського патріарха Тихона від 31 грудня 1920 р. та інші матеріали, частина яких увійшла до опублікованого нещодавно видання "Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ. 14–30 жовтня 1921 р. Документи і матеріали"¹.

Низку архівних матеріалів стосовно архієпископа Парфенія, подій національно-церковного руху, утвердження автокефалії Української церкви вміщено у фун-

даментальній публікації джерел "Мартирологія українських церков"².

Цінну групу джерел становлять праці учасників національно-церковної боротьби першої чверті ХХ ст. в Україні: митрополита В.Липківського³, міністра ісповідань в гетьманському уряді, відомого громадського діяча О.Лотоцького⁴, архієпископа К.Кротевича⁵, проф. В.Щербаківського⁶.

Одна з перших ґрунтовних спроб осмислити відродження Автокефальної церкви в Україні, у т. ч. й питання взаємин архієпископа Парфенія з ВПЦР, була здійснена проф. І.Власовським⁷. Нариси протопресвітера Д.Бурка⁸ вигідно вирізняє хронологічно-біографічний матеріал.

1995 р. в збірнику "Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920)" була опублікована стаття Р.Циган "Пам'яті Парфенія Левицького"⁹, де загалом повторюються матеріали, опубліковані Д.Бурком.

Слід назвати також монографії А.Зінченка¹⁰, у яких подається опосередкована інформація про Парфенія Левицького в контексті руху за автокефалію Української церкви та характеристики постатей її діячів. Варто зазначити, що автор залишився безумовним симпатиком митрополита Василя Липківського, що певним чином позначається на його оцінці Парфенія Левицького.

Віддаючи належне здобуткам зазначених публікацій, скажемо, що окремого самостійного дослідження, присвяченого постаті архієпископа Парфенія, нами не виявлено, чим актуалізується заявлена тема нашої розвідки.

Метою повідомлення є з'ясування ролі Парфенія у становленні УАПЦ, визначення об'єктивної зумовленості та мотивації його вчинків у 1920–1921 рр.

Розвиток національно-церковного руху мав складний, доволі неоднорідний, почасти суперечливий характер. Протягом 1917–1919 рр. остаточно викристалізувалася думка про відродження в Україні власної автокефальної Соборноправної церкви. Ставлення до цієї ідеї спричинило гостру боротьбу між "старим" духівництвом (митрополит Антоній Храповицький, архієпископ Євлогій, єпископ Назарій) і представниками "нової" хвилі (протоієрей В.Липківський, М.Мороз та ін.)¹¹.

Відголоском цієї боротьби стали й події на Полтавщині, де наприкінці 1919 р. було засноване Церковне братство, котре повело роботу з утворення власного єпископату з метою сприяння відродженню Української православної церкви. Оскільки колишній архієпископ Феофан (Бистров) у листопаді 1919 р. залишив Полтаву, відїхавши з денікінцями на еміграцію, остільки Полтавська єпархія потребувала нового єпископа.

Як зазначає А.Зінченко, патріарх Тихон, зважаючи на прохання тимчасового єпархіального управління, призначив полтавським архієпископом Парфенія, який навесні 1920 р., осівши в Чеснохресному Полтавському монастирі, вступив в управління єпархією¹².

На той час у підпорядкуванні Полтавського церковного братства була лише одна Воскресенська парафія в Полтаві. Архієпископ Парфеній активно почав упроваджувати загальну українізацію всіх інших парафій, відправляючи богослужіння українською мовою і спонукаючи до того інших священиків.

Утворення ж українських парафій і в інших губерніях викликало, тим часом, тривогу і невдоволення в Москві. У відповідь ВПЦР склала "Статут Співки українських парафій", зареєструвавши його в радянських органах. Таким чином, організаційна структура УПЦ була легалізована більшовицьким режимом. Проте вже 30 квітня 1920 р. керуючий Київською єпархією єпископ Назарій спеціальним розпорядженням заборонив українським священикам міста вести богослужіння¹³.

Переконавшись у тому, що дійти згоди з єпископатом, налаштованим антиукраїнськи, не можна, ВПЦР зібралася 5 травня 1920 р. на засідання, на якому було проголошено автокефалію Української православної церкви. Після цього історичного рішення робота ВПЦР була спрямована на створення власного єпископату. При цьому "члени ВПЦР покладають сподівання на Полтаву, де єпархію очолював архієпископ Парфеній (Левицький), який співчував українському церковному руху й сам був його діяльним учасником у часи російської революції 1905–1907 рр.", – наголошується в багатотомному виданні "Історія релігії в Україні"¹⁴.

Після інтенсивного листування з Парфенієм у серпні 1920 р. ВПЦР відрядила до нього делегацію в складі М.Мороза (голова ВПЦР), В.Липківського, Ю.Жевченка "з листівним проханням, аби архієпископ Парфеній взяв українську автокефальну церкву під своє духовне керівництво"¹⁵.

Прибувши до Полтави, у Воскресенській церкві делегація, за словами В.Липківського, "мала втіху почути справді українську відправу і довідалася, що українською церковною справою на Полтавщині керує Полтавське українське церковне братство"¹⁶. Делегацію прийняв сам владика 21 серпня на спільному засіданні делегації ВПЦР і братства архієпископ дав згоду прийняти під духовне керівництво всі українські парафії, що входили до складу заснованої в Києві співки православних парафій¹⁷.

"Тим часом, – пише А.Зінченко, – відомий лист архієпископа Парфенія до Київського владика Назарія, яким він сповіщає про його переговори з делегацією ВПЦР"¹⁸. Парфеній попереджає Київського владика, що (збережено мову оригіналу) "украинское движение –

сила стихийная. Чем больше загораживать, тем сильнее она будет прорывать себе дорогу вперед". А відтак, Парфеній просив не чинити перешкод відправам українською мовою, дозволити служити тим, кому це було заборонено, та не відмовляти в рукоположенні тим, про кого проситиме ВПЦР¹⁹.

Ситуацію ускладнювало те, що Парфенію довелося працювати в оточенні старого консервативного духівництва й монахів Христо-Воздвиженського монастиря. До того ж треба взяти до уваги й ту обставину, що архієпископ був тяжко хворим (К.Кротевич зауважує, що у Парфенія "кілька років була сердечна хвороба, тяжкою ознакою якої був опух ніг (водянка)"²⁰). А за твердженням протопресвітера Д.Бурка, дедалі більше в ті роки дошкуляв і цукровий діабет²¹.

Проте, попри всі складнощі (на цьому, зокрема, наголошує В.Липківський), архієпископ Парфеній "справді велику прислугу зробив українській церкві в той скрутний час, він висвятив більше ніж 30 священиків; між Києвом і Полтавою був живий зв'язок і брацтво (так у тексті – А. К.) і Парфеній брав участь у справах УАПЦ (більшовицьке скорочення Української автокефальної православної церкви) жваву участь"²².

Чому акцентуємо увагу на визнанні активної ролі архієпископа саме В.Липківським? Аналіз перебігу подальших подій засвідчує помітну зміну в його ставленні до Парфенія аж до осуду в тому, що "не витримав характеру".

Звістка про те, що Парфеній очолив УАПЦ (його стали поминати за богослужіннями в українських парафіях як "всеукраїнського" архієпископа), сприяла поширенню українського церковного руху. Почали відкриватися українські парафії в містах: Житомирі, Чернігові, Кам'янці, Вінниці, Одесі, Херсоні, а також у багатьох селах, особливо на Київщині. Активізувалася перекладацька діяльність, почалося видавництво україномовних богослужбових книг²³.

Таким чином, процес українізації церковного життя набрав нового піднесення.

Однак усе це надзвичайно хвилювало тихонівське духовенство і російський єпископат в Україні. Останні звернулися до патріарха Тихона з вимогою про призначення до Києва митрополита, який би згуртував московський єпископат в Україні для протидії поширенню Української церкви.

До Києва (з повноваженнями на всю Україну) було призначено патріаршого екзарха, архієпископа Гродненського Михаїла (Єрмакова). У праці В.Липківського читаємо, що Михаїл "...у Києві вже почав вживати заходів з організації тихонівського єпископату і духівництва; ... став добиратися і до єп. Парфенія і цей похитнувся: чи може взагалі справу визволення української церкви мало, чи інакше, ніж ВПЦР, розумів"²⁴.

Проте не вплив Михаїла, а скоріше перебіг подій спонукав самого Парфенія до суперечливих роздумів щодо вибору власної позиції: з ким бути, які життєві пріоритети обрати?

Між тим В.Липківський повідомляє: "У листопаді 1920 р. випадково до ВПЦР прийшло листування Парфенія з патр. Тихоном, де він запевняв Тихона, що взяв українську церкву під своє керівництво лише на те, щоб "заспокоїти цих дітей" і затримати їх у послушності патріархові, називаючи себе "послушним сином".

Отже, Парфеній фактично впроваджував таємну лінію проти оголошеної автокефалії УАПЦ. "...Парфеній ...з самого початку мало нашу справу розумів, мав якісь свої особливі міркування, цілком протилежні нашій Церкві, таємно від ВПЦР він листувався з Патріархом Тихоном..."²⁵.

Цікаво, що останню заувагу спростовує К.Кротевич, зазначаючи, що "найпочесніший отець Василь" грішить

проти істини: "... архієпископ Парфеній передав листа до Московського патріарха Тихона через руки президії ВПЦР і ... цього листа президія затримала і не послала по призначенню..."²⁶.

Правда відомо, що Кротевич був одним із найактивніших критиків митрополита В.Липківського на жовтневому 1927 р. Соборі, який ухвалив звільнити главу церкви "від тягара митрополичого служіння"²⁷. Однак він посилається на документи, додаючи до своїх матеріалів копію другого листа архієпископа Парфенія до Московського патріарха Тихона, зміст якого також підтверджує відсутність у першого "особливих міркувань" щодо УАПЦ: "Повеление отмежеваться от киевских украинцев принимаю с сыновьей любовью и готовностью исполнить его"²⁸ (виділено нами – А. К.).

Отже, можна припустити, що Парфеній не мав однозначної позиції щодо порушеного питання, переживав сумніви і прагнув дотримуватися "букви закону", сподіваючись на злагоду з усіма. Однак зі сказаного зовсім не випливає, що він був байдужим до українізації. Парфеній лише прагнув служити Церкві, дотримуючись її канонів, які сприймав як самоцінність.

Очевидним, на нашу думку, є той факт, що Парфеній не був готовий до кардинальних революційних кроків у церковному житті, гадаючи, що справа автокефалії має вирішуватися поступово, завойовуючи дедалі більше прихильників.

Схоже, що йому бачилися перспективні напрацювання на благо української церкви й під орудою РПЦ (згадаймо його здобутки подільського періоду). Нерішучість дій архієпископа за таких обставин можна пояснити й похилим віком (62 роки), станом здоров'я і психологічним складом характеру.

Понад усе для нього залишалися мир, уникнення розколу, сподівання на порозуміння в усіх суперечливих питаннях. Однак при цьому збережено принциповість у питаннях стратегічного змісту: "...для мира Церкви и для блага многомиллионного украинского народа... необходимо, чтобы Ваше Святейшество благословило мне ли или другому епископу, сочувствующему церковному украинскому движению, если не стать "на чолі", то принять под "догляд" Украинскую церковь"²⁹.

Між тим К.Кротевич згадує: "Московський патріарх Тихон повернув цього листа архієп. Парфенію назад з резолюцією, що треба з таким проханням вдатися йому до Собору єпископів на чолі з екзархом Михаїлом"³⁰. В.Липківський пише: "Після Різдва (1921 р. – А. К.) Парфеній уже відмовився висвячувати ставлеників ВПЦР"³¹.

Ще більше ускладнилася ситуація після засідання Собору єпископів (Синоду) Православної церкви України в лютому 1921 р. в Києві, який видав наказ про виключення всього духовенства українських парафій з "духовного звання", позбавлення його священного сану, про скасування ВПЦР, про ліквідацію спілки українських парафій. Тим, хто не виконуватиме наказу, Собор загрожував анафемою.

Окрема постанова Собору стосувалася власне Парфенія (Левицького), де його діяльність піддавалася осуду: Парфенію "ради мира и пользы Украинской церкви прислать на имя Священного собора епископов (синода) в письменной же форме заявление о том, что в церковные дела чужих епархий он – архиепископ Парфеній – не вмешивается и под свое управление никого из не принадлежащих к его Полтавской области не принимает, канонического общения с запрещенными или низверженными от других епископов не имеет и нимало не поддерживает людей, сеющих в Украинской церкви смуту, ставленников для чужих епархий не рукополагает и без надлежащего обращения местных епископов в чужие

епархии не переводит; своего согласия на то, чтобы возносить его Архиепископа Парфения имя за богослужением в тех местах, где правилами церковными требуется возносить имя святейшего Патриарха и местного Епископа, никогда и никому не давал, самочинных учреждений как всеукраинская церковная рада, парафиальные рады, спилка украинских парафий, законными учреждениями не признает и в деловых сношениях с ними не состоит; по делам церковного управления впредь будет относиться только к священному собору епископов (синоду) Украинской церкви"³².

Ми не маємо документів, які свідчать про реакцію Парфенія (Левицького) на рішення Собору, однак є підстави думати, що вони його спонукали до дії, до прийняття рішення. Проте в поведінці архієпископа й надалі переважали вагання і нерішучість.

Неприбуття на український собор архієпископ пояснив хворобою, передавши на адресу почесного зібрання листа: "...Відомо Богові, що я дуже бажав і тепер бажую прибути до Києва, щоб допомогти, скільки од мене залежить, церковним українським справам і визволити з напасти братів моїх – українських пастирів... Для святого діла поїхав би, хотя би пришлось і вмерти в дорозі. Боюсь, що, як виїду, загине церковне українське діло на Полтавщині. Зразу пришлють другого архієрея, що поведе діло інакше, і загине все, що тут зроблено було до сієї пори. Коли Бог допоможе найти епископа, що замінить мене в Полтаві, то, може, згодом, я і прибув би до Києва"³³.

Між тим, собор київських єпископів обрав Парфенія своїм митрополитом. Екзарх Михаїл і Синод, дізнавшись про це, вжили проти нього рішучих заходів. До Полтави відбула делегація синоду, яка "загрозила йому заборонами та відлученням, коли він не зречеться і митрополитства і української церкви"³⁴.

Після цього, свідчить В.Липківський, "Парфеній не витримав характеру і на вимогу делегації написав заяву, що він зрікається української церкви, бо вона різко порушила закони, пориває зв'язки з ВПЦР й обрання на митрополита київського не приймає"³⁵. Синод єпископів одразу поширив цю заяву, яка без перебільшення приголомшила українців, надавши наснаги тихонівцям.

Тут доречно звернути увагу на висновки, до яких приходять К.Кротевич: "Всім нам треба зо всією душевною щирістю говорити не про те, що архієпископ Парфеній "не витримав характеру", а про те, що становище його наприкінці життя зробилось таким тяжким і трагічним, що передчасно звело його в могилу. У цьому легко переконатися, коли прийняти до уваги ті труднощі і неприємності, які взагалі зв'язані були з працею його в той час в нашій Церкві"³⁶.

Підсумовуючи, зазначимо, що архієпископ Парфеній (Левицький) щиро вболівав за українську справу і за Українську церкву. У тяжких умовах початку ХХ ст. йому вдалося впровадити українську мову в богослужінні, перевидати україномовне "Євангеліє".

В обставинах революційного лихоліття йому не забракло мужності дати згоду на пропозицію ВПЦР очолити Українську церкву в серпні 1920 р. Він заохочував духовенство до церковної проповіді рідною мовою. Проте, поряд з цим, постать Парфенія трагічна і несправедливо призабута, хоча про нього повною мірою можна сказати словами сентенції: "quod fratui feci, meliora potentes faciant" ("все, що міг, я зробив, нехай зараз роблять ті, що можуть робити краще").

¹ Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ. 14–30 жовтня 1921 р. Док і мат. / Г.М.Михайличенко, Л.Б.Пиливець, І.М.Преловська. – К.: Л., 1999. ² Мартирологія українських церков: У 4 т. / О.Зінкевич, О.Воронин. – Торонто: Балтимор, 1987. – Т. 1. – С. 31, 32, 70.

197, 397, 598, 916, 918, 919, 1007–1009, 1011, 1014, 1077. ³ Липківський В. Православна Христова церква українського народу // Церква і життя. – 1927. – Ч. 1. – С. 12–18; Липківський В. Відродження церкви в Україні. 1917–1930 рр. – Торонто, 1959; Липківський В. Історія Української православної церкви. – Вінніпег, 1961. – Розділ VII. ⁴ Лотоцький О. Автокефалія. У 2 т. – Варшава, 1935–1938. – К., 1999. ⁵ Кротевич К. До ідеї УАПЦ // Церква й життя. – 1928. – Ч. 1 (6). – С. 14–24. ⁶ Щербаківський В. З життя архієпископа Парфенія Левицького // Визвольний шлях. – 1961. – Кн. 7/91 (165), лип. – Річник VIII (XIV). – С. 708–711. ⁷ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: У 4 т., 5 кн. – К., 1988. – Т. 4 (XX ст.), Ч. 2. ⁸ Бурко Демид. Архієпископ Парфеній Левицький // Бурко Д. Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, 1988. – С. 280–286. ⁹ Циган Р. Пам'яті Парфенія Левицького // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920). Мат. конф. – Полтава, 1995. – С. 79–82. ¹⁰ Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997; Зінченко А. Ієрархи Української Церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. – К., 2003. ¹¹ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 40, арк. 1. ¹² Власовський І. Зазнач. праця. – С. 89. ¹³ Мартирологія українських церков... – Т. 1. – С. 1006. ¹⁴ Історія релігій в Україні: У 10 т. / За ред. А. Колодного та ін. – К., 1996–1999. – Т. 3. Православ'я в Україні /

За ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – С. 367. ¹⁵ Липківський В. Відродження церкви в Україні... – С. 37. ¹⁶ Там само. – С. 38. ¹⁷ Власовський І. Зазнач. праця. – С. 89–90; Липківський В. Відродження церкви в Україні... – С. 38; Історія релігій в Україні. – Т. 3. – С. 368. ¹⁸ Зінченко А. Визволитися вірою... – С. 86. ¹⁹ ЦДАВОВУ Укр. – Ф. 3984, оп. 1, спр. 31, арк. 1–3 зв. ²⁰ Там само. – Арк. 3. ²¹ Бурко Д. Зазнач. праця. – С. 285, 286. ²² Липківський В. Відродження церкви в Україні... – С. 39. ²³ Власовський І. Зазнач. праця. – С. 90. ²⁴ Липківський В. Відродження церкви в Україні... – С. 39. ²⁵ Липківський В. Православна Христова церква українського народу // Церква і життя. – 1927. – Ч. 1. – С. 26. ²⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 40, арк. 6, 15. ²⁷ Зінченко А. Ієрархи української церкви: митрополит Микола Борецький архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. – К., 2003. – С. 186. ²⁸ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 40, арк. 19, 28. ²⁹ Там само. – Арк. 20, 29. ³⁰ Там само. – Арк. 7, 16. ³¹ Липківський В. Відродження церкви в Україні... – С. 40. ³² ЦДАВОВУ України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 40, арк. 26. ³³ Там само. – Оп. 4, спр. 31, арк. 9. Перший Всеукраїнський православний церковний собор... – С. 442. ³⁴ Липківський В. Відродження церкви в Україні... – С. 41; Власовський І. Зазнач. праця... – С. 92. ³⁵ Липківський В. Відродження церкви в Україні... – С. 41. ³⁶ ЦДАВОВУ України. – Ф. 3984, оп. 3, спр. 40, арк. 4.

Надійшла до редакції 12.04.04

Ю.В.Латиш, студ.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ – ОСЕРЕДОК ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕКАБРИСТСЬКОГО РУХУ

Розглянуто дослідження декабристського руху на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, проаналізовано внесок викладачів, аспірантів та студентів факультету у вивчення проблеми.

In this article the author researches Decembrist's movement at history faculty in Kyiv National Taras Shevchenko university.

У 2005 р. виповнюється 180 років з дня повстання декабристів – першої спроби демократичного оновлення російського суспільства. Рух декабристів є складовою частиною історії України, Росії, Білорусі та інших держав, які входили до Російської імперії. З кінця XIX ст. і до початку 1990-х рр. декабризм був однією з найпопулярніших тем російської, а потім радянської історіографії. За підрахунками провідного вітчизняного декабристознавця, проф. Г.Казьмирчука, світ побачили понад 14,5 тис. монографій, нарисів, документальних збірників, наукових і популярних статей, художніх творів, у яких висвітлювався декабристський рух¹. Останнім часом інтерес до проблеми суттєво знизився, що зумовлено як об'єктивними (поява нових недосліджених історичних проблем), так і суб'єктивними (небажання досліджувати революційні рухи та російську історію) чинниками. На думку відомого історика О.Рєєнта, декабристський рух ще чекає на переосмислення².

Новий підхід до будь-якої історичної проблеми має розпочинатися з ознайомлення зі здобутками наших попередників, тим паче, що в Україні склалася ціла наукова школа з вивчення декабризму. Одним з основних осередків дослідження проблеми був Київський університет, де її різноманітні аспекти вивчали філологи, юристи, філософи, економісти. Проте пальма першості завжди належала історикам. Завданням нашої статті є висвітлення основних тенденцій у вивченні декабристського руху істориками Київського університету та з'ясування внеску окремих вчених у вітчизняне декабристознавство.

Поставлена проблема недостатньо досліджена в історичній літературі й ніколи не розглядалася у спеціальній розвідці. Окремі праці викладачів-істориків Київського ІНО у радянський час аналізували М.Нечкіна, І.Гапусенко та Л.Олійник³. Деякі аспекти проблеми висвітлювалися у біо- та бібліографічних дослідженнях, присвячених відомим історикам – В.Базилевичу, В.Іконникову, В.Романовському та ін. О.Ляпіна оглянула декабристознавчий доробок викладачів університету 1920–1930-х рр.⁴ Як дослідницьку проблему вивчення руху декабристів у Київському університеті вперше поставили Г.Казьмирчук й А.Сілкін, довівши, що професори Університету св. Володимира М.Довнар-Запольський

та В.Іконников є засновниками київської, а по суті й української декабристознавчої школи⁵. Пізніше Г.Казьмирчук у декількох публікаціях зробив короткий огляд декабристознавчих студій у Київському університеті⁶. Проте ці статті лише накреслили напрями подальших досліджень.

Першими у Київському університеті інтерес до декабристів проявили діячі опозиційного суспільно-політичного руху – члени Кирило-Мефодіївського братства, племінник декабриста, М.Драгоманов, учасники Харківсько-Київського таємного товариства. Зокрема, під час обшуку у М.Костомарова жандарми знайшли "Донесення слідчої комісії", де переповідалися ідеї Товариства об'єднаних слов'ян. Студент Університету св. Володимира Л.Росинський на прощальному вечорі проф. П.Павлова 14 грудня 1859 р. виголосив промову, у якій зазначив, що вони зібралися у знаменний день – "день прогресу на Русі" та підняв тост "у пам'ять перших апостолів рідного прогресу" і за здоров'я тих, хто йде їхнім шляхом⁷.

Наукове дослідження декабристського руху в Україні розпочалося пізніше ніж у Росії. На зламі XIX і XX ст. перші рецензії на мемуари декабристів Г.Олізара та С.Волконського опублікували випускник історико-філологічного факультету Є.Кивлицький та В.Іконников. Революція 1905–1907 рр. пробудила ліберальні думки київської професури і декабристознавчий доробок поповнився працями П.Голубовського та В.Маслова. Лідером київських декабристознавців став проф. М.Довнар-Запольський. У статті, на жаль, немає змоги розкрити величезний внесок цієї людини у вивчення руху декабристів. До того ж, в історичній літературі уже написано кілька цінних досліджень, які проливають світло на досягнення історика у царині декабристознавства⁸.

Зупинимося лише на формуванні історичної школи М.Довнар-Запольського, з якої вийшли відомі декабристознавці. Для підготовки нової генерації істориків учений створив Історико-етнографічний гурток (семінарії), який з перервами діяв у 1903–1920 рр. Його мету М.Довнар-Запольський досить ємно сформулював у листі до міністра народної освіти: "...якнайширше залучення молоді до конкретної наукової роботи: за такого систематичного

залучення я маю можливість здійснювати відбір кращих з них, залишаючи на кафедрі, інші ж, потрапивши пізніше як вчителі у провінцію, стають корисними працівниками місцевих наукових товариств, опрацьовують місцеві архіви...⁹. Серед вихованців гуртка були відомі історики, географи, літературознавці: В.Базилевич, М.Зеров, П.Клименко, Б.Курц, Г.Максимович, В.Романовський, П.Смирнов, М.Яницький. Декабристознавча тематика не була пріоритетною на його засіданнях, однак доповіді про декабристів звучали. Так, Б.Барановський дослідив щоденники і листи М.Тургенєва, а А.Гневушев вивчав політико-економічні погляди М.Мордвинова – єдиного члена суду над декабристами, хто відмовився підписати вирок¹⁰.

Революційні події 1917 р. сприяли ротації наукових кадрів. Одним з лідерів українського декабристознавства 1920–1930-х рр. був вихованець історико-філологічного факультету Університету св. Володимира Д.Багалій. На зміну декабристознавцям дореволюційної формації прийшли учні М.Довнар-Запольського – В.Базилевич, О.Гермайзе, В.Романовський, а також Л.Добровольський. Особливо пошавилися декабристознавчі студії напередодні 100-річчя декабристської інсургенції. Пам'яті декабристів присвятив своє засідання Семінар підвищеного типу історії України при Київському ІНО.

У цей час С.Єфремов запропонував розглядати Товариство об'єднаних слов'ян як першу ланку в ланцюзі розвитку ідеї українського федералізму, а М.Грушевський сформулював уже чіткіше "українські декабристи чи декабристи в Україні?"¹¹. Одним із фундаторів концепції українського декабризму був професор Київського ІНО О.Гермайзе, який відводив головну роль у формуванні світогляду декабристів умовам української дійсності та українській історії¹². Л.Добровольському, за нашими підрахунками, належить 17 праць про декабристів. Він першим в Україні започаткував бібліографування декабристознавчої літератури, оглянув праці про Південне товариство декабристів, що побачили світ до 100-річчя повстання, а також уклав список основної літератури про повстання Чернігівського полку. О.Оглоблін теж виявляв інтерес до проблем декабристського руху. Список праць професора за 1925 р. засвідчує, що ним була підготовлена стаття "Генеза українського декабризму"¹³. Однак вона не була опублікована. Перебуваючи в екзилі, він написав декілька заміток, які стосувалися декабризму, для "Енциклопедії українознавства".

У другій половині 1930-х – 1940-х рр. декабристський рух на факультеті не досліджувався. Це був страшний час тоталітарних репресій. Школа декабристознавців, створена М.Довнар-Запольським, була знищена. "Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті, – писав О.Довженко, – Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія – це паспорт на загибель"¹⁴. У відомчому архіві Київського університету ми виявили виписку з протоколу № 23 від 11 червня 1940 р. про призначення Я.Корчмара на посаду доцента кафедри історії СРСР¹⁵. У його науковому доробку є й газетна стаття з нагоди 120-річчя страти декабристів, опублікована вже після війни у Луганську. Там же серед довірених матеріалів під № 10 числиться документ про декабристознавця А.Бортникова. Проте з невідомих причин у папці він відсутній.

Відродження декабристознавчих досліджень на історичному факультеті відбулося у 1951 р., коли на восьмій науковій сесії Київського університету доповіді про декабристів виголосили В.Котов та Г.Кузовков. Щоправда, у 1950-х рр. на історичному факультеті декабристознавст-

во розвивалося менш інтенсивно, ніж на юридичному та філософському, де у 1951–1953 рр. було захищено три кандидатські дисертації з проблем декабризму.

Довгий час осередком декабристознавчих студій на факультеті була кафедра історії СРСР дожовтневого періоду. Тут над дослідженням проблеми працювали професори А.Буцик, В.Котов, доценти Р.Іванова та О.Литвин. У 1980 р. В.Котов, О.Литвин та Г.Казьмирчук написали перший вітчизняний посібник для студентів, які слухали спецкурс "Рух декабристів"¹⁶. Про високий фаховий рівень викладачів кафедри свідчить той факт, що у 1975 р. О.Литвин читала лекційні курси: "Перший етап визвольного руху в Росії і революційні зв'язки слов'янських народів", "Декабристи і культура" у Братиславському університеті¹⁷.

Доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків В.Шиповцева вивчала погляди декабристів на падіння Римської республіки. Аспірантуру на факультеті закінчили відомі декабристознавці Г.Сергієнко та В.Кулаковський. У 1975 р. тут відбувся захист першої в Україні докторської дисертації з проблем руху декабристів М.Лисенка: "Суспільно-політичний рух на Україні в першій чверті XIX ст."

На особливу відзнаку заслуговує багаторічна праця над дослідженням декабризму Г.Казьмирчука. Він – автор понад 160 історіографічних, історичних, краєзнавчих, бібліографічних досліджень у галузі декабристознавства. У 1997 р. історик захистив першу в Україні докторську дисертацію з проблем історіографії руху декабристів. У ній здійснено аналіз становлення і розвитку радянського декабристознавства, подано нову оцінку досліджень про рух декабристів, виявлено причини, що негативно впливали на об'єктивне висвітлення проблем декабризму. Разом з тим, визначені перспективні, на думку автора, проблеми, які вимагають свого подальшого дослідження. Це, зокрема, розвиток М.Драгомановим декабристської ідеї федеративного устрою держави, українське національне питання в програмних документах декабристів, створення наукових біографій провідних декабристознавців тощо¹⁸. У дисертації наукова громадськість знайомиться з іменами талановитих дослідників декабристського руху, які замовчувалися в епоху тоталітаризму. До наукового обігу вводиться значна кількість нових документів, на основі яких висловлено критичне ставлення до низки усталених висновків і фактів. Історик започаткував вивчення наукових декабристознавчих шкіл.

Упродовж багатьох років для студентів кафедри історії Росії Г.Казьмирчук читав спецкурси "Опозиційний рух в Росії першої половини XIX ст.", "Рух декабристів: вітчизняна історіографія" та "Рух декабристів: всесвітня історіографія". Накопичений матеріал дозволив історикові написати чотиритомний курс історіографії декабристського руху. На сьогодні світ побачили дві його частини, які хронологічно охоплюють період з 1825 р. до середини 1930-х рр.¹⁹

Г.Казьмирчук зробив суттєвий внесок і в бібліографію декабризму. Під його керівництвом було укладено 10 покажчиків літератури про "сподвижників святої волі". До участі у їхньому складанні декабристознавець залучив молодих учених, котрі згодом стали відомими істориками, Р.Вавренюка, О.Рафальського, Т.Соловійову, С.Стельмаха та ін. У співавторстві з Р.Вавренюком було написано першу наукову біографію Є.Оболєнського. Дослідники встановили точну дату народження декабриста, уточнили його ставлення до селянської реформи 1861 р.²⁰

Г.Казьмирчук створив власну школу декабристознавців, яку доктор історичних наук з Москви О.Киянська назвала історіографічною школою у декабристознавстві²¹.

У 1987 р. за ініціативою історика у Київському університеті відбулася перша наукова конференція під назвою "Декабристські читання", котрі стали справжнім генератором нових думок та ідей. За цей час за редакцією Г.Казьмирчука світ побачили 7 випусків матеріалів і 2 випуски тез доповідей. Останній збірник вийшов у 2003 р.²² Конференції стали творчою лабораторією історика, через яку пройшли десятки молодих дослідників, котрі ще зі студентської лави долучалися до наукової роботи. Серед них варто назвати Ю.Гоша, А.Жвакіна, О.Карбачинського, О.Каревіна, І.Коптєва, К.Крайнього, Є.Скляра, В.Тарасюка, Ю.Шлапака. А.Сілкін, ще будучи студентом, мав близько 40 наукових публікацій.

У 2003 р. за ініціативою Г.Казьмирчука була підготовлена до друку перша історія факультету. Окремий розділ містить наукові біографії професорів факультету за всі роки його існування, зокрема декабристознавців В.Базилевича, А.Буцика, О.Гермайзе, М.Довнар-Запольського, В.Іконникова, Г.Казьмирчука та ін. Над їх написанням працювали як відомі історики – І.Верба, І.Войцехівська, Г.Казьмирчук, В.Колесник, так і молоді дослідники – О.Вербовий, Л.Губицький, Ю.Латиш.

Помітний унесок у декабристознавство зробив д-р іст. наук О.Рафальський, який у 1987–1990 рр. навчався в аспірантурі історичного факультету. Зокрема, він розшукав нові матеріали про декабриста В.Ліхарева, висвітлив його життєвий шлях та участь у таємних товариствах. У співавторстві з Г.Казьмирчуком учений проаналізував радянську літературу, у якій ішлося про перебування декабристів у Сибіру²³.

Керована Г.Казьмирчуком кафедра історії для гуманітарних факультетів є потужним осередком з вивчення декабризму. Доц. Т.Орлова підготувала декілька розвідок, присвячених теоретичним моментам декабризму. У них зроблено першу у вітчизняній історіографії спробу пояснити виникнення, розвиток і наслідки руху декабристів, виходячи з менталітетного аналізу, який включає не лише етнічний (російський національний характер), але й соціальні аспекти (дворянську й офіцерську ментальності). Авторка вважає, що у діяльності декабристів переплелися елементи ліберальної цивілізації, котра постійно прагне оновлення, і традиційної, яка має на меті збереження усталеного порядку. Т.Орлова вбачає у декабризмі спробу оновлення "на західний манер", однак ліберальні цінності декабристів не вписувалися у російський контекст, де домінували пасивність, терплячість і консерватизм²⁴.

Асис. О.Вербовий проробив значну роботу з дослідження наукової спадщини В.Базилевича. У його працях знайшли відображення дослідження істориком діяльності Південного товариства, повстання Чернігівського полку, стосунків декабристів з масонством, а також історіографія наукової спадщини ученого²⁵. Кандидатська дисертація О.Вербового, присвячена життєвому і творчому шляху В.Базилевича, рекомендована до захисту. Колишній асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів, а нині викладач Київського торговельно-економічного університету Л.Губицький розробляє окремі аспекти вивчення декабристського руху в історичному товаристві Нестора-літописця. Дослідник, зокрема, розглянув оцінки поглядів декабристів на селянське питання його членами²⁶.

Асп. Р.Конта намагається подати формування та розвиток державницьких поглядів українців через призму програмних документів таємних організацій початку ХІХ ст., розглядає еволюцію поглядів діячів цих організацій у контексті їхнього значення для ствердження концепції української державності. Разом з деканом історичного факультету В.Колесником Р.Конта рецензував фундаментальне дослідження української історіографії декабризму²⁷. Окремі фрагменти проблеми до-

сліджують асп. В.Дмитрієв, здобувачі Н.Євдокимова та В.Лагодзінський.

На кафедрі історії Росії на початку 1990-х рр. були написані кандидатські дисертації І.Бродської, Р.Вавренюка, А.Куликівської, присвячені декабристам. Сьогодні на кафедрі деякі питання історіографії декабризму досліджує асис. О.Ляпіна. Їй належить загальний огляд праць українських істориків 1920–1930-х рр., присвячених руху декабристів. Дослідниця приділила більше уваги працям, у яких була сформульована теорія українського декабризму. О.Мельничук дослідив висвітлення декабристського руху в історіографічній спадщині Д.Дорошенка²⁸. Заслуговує на увагу стаття проф. В.Мордвінцева, присвячена реформам у Росії в ХІХ ст. У ній зроблено спробу обґрунтувати неминучість поразки декабристів, оскільки капіталістичний уклад тільки зароджувався, третій стан ще не був сформований, переважна частина дворянства була консервативною, селянство "засудило декабристів-дворян, що виступили проти царя-батечка"²⁹.

Студенти кафедри історії Росії традиційно беруть участь у "Декабристських читаннях", розробляють маловивчені аспекти декабризму. Зокрема, колишня студентка кафедри А.Пелешко досліджує зв'язки декабристів з грецьким національно-визвольним рухом. Студ. В.Довгопол вивчає погляди О.Гермайзе на декабристський рух, основні положення теорії українського декабризму у викладі історика. Він переконливо довів, що ця концепція внесла певний елемент новизни і ще раз довела, що в історії остаточних тверджень не буває³⁰. Над дослідженням політичної біографії лідера Південного товариства П.Пестеля на основі залучення свідчень його соратників працює М.Казьмирчук. У коло її інтересів потрапили стосунки Т.Шевченка з декабристами та їхнім оточенням, а також питання "декабристи і релігія"³¹. Нами підготовлено понад 15 публікацій, у яких комплексно розглядаються основні тенденції українського декабристознавства, аналізується процес появи, становлення і ліквідації української школи декабристознавства на початку ХХ ст. – у середині 1930-х рр., показано трагічну долю репресованих дослідників декабристського руху³².

З 2001 р. функціонує спільний проект історичного факультету та Інституту історії України НАНУ з вивчення руху декабристів, очолюваний акад. НАНУ В.Смолієм. Безпосереднє керівництво проектом здійснюють Г.Казьмирчук та О.Рєєнт. На грудень 2003 р. заплановано проведення дев'ятих "Декабристських читань".

Отже, упродовж ХХ ст. історики Київського університету виявляли підвищений інтерес до руху декабристів. Було створено фундаментальні праці М.Довнар-Запольського, В.Котова, історіографічні аспекти декабризму розробляє Г.Казьмирчук. Сьогодні на факультеті діє декабристознавча школа, молоді дослідники обирають проблеми декабризму темами дисертацій, магістерських і бакалаврських робіт, тому зазначена проблема потребує подальшого дослідження.

¹ Казьмирчук Г.Д. Декабристи в Україні: досягнення і перспективи вивчення // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 7. ² Рєєнт О. П. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // УДЖ. – 2000. – № 2. – С. 12. ³ Нечкина М.В. Украинская юбилейная литература о декабристах // Историк-марксист – 1927. – Кн. 3. – С. 187–195, Галусенко І.М. Олійник Л.В. Висвітлення руху декабристів на Україні в радянській історіографії // УДЖ – 1975. – № 12 – С. 121–127 та ін. ⁴ Казьмирчук Г. Віктор Олександрович Романовський: Життя та праця вченого. – К., 2000. ⁵ Ляпіна О. Історія декабристського руху в працях вчених Київського університету (20–30-і рр.): історіографічний огляд // Декабристські читання. 35 ст. Міжнар. наук.-теорет. конф. – К., 2001. – Вип. VII. – С. 94–99 та ін. ⁶ Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. Изучение движения декабристов в Киевском университете // Прогр. и тез. Всесоюзн. науч.-метод. конф. "Перестройка исторического образования в вузах страны. Опыт, проблемы, поиск". – Днепропетровск, 1990. – С. 91–93. ⁷ Казьмирчук Г.Д. Університетська декабристознавча школа: досягнення й пер-

лективи розвитку // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – К., 2002. – Вип. 63–64. – С. 17–18; Казьмирчук Г.Д. Декабристознавча школа Київського університету на зламі ХХ–ХХІ ст. // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 106–110. ⁷ Центральний державний історичний архів (Далі – ЦДІА) України у м. Києві. – Ф. 442, оп. 810, спр. 185, арк. 254 зв.–255. ⁸ Невелєв Г.А. Русское декабристское движение конца XIX – начала XX в.: Историко-графические портреты. – Брянск, 1993. – С. 25–35; Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. М.В. Довнар-Запольський як декабристознавець // УДЖ. – 1995. – № 1. – С. 80–87. ⁹ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 262, оп. 1, спр. 25, арк. 4 зв. ¹⁰ Гневушев А.М. Политико-экономические взгляды графа Н.С.Мордавинова // Университетские известия. – 1904. – февраль. – С. 1–53; апрель. – С. 55–145; сентябрь. – С. 147–167; Барановский Б.Н. Дневник и письма Николая Ивановича Тургенева за московский и геттингенский периоды (1808–1811 гг.) // Университетские известия. – К., 1914. – № 10. – С. 60–76. ¹¹ Сфремов С. Біля початків українства. (Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва) // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 88–96; Грушевський М. 1825–1925. (До століття повстання декабристів) // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 3–4. ¹² Гермайзе О.Ю. Рух декабристів і українство // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 25–38. ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 12, спр. 5447, арк. 4. ¹⁴ Довженко О. Україна в огні. – К., 1990. – С. 135. ¹⁵ Архів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Далі – Архів КНУ). – До 1941 р. – Арк. 61. ¹⁶ Буцик А.К. Внутрішня політика російського уряду і масовий революційно-визвольний рух в країні (1815–1825 рр.) – К., 1972; Котов В. Н., Литвин О.К., Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів. Метод. розробка для студ. іст. ф-ту. – К., 1980. ¹⁷ Архів КНУ. – 1994. – Спр. 48. ¹⁸ Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів: Історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років). Автореф. дис. д-ра іст. наук. – К., 1997. – С. 6–7. ¹⁹ Казьмирчук Г. Історіографія руху декабристів. Курс лекцій для студ. іст. ф-тів. У 4 ч. – К., 2000. – Ч. 1; Казьмирчук Г. Історіографія руху декабристів... – К.; Черкаси, 2001. – Ч. 2. ²⁰ Вавренюк Р., Казьмирчук Г. Декабрист Евгений Оболенский. Жизнеописание. – К., 1990. ²¹ Киянская О.И. Кто такие декабристы и за что они боролись? (Неюбилейные заметки о юбилей-

ных конференциях) // Отечественная история. – 2000. – № 5. – С. 211. ²² Декабристы в Украине: дослідження й матеріали. – К., 2003. – Т. 3. ²³ Казьмирчук Г.Д., Рафальський О.А. Освещение проблемы "Декабристы и Сибирь" в отечественной литературе. 1975–1985 гг. – К., 1987. ²⁴ Орлова Т. Новые возможности изучения движения декабристов с точки зрения истории ментальностей // Декабристы в Украине: дослідження й матеріали. – С. 113–128; Орлова Т. Віддзеркалення специфіки російської історії в русі декабристів // Вісн. Київ. ун-ту. – К., 2003. – Вип. 65–66. – С. 51–54. ²⁵ Вербогий О. Повстання Чернівецького піхотного полку у науковій спадщині В.М.Базилевича // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 41–48 та ін. ²⁶ Губицький Л. Оцінки поглядів декабристів на селянське питання в історичному товаристві Нестора-літописця // Декабристські читання. – Вип. VII. – С. 68–79 та ін. ²⁷ Конта Р. Ідеї державотворення в програмних документах декабристів // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – С. 91–108; Колесник В., Конта Р. Рецензія на монографію Г.Казьмирчука та Ю.Латиша Українське декабристознавство // Декабристи в Україні. – С. 250–256. ²⁸ Ляпіна О. Декабристи в Україні чи українські декабристи: історіографія проблеми // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 99–104; Мельничук О. Рух декабристів і деякі проблеми історії України першої чверті XIX ст. в історіографічній спадщині Д.І.Дорошенка // Декабристські читання. – Вип. VII. – С. 99–106. ²⁹ Мордвінцев В.М. Реформи в Росії в XIX ст.: причини та наслідки. Сучасний погляд на події // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – К., 2002. – Вип. 63–64. – С. 116. ³⁰ Довгопол В. О.Ю.Гермайзе про рух декабристів в Україні // Декабристські читання. – Вип. VII. – С. 79–83. ³¹ Казьмирчук М. П.І.Пестель: погляд соратників з Південного товариства // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – С. 43–60 та ін. ³² Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002; Латиш Ю. Українська школа декабристознавства (початок ХХ ст. – середина 1930-х рр.) // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – С. 211–235 та ін.

Надійшла до редколегії 26.04.04

С.Д.Лисенко, наук. співроб. Інституту археології НАН України

ДІЛЯНКА ПІВНІЧНОГО ТРАНС'ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ШЛЯХУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ КИЇВЩИНІ

Реконструйовано ділянку північного транс'європейського лісостепового шляху доби бронзи. На нашу думку, на Правобережній Київщині шлях проходив біля сучасних населених пунктів Яхни–Малополовецьке–Триліси–Королівка–Пилипівка–Паляничинці–Фастівець–Оленівка–Митниця–Васильків–Велика Бугайівка–Гвоздов–Кременище–Хотів–Київ.

This article is about the reconstruction of the part of north foreststep region of transeuropian wey in the bronze age. As for auther, the wey was been situated near nowclays villages Jahni–Malopolovetskoe–Trilesy–Korolivka–Pilipivka–Palianitchenci–Fastovec–Olenovka–Mitnica–Vasilkov–Velikaja Bugajovka–Gvozdov–Kremenistche–Hotiv–Kiev.

Транс'європейський лісостеповий шлях, починаючи, принаймні, з XVIII–XVII ст. до н. е., із часів розповсюдження колісниць з колесами на шпичках та кінською тягою, стає однією з головних сухоподільних артерій, яка з'єднала Приуралля з Угорською рівниною¹. А.П.Моця та А.Х.Халіков уточнили лівобережну ділянку Шляху між Києвом та середньовічним Булгаром, дійшовши висновку, на підставі концентрації сеймінсько-турбинського та кімерійського металу, що маршрут Київ–Ертіль–Булгар почав виникати ще за доби енеоліта-бронзи та продовжував функціонувати у ранньому залізному віці². На підставі картографування металевих прикрас доби пізньої бронзи, нами було поточнено магістральні напрямки правобережних ділянок шляху³. Генеральний напрямок північної гілки шляху маркують прикраси комарівських типів, що походять з пунктів Івання, Дитиничі, Устенське, Дорогоща, Нетішин, Войцехівка, Троянів, Паволоч, Малополовецьке, Київ.

"Велика кількість скарбів бронзових речей та окремих знахідок вказує на те, що Київське Подніпров'я за доби пізньої бронзи перетворилося на перехрестя обмінної торгівлі не лише України, а й Східної Європи загалом"⁴. Однак для вирішення питання розміщення окремих ділянок давнього шляху на мікрорегіональному рівні за матеріалами лише доби бронзи на сьогодні бракує даних, тому для локалізації давніх комунікацій на Правобережній Київщині нам довелося звернутися до ретроспективного методу та залучити матеріали пізніших історичних епох, а також спогади місцевого населення про розташування та назви давніх (дореволуційних) шляхів.

На межі сучасних Київської та Житомирської областей шлях спочатку проходить через Фастівський р-н

вододілом правих притоків р. Рось р. Кам'янка та р. Роставиця, а далі – вододілом р. Кам'янки та її лівої притоки р.Суботь (Собот). Під назвою "Караванний" або "Караванський шлях" ця ділянка відома у селах Малополовецьке, Яхни, Кожанка. Уздовж шляху розташовані могильник Яхни-5⁵, кургани Малополовецьке-5 (Могила Лядвіга), 6⁶. На захід від цих курганів уздовж шляху на полі, на площі 1000 x 200 м простежені незначні підвищення. Не виключено, що це – розораний курганний могильник.

Між селами Яхни та Малополовецьке у напрямку Білої Церкви від Караванного шляху відгалужувався Чумацький шлях (за місцевою назвою). Саме на перетині цих двох шляхів, при переправі через р. Суботь (Яхни-4), розміщено могильник Малополовецьке-3⁷.

На захід від с. Малополовецьке Караванний Шлях продовжувався по вододілу південніше сіл Триліси, Королівка, Пилипівка. Тут навколо шляху також відомі кургани. В Археологічній карті В.Б.Антоновича біля с. Триліси згадується п'ять курганів⁸. Два кургани згадує В.Б.Антонович також біля с. Королівка⁹; можливо, це два з трьох курганів могильника Королівка-1, розташованого між с. Королівка та хутором Єлизаветівка¹⁰. На відстані 6 км на південь від шляху, навпроти с. Мазепинці, знаходиться урочище Зарічча, з якого походить відомий скарб ливарних форм лобойківського типу, виготовлених з талькового сланцю¹¹.

Переправа через р. Кам'янка була, ймовірно, десь між с. Паляничинці (Фастівський р-н) та с. Ковалівка (Васильківський р-н), і далі шлях ішов по Перепетовому полю, проходячи південніше сіл Фастівець, Клевівка, Оленівка (Фастівський р-н) та північніше сіл Вінницькі Стави та Мар'янівка (Васильківський р-н). За опі-

міжгалузевої аналітичної соціальної історичної науки, яка поступово витіснятиме описову, подійну, особистісно орієнтовану історіографію¹.

Якщо науковець найчастіше сам визначає напрям свого дослідження і спосіб викладу його результатів, то інша ситуація зараз складається для працівників вищих навчальних закладів. У сучасних умовах треба реагувати на потреби часу і пропонувати студентам інформацію, потрібну і цікаву їм. Для студентів неісторичних факультетів не так важливі додаткові деталізовані дані про, скажімо, перебіг військових операцій другої світової війни. Для людини з вищою освітою потрібне розуміння сенсу того, що відбулося, відбувається і відбуватиметься. Зокрема – війн і військових конфліктів у всіх їхніх проявах. Для студентів історичного факультету таке розуміння є ще важливішим. Звідки воно з'явиться? Воно має, насамперед, прийти від викладача: через лекції, семінари, консультування, методичну літературу² тощо. І в науковій, і у викладацькій роботі варто звертатися до праць фахівців з інших галузей: філософії, соціології, політології, психології, військових наук, культурології, демографії та ін. Останніми роками з'явилося чимало праць, які могли б дати поштовх новим підходам як у наукових розвідках, так і у викладанні історичних курсів³.

Відомо, що у ставленні людства до війн немає одностайності. Як раніше, так і тепер чимало мислителів війну не тільки виправдовують, а доводять невідворотність цього явища в житті людства. Дехто обстоює корисний вплив війн на суспільство та історію: фактор прискорення суспільного розвитку, піднесення відносин та інститутів на вищий рівень, сприяння розвитку науки і техніки, згуртування, консолідація націй і народів, стимулювання здібностей людини, засіб соціальної мобільності тощо. Цікавою проблемою для роздумів могла б стати оцінка історії ХХ ст. з погляду "користі" і "шкоди" його війн. Наразі корисно було б звернутися до праці всесвітньо відомого соціолога П.Сорокіна "Сучасний стан Росії"⁴, у якій подано розгорнуту методологію дослідження, зокрема, виокремлено вісім основних напрямів впливу війни на суспільство: на чисельність і якість населення; економіку (господарство країни); державну, владу, політику; морально-правові відносини; духовне (особливо релігійне) життя, освіту, науку і культуру; народну (національну) психіку та ідеологію.

Війна у ХХ ст. зазнає чимало трансформацій: змінюються, зокрема, її масштаби. Насамперед, принциповою відмінністю минулого століття стала поява війн світових. Разом із тим, розповсюдженішими стали локальні війни. Якщо до середини ХХ ст. їхня кількість збільшувалася, то у другій його половині зростає тенденція до зменшення кількості великих і збільшення середніх і малих війн. Протягом 50 років після другої світової війни у середніх (25–30) і малих (більше 400) війнах, які охопили не менше країн ніж було у великій війні, загинуло понад 40 млн чол., понад 30 млн стали біженцями⁵. Малі війни у різних формах у перспективі залишатимуться складовою характеристикою сучасного світу. Деякі оглядачі, оцінюючи конфлікти останніх часів у всесвітньому масштабі, припускають, що так дає про себе знати усунена, пропущена третя (або четверта, якщо за третю вважати "холодну" війну) світова війна⁶.

Війни ХХ ст. слід розглядати з урахуванням того, що розширився їхній зміст. Як зазначає В.В.Серебрянников, "Якщо сто і більше років він переважно вичерпувався збройною боротьбою, то у ХХ ст. все більше доповнюється дипломатичною, економічною, інформаційною та іншими формами боротьби, які підпорядковані єдиній меті і розгортаються не тільки на території воюючих країн, але й на глобальному геополітичному просторі"⁷.

Історики, захопившись фактами, залишають поза своєю увагою багатогранність не лише боротьби, але і її наслідків. Підкреслимо недостатність висвітлення морально-психологічних аспектів. Це – дуже цікавий і малодосліджений напрям, хоча поодинокі праці вже вийшли у світ⁸. Фахівці з воєнної історії могли б порівняти правила ведення війн до ХХ ст. й їх зміну впродовж нього. Так, війни минулого сторіччя перестали визнавати принцип, який передбачав не робити ворогу більше зла, ніж того вимагають цілі війни. Війни ХХ ст. радикально змінили свою психологічну складову порівняно з війнами попередніх часів. 1914 р. відкрив дорогу війнам нової епохи, у якій виявилася небачена до того масова і вдосконалена жорстокість, збільшення кількості жертв після відносно шляхетних війн ХVIII і ХІХ ст., коли все ще зберігали свою силу "традиції лицарського благородства і військової великодушності". Ще жорсткішою була друга світова війна.

Не так давно популярною була пісня з кінофільму "Білоруський вокзал" із словами: "И нам нужна одна победа. Одна на всех. Мы за ценой не постоим". У пісенних рядках закарбовано принцип, згідно з яким мета виправдовує засоби. У війнах ХХ ст. передбачалася готовність в ім'я перемоги не рахуватися із втратами населення, насамперед, мирного. Бо ще однією відмінністю війн того сторіччя було небачене збільшення жертв, бідувань і страждань саме цивільних громадян.

Раніше військові дії не зачіпали більшість населення, бо велися, як правило, силами професійних армій, які сходилися у битвах. Промислова і науково-технічна революція радикально змінили масштаби, прийоми, правила ведення війн. Гігантські армії з великою мобільністю і зброєю зі збільшеною відстанню дії стерли межу між фронтом і тилом. Для одержання перемоги вже потрібно було розгромити не тільки армію супротивника, але і його тил, який забезпечував її боєздатність. У поясненні тієї обставини, що часто війни ХХ ст., особливо світові, набували тотального характеру, окрім інших факторів, слід урахувати і зазначений.

Окремо слід сказати про громадянські війни ХХ ст. У нашій історіографії із зрозумілих причин переважає частка публікацій, присвячених збройній боротьбі 1918–1922 рр. на терені колишньої Російської імперії. Праці, які з'явилися після 1991 р., зазвичай, дещо з інших позицій ніж були до того розглядають тодішні події. Проте варто звернути увагу на еволюцію феномену громадянської війни протягом усього ХХ ст., адже виявилася загальносвітова тенденція до збільшення громадянських війн та внутрішніх військових конфліктів. За підрахунками західних учених, майже за 500 років до другої світової війни із 278 великих війн 200 були міждержавними і тільки 78 (тобто менше 20%) – громадянськими. Протягом кількох десятиріч до 1990 р. із 127 значних війн міждержавний характер носили 37 (30%), а решта – тобто 70% – були громадянськими⁹. Саме громадянські війни відзначаються особливою запеклістю, масштабами втрат і руйнування. Приклади можна знайти і у вітчизняній історії, і в історії інших країн. До речі, варто було б дослідникам і викладачам історії зарубіжних країн звернути особливу увагу на цю проблематику. Зокрема на те, що багато громадянських війн, особливо в країнах Латинської Америки, Африки та Азії, відзначилися значною тривалістю: у Нікарагуа – 8 років, у Сальвадорі – 12, у Гватемалі – 36. Улітку 2003 р. закінчилася війна в Лівії, яка тривала 19 років. Окрім значної кількості загиблих, зниклих безвісти, скалічених, знедолених – відчутні психологічні зрушення. У свідомості мільйонів вкарбовуються згадки про страждання, бажання помститися або звичка всі питання вирішувати за допомогою насильства. У громадянських війнах знищується "цвіт нації" – найкра-

щі, найталановитіші, найактивніші гинуть швидше і більше, бо від часів давнього Риму діє принцип "пощаду – покірним, гордим – смерть".

Попри те, що не обминають історики своєю увагою "холодну" війну, чимало питань, пов'язаних з нею, залишаються і недостатньо висвітленими, і дискусійними. Частина авторів і викладачів подає її як явище новітньої історії, подібного до якого раніше не було. Деякі ж вважають, що вже у давнину подібне мало місце, зокрема у стосунках Рима і Карфагена у III–II ст. до н. е. Переважає думка про те, що "холодна" війна розпочалася після другої світової між двома блоками країн, очолюваними США і СРСР. Її закінчення пов'язується із крахом світової соціалістичної системи й СРСР. Однак існує позиція, згідно з якою у XX ст. була не одна "холодна" війна, а кілька: Захід, зокрема, веде такі війни проти сучасної Росії, Китаю, Північної Кореї, Куби та деяких інших країн. Попри велику різноманітність думок, на нашу думку, є доцільним у роботі із студентами все ж визначити певні орієнтири, показати унікальність цього політичного феномену, який не мав аналогів у світовій історії. З одного боку, як світова, "холодна" війна характеризувалася загальними рисами, притаманними іншим світовим війнам. Водночас, у неї були свої особливості, які суттєво відрізняли її від них. Вона закінчилася переділом світу на користь переможців і повним крахом (аж до розпаду) держав, що програли. Однак це була нетрадиційна війна, бо здійснювалася переважно в ідеологічній, політичній, економічній і технологічній сферах надзвичайно жорсткими, але невійськовими, незбройними засобами боротьби¹⁰. Саме за часів "холодної" війни особливо відчутною була ще одна характерна особливість XX ст.: цілеспрямоване використання наукових і технічних ресурсів для одержання певних результатів, здатних суттєво посилити військову міць держави.

Деякі оглядачі вважають, що події у Перській затоці 1991 р. позначили кінець ери класичних війн і початок ери космічних, екологічних, електронних, комп'ютерних, інформаційних воєн, які мають суто технічну основу і в недалекому майбутньому зменшать безпосередній контакт військ (т. зв. "безконтактні війни"). Починаючи з 90-х рр. XX ст., найперспективнішим способом ведення військових дій фахівцями вважається інформаційна війна. Її виграє той, чиї інформаційні системи досконаліші. Визначення цього явища: "комплексний вплив (сукупність інформаційних операцій) на систему державного та військового управління протидіючої сторони, її військово-політичне керівництво, який би ще за мирних умов призводив до прийняття сприятливого для сторони-ініціатора інформаційного впливу рішення, а під час конфлікту повністю паралізував би функціонування інфраструктури управління противника"¹¹. Неодмінною умовою є захист власної інформації і своїх інформаційних систем. Інформаційне, психологічне протистояння є необхідною складовою будь-якої військової кампанії. Однак формування ще одного, окрім суші, повітря і води середовища бойових дій – інформаційного – зміна, характерна для кінця XX ст. Першою повномасштабною інформаційною війною вважають бойові дії армій США та їхніх союзників у 1991 р. у Перській затоці проти Іраку. Хід війни, розв'язаної проти нього навесні 2003 р., свідчить про аналогічні явища.

Досліджуючи загальні тенденції розвитку світу у XX – на початку XXI ст., а також висвітлюючи їх у курсах історичних дисциплін, варто підкреслити ті уроки, що дає нам минуле¹². Серед них: розуміння шкідливості догматів сили, укорінених у політичну свідомість; небезпечність відставання військово-політичної думки від закономірностей світу, що змінюється; згубність для народів людей з посередніми здібностями при владі;

крах імперської політики, що сподівалася силою утримувати насильницькі структури, коли вони досягали етапу розпаду; виникнення внаслідок воєн наслідків, яких не чекали ні переможці, ні переможені; переплетення протягом усього століття двох тенденцій – стрімкого зростання матеріальної могутності військової сили й обмеження військової сили, зумовлене прагненням людей до виживання та ін.

Особливо цікавою й актуальною є проблема "демократія і війна". Існує думка, що демократія і ринкова економіка, які поширюватимуться світом, перешкоджатимуть виникненню воєн і військових конфліктів. Як свідчить історія, це – марні сподівання. Обмежений обсяг публікації не дає можливості розгорнути детальний план можливих розвідок, які поєднували б не тільки історичні, але й політологічні, юридичні, соціологічні, психологічні підходи. Зазначимо, що сама демократія супроводжується великою кількістю негативних моментів з погляду розв'язування пристрастей, емоцій, ворожечі і конфліктів. Демократія не скасовує національно-державні інтереси, які часом знаходяться у конфлікті один з одним. Ліквідація авторитарних режимів (як "автохтонних", так і "колоніальних") і перехід до демократичних умов існування можуть сприяти вибухам дрімлючих сил міжобщинного і міжетнічного конфліктів, які раніше стримувалися тими самими режимами. Парадокс сучасності: водночас зі збільшенням кількості країн, які стали на шлях демократичного розвитку, збільшилася також кількість країн, де спалахнули громадянські війни. Історія також знає багато випадків, коли демократичні принципи відсовувалися на задній план, якщо на карті були реальні або вдавані національні інтереси. Окремо варто було б сказати про Сполучені Штати Америки, які останнім часом претендують на роль одноосібного арбітра у питаннях демократії і збереження миру в усьому світі. Деякі дослідники війни США проти Іраку 2003 р. вважають "кінцем демократії", оскільки були знехтувані позиції ООН та світової громадськості.

Ця війна разом із подіями 11 вересня 2001 р., а також війною США проти Афганістану, розглядаються як акти нового типу воєн – цивілізаційних або міжцивілізаційних. Широкого обговорення набули стаття і книга американського аналітика С.Хантингтона "Зіткнення цивілізацій"¹³, який наполягає на тому, що у світовій політиці будуть домінувати саме такі зіткнення між націями і групами, які належать до різних цивілізацій. Частина фахівців доводять, що зіткнення країн і народів у сучасному світі, як правило, відбуваються не через цивілізаційні відмінності, "...а через вельми прагматичні фактори, пов'язані із забезпеченням національної безпеки, національно-державного суверенітету, реалізації національних інтересів тощо"¹⁴. Інші ж підтримують позицію С.Хантингтона, зазначаючи, що "з кінця XX ст., з початком становлення постіндустріального суспільства на перший план вийшли міжцивілізаційні війни; вони ж будуть переважати на початку XXI ст."¹⁵. Називаються фактори, які посилюють небезпеку саме таких війн і зіткнень, наводяться їхні характерні риси¹⁶. Історикам, які займаються сучасністю, варто було б простежити перебіг міжцивілізаційних зіткнень у XX ст. (війна в Лівані у 1980-х рр., війни в Боснії та Герцеговині, у Закавказзі, у Чечні, збройні конфлікти у Курдистані, у штаті Джамму і Кашмір, в Афганістані, у Перській затоці та ін.).

Усі локальні цивілізаційні війни, зазначає у своїй монографії "Глобалізація" С.Л.Удовик, "велися в традиціях індустріальної епохи. У концепції війни XX ст. завжди перемагав сильніший, тобто той, хто мав сучасніші війсь-

кові технології і більшу кількість нової техніки. 11 вересня 2001 р. ми зіткнулися з новим типом цивілізаційної війни – асиметричної, глобальної і багатомірної¹⁷. Із зрозумілих причин пояснення не наводяться, бо вони наявні у зазначених працях. Усе ж підкреслимо виникнення нового фактору, який умовно називають "сила слабких" – відповідь на насильство і несправедливість сильних, що ставить під сумнів міць останніх¹⁸. Часто як засіб боротьби обирається тероризм. Це – окрема тема, але тісно пов'язана з тією, що розглядається.

Проблема тероризму відноситься до розряду найактуальніших, хоч його ідеї і практика відомі здавна. У наш час тероризм перетворився на глобальну проблему людства, про що останнім часом з'явилося чимало публікацій¹⁹. У розробках фахівців різних галузей знань розглядаються питання дефініцій, історичні і теоретичні аспекти, простежується зміна пріоритетів між класовим, релігійним й етнічним тероризмом, вказується на зв'язок політичного тероризму з кримінальною злочинністю, підкреслюється посилення економічного й інформаційного тероризму, даються оцінки потенціалу сучасного тероризму, аналізуються методи його діяльності. Цікавими є спроби висвітлити проблему "тероризм і бізнес". Не обминають своєю увагою автори "людський фактор" – тип терориста як особистості; кредо терористів в історичній ретроспективі; соціальне походження нинішніх учасників терористичних угруповань. Особливо наголошується небезпека міжнародного тероризму і ті втрати, які несуть країни через його діяльність. Слід підкреслити, що в основі дій сучасних міжнародних терористів лежать насамперед антизахідні й антиамериканські настрої, тому серед аналітиків існує думка, що тероризм може набути характеру замітника нової світової війни. Або він є виявленням міжцивілізаційної війни, яка набуває нетрадиційних форм. Зазначені питання не вичерпують теми тероризму. Наявні ж публікації надають певний матеріал, зокрема для викладання. Та перспективи дослідження

цього явища ними не звужуються, навпаки, більшість питань тільки окреслено. Магістральним напрямом студій є вивчення зазначених проблем у контексті сучасних процесів глобалізації, які висувають перед кожною людиною, кожною державою і перед людством в цілому складне завдання виживання і сталого розвитку.

¹ Стельмах С. Парадигми історичної думки у ХХ столітті // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 160. ² Орлова Т.В. Війни в історії сучасного світу. – К., 2003. ³ Военная сила: размышления о ее свойствах и месте в современном мире. – М., 1992; Философия войны. – М., 1995. ⁴ Серебрянников В.В. Социология войны. – М., 1998; Сенявская Е.С. Психология войны в ХХ веке. – М., 1998; Андреев В.Г. Геополитика и мировые войны ХХ века // США – Канада. Экономика. Политика. Культура. – 1999. – № 11; Смоляник В. Нове століття – нові війни? // Віче – 2000. – № 1; Сидарук С. Конец военной истории. Победа коалиции в Ираке сделала бессмысленным содержание национальных армий // Зеркало недели. – 2003 – 26 апреля и др. ⁵ Сорокин П. Современное состояние России // Новый мир. – 1992. – № 4, 5. ⁶ Серебрянников В.В. Социология войны... – С. 8. ⁷ Вопросы философии – 1997. – № 6. – С. 20–21. ⁸ Серебрянников В.В. Знач. праця. ⁹ Сенявская Е.С. Знач. праця. ¹⁰ Красная звезда – 1996 – 26 августа. ¹¹ Андреев В.Г. Геополитика и мировые войны ХХ века... – С. 89–93. ¹² Чорний В.С. Словник-довідник основних понять і категорій з філософсько-методологічних проблем військової теорії та практики. – К., 2002. – С. 23. ¹³ Военная сила... – С. 11–22. ¹⁴ Стаття з'явилася у 1993 р., а книга – у 1997. У перекладі надруковано у журналі "Философская и социологическая мысль" – 1996. – № 1–2. ¹⁵ Гаджиев К.С. О природе конфликтов и войн в современном мире // Вопросы философии – 1997 – № 6 – С. 17. ¹⁶ Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М., 2001. – С. 249. ¹⁷ Там само. – С. 253–254. ¹⁸ Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. – М.; К., – 2002. – С. 340–341. ¹⁹ Рыбаков В. К вопросу о терроризме, или две стороны одной медали // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 3. ²⁰ Аллах акбар? (Міжнародний тероризм і небезпеки для загальнолюдських цінностей) // Політична думка. – 2001. – № 4; Современный терроризм в контексте глобализации: дискуссия // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 3; Паун Э.А. Социальная природа экстремизма и терроризма // Общественные науки и современность. – 2002. – № 4; Федоров В.А. Анатомия терроризма // Общественные науки и современность. – 2003 – № 1; Приходько О.Б. Борьба с международным терроризмом // США – Канада. – 2003. – № 5; Ліпкан В.А., Никифорчук Д.Й., Руденко М.М. Борьба с терроризмом. – К., 2002 та ін.

Надійшла до редколегії 29.04.04

О.А.Осмоловська, асп.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ БРИТАНСЬКОЇ СПІВДРУЖНОСТІ

Досліджено історичні передумови створення та формування Британської Співдружності.

The article is studied the historical preconditions of the creation and formation of the British Commonwealths.

Британська Співдружність є цілком унікальним історичним та суспільно-політичним організмом. "Стає дедалі зрозумілішим, – зазначав дослідник питань співдружності Атар Чанд, – що величезні зміни, які зараз відбуваються у соціально-політичній лабораторії, якою сьогодні є Співдружність, мають загальносвітовий інтерес"¹.

На прикладі Співдружності абсолютно реально прослідкувати певні стадії розвитку міжнародних відносин, тому що в цьому об'єднанні, ніби в дзеркалі відображалися основні віхи світових подій. Це міжнародне угруповання, яке не було створене на основі якогось штучного договору, перетнуло межу між ХХ та ХХІ ст. багатою мірою завдяки своїй здатності до трансформації та вмінню пристосовуватися до мінливої дійсності.

Об'єднуючи різноманітні країни з різною кількістю населення, політичними устроями, ступенями економічного розвитку, Співдружність є універсальним механізмом для співіснування держав на принципах історичних, економічних, військово-політичних інтересів.

Колишній Генеральний Секретар Співдружності Ш.Рамфал, розмірковуючи про її еволюцію, зазначав: "У Співдружності закладений величезний потенціал для того, щоб служити форумом з метою ведення широкого діалогу, від якого залежить життєздатність планети, та

поглиблення взаєморозуміння між народами. Ось чому настільки необхідно укріплювати Співдружність як важливу частину механізму рішення глобальних проблем"².

На сучасному етапі держави – члени Співдружності, співіснують у межах об'єднання на засадах рівності та поваги до власного суверенітету. І хоча мова вже не може йти про домінування якоїсь однієї держави над іншими, усе ж такі історична реальність ставить Велику Британію на особливе місце навіть у сучасній Співдружності.

Ще з того часу, коли у 1887 р. вперше на Колоніальній конференції обговорювалися проблеми взаємовідносин між різними частинами Британської імперії, Велика Британія починає виробляти особливий стиль поведінки в контексті реалізації належних зв'язків у межах імперії. Врешті-решт Британія називає себе "першою серед рівних" у Співдружності, що народжувалася і поступово виробила унікальний досвід урегулювання суперечливих проблем та конфліктів, який згодом отримав назву "британський консенсус"³.

З періоду завершення Наполеонівських воєн і до першої світової війни Велика Британія, значною мірою завдяки своїй ранній індустріалізації, була домінуючою державою у системі міжнародних відносин. Вона використовувала свою домінуючу роль, щоб проголосити

© О.А.Осмоловська, 2005

початок "ери вільної торгівлі", і потім проводила свою політику в руслі побудови системи проти будь-якої загрози її стабільності.

Таким чином, протягом більше ніж століття, Британія будувала свою зовнішню та економічну політику з погляду того, який внесок вона зробить до світового порядку. У формуванні такої глобальної спрямованості значну роль відігравав імперський характер Британії.

Як управителі величезної імперії, у якій "сонце ніколи не заходить", англійські зовнішньополітичні діячі були змушені розглядати весь світ у питаннях, які склали національний інтерес.

Перше використання терміну "Співдружність націй" у контексті справ Британської імперії відносять до 1884 р., коли відомий діяч ліберальної партії лорд Разбері відвідав м. Аделаїда (Австралія) та в одному із своїх виступів висловив думку, що "тепер імперія – це співдружність націй"⁴. Але ж звісно, мова не могла ще йти про якусь дійсну співдружність народів, дуже величезною була прірва між різними територіями, що становили на той час Британську імперію.

З часу австралійського туру лорда Разбері Британія визначила себе як домінуючу імперську силу і завданням лорда Разбері було запропонувати принцип взаємовідносин Британії з країнами у різних кутках світу через хвилі емігрантів з Британських островів.

Імперські настрої в країні були підсилені при Дізраелі. Йому належала ідея набуття королевою Вікторією титулу Імператриці Індії, що і відбулося у 1876 р.⁵

Потрібно зазначити, що новий термін виявився досить зручним для використання його у процесі пристосування Лондону до мінливої дійсності існування Британської імперії. Термін "співдружність" був компромісним та гнучкішим, ніж таке болюче слово, як "імперія".

Серед тих, хто зі значним ентузіазмом пропагував новий термін у роки першої світової війни, був один із засновників журналу "Раунд тейбл", відомий публіцист Кертіс. Він та його прихильники виступали за розвиток тісніших зв'язків, у т. ч. економічних та військових, між Англією та домініонами. Щодо тіснішої співпраці, то політична верхівка домініонів не дуже поспішала до такого зближення, очевидно, через побоювання всебічного англійського контролю. Новий термін виявився привабливим для них. І за пропозицією прем'єра Південно-Африканського Союзу термін "співдружність" було включено до резолюції імперської конференції 1917 р.

Інший варіант цієї ж назви – "Британська співдружність націй" з'явився в матеріалах конференції прем'єр-міністрів домініонів в 1921 р. Того ж року цей термін було використано в англо-ірландському договорі. Таким чином новий термін отримав право на життя, фіксуючи положення домініонів у складі імперії.

У 1926 р. імперська конференція визначила юридичний статус домініонів, прийнявши формулу Бальфура. Це положення цікаве тим, що одночасно визначало домініони і як "автономні держави в межах Британської імперії", і як "члени Британської співдружності націй"⁶.

Через 5 років, у 1931 р. цей принцип був закріплений у Вестмінстерському Статуті – акті Британського парламенту, що надав домініонам – Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці, Ньюфаундленду та Ірландії право анулювати чи змінювати акти Британського парламенту, які стосуються безпосередньо них. Це був акт парламенту, який отримав назву Статус домініонів.

Тепер імперія нібито розподілялася на дві частини: співдружність, до якої входили лише домініони, та решта імперії, яка включала колоніальні території. І якщо до липня 1925 р. всі справи Британської імперії знаходи-

лися у компетенції міністерства колоній, то в 1926 р. із складу міністерства колоній було виділено особливе відомство – міністерство домініонів, таким чином оформивши цей розподіл організаційно.

Таким чином, наприкінці 1930-х рр. домініони стали достатньо незалежними державами, об'єднаними загальним підданством – англійська корона була символом єдності країн Співдружності й одночасно номінально очолювала домініони.

В еволюції Співдружності дослідники зазначають декілька основних етапів. Перший відносять до періоду 1926–1947 рр., коли закладалися основи об'єднання. Другий етап – 1947 – середина 1960-х рр. – збігається із закінченням другої світової війни та початком процесу деколонізації та формування національної державності у колишніх колоніальних володіннях. Третій етап почався всередині 1960-х рр. і пов'язаний з прийняттям основних документів, розробкою нових принципів та формуванням власних органів об'єднання⁷.

Відомий англійський дослідник Джон Боуї писав: "Британія перетворила свою імперію у щось, що нагадує клуб – витриманий часом британський винахід"⁸.

Цей "клуб" із самого початку свого існування наштовхнувся на чисельну кількість проблем. По-перше, багато з молодих незалежних держав прийняли республіканський устрій і тому виникла необхідність у врегулюванні їхнього статусу у Співдружності, на чолі якої знаходився британський монарх. По-друге, багато незалежних держав – членів Співдружності, із самого початку проводили політику неприєднання, що викликало протиріччя з колишньою метрополією – членом НАТО. По-третє, із самого початку існування нової Співдружності намітився розкол цієї організації. Істотною проблемою виявилася переорієнтація Англії на Європу та приєднання до "Спільного ринку". І, звісно, не можна не відзначити ще один аспект, а саме, проникнення ідей соціалізму у держави, що розвиваються, та проголошення деякими державами Азії та Африки соціалістичної орієнтації свого розвитку.

Найбільш болісною проблемою для країн Співдружності виявилось саме існування в межах об'єднання абсолютно різних груп держав з відповідно різними національними інтересами. З одного боку це були найбільш розвинені держави з т. зв. "білих" домініонів. З іншого боку – "кольорові" колонії колишньої імперії, найбідніші країни. Народи цих двох груп держав у Співдружності були настільки різними, що з важкістю розуміли один одного, хоча і користувалися однією мовою. Британський історик Р. Кейсі відзначав: "Люди, які живуть по-різному, по-різному і розмірковують"⁹.

Якщо старі члени Співдружності пройшли довгий шлях адаптації до особливостей британської політичної системи управління, були тісно пов'язані з Англією своїми традиціями, капіталами, то нові члени об'єднання були іншими за своїм історичним минулим, релігією, культурою.

Такі розбіжності виявилися основним джерелом суперечок в аналізі тих чи інших міжнародних подій, що призвело до обмеження впливу Співдружності на світові справи.

Процес формування національної державності колишніх колоніальних володінь суттєвим образом трансформувало членство у Співдружності. На 1946 р. Співдружність складалася із Сполученого Королівства та п'яти домініонів (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ньюфаундленд, ПАС). У 1947 р. незалежність була надана Індії, Пакистану, Бірмі, Цейлону. Наприкінці 1950-х рр. перша незалежна держава – член Співдружності, з'явилася в Африці (Гана). Слідом за цим нові держави виникли і на інших частинах світу. На кінець 1960-х рр. майже всі африканські колонії отримали незалежність. У 1963 р. у Спів-

дружності було 15 членів, у 1970 р. стало вдвічі більше (32). Протягом 1970–1980-х рр. до Співдружності увійшли нові держави Океанії, Карибського басейну. На середину 1980-х рр. у Співдружності було вже 49 держав.

Потрібно зазначити, що дійсна трансформація об'єднання відбулася у другій половині ХХ ст. після набуття усіма його членами державного суверенітету. Воно перетворилося у нову Співдружність націй. Таким чином, об'єднання за століття пройшло шлях від "Імперської Співдружності" (1868) до "Британської Співдружності націй" (1917) та "нової Співдружності", як його назвав у 1971 р. Генеральний секретар об'єднання Арнольд Сміт.

¹ Chand Attar. Commonwealth Nations, Past and Present. – Delhi, 1984. – P. 62. ² Ramphal Sh. Caring for the Commonwealth. – London, 1989. – P. 18–20. ³ Заболотный В.М. "Британский консенсус" как системообразующий фактор Содружества Наций // Вестник РУДН. – М., 2001. – № 1. ⁴ Ерофеев Н.А. Закат Британской империи – М., 1967. – С. 250. ⁵ Edited by Alex May. Britain, the Commonwealth and Europe (The Commonwealth and Britain's applications to join the European communities). – 2001. – P. 1. ⁶ Ерофеев Н.А. Закат Британской империи – М., 1967. – С. 251. ⁷ Крылова Н.С. Содружество наций: политико-правовые проблемы. – М., 1991. – С. 35. ⁸ Bowie J. The Imperial achievements: the Rise and Transformation of the British Empire. – L., 1977. – P. 528. ⁹ Casey K.G. The Future of the Commonwealth. – L., 1964. – P. 23.

Надійшла до редколегії 05.05.04

Л.І.Шаповал, асп.

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ 1905–1907 РОКІВ

Досліджено державно-церковні відносини в Україні періоду 1905–1907 рр.

The article is studied the state-church relationship at the Ukraine through 1905–1907.

Соціально-політичні процеси у православної церкви, становлення нових взаємовідносин між державою і церквою отримали відображення в низці історичних досліджень. Початок історіографії цієї тематики було покладено публікаціями 20-х рр. ХХ ст. Монографії Я.Шипова, Б.Кандідова, В.Соколова, С.Данилова, А.Дмитрева, В.Титлінова розвінчували "реакційну" політику духовенства в період революцій та громадянської війни². Більшість праць 20-х рр. ХХ ст. давали характеристику внутрішньо-церковних процесів, свідками яких були автори, аналізувалося ставлення церкви чи окремих груп духовенства до соціалістичного будівництва³.

У дожовтневий період було створено ґрунтовні праці з історії церкви, зокрема "История русской церкви" Макарія (Булгакова) та "История русской церкви" Е.Е.Голубинського⁴. Для них характерне широке використання джерел, більша чи менша міра їхнього критичного засвоєння та наукового аналізу. Церква, як інститут, досліджувалася за такими напрямками: характеристика ієрархічного устрою церкви, розгляд богослужбового культу, події внутрішньо-церковного життя, проповідницько-вчительська діяльність церкви, богослов'я, канонічне право, місіонерство. Затверджені представниками церковної історіографії пріоритет церковної історії над світською її збіднював і суперечив синтетичному осмисленню.

Марксистським історикам церкви слід було не тільки звільнити церковну історію від конфесійності, але й поставити її в контекст світської історії; розглянути в загальній системі соціально-економічної, політичної та культурної історії, визначити її місце в цій системі і на такій основі вивчити діяльність, соціальну роль та ідеологічні функції церкви. Минуло десятиліття після Жовтневого перевороту 1917 р., і тільки тоді була створена праця, яка вмістила в собі ці завдання. Це була книга Н.М.Нікольського "История русской церкви"⁵. Вітчизняні автори періоду зародження радянської історіографії були обмежені марксистсько-ленінським поглядом на релігію як на "опіум народу", тобто виходили з позицій гіпертрофованого тлумачення класової ролі релігії й церкви. Одним із перших застосував класовий підхід до аналізу діяльності православного духовенства В.Д.Бонч-Бруєвич, для якого церква виступала лише "однією з багатьох бюрократичних організацій, які стоять на пильній варті існуючого політичного порядку"⁶. Вульгарно-соціологічний, або, як писали в ті роки, "партійно-класовий" аналіз соціально-економічної бази церкви, внутрішньо-церковного життя та стосунків духовенства із владою виконував функцію ідеологічного забез-

печення репресивної політики держави щодо церкви. Ярлик контрреволюційності був тоді міцно навішений на духовенство⁷.

Російська православна церква протягом століть підтримувала внутрішню і зовнішню політику самодержавства, а свій союз із ним вона возвеличувала "у догмат православ'я"⁸. Протягом 30–40-х рр. ХХ ст. характер і зміст літератури про суспільний стан і діяльність православної церкви та взаємовідносини її з державою після жовтневих подій 1917 р. істотно змінився. Став поширюватися погляд на духовенство як на потенційного чи прихованого ворога Радянської влади. У цих умовах література про відносини церкви і держави в попередній період стала втрачати науково-дослідницький характер і перетворилася в один з елементів адміністративно-командної системи. Такими були праці Н.Амосова, А.Лебедева, В.Свистуна, П.Ісаєва⁹.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. почали друкуватися наукові видання та науково-популярні атеїстичні журнали: "Вопросы истории религии и атеизма", "Вопросы научного атеизма", "Наука і релігія", "Войовничий атеїст", "Питання атеїзму". Вивчалася ленінсько-атеїстична спадщина, теоретична і практична діяльність Комуністичної партії і Радянської держави у плані розробки і здійснення декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, її принципи, історичне значення. Цим питанням присвячені праці М.М.Персіца, А.Е.Гаврилюка, В.А.Куроєдова, А.І.Барменкова, О.В.Орнєва, О.П.Молчанова¹⁰. "Перебудова" кінця 1980-х рр. відкрила нові можливості вивчення ролі церкви в історії суспільства. У праці В.Г.Овчинникова⁹, редакційній статті "Соціалізм і релігія"⁹ міститься заклик переглянути установлені погляди про роль і місце релігії та церкви в соціалістичному суспільстві та в державі, дати їм об'єктивну характеристику. Стали доступними праці зарубіжних та вітчизняних авторів¹⁰.

Щодо сфери державно-церковних стосунків, найкраще вивчений період з 1917–1941 рр. Початок ХХ ст. становить "білу пляму". Не поліпшують ситуацію навіть праці, видані за кордоном, оскільки вони досліджували становище релігії та церкви здебільшого в масштабах Росії. "Підпорою деспотичного самодержавства і всякої реакції" вважав православну церкву з часів підкорення її московською владою український автор, відомий педагог Г.Ващенко¹¹.

З поданого вище історіографічного огляду можна судити про актуальність теми статті, яка є спробою заповнити "білу пляму" в церковно-державних відносинах

першої революції ХХ ст. За відсутністю деталізованих і системних досліджень залишаються нерозв'язаними проблеми, що стосуються ролі церкви в системі суспільних відносин. Серед них особливості розвитку взаємин між духовенством, з одного боку, та урядовими структурами – з іншого, що є об'єктом аналізу статті. Щоб уникнути звинувачень у тенденційності оцінок тих процесів, що відбувалися в державно-церковних стосунках першого десятиліття ХХ ст., автор намагався максимально поспиритися на документи та конкретні факти, які найкраще підтверджують об'єктивність викладеного матеріалу.

На початку ХХ ст. православне духовенство перебувало під тиском синодально-консисторської системи, яка нерідко орієнтувала його на розв'язання політичних завдань. В умовах невпинного розвитку в суспільстві секулярних тенденцій ця позиція сприяла поглибленню церковної кризи. Необхідно було позбутися чи, принаймні, послабити "опіку церкви з боку держави, суворо дотримуватися принципу невтручання у політичну боротьбу, здійснити хоча б перші реальні кроки до української церкви, що було цілком доречним в умовах піднесення національно-визвольного руху. У роки першої революції 1905–1907 рр. ці явища тільки почали розвиватися. Цезаропапійська модель організації РПЦ вступила на початку ХХ ст. у кризову стадію, що виявилось у стихійному відновленні окремих соборних атрибутів старої української церкви, у посиленні реформаторського руху в напрямі відродження церковного самоврядування.

Період 1905–1907 рр. характеризується не так ґрунтовною перебудовою церковного устрою, як формуванням загальної ідеології реформ. Причини цієї колізії крилися, по-перше, у намаганні держави спрямувати церковні перетворення. Але, ініціюючи їх "зверху", уряд не наважувався розірвати відрегульований бюрократичний зв'язок з церквою. По-друге, усередині православного кліру існували розбіжності у баченні стратегії реформ – ідея відновлення патріархату без запровадження широкої церковної демократії загрожувала механічною заміною державного управління диктатом церковної олігархії. Протидія цьому напрямку була домінантою реформаторського руху в Україні.

Урядом і церковними колами було поставлено питання про перебудову церковного управління з метою підняти авторитет пануючої церкви. Для підняття престижу церкви і духовенства прем'єр Вітте пропонував звільнити Синод від поліцейських функцій, надати деякі права церковному приході і скликати з обов'язковою участю мирян церковний собор для відновлення патріаршества.

Хвиля церковних перетворень початку ХХ ст. збіглася у часі зі змінами загально-соціального характеру. Тепер перетворення мали охопити всі основні сфери: внутрішньо-церковне життя, міжцерковні стосунки, характер взаємозв'язку церкви з державою та місце церкви у суспільних процесах. Після 1905 р. переважна більшість духовенства підтримувала ліберальні соціально-економічні реформи, а тому усталена в радянській історіографії оцінка церкви як цілком реакційної організації визнана неспроможною. Найбільші надії покладало духовенство на запровадження повного державного утримання замість псевдо-апостольської практики сплати за треби. Бажаючи прискорити церковно-фінансову реформу, пастирі погоджувалися на ліквідацію притчового землеволодіння. Було підготовлено документ, який передбачав відновлення соборної, вільної від державної опіки православної церкви¹². Це був перший організований виступ сил радикальної церковної реформації в Україні. Захопленість ідеєю реформ, що пронизала низи церковної ієрархії, дедалі відчутніше

позначалася на реакції уряду. Указ імператора від 27 грудня 1905 р. про створення спеціальної комісії з підготовки Всеросійського Собору – "Передсоборного Присутствія" – ставив за мету спрямувати реформи "зверху". Упродовж року своєї діяльності "Присутствіє" на чолі з обер-прокурором князем А.Д.Оболенським неухильно трималося соборної орієнтації, а підготовлені ним матеріали склали 4 томи, і були видані в 1906–1907 рр. Майбутній митрополит УПЦ В.Липківський у 1905 р. став одним із лідерів прогресивної частини київського духовенства. Йому вдалося об'єднати навколо себе гурток радикально налаштованих студентів Духовної академії, гаслом яких були негайні церковні перетворення. З трибуни Державної Думи ідея національно-церковного самоврядування на основі відновлення соборності було проголошена представником ліберального крила українського духовенства А.Гриневичем.

Намагання царського уряду посилити роль православної церкви в державі і забезпечити моральний вплив духовенства серед народу знайшло своє відображення в низці енергійних заходів, здійснених протягом першого десятиліття ХХ ст. Дрімуючі сили церкви були розбуджені імператорським маніфестом від 26 лютого 1903 р. про віротерпимість. Свобода віри дарувалася не тільки християнам іноземних віросповідань, але і євреям, магометанам та язичникам. Проте умовою цієї свободи було дотримання прав панівного православ'я. 12 грудня 1904 р. Микола II висловив намір "зміцнити основи віротерпимості" шляхом визнання рівноправ'я всіх віросповідань держави¹³.

Спеціальні комісії, створені під опікою голови Ради Міністрів графа Вітте, підготували законопроекти, які й були реалізовані в указі 17 квітня 1905 р. і закріплені в законі від 14 березня 1906 р. Нові правові акти дозволяли перехід православних в інше християнське віросповідання, але конфесійна першість православ'я залишалась непорушною¹⁴. Маніфест 17 квітня 1905 р. надав свободу сповіді віри мільйонам старообрядців, яких уряд протягом 250 років переслідував за незгоду з православною церквою, проголосив свободу віри для сектантів, знищив попередню кабалу для православних і надавав усім громадянам право переходити з однієї християнської віри в іншу.

Напередодні і під час революції 1905–1907 рр. держава жила в умовах загострення кризи влади. Як відомо, січневі події 1905 р. змусили Миколу II видати рескрипт від 18 лютого 1905 р. про представництво, доручивши міністру внутрішніх справ підготовку законодавства про створення представницького органу думи. Однак реформи, продиктовані революційним натиском, часто запізнювалися, як і указ від 12 грудня 1904 р., який уже в січні 1905 р. втратив сенс¹⁵.

Маніфест 17 жовтня 1905 р. і створені на його основі закони – зразок вимушеного реформаторства. Уже 16 жовтня 1905 р. у своїй відповіді на Греловський відгук про Вітевський проект маніфесту цар писав: "Так, Росії дарується конституція. Небагато нас було, які боролися проти неї. Але підтримки в цій боротьбі нізвідки не прийшло. усякий день від нас відверталася все більша кількість людей і зрештою трапилося неминуче"¹⁶. Цей маніфест із радістю сприйняла буржуазія, яка створила свої партії, що піклувалися про захист самодержавства. Надалі послідувала ціла низка обмежень указу, і старообрядці знову стали відчувати утиски з боку місцевої адміністрації. У свою чергу, старообрядська буржуазія, яка отримала право на вільне існування своєї релігії, докладала всіх зусиль, щоб догодити царизму. Унаслідок революційних подій 17 квітня та 17 жовтня 1905 р. відбулися непередбачені наслідки. У західних губерніях України почався вихід населення з пра-

вослав'я. Приєднані силою уніати почали тисячами переходити в католицизм. Усього за 1905–1907 рр. із православ'я в католицизм перейшло понад 170 тис. чол.¹⁶ Ця цифра могла бути ще більшою. Стримували обтяжливі правила переходу з православ'я до іншої конфесії, видані 25 червня 1905 р. Згідно з "Правилами" бажаючий покинути православну церкву подавав прохання на ім'я губернатора, який повідомляв про це правлячого архієрея. Протягом місяця справа розглядалася світськими органами влади і консисторією. Увесь цей процес знаходився під контролем спеціальної установи – "Департаменту духовних справ іноземних сповідань", у віданні якого перебували католицькі, лютеранські, магометанські, вірменогригоріанські та інші релігійні організації. Завдяки царським маніфестам і законам 1905 р. про свободу совісті та віросповідання і революційним подіям 1905–1907 рр. Синод у 1908 р. видав нові правила для внутрішньої місії, які значно відрізнялися від попередніх 1888 р. У 1908 р. у Києві пройшов IV місіонерський з'їзд, на який прибуло понад 600 делегатів. Більшість виступила за обмеження свободи віросповідання і створення умов, за яких православна церква знаходилася би поза впливом Державної Думи і Державної Ради.

Православна церква розгорнула широку місіонерську діяльність, створюючи для цієї мети внутрішню і зовнішню місії. Ця діяльність супроводжувалася поліцейсько-адміністративними заходами аж до судових процесів, обезземелення та заслання в Сибір. Місіонерські з'їзди вимагали видавництва законів, які передбачали охорону православ'я і призупинення розвитку сект і єресів, які були небезпечними не тільки для церкви, а й для держави. Царські маніфести і закони 1905 р. про свободу совісті і віросповідання тлумачилися відповідними циркулярами і постановами Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції і Синоду. Нові закони пояснювалися у тому сенсі, що держава зберігала за собою контроль за совістю людей і зберігала монополію релігійної пропаганди лише за православною церквою. Священники вимагали надання духовенству права брати участь у всіх ланках державного апарату – від волосних сходів до Комітету Міністрів, тобто виступали за посилення клерикалізму. Пропонуючи відновити патріаршество, духовенство прагнуло до зміцнення самодержавства і створення в особі патріарха такої церковної сили, на яку міг би опертися уряд у боротьбі з революційним рухом.

У роки реакції уряд анулював усі пільги, які формально були надані неправославним і нехристиянським релігіям. Рішуче вимагаючи скасування законів про віротерпимість, духовна влада відзначала, що ці закони вирвали у самодержавства "безрелігійні елементи", що це був ловкий маневр "кратоли" під основи самодержавства і що за цих законів православна церква перенесла великі біди. Найбільш відкрито висловив своє невдоволення царськими маніфестами 1905 р. Нижегородський місіонерський з'їзд, що проходив у 1907 р. і заявив, що нові віросповідні закони 17 квітня і 17 жовтня 1905 р. були видані в період "великої смуги" без участі православної церкви, під впливом ворожої їй частині інтелігенції, бюрократичних сфер, а також друку.

Оскільки монастирі входили до церковної організації, а церква, як відомо, була частиною державного апарату Росії, то, відповідно, чернецтво підкорялося не тільки церковним правилам, а й державним законам. Закони Російської імперії, укази і постанови Синоду, статuti духовних консисторій містять тисячі документів, які стосувалися різних сторін взаємозв'язків церкви і держави, держави і монастиря¹⁷. Законодавча система державно-церковних відносин давала можливість використовувати монастирі як карновиправні заклади для

духовенства і мирян. Деякі монастирі утримували невеликі початкові школи, давали притулок сиротам і вдовам, тобто здійснювали просвітницьку і благодійну діяльність. Це наповнювало церкву якісно, значно поглиблювало її зміст. За наказом властей священники використовували таємницю сповіді й довірливі розмови з парафіянами, щоб спрямувати суспільно-політичний світогляд у потрібне для уряду русло, наставляти їх у дусі "порядку і цілковитої покори урядовцям"¹⁸.

Розраховуючи на підтримку православного духовенства реакційної політики, царський уряд надав йому широкі виборчі права до Державної Думи. Самодержавна влада використала церкву у своїх інтересах як ідеологічне знаряддя, а також потребувала захисту політичними засобами (передусім у Державній Думі). Серед частини духовенства, яка не уникала участі в політичному житті, починаючи з 1905 р., сформувалися 2 групи прихильників партійності чи безпартійності духовенства, які обстоювали свою позицію на з'їздах духовенства і в періодиці. У ході виборів до I Думи (27 квітня 1905) поряд із священниками-чорносотенцями заявили про себе представники духовенства, що мали погляди лівого політичного спектра. Православні священники не володіли ні свободою при обиранні, ні свободою суджень у Думі. Під загрозою відречення від сану чи, у кращому випадку, заборони в службі їм говорять, кого вони зобов'язані вибирати, яких політичних поглядів вони зобов'язані триматися і які думки і судження зобов'язані висловлювати в Думі¹⁹. У боротьбі з революцією 1905–1907 рр. духовенство єпархій активно підтримувало монархічний (чорносотенний) рух. Центром чорносотенного руху на Волині стала Почаївська Лавра, архимандритом якої був лідер місцевих чорносотенців Віталій Марченко. Однак далеко не всі прошарки духовенства були на боці реакції. Проти чорносотенства виступали церковні ліберали – прихильники оновлення і реформування церковного управління на принципах соборності з участю кліру і мирян. Ідеологічний вплив церква мала в проведенні такого процесу як канонізація, створення культів святих, щоб відвернути народ від революційних подій. Прикладом є створення (освячення) культу настоятеля Кронштадтського Андріївського собору, протоієрея Іоанна Сергєєва в період 1900–1908 рр.

За свої "заслуги" в прославленні дому Романових духовенство щедро нагороджувалося. Не були забуті духовні академії, у друкованих органах яких систематично співалися фіміями царській сім'ї і нащадкам царя. У спеціальному указі відзначався захист духовними академіями основ і законів православної церкви; усім їм було присвоєно найменування "імператорських". Для підсилення релігійного впливу на наукову думку Синод добивався створення при Академії наук богословського відділення, а при університетах – богословських факультетів, що було дещо пізніше. Як бачимо, самодержавство відкрито стало використовувати духовенство, що в політиці вийшло із-за ширм "аполітичності", у діяльності партійного характеру. У роки революції 1905 р. судження про "аполітичність" церкви були возвеличені за принцип і взяті на озброєння синодальним керівництвом. Від духовенства і мирян вимагалось бути поза політикою. "Наступив пам'ятний 1905 р., рік першої сутинки революції із самодержавством, – відмічав обновленський історик Б.В.Тітлінов, – і духовенство було прямо призвано на дійсну політичну службу... Самодержавство відкрито стало використовувати духовенство, що вийшло із-за ширм "аполітичності" на дорогу політичної діяльності визначеного характеру²⁰.

Автор стверджує, що можливості правовиховного впливу православного духовенства на суспільство визначалися переліком напрямів і форм церковної та гро-

мадської діяльності служителів церкви, який на початку ХХ ст. був досить широким. Священики-настоятелі відповідно до "Інструкції настоятелям церков", затвердженої в 1901 р., крім виконання різноманітних суто релігійних і церковно-просвітницьких функцій повинні були здійснювати управління членами причту та службовцями, вести звітність і виконувати інші фінансові й адміністративні обов'язки. Окрім того, влада зобов'язувала духовенство проводити роз'яснювальну роботу серед народу, а саме: оголошувати і пояснювати парафіянам акти державної влади політичного, фінансового та іншого характеру.

Стверджуємо, що період 1900–1907 рр. – це час необмеженої і гарантованої державою православної віросповідної зверхності, перехідна стадія запровадження часткових релігійних свобод та умови відносної віросповідної толерантності. У суспільстві набирала популярності ідея "християнської політики", активно пропагована у творах В.Соловйова. Сучасний історик Г.П.Федотов вважає, що "суспільна діяльність церкви мала здійснюватися в умовах відсутності у неї будь-якої примусової влади, тоді як примусова влада держави не мала жодного зіткнення зі сферою релігії. За таких умов повнокровно задіяна соціально-формуєча сила релігії повернула б людству краще з надбань класичних епох християнської культури, знову б злилися, але не держава і церква, а церква і суспільство"²⁰.

Богослови припускають думки, що разом із прийняттям християнства на Русі був успадкований принцип "епохи візантизму", тобто підлеглості церкви світській владі. Через своє нібито "поневолене" становище у відносинах з державою церкві не вдалося приділити належної уваги справі захисту інтересів народних мас. Незважаючи на ту обставину, що церква в Україні залишалася складовою РПЦ, вона все одно зберігала специфічні функціональні прояви, що виникали внаслідок проходження загальноросійських тенденцій через призму національного менталітету, віросповідних традицій та своєрідну атмосферу суспільної життєдіяльності. Це завершальна стадія діяльності церкви в умовах чітко вираженого підпорядкування її державним інститутам (цезаропалізм) із наступною спробою відновлення соборного устрою.

Отже, характерними рисами державно-церковних відносин в Україні на початку ХХ ст. є: 1) одержавлення церкви на всіх рівнях; 2) перетворення її в складову частину державного виконавчого механізму зі статусом духовного місіонерства; 3) виконання церквою низки державних та інших невластивих їй функцій; 4) фактична втрата церквою незалежного від державних структур становища, наявність церковно-охоронного, дискримінаційного щодо неправославних віросповідань законодавства; 5) державна політика ототожнення православ'я і російської нації; 6) правова меншовартість інших націй та релігій. Закономірно, що

в цих процесах закладені вагомі історичні уроки, виявлення та врахування яких є необхідною умовою успішного конструювання моделі сучасних церковно-державних відносин.

¹ Бонч-Бруевич В.Д. Избранные сочинения. – М., 1959. – Т. 1. – С. 26; Персиц М.М. Деятели Октября о религии и церкви (Статьи, Речи, Беседы, Воспоминания). – М., 1968. ² Кандидов Б. Церковь и гражданская война на юге. – М., 1931; Кандидов Б. Религия в царской армии. – Х.; О., 1930; Кандидов Б. Церковь и селянский дух в 1905 году. – Б. м., 1932; Кандидов Б. Церковь и шпионаж. – К., 1939; Соколов В. Православная церковь в роки громадянської війни. – Х., 1930; Дмитров А. Церковь и идея самодержавия в России. – М., 1930; Туплинов В. Православие на службе самодержавия в русском государстве. – Л., 1924. ³ Ізотков Д. До характеристики релігійних рухів на Україні // Безвірник – 1928. – № 1 – С. 9, № 2 – С. 15; Мизерницький В. Церковне движение на Украине // Коммунист – 1923. – № 1. – С. 12; Уласевич В. Раскол тихоновщины на Украине // Пути антирелигиозной пропаганды: К постановке работы. – Х., 1925 – Вып. 2. – С. 7. ⁴ Голубинский Е.Е. О реформе в быте русской церкви. Сб. ст. Е.Е. Голубинского. – М.; Х., 1913. ⁵ Никольский Н.М. История русской церкви. – М., 1983. ⁶ Пляксин Р.Ю. Тихоновщина и ее крах: Позиция Церкви в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны. – Л., 1987. ⁷ Амосов Н.А. Октябрьская революция и церковь. – М., 1939; Ісаев Петро. Митрополит Андрей Шептицький. – Мюнхен, 1946; Лебедев А.Ф. Великая Октябрьская социалистическая революция и церковь. – Сталинград, 1940. ⁸ Персиц М.М. Отделение церкви от государства, школы від церкви в СССР – М., 1958; Барменков А.И. Свобода совести в СССР. – М., 1986; Гаврилюк О.Ю. Свобода совести в социалистическом обществе. – К., 1981; Куроедов В.А. Религия и церковь в Советском государстве. – М., 1981; Оганова О.В. Здійснення свободи совісті на Україні // Питання атеїзму – 1973. – Вип. 9 – С. 14; Молчанов О.П. Пропаганда ленинської атеїстичної складщини на Україні (1920–1939 рр.) // Питання атеїзму. – 1970. – Вип. 5 – С. 137. ⁹ Овчинников В.Г. Православная церковь в истории нашей страны // Вопросы истории. – 1988. – № 5. – С. 111–121; Социализм и религия // Коммунист. – 1988. – № 4. – С. 115–123. ¹⁰ Верига В. Церковно-релігійне життя в Україні // Верига В. Нариси з історії України (кін. XVIII – поч. XX ст.). – Львів, 1996. – С. 105–107; Іванишан В. Українська церква і процес національного відродження // Українське відродження і національна церква. – К., 1990. – С. 23–63; Денисенко В. Літопис українського духовенства // Історичний календар: Науково-популярний альманах. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 173–177; Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. – К., 1999. – С. 287–301; Лисенко О.Є. Релігійне литання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // УДЖ. – 2000. – № 6. – С. 29–50; Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. // УДЖ. – 1998. – № 5. – С. 86–99; Онищенко С., Пилівець Л. Православна церква: віхи історії // Історія християнської церкви на Україні. Релігійно-навчальний довідковий нарис. – К., 1992. – С. 17; Митрохін М. Руська православна церква в Західній Україні // Людина і світ. – 2001. – № 10. – С. 27–39; Турченко Ф. Український національний церковний рух в кінці XIX – поч. XX ст. // Мат. наук. конф.: Український Церковний визвольний рух і утворення УПЦ. – К., 1997. – С. 23–28. ¹¹ Ващенко Г. Історичні підстави відновлення УАПЦ і переслідування її більшовиками // Большевик і визвольна боротьба (36 ст.). – 1957. – С. 369–376. ¹² Херсонские епархиальные ведомости. – 1905. – 16 сентября. ¹³ Полонський А. Православная церковь в истории России // ПИШ. – 1996. – № 1. – С. 21. ¹⁴ Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. – М., 1906. – С. 219. ¹⁵ Анакий Б.В., Ганелин Р.Ш. Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс 1905 и 1917 гг. // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 96–106, 100. ¹⁶ Русское православие: веки истории. – М., 1989. – С. 398. ¹⁷ Прошин Г. Черное воинство. – М., 1985. – С. 329. ¹⁸ Крижанівський О.П. Церква у суспільно-економічному розвитку Правобережної України XVII – першої половини XIX ст. – К., 1991. – С. 93. ¹⁹ Из общественной хроники. 1 декабря 1908 года // Вестник Европы 1908. – № 11–12. – Т. VI. – С. 819. ²⁰ Федотов Г.П. Судьба и грехи России. – СПб., 1992. – Т. 1. – С. 221.

Надійшла до редакції 06.05.04

О.В.Швед, студ.

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ І КРАЇНИ СПІВДРУЖНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (1950–1970-І РОКИ)

Досліджено деякі аспекти політики Великої Британії щодо країн Співдружності в контексті європейської інтеграції в 1950–1970-х рр.

The article is studied some aspects of the Great Britain's policy regarding the countries of the Commonwealth in the context of the European integration in 1950–1970.

Проблеми історії взаємовідносин Великої Британії з європейським континентом займають одне з центральних місць у сучасних наукових дослідженнях інтеграційних процесів. Поглиблення розробки зазначеної теми

було спричинено появою комплексного підходу до розкриття логіки поведінки країни на міжнародній арені, який передбачає спільний аналіз європейської і колоніальної політики Лондону¹.

Європейська інтеграція, як суперечливий політичний процес, здійснила відчутний вплив на стосунки Великої Британії з її партнерами в країнах Співдружності, оскільки безпосередньо торкалася таких важливих понять як національна ідентичність, традиційні зв'язки, економічне процвітання. Особливо рельєфно відмінні погляди та позиції, які існували відносно проблеми Спільного ринку, проявилися в т. зв. "білих" домініонах – Австралії, Канаді та Новій Зеландії.

Протягом 1950-х рр. торговельні відносини між Великою Британією і країнами Співдружності регулювалися в межах імперської системи преференцій, заснованої на Оттавських домовленостях 1932 р. Ці угоди передбачали взаємні митні пільги на сировину, готову продукцію і частково промислові товари між Об'єднаним королівством та його домініонами і колоніями. Таким чином вони стали фундаментом для активного розгортання глобальної мережі економічних, політичних та воєнних зв'язків з центром у Лондоні, яка згодом отримала назву "Британського комплексу"². На думку спеціалістів, економічна успішність цієї моделі пояснювалася не в останню чергу особливим почуттям солідарності, притаманним її учасникам³.

Співдружність Націй, як історична особливість і політична реальність, перетворила міжнародну стратегію Об'єданого королівства на заручницю широко розповсюджених у суспільно-політичних колах ілюзій могутності країни і її виправданих претензій на світове лідерство в ролі наддержави. Незважаючи на територіальну віддаленість, за своїм культурно-історичним досвідом Британія визнавала себе ближчою до споріднених з нею Австралії і Нової Зеландії по той бік екватору, ніж до континентальної Європи. Цей тісний зв'язок виявлявся у мові, суспільних звичках, інституціях, політичному світогляді й економічних інтересах⁴. Так, при соціологічному опитуванні 1960–1963 рр. більшість британців висловилися за збереження стійких зв'язків із США і країнами Співдружності як стратегічними й економічними партнерами⁵.

Однак невдачі у зовнішній політиці, а іноді і відверті провали, як то Суецька криза 1956 р., процеси децентралізації домініонів і деколонізації залежних територій відкрили перед Об'єднаним королівством похмуру реальність, у межах якої єдиною альтернативою Європі була Європа.

Інтеграція Великої Британії до ЄЕС була не простим лінійним рухом, а процесом, словненим внутрішньої динаміки зі своїми спадами та підйомами. Традиційні зовнішньополітичні орієнтири та зобов'язання в межах преференційних угод з країнами Співдружності змушували Об'єдане королівство шукати компромісні варіанти перспективної співпраці і прислухатися до не завжди виважених думок своїх колег з Австралії, Нової Зеландії та Канади.

Протягом 1950–1960-х рр. Австралія виступала активним поборником Співдружності Націй. Система преференцій, яка була цементуючим фактором союзу, забезпечувала Канберру легкодоступними ринками збуту, тривалим попитом на її сировину і готову продукцію. Географічна віддаленість Австралії від світових центрів інтеграційних процесів зумовила консервацію усталених поглядів на взаємовигідну співпрацю. Місцева влада розглядала існуючу схему як єдиний можливий варіант економічної співпраці.

Процес європейської інтеграції, який відбувався в межах ЄЕС, Австралія зустріла із суперечливими відчуттями. Першою реакцією на підписання Римських угод було письмове незадоволення прем'єр-міністра Австралії Роберта Мензіса введенням ЄЕС високого зовнішнього митного тарифу і запровадженням числен-

них обмежень й інших нетарифних засобів контролю над процесом торгівлі.

Згодом Австралія здійснювала різні політичні маневри для того, щоб зменшити вплив створення ЄЕС на економічний стан країни. В арсеналі її урядовців були плани втягнення країн шістки як структурного підрозділу в ГАТТ, перспективи налагодження контактів через ЄАВТ тощо. По мірі того, як вищеназвані ініціативи зазнавали невдачі, австралійська адміністрація переконалася, що відстояти позиції країни на європейському ринку можна лише за умови прямого втручання Великої Британії.

3 березня 1960 р. на прохання австралійської сторони в Брюсселі було відкрито місію на чолі із сером Едвіном Маккарті. Проте однієї фізичної присутності в Брюсселі було недостатньо для того, щоб викликати інтерес у ЄЕС, або у його окремих членів. Протягом 1960-х рр. економічне співтовариство було сконцентроване на власному внутрішньому розвитку і було не в змозі приділяти належну увагу іншим країнам, особливо таким географічно віддаленим і позбавленим політичної і стратегічної ваги як Австралія.

Поведінку Канберри відносно британських спроб вступу в ЄЕС визначали здебільшого політичні, а не економічні фактори. Своєю позицією країна прагнула продемонструвати, що Об'єдане королівство не мало права діяти одноосібно в процесах, які стосувалися долі всієї Співдружності Націй. Стійка опозиція членству Об'єданого королівства в ЄЕС, яка існувала в Австралії, Новій Зеландії і Канаді могла сильно похитнути нестійкий консенсус, досягнутий партією консерваторів у європейському питанні.

З огляду на невдачі, які спіткали делегацію Е.Хіта на переговорах, австралійське керівництво прийняло рішення активно заявити про свою позицію в Брюсселі, Вашингтоні і перед британською громадськістю. У грудні 1962 р. розпочався тур міністра торгівлі Австралії Джона МакІвена в США, країни шістки та Об'єдане королівство. Після свого тривалого турне МакІвен з гіркотою прийшов до висновку, що зелений континент "не мав більше друзів у світі"⁶. Правомірність його слів підтверджувалася тим, що країни ЄЕС були налаштовані проти запровадження будь-яких спеціальних умов для Австралії, а британці не мали наміру надалі ускладнювати своє становище на переговорах через проблеми домініонів, Вашингтон також критично поставився до позиції Канберри.

Усе ж у квітні 1962 р. завдяки тривалим зусиллям політиків австралійці стали першою і єдиною стороною – не безпосередньою учасницею переговорів, яка змогла представити свої інтереси делегації ЄЕС. Проте оборонна тактика, яку обрали країни шістки, звела нанівець можливості компромісного вирішення питань.

У цій ситуації новозеландські лідери пристали на помірковані позиції, у той час як Джон Діфенбейкер в Канаді і Роберт Мензіс в Австралії розпочали свій гнівний наступ на Об'єдане королівство. Вони виступили із заявою, яка засуджувала досягнуті умови і вимагали їхньої обов'язкової ратифікації на конференції прем'єр-міністрів країн Співдружності у вересні 1962 р. Після свого закінчення ця нарада наочно продемонструвала, що попри скептицизм лідерів домініонів відносно офіційної інтеграційної політики Лондону, вони визнавали його право на самостійність у прийнятті рішень з європейського питання.

Порівняно з Австралією представники Канади озвучували своє незадоволення інтеграційною політикою Лондону в значно різкішій формі. Така поведінка пояснюється економічною самостійністю і відносною неінте-

нсивністю торговельних відносин з Об'єднаним королівством.

Канадська опозиція членству Британії в ЄЕС мала свої характерні відмінності. У той час як для решти членів Співдружності першочерговим джерелом скептицизму були негативні економічні наслідки Римських угод, спротив урядовців Оттави носив політичний і, до певної міри, ідеологічний характер. На їхню думку, послаблення традиційних зв'язків з Великою Британією фактично призводило до повної залежності Канади від США. Прем'єр-міністр Джон Діфенбейкер перманентно підкреслював політичні наслідки британського членства в ЄЕС і передбачав канадську перспективу – стати доважком свого могутнього сусіда. Водночас Оттава аргументувала свою позицію тим, що зі вступом Британії до ЄЕС зникне більшість преференцій, які мали канадські товари в Об'єднаному королівстві.

Загострення конфронтації між британським і канадським урядом знайшло своє відображення у низці відкритих сутичок між урядовцями, які мали місце протягом 1961–1962 рр. Першим проявом напруженості у відносинах став візит в Оттаву британської делегації урядовців на чолі з Дунканом Сендісом у межах турне країнами Співдружності перед початком переговорів з країнами шістки. У ході візиту канадці наголошували на двох моментах: по-перше, Оттава звинувачувала Лондон у зраді інтересів країн Співдружності, по-друге, Діфенбейкер наполягав на скликанні міжурядової конференції країн Співдружності для обговорення європейського питання, чого максимально прагнули уникнути англійці.

Конфлікт між Британією і Канадою поступово наростав і отримав своє продовження на конференції Економічної консультативної ради країн Співдружності, яка проходила у вересні 1961 р. в Ахкрі. У межах зустрічі канадський міністр торгівлі і комерції Джордж Хіз зробив заяву, у якій у різкій формі сказав, що країни Співдружності і світова громадськість у цілому постраждає, якщо Велика Британія дозволить послабити систему імперських преференцій. Британці, у свою чергу, розцінили цей виступ як провокацію, яка мала на меті схилити на свій бік інших членів Співдружності. Радикалізм канадців змусив британських урядовців подати запит до інших урядів країн Співдружності з метою з'ясування, чи не агітувала Оттава їхнє керівництво пристати до позицій євроскептицизму.

Апогеєм конфронтаційної напруженості між Великою Британією і Канадою стала конференція прем'єр-міністрів країн Співдружності, яка мала місце в Оттаві у вересні 1962 р. Джон Діфенбейкер вирішив покласти край місяцям тривалого спокою і розпочав послідовну атаку на європейський курс Об'єднаного королівства. У своїй промові, зі змістом якої попередньо були ознайомлені інші члени Співдружності, прем'єр-міністр Канади вказав на загрозу розколу Атлантичного союзу, у зв'язку з можливим вступом Британії до ЄЕС. На його думку, Об'єднане королівство не мало достатнього авторитету для того, щоб визначати напрям європейської політики, а за таких умов воно ризикувало перетворитися на звичайну провінцію континентальної Європи.

Канадські опозиційні партії і більшість органів преси вважали, що Діфенбейкер зайняв надто радикальну позицію. У такій політичній обстановці Дональд Флемінг, міністр фінансів, взяв на себе сміливість визнати, що Канада поводити себе надто різко по відношенню до Великої Британії. Канадський уряд продемонстрував, що усвідомив неминучість збитків у торгівлі, пов'язаних зі вступом Британії до ЄЕС, і був згодний піти на компроміс.

З метою покращання двосторонніх відносин канадські міністри заключили таємну угоду з Е.Хітом. За її

умовами Британія утримувалася від запитів канадської сторони щодо офіційних поглядів на хід переговорів у Брюсселі. Оттава, у свою чергу, не критикувала переговорного процесу, як у публічних заявах, так і в приватних розмовах. Домовленість потрібна була Британії для успішного продовження курсу на інтеграцію до ЄЕС, а Діфенбейкер уникав таким чином пояснення свого суперечливого ставлення до європейського питання на найближчих виборах.

Результатом двосторонньої угоди стала помітна зміна тону і частоти виступів канадських урядовців з європейської проблематики. Канадці від критики офіційного Лондону перейшли до мовчазного спостереження за ходом переговорів у Брюсселі, переконуючи громадськість у тому, що британська делегація зробить усе можливе для захисту канадських інтересів. Діфенбейкер намагався якомога більше дистанціюватися від питань, пов'язаних зі Спільним ринком.

Нова Зеландія займала особливе місце серед білих домініонів. Країна була найменшою за географічними показниками і найбільш залежною в економічному плані від метрополії. Упродовж 1950–1970-х рр. під час переговорів про вступ у ЄЕС Об'єднане королівство вважало своїм обов'язком забезпечити належні умови для двосторонніх торговельних зв'язків з Веллінгтоном. Новозеландське питання було предметом тривалих міжурядових консультацій європейських країн. Внаслідок цього домініон був змушений переглянути традиційні напрями експорту і відійти від системи вигідних імперських преференцій.

Економічна спеціалізація Нової Зеландії розпочала формуватися з XIX ст. Сільськогосподарські товари стали домінують місцевого експорту й основою процвітання Нової Зеландії. Економічні експерти Нової Зеландії вбачали перспективу для розвитку країни в збільшенні обсягів сільськогосподарської продукції. Вони передбачали посилені попит на новозеландські товари у зв'язку з динамічним приростом населення. Крім того Лондон вважав за доцільне мати стратегічні запаси продуктів харчування на випадок можливої ескалації конфлікту з СРСР у межах холодної війни.

На момент подання Великою Британією заявки про вступ до ЄЕС торговельні зв'язки між нею і Новою Зеландією були тісними і характеризувалися залежністю домініону від ринків збуту метрополії. Лондон намагався словна забезпечити себе сільськогосподарськими продуктами і здійснював це в межах окремих субсидійних програм. Наприкінці 1950-х рр. Нова Зеландія являла собою, за влучним висловом британського прем'єра Гарольда Макміллана, "тихоокеанську ферму Англії"⁷.

Веллінгтон усвідомлював, що така експортна залежність могла стати причиною політичної й економічної нестабільності. З метою експортної переорієнтації уряд Нової Зеландії здійснив спроби диверсифікації товарообігу в 1950-х і 1960-х рр. Нова Зеландія змогла частково компенсувати британський напрям торгівлі американським і японським. Проте перші спроби диверсифікації експорту країни не зазнали успіху, оскільки нові торговельні партнери не могли витримати належної конкуренції зі старими традиційними економічними зв'язками – домініону з метрополією.

Нова Зеландія зустріла європейські ініціативи Великої Британії з неоднозначними відчуттями. З одного боку, країна усвідомлювала себе учасником західного блоку і вітала заходи, спрямовані на його зміцнення і досягнення політичної й економічної єдності. З іншого боку, Веллінгтон розумів, що подальша інтеграція могла призвести до сільськогосподарського протекціонізму і спричинити серйозні негативні наслідки для місцевих експортерів.

З огляду на економічну залежність Нової Зеландії від Об'єднаного королівства місцеві урядовці були змушені обрати тактику мовчазного споглядання за ходом переговорів Лондону з ЄЕС. Уряд Кіта Холіока, відповідно, став заручником британської доброї волі. Прем'єр-міністр вирішив, що будь-яка форма опору та євроскептицизму лише зашкодить його країні, тому в межах переговорів з Брюсселем слід наголошувати на виключності новозеландського економічного становища, яке характеризується надмірною залежністю від Британії. Веллінгтон сподівався, що, зважаючи на цю обставину, Лондон докладе всіх можливих зусиль для утримання торгівлі між країнами на належному рівні.

У ході візиту до Веллінгтона британська сторона погодилася не підписувати Римських угод, доки їхні умови не будуть цілком прийнятними для Нової Зеландії. За словами одного з учасників переговорного процесу, "новозеландці тримали їх на мушці"⁵. Таким чином, країна отримала формальне право вето на британський вступ до ЄЕС.

У ході переговорного процесу настрої в Новій Зеландії щодо майбутніх відносин з Британією і Європою стали реалістичнішими. Якщо на початку березня 1962 р. місцеві офіційні особи і преса були переконаними, що вступ Об'єднаного королівства в ЄЕС не завдасть шкоди Співдружності, то згодом отримали розповсюдження критичні оцінки.

У червні 1962 р. країни шістки остаточно відхилили британську схему регулювання торгівлі для членів Співдружності. Основними аргументами європейців було те, що запропонований план суперечив основам Спільної сільськогосподарської політики і запроваджував дискримінацію стосовно інших країн, зокрема США. У ході тривалих обговорень наприкінці 1962 р. Велика Британія і країни шістки все ж змогли досягти нестійкого компромісу у новозеландському питанні.

Вето Шарля де Голля, яке призвело до раптового завершення переговорного процесу, Нова Зеландія зустріла з вдячністю. За свідченнями очевидців, навіть на окремих офіційних прийомах протягом року лунали

тости за здоров'я генерала, якого називали рятівником нації⁶. Тим не менш, країна була змушена суттєво переглянути свою економічну ситуацію. Веллінгтон розумів, що британський сільськогосподарський протекціонізм продовжував бути джерелом залежності від метрополії. З метою покращання економіки країни уряд здійснив спроби диверсифікації експорту і певних структурних змін. У 1966 р. було підписано оновлену англо-новозеландську торговельну угоду, яка визначала основи двосторонньої співпраці до 1972 р.

Протягом післявоєнного періоду Велика Британія зазнала серйозних орієнтаційних змін, внаслідок яких стала більш європейською і, відповідно, постімперіальною, менш острівною і менш трансатлантичною. Така драматична трансформація спричинила активну реакцію в країнах Співдружності, зокрема в "білих домініонах". Під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин погляди місцевих урядовців еволюціонували від непримирної опозиції членству в ЄЕС до певного дистанціювання від європейського питання, а згодом – його мовчазного схвалення. Такий непослідовний курс був зумовлений низкою факторів економічного, політичного, та ідеологічного плану. Варіативність підходів і неоднозначність оцінок у повній мірі відобразили складність і динамізм стосунків Британії з країнами Співдружності у вимірі європейської інтеграції.

⁵ May A. (ed.) Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities. – London, 2001.

⁶ George S. Britain and the European Community. The Politics of Semi-Detachment. – Oxford, 1992. ⁷ Young J.W. Britain and European Unity, 1945–1992. – London, 1993. ⁸ Charmley J. Churchill's Grand Alliance: The Anglo-American Special Relationship 1940–1957. – London, 1995. ⁹ Myrdal G. An International Economy. – London, 1956. ¹⁰ Denmann R. Missed Chances. Britain & Europe in the Twentieth Century. – Cassel, 1996. ¹¹ British Attitudes to the EEC 1963 // Journal of Common Market studies. – 1966 September, vol. 5, issue 1, p. 49–61. ¹² Macmillan H. At the end of the day, 1951–1963. – London, 1973. ¹³ Young H. This Blessed Plot. Britain and Europe from Churchill to Blair. – London, 1998.

Надійшла до редколегії 12.05.04

В.М.Сімперович, асп.

ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В УКРАЇНІ (РУБІЖ 80–90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

Розглянуто основні періоди розвитку історіографії проблеми, підведено основні підсумки наукового дослідження національного партієтворення на зазначеному етапі.

In this article main stages of development of historiography of problem are considered, degree of studying of it's creating is found out, the perspective directions of further elaboration of the theme of this period.

Переломним, доленосним періодом в історії України, поза сумнівом, був рубіж 80–90-х рр. ХХ ст. Саме в цей час, незважаючи на складні соціально-економічні трансформації, значно поживався рух за відновлення української державності, розпочався складний процес духовно-культурного відродження, почали формуватися перші політичні організації та партії, які відіграли важливу роль у становленні незалежної України.

Цей період новітньої української історії є, і, без сумніву, залишатиметься в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників. Особливу зацікавленість вони проявляють до історії формування політичних партій, їхньої ролі та місця в процесі суверенізації та унезалебнення України. За відносно короткий час опубліковано багато узагальнюючих і монографічних досліджень, наукових і науково-популярних брошур, статей, захищено кілька дисертаційних робіт, відбулася низка наукових конференцій тощо.

Незважаючи на величезну кількість публікацій і актуальність теми, в історіографічному плані історія фор-

мування інституту багатопартійності в Україні на рубежі 1980–1990-х рр. розроблена недостатньо. Звичайно, дослідники робили спроби проаналізувати опубліковану літературу, але в цілому це не призвело до створення узагальнюючих досліджень, які б комплексно розглядали проблему. В історіографічному ключі тема розглядалася лише в деяких узагальнюючих працях та статтях¹, а також у вступних та історіографічних розділах дисертацій². У цілому цей доробок має переважно ціленаправлений текст і в більшості робіт носить дещо анотаційний характер. До того ж, в одному випадку спостерігається лише загальний підхід до проблеми, в іншому – виділяється тільки декілька аспектів проблеми, у третьому – аналіз обмежений тільки літературою про окрему партію.

Ураховуючи недостатню розробленість проблеми в історіографічному плані, у нашій статті ставиться завдання окреслити основні етапи накопичення історіографічних джерел, охарактеризувати найбільш

вагомій праці з історії партієтворення в Україні на рубежі 80–90-х рр. XX ст., підвести основні підсумки наукового дослідження проблеми.

У розвитку історіографії формування інституту багатопартійності в Україні умовно можна виділити два досить неоднозначних періоди. Перший охоплює час з 1989 р. по 1991 р., коли, власне, на тлі національного партієтворення і формується історіографія проблеми; другий – якісно новий, розпочався з проголошення незалежності України і триває до цього часу. Звичайно, що на кожному з них методи дослідження, глибина постановки питання і його теоретичне розв'язання залежали від багатьох факторів, серед яких головними є: вплив ідеології і політичної практики на дослідження та особливості методології, репрезентативність джерельної бази та способи її використання тощо.

Як уже було зазначено, перший історіографічний період охоплює час від створення перших політичних партій та організацій у 1989 р. до проголошення незалежності України. Ця доба породила живий відгук як публіцистів, так і науковців на національні спроби партієтворення. Історіографічний період характеризується різноманітністю позицій щодо утворення політичних партій та організацій, їхнього місця і ролі в українському суспільстві.

Зазначений період ознаменувався виходом, насамперед, публікацій безпосередніх учасників партієтворення, керівників партій та громадських організацій, українських депутатів. У них відобразилася гостра політична боротьба, вони насичені гарячою полемікою, але, водночас, вони заклали основи майбутніх напрямів, тенденцій в історіографії. Перш за все варто сказати про статті та інтерв'ю лідерів партій³, які були розміщені переважно в періодичній пресі, яку можна поділити на 2 напрями: державну, яку контролювала КПРС – КПУ і неурядову, або т. зв. неформальну. Ці видання мали переважно публіцистичний характер, але в них згадуються окремі моменти щодо формування нових партій та їхні стосунки з КПУ. Зроблені перші спроби власних, деколи суб'єктивних, відповідно до політичних переконань авторів, оцінок розвитку національного партієтворення. Автори торкалися внутрішньопартійної та міжпартійної боротьби, взаємостосунків засновників партій, їхньої громадсько-політичної діяльності.

Крім цих матеріалів, періодична преса вміщує величезний масив й інших історіографічних джерел. Особливо багато інформації містить неформальна преса. Адже в ній, поряд із загальною інформацією, містилися і документи перших політичних партій і аналітичні матеріали про ту чи іншу подію з історії партієтворення. У цілому, як свідчить О.Кравчук, протягом цього періоду в Україні видавалося понад 300 найменувань неформальних видань⁴, з них, партійних часописів на 1991 р., за підрахунками І.Кураса, нараховувалося 180 найменувань⁵. Неформальна преса, а також у певній мірі і державна, заклали основи наукового висвітлення багатопартійності в Україні.

Разом з цим, розпочалося збирання документів: історики, а також активісти партій заклали підвалини фактологічної бази історії партієтворення. У ці роки було видано декілька збірників документів⁶. Особливо хотілося б відзначити працю А.Слюсаренка і М.Томенка⁷, яка містила не лише витяги з програмних документів політичних партій, а й теоретичні узагальнення і фактологічні дані.

Досить оперативно з'явилися і перші аналітичні праці, що належать перу професійних дослідників. У цьому контексті, досить ґрунтовною є стаття В.Литвина, у якій автор намагався дослідити ставлення перших політичних партій в Україні⁸. У 1990 р., в Мюнхені виходить книга А.Камінського⁹, у якій багато сторінок було присвячено партійній тематиці, особливо історії Народного руху України. Питань партійного будівництва торк-

нулися також у своїх дослідженнях І.Сундєв і Є.Суслова, які в контексті своїх наукових пріоритетів захопили і питання про виникнення політичних структур, особливо участі в них молоді¹⁰. Зрозуміло, що жодна з цих публікацій ще не розкривала всіх складових національного партієтворення в усій його повноті. Не завжди відповідали вони й вимогам та стандартам наукової літератури, особливо як її джерельна база.

У цілому, у межах першого історіографічного періоду дослідження становлення інституту багатопартійності в Україні мають фрагментарний, дещо ідеологізований і політизований характер, тому в них, звичайно, є суперечливі та помилкові висновки і положення. Водночас історичні та публіцистичні розвідки цього періоду дають змогу усвідомити власне характер епохи, зрозуміти спрямованість національного партієтворення. У той же час, саме в цей період започатковано формування джерельної бази, розпочато видання збірників документів і матеріалів. Публіцисти, журналісти, громадсько-політичні діячі та фахівці висвітлювали активну участь населення України в процесах становлення багатопартійності, його патріотизм. Особлива увага в ті часи приділялася відображенню історії НРУ, популяризації національно-демократичного руху. Загалом у цей період був закладений наріжний камінь у фундаменті вітчизняної історіографії проблеми.

Другий період історіографії формування інституту багатопартійності в Україні, який розпочався після відновлення державності і триває до цього часу характеризується значним поживленням досліджень з проблеми, залученням значно ширшої джерельної бази, проведенням низки наукових конференцій, захистом докторських та кандидатських дисертацій тощо.

У перші роки після проголошення незалежності України розпочалося систематичне і цілеспрямоване вивчення історії партієтворення. Започаткував цей процес циклом статей у журналі "Політика і час" В.Литвин¹¹. Одночасно розпочав роботу в цьому напрямі О.Гарань¹². Статті цих дослідників відрізнялися науковістю, систематичністю, широкою джерельною базою.

Одними з перших наукових монографічних праць другого періоду стали дослідження О.Гараня¹³, які охоплювали майже всі аспекти проблеми. Дослідник досить детально, спираючись на різноманітні джерела і власні спостереження, проаналізував передумови створення НРУ, на тлі Руху змалював становлення багатопартійності в Україні, особливо детально змалювавши при цьому особливості створення таких партій як УРП і ДемПУ.

У 1992 р. було захищено і перші дисертації, присвячені становленню багатопартійності в Україні. У своїй дисертації К.Богомаз висвітлює історію створення та діяльності суспільно-політичних рухів і партій в Україні, показав їхню еволюцію на основі віхи історії¹⁴, на її основі видано монографію¹⁵. У кандидатській дисертації М.Томенка на основі аналізу програмних документів партій і матеріалів періодичної преси досліджується їхнє ставлення до проблем державності¹⁶. Пізніше дисертаційні дослідження, присвячені проблемі становлення багатопартійності, продовжили такі науковці як В.Бусленко, Т.Болбот, Л.Білоус, О.Назарчук, О.Пилипенко та багато ін.¹⁷

Слідом за дослідженнями О.Гараня, світ побачили й інші праці, які повністю були присвячені проблемі. Це, насамперед, монографії А.Білоуса, Є.Базовкіна, Ф.Джоса, В.Кременя¹⁸. Праці, ґрунтуючись на широкому комплексі історичних джерел, розкривають динаміку політичної трансформації в Україні на рубежі 80–90-х рр. XX ст.

Найбільш активно дослідники вивчили і висвітлювали історію багатопартійності в контексті ширших тем і напрямів новітньої історії України. Так, такі дослідники

як і Андрусак, А. Русначенко, В. Кафарський, Є. Петренко висвітлювали історію українського партієтворення в руслі історії національно-визвольної боротьби¹⁹, а, наприклад, В. Литвин – на тлі політичного портрета Л. Кравчука та інших державних діячів²⁰.

Насичена фактами, документами про структуру, форму і методи діяльності Руху книга Г. Гончарука²¹. Вона написана на великому джерельному і фактологічному матеріалі, містить ґрунтовні висновки.

Чимало цікавих матеріалів, точних спостережень та детальних описів подій містять праці В. Базіва, О. Волчан, С. Здіюрука та В. Бичека²².

Новою для української історіографії другого періоду стала тема висвітлення політичних біографій керівників партій. При цьому праці таких дослідників, як Т. Батенка, Г. Василюшина та інших концентрують увагу на діяльності певних лідерів політичних партій²³, тоді як інші – подають біографії багатьох керівників²⁴.

Низка наукових праць розповідає про створення багатопартійності в регіонах України²⁵. Ці праці заклали основи висвітлення регіональної історії проблеми.

Доволі помітним і новим явищем в історіографії проблеми була поява мемуарної літератури. Маємо на увазі книги І. Драча, М. Поровського, Я. Погребняка, В. Яворівського та ін.²⁶. Підготовлена безпосередніми учасниками національного партієтворення, така література жваво й цікаво розповідає про події минулих літ. Та не лише цим цікаві партійні мемуари. Для науковців вони стають додатковим джерелом інформації, оскільки містять багатий матеріал з проблеми.

Важливу роль в активізації вивчення історико-партійної проблематики відіграла Перша Всеукраїнська наукова конференція "Народний рух України: місце в історії та політиці"²⁷, на яку надійшло 60 заявок і тез від 76 авторів з усіх вузівських центрів та інших місць України. Ця конференція активізувала наукові пошуки істориків у цій площині. Зауважимо, що й наступні подібні конференції, які проводяться регулярно, загалом позитивно вплинули на розвиток історіографії проблеми.

Підсумовуючи доробок другого історіографічного періоду історії формування інституту багатопартійності в Україні, можна зробити висновок, що вчені досягли певних зрушень. Літопис партієтворення значно поповнився новими фактографічними відомостями, цифрами, узагальненнями й висновками. Дослідники досить детально показали динаміку створення політичних партій в Україні, їхній соціальний, віковий і національний склад, безпосередню участь у державотворчих процесах, взаємодію з громадськими об'єднаннями й органами влади тощо. Проте ставити крапку в дослідженні зазначеної проблематики зарано: тут ще залишилося величезне поле для наукових пошуків, архівних розвідок і дискусій.

Отже, огляд основної літератури, присвяченої історії формування інституту багатопартійності в Україні на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст., дозволяє зробити висновок: на сьогоднішній день історіографія проблеми почала виходити на якісно новий рівень вивчення історії національного партієтворення. Насамперед, вагомішою стала аргументація наукових висновків й узагальнень, зросло теоретичне навантаження праць. Разом з тим, для досліджень, особливо останніх років, є характерним залучення ширшої джерельної бази, об'єктивність, поглиблення дослідницької тематики.

Основним критерієм подальшого розвитку досліджень з проблем має бути вихід історичної науки на нові, якісніші рубежі, пошук історичної правди.

¹⁹ Огляд публікацій з політичного і економічного розвитку незалежної України (1991–1995 рр.) / Ф. Х. Джос та ін. – К., 1995; Корнієнко В. Висвітлення проблем формування нової політичної системи в сучасній Україні в історичних дослідженнях // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: зб. наук. пр. – 1999. – Вип. 3. – С. 60–71; Корнієнко В. Висвітлення суспільно-політичних процесів в сучасній Україні в історичних дослідженнях // Вісн. Української Академії іст. наук. – 2001. – № 1. – С. 5–10; Гаєрилова Н.В., Крилова Н.І. НРУ в сучасній історіографії // Народний рух України: місце в історії та політиці: Матеріали III Всеукраїнської конференції (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса) / Ред. кол.: Гончарук (голова) та ін. – О., 1998. – С. 15–16 та ін. ²⁰ Бусленко В.В. Становлення і трансформація політичних інституцій західного регіону України в 90-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Чернівці, 2002; Гарань О.В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні в 1989–1991 рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1996; Лилієнко О.О. Національно-демократичний рух в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1997 та ін. ²¹ Драч І. "Рух": обретение пути // Дружба народів. – 1990. – № 4. – С. 191–199; Чорновіл В. Коментар до проекту Декларації принципів // Голос громадянина. – 1991. – № 65 та ін. ²² Кравчук О.А. Преса України на порозі національного відродження // Україна 90-х: шлях до незалежності: зб. наук.-поп. ст. / Авт. кол.: Н.П. Барановська та ін. – К., 1992. – С. 59. ²³ Курас І. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 64. ²⁴ Другі всеукраїнські збори (25–28 жовтня 1990 року): Док. – К., 1990; Ідейні засади ДемПу: 3 матеріалів Установчого з'їзду / О.М. Війтич (ред.). – К., 1990. ²⁵ Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України. Довідник. – К., 1990. ²⁶ Литвин В. Громадсько-політичні формування на Україні: становлення, тенденції розвитку // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 23. – С. 44–55. ²⁷ Камінський А. На перехідному етапі: Гласність, перебудова і демократизація на Україні. – Мюнхен, 1990. ²⁸ Сундєєв І. Ю. Молодіжні рухи в контексті соціальної самодеятельності // Общественные самодеятельные движения: проблемы и перспективы: сб. науч. тр. / Отв. ред. Е.Н. Суслова и др. – М., 1990. – С. 20–30; Суслова Е.А. Система ценностей и способы самоорганизации неформальных движений // Общественные самодеятельные движения... – С. 31–55. ²⁹ За 1991 р. в журналі "Політика і час" надруковано 16 статей з даної теми, автором яких був В. Литвин. ³⁰ Гарань О. Багатопартійність в Україні стає реальністю // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 48–57; Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. – К., 1992; Гарань О. Убити дракона: 3 історії Руху та нових партій України. – К., 1993. ³¹ Богомаз К.Е. Общественно-политические движения и партии в Украине во второй половине 80-х – начале 90-х гг.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1992; Богомаз К.Е. Политичні партії і громадські організації на Україні. – К., 1992. ³² Томенко М.В. Проблема державності в програмних документах та діяльності сучасних політичних партій України (історико-політичний аналіз) Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. ³³ Бусленко В.В. Становлення і трансформація політичних інституцій західного регіону України в 90-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2002; Болбот Т.В. Національне питання в діяльності громадських об'єднань Донбасу (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; Білоус Л.В. Правозахисний рух у відродженні української держави: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Л., 1994; Назарчук О.М. Відродження та розвиток соціал-демократичного руху в Україні в 90-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003; Лилієнко О.О. Національно-демократичний рух в Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1997 та ін. ³⁴ Білоус А.О. Політичні об'єднання України. – К., 1993; Джос Ф.Х. Політична палітра сучасної України. – К., Вінниця, 1993; Кремьєн В.Г., Базовкін Є.Г. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів. – К., 1993. ³⁵ Андрусак І., Петренко Є. Блиск і злиденність української націонал-демократії: Політичне есе. – К., 1999; Кафарський В.І. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х рр.). – К., 1998. ³⁶ Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. Литвин В. Політика, політики, влада на фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К., 1997. ³⁷ Гончарук Г.І. Народний Рух України. Історія. – О., 1997. ³⁸ Базів В.А. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. – Л., 1999. Волчан О.Ф. Грани політичної життя: теорія і практика. – Симферополь, 2001; Здіюрук С.І., Бичек В.В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. – К., 2001. ³⁹ Батенко Т. Опозиційні особистості: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Б. Гориня. – Л., 1997; Батенко Т. Свіча М. Гориня. Штрихи до портрету. – Л., 1995; Василюшин Г. Призначено діяти. В. Чорновіл. Політика та правда життя. – К., 1998 та ін. ⁴⁰ Народний Рух України. Довідник: 60 біографій. Інформація станом на 1 вересня 1996 р. / Д. Кублицький та ін. – К., 1996; Українська республіканська партія. Довідник: 46 біографій. Інформація станом на 25 травня 1996 р. / Д. Кублицький та ін. – К., 1996. ⁴¹ Лялька Я. Романюк П. Галицький практикум. – Л., 2002; Тиский М.Г. Історія виникнення Народного Руху України на Волині. – К., 2000. ⁴² Драч І. Політика: статті, доповіді, виступи, інтерв'ю. – К., 1997; Поровський М. Забутий заповіт борцям за Україну: Публіцистичні статті, доповіді, виступи. – Коломия, 1996; Погребняк Я.Л. Не предам забвению... Записки професійного партійного работника. – К., 1999; Яворівський В. Що ж ми за народ такий? – Публіцистика. – К., 2002 та ін. ⁴³ НРУ: місце в історії та політиці. Тези доп. Першої Всеукраїнської наукової конференції (14–15 вересня 1994, м. Одеса). – К., 1994. – С. 96. ⁴⁴ На сьогоднішній день проведено 5 таких конференцій.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ У ВАРШАВІ (1930–1939)

На основі джерелознавчого аналізу архівних документів та виявлених звітів діяльності Українського наукового інституту 1930–1935 та 1935–1939 рр. розглянуто обставини створення, основні напрями наукової роботи та видавничу діяльність Українського наукового інституту у Варшаві в 1930–1939 рр.

The circumstances of creation and basic directions of scientific work and publishing activity of the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw in 1930–1939 on the basis of source analysis and disclosed reports on the activity of the Institute are considered in the article.

Досліджуючи культурно-освітню діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі, неможливо оминати науково-дослідну роботу такої потужної наукової установи як Український науковий інститут (далі – УНІ) у Варшаві, який зробив значний внесок не тільки у тогочасне українське, але й і в польське наукове життя.

Дослідники міжвоєнної української еміграції в Польщі у своїх працях майже не торкалися діяльності УНІ, а якщо про нього і згадувалося, то лише кількома загальними реченнями. Як наслідок – відсутність на сьогоднішній день комплексних наукових досліджень щодо створення та діяльності інституту як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. У певній мірі це ще й пов'язане з тим, що бібліотека та архів інституту загинули під час окупації Варшави німцями у 1939 р. Того ж року припинив свою діяльність і сам інститут.

Невелика стаття, присвячена Українському науковому інституту вміщена в Енциклопедії українознавства¹. У ній відображені лише загальні відомості про інститут, його дирекцію, керівні органи, а також міститься деяка інформація про наукові видання інституту.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається фонд УНІ², який уже дещо вивчений українськими дослідниками. Але їх, в основному, цікавило листування інституту, яке велося із українськими істориками, економістами, літературознавцями щодо підготовки для інституту своїх праць у тій чи іншій галузі науки. Дослідивши та проаналізувавши всі наявні у зазначеному архівному фонді документи, а також на основі виявлених звітів діяльності наукового інституту в 1930–1935³ та 1935–1939⁴ рр., які вдалося віднайти в Бібліотеці народів у Варшаві, ми робимо спробу висвітлити обставини створення УНІ, його наукову роботу та видавничу діяльність у Варшаві в 1930–1939 рр.

Український науковий інститут у Варшаві було засновано заходами екзильного уряду УНР фактично у 1928 р. Офіційно свою діяльність інститут розпочав за існування уряду прем'єр-міністра К.Бартла в 1930 р. При активній підтримці і допомозі міністра освіти С.Червінського, УНІ було засновано при Міністерстві освіти і релігійних віровизнань. Розпорядженням Ради Міністрів від 7 лютого 1930 р. Український науковий інститут засновувався як автономна українська наукова установа. Також згідно із цим розпорядженням, УНІ мав на меті: 1) студії в обсязі господарчого життя, культури й історії українського народу; 2) підготовку сил до наукової роботи. Досягнення цієї мети передбачало: 1) влаштування на українській та польській мові викладів, які за згодою відповідних установ, можуть бути виголошені у вищих школах та інших наукових установах; 2) проведення систематичних курсів з української мови у Варшаві та інших польських містах; 3) видання наукового органу та оригінальних наукових праць або перекладів на українську мову наукових творів та підручників⁵.

На основі розпорядження від 7 лютого 1930 р. міністр освіти 13 березня 1930 р. затвердив Статут інституту. Згідно з ним в інституті утворено такі відділи: а) українського господарчого та громадського життя, б) української політичної історії та історії української культури і її сучасного стану (мова, література, культурні течії), в) історії церкви⁶.

Директор, якому належить загальне керівництво інститутом, репрезентує інститут назовні та керує одним з його відділів. Науковий секретар є редактором праць інституту та керує господарчими справами і канцелярією. Наукова колегія, яка складається із дійсних членів, керує науковою та адміністративною діяльністю інституту. До неї входило 4 особи, а саме: директор УНІ – проф. Олександр Лотоцький, секретар – проф. Роман Смаль-Стоцький, члени колегії – проф. Богдан Лелкий і проф. Валентин Садовський. О.Лотоцький займав посаду директора УНІ до 1938 р., а потім його замінив на цій посаді А.Яковлів.

При інституті існувала бібліотека, а також видавався свій друкований орган "Праці Українського наукового інституту у Варшаві". Діяльність інституту виявлялася основним чином у підготовці та виданні наукових праць.

У листі від 28.08.1930, написаному до В.Тимошенка, О.Лотоцький повідомляє про те, що "...справа Наукового інституту у Варшаві стала вже на ґрунт реальний..."⁷, призначено керівництво інституту, розпочато адміністративну та наукову роботу, підготовлено до друку перший том праць. Також О.Лотоцький у цьому листі згадав і про мету та завдання, які ставить перед собою інститут: "...науково дослідити нинішнє становище України у всіх ділянках її життя, критично те становище оцінити з погляду наукової думки і реальних потреб життя культурних народів..."⁸.

Інститутом велося листування з такими відомими вченими як Б.Іваницький⁹, І.Кабачків¹⁰, Д.Антонович¹¹, Д.Дорошенко¹², В.Щербаківський¹³ та іншими про написання ними для інституту наукових праць та монографій. У листах інститут висував свої вимоги та пропозиції до майбутніх праць стосовно теми, розмірів, строків подання, гонорару тощо. Уже у 1930–1935 рр. УНІ видав 26 томів наукових праць та матеріалів¹⁴ у різних галузях науки, а з 1935 по 1939 рр. – 25 томів, готувалися до друку ще 4 томи¹⁵.

З ненаукових праць УНІ видав в українському перекладі низку богословських книг. Для цієї копійної роботи була створена спеціальна комісія у складі О.Лотоцького (заступник голови), В.Біднова (секретар до 30.04.1935), Д.Дорошенка (секретар з 30.01.1937)¹⁶, а до головування в комісії було запрошено Його Блаженство Діонісія, Архієпископа Варшавського і Митрополита Польщі¹⁷. Окрім богословської літератури, інститут видав поему К.Міцкевича "Пан Тадеуш" в українському перекладі М.Рильського та повне видання творів Т.Шевченка. Роботу над виданням повного зібрання творів Т.Шевченка інститут розпочав іще у 1932 р. Саме тоді до співпраці було запрошено відомого дослідника творчості Тараса Шевченка – Павла Зайцева. У своєму листі до Дирекції УНІ від 2.07.1932 П.Зайцев викладає власний погляд на свою майбутню монографію, присвячену життєвій та літературній біографії Т.Шевченка. Ця монографія, на думку дослідника, "...мала б бути не механічним переглядом – зведенням до купи всіх оцінок, поглядів і т. д., а органічним синтезом всього об'єктивно-наукового знахідку в обсязі Шевченкознавства"¹⁸. Також, П.Зайцев подає план майбутнього наукового дослідження під назвою "Тарас Шевченко. Літературна біографія"¹⁹. Зазначена праця П.Зайцева, як головного редактора 16-томного Шевченківського видання, пови-

нна була поміщуватися у першому томі як передмова від видавництва. У 1935–1939 рр. із запланованих 16, було видано 8 томів творів Т.Шевченка, а також окремі томи: листування, журнал (щоденні записки), переклади поезій Т.Шевченка польською та іншими мовами²⁰.

Наукова праця інституту була розподілена по окремих комісіях та семінарах. Економічний семінар, керівником якого був проф. В.Садовський, головним своїм завданням мав дослідження сучасного господарчого стану та господарчої політики на Україні. З 1930 по 1939 рр. економічним семінаром було проведено 69 засідань, на яких зачитували свої реферати Є.Гловінський, Г.Лазаревський, В.Садовський, К.Мацієвич, В.Іванис та багато ін. Правнична комісія була представлена такими видатними вченими як Г.Лазаревський, С.Іванович, В.Завадський. Комісія для дослідження українського руху займалася дослідженням українського народного руху в його різних проявах. Головою цієї комісії був А.Лотоцький. Великим досягненням цієї комісії, зокрема, й інституту в цілому, було придбання архіву М.Драгоманова від його дочки. На 1935 р. архів було упорядковано й описано, а також підготовлено до друку 3 томи листування членів київської Старої громади з М.Драгомановим (1870–1895). Окрім зазначених вище, важливою науково-дослідною роботою в інституті займалися Комісія для дослідження стосунків польсько-українських (голова – М.Гандельсман), Комісія історії літератури (голова – Р.Смаль-Стоцький), а також – зазначена вище Комісія для перекладу Святого Письма і літургійних книг українською мовою.

Іще одним важливим напрямом наукової роботи УНІ було влаштування публічних наукових викладів для місцевої української колонії та академічної молоді. Виклади відбувалися переважно в приміщенні Варшавського наукового товариства, інколи – у приміщенні інституту. Науковий інститут з власної ініціативи, або ж на запрошення делегував своїх співробітників для читання

лекцій в інших наукових закладах та інститутах. Наприклад, Є.Гловінський зачитував свої реферати в Науково-дослідному інституті Східної Європи у Вільні, А.Лотоцький – в історико-філологічному товаристві у Празі, Товаристві ім. Петра Могили у Луцьку та ін.

Делегати від інституту брали активну участь у наукових з'їздах. Так, у роботі II Українського наукового з'їзду взяли участь В.Біднов, Є.Гловінський, А.Лотоцький та В.Садовський. У 1933 р. представники УНІ брали участь у Міжнародному історичному конгресі у Варшаві, у 1934 р. – у II Міжнародному конгресі славистів у Варшаві, у 1930 р. (Женева) та 1933 р. (Рим) – міжнародних мовознавчих конгресах тощо.

УНІ активно співпрацював з подібними науково-дослідними установами та проводив культурну роботу, яка виявлялася в організації концертів, ювілеїв, святкових академій тощо.

Отже, навколо Українського наукового інституту у Варшаві зібралися кращі представники української науки, які з тих чи інших життєвих обставин опинилися в еміграції. Науково-дослідна робота, проведена УНІ, була вагомшою, ніж будь-якої іншої наукової установи в еміграції, а за кількістю видань (загалом інститут видав понад 70 томів різних публікацій) з УНІ не може зрівнятися жодна наукова установа в міжвоєнний період в еміграції.

¹ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / За ред. В.Кубійович. — Львів, 2000. — Т. 9. — С. 3434. ² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО У) – Ф. 3532. ³ Pięć lat istnienia Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 13.III 1930–13.III.1935. – Warszawa, 1935. ⁴ Звіт Українського Наукового Інституту за час 13.III 1935–15.I.1939. – Варшава 1939. ⁵ Pięć lat istnienia... – С. 3. ⁶ Там само. ⁷ ЦДАВО У. – Ф. 3532, оп. 1, спр. 1, арк. 24 зв. ⁸ Там само. ⁹ Там само. – Арк. 81. ¹⁰ Там само. – Арк. 87. ¹¹ Там само. – Арк. 92. ¹² Там само. – Арк. 142–142 зв. 162–162 зв. ¹³ Там само. – Арк. 244–244 зв. ¹⁴ Pięć lat istnienia... – С. 4–7. ¹⁵ Звіт... – С. 5–6. ¹⁶ Pięć lat istnienia... – С. 12–13. ¹⁷ ЦДАВО У. – Ф. 3592, оп. 1, спр. 1, арк. 99. ¹⁸ Там само. – Арк. 123–124. ¹⁹ Там само. – Арк. 125. ²⁰ Звіт... – С. 8–9.

Надійшла до редколегії 04.05.04

І.М.Заболотна, асп.

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ М.МАКСИМОВИЧА В ОЦІНЦІ І.КРИП'ЯКЕВИЧА

Досліджено внесок М.Максимовича в українську історіографію у висвітленні діяльності видатного українського історика І.Крип'якевича.

The objekt of article is determination the role of M. Maksimovich in the historiography in the view of outstanding Ukrainian historian I. Kryp'iakevich.

Наша стаття має на меті визначити місце М.Максимовича в українській історіографії у світлі бачення видатного історика України І.Крип'якевича.

І.П.Крип'якевич – видатний український історик, історіограф, археограф, джерелознавець був учнем Михайла Грушевського – послідовника Київської історичної школи документалістики, репрезентованої іменами М.Іванішева, В.Антоновича, В.Іконнікова, І.Каманіна, М.Максимовича – першого ректора Київського університету св.Володимира.

І.П.Крип'якевич, покладаючи персональний принцип в основу літографованого лекційного курсу з української історіографії з давніх часів до останньої третини XIX ст.¹, який він читав у Львівському таємному університеті у 1921–1922 рр., поряд з Ю.Кониським, Я.Марковичем, Г. і В.Полетиками, Д.Бантис-Каменським, М.Костомаровим, П.Кулішем значне місце відводить характеристиці наукового доробку М.Максимовича.

Сам І.Крип'якевич був ученим широкого діапазону. У полі зору історика були питання археографії, етнографії, мовознавства, педагогіки й ін. Невипадково його зацікавила постать М.Максимовича. Михайло Олександрович Максимович – видатний український учений-енциклопедист, що був автором понад 100 різнопланових

за проблематикою праць з археології, етнографії, фольклористики, ботаніки, філології та мовознавства. В українській науці М.Максимович посідав почесне місце і як історик. Саме цій сфері його наукової діяльності І.Крип'якевич присвячує свою статтю "Михайло Максимович – історик", присвячену сторіччю виходу книги М.Максимовича "Малоросійські п'єси" (1827) (Записки НТШ, 1927)². Він відзначає майстерність критики джерел у працях визначного представника української історіографії XIX ст., звертає увагу на розробку ним питань археографії, наводить його погляди на видавничу техніку. І.П.Крип'якевич підкреслив, що свій вагомий унесок в історичну науку М.Максимович зумів зробити, не будучи істориком за професією.

Нариси М.Максимовича з археології та історії України склали 2 томи, що є свідченням надзвичайної ерудиції і широкого кола наукових інтересів ученого. Найважливіші теми історичних праць М.Максимовича: формування Київської держави, історія українських земель у княжі часи, вплив татарської навали на них, козацька доба, гайдамащина тощо.

Особливістю наукового стилю М.Максимовича І.Крип'якевич вважав застосування ним філологічних методів: едіції, інтерпретації та критики. І.Крип'якевича,

© І.М.Заболотна, 2005

як археографа, зацікавили принципи видання джерел Михайла Максимовича – недопустимість помилок, неточностей з метою збереження достовірності історичних фактів. "Максимович пильно стежить, чи захований правопис, чи віддані добре імена осіб, чи справлена хронологія", – зазначає І.Крип'якевич³.

М.Максимовича хвилює питання доцільності видання окремих джерел. Він різко засуджує публікацію джерел, що не мають історичної цінності: "Мало було того сміття в давніх книгах, щоби умисно засмічувати ними наше літописання у нових виданнях?"⁴. Автор статті поділяв цю думку і вважав її актуальною для видавців свого часу.

Відзначаючи блискучу інтерпретацію джерел М.Максимовичем, І.Крип'якевич підкреслює його "незвичайно гострий, вишкочений погляд фільольога, що не пропускає ніодного слова, ніодної букви, все бере під розгляд, і з дрібних, на перший погляд незначних висловів і натяків, добуває для науки зовсім нові факти"⁵. Так, із дургорядних записів М'яковського, який був у січні–грудні 1649 р. в Києві і згадував про святкування в цей час Богданом Хмельницьким своїх іменин, М.Максимович відкрив хресне ім'я Богдана Хмельницького, бо при хрещенні в грудні він, вірогідно, одержав ім'я Федір (за хресним календарем 27 грудня – день святого Федора). Крім того, як зазначив дослідник, Богдан – це український переклад грецького Теодора. М.Максимович також перший вказав, як правильно писати прізвище гетьмана – Хмельницький, а не Хмьльницькій, як тоді писали⁶.

І.Крип'якевичу, як послідовнику школи документалістів, імпував стиль роботи з джерелами М.Максимовича. Зокрема, І.Крип'якевич називає майстерною критику джерел М.Максимовичем, який ніколи не брав "насліпо" фактів, поданих у них, "незвичайно обережно слідкує за тим, звідки жерело має свої відомості, чи воно могло знати правду, чи його дані вірні і певні"⁷.

Ми звертаємо увагу на особливе ставлення М.Максимовича до народної творчості. Будучи видавцем "Народних пісень", він до згадуваних у них, а також у народних переказах історичних фактів ставився скептично, вважаючи, що народний переказ, оповідання "як жерело історичного знання ... займає останнє місце і рідко обійдеться без помилки, усе вимагає строгої перевірки"⁸. Таку оцінку народної творчості І.П.Крип'якевич повністю підтримує: "Лишилися дуже невеликі сліди давніх подій, опис подій переплутаний, характеристики осіб бліді і кепські. Загальне освітлення не історичне. ... брати з неї [усної традиції] лиш се, що посвідчують інші жерела"⁹.

І.Крип'якевич вважає, що метою історичних досліджень М.Максимовича було досягнення історичної правди, а засобом її досягнення є точність і вірність історичного факту. Своє історичне кредо М.Максимович визначив так: "Ми хочемо і домагаємося від історії, щоби у ній давно минуле життя проявилось живе перед нашими очима; а для того необхідно, щоби кожда історична подія й особа була пізнана і зображена вірно, в її дійсному виді і на своєму місці, як воно було в дійсності," – писав М.Максимович¹⁰.

І.Крип'якевич підкреслює, що із характеристики М.Максимовичем творчості українських істориків постають його критерії зображення історичної дійсності. Так "Історія Русів" за ним – "нарис так бажаної для нас артистичної історії малоросійського народу, перейнятий увесь духом життя, але трактує вірно свій предмет у загальних рисах і лиш у небогатих подробицях"¹¹; в якому відчутно "недостачу точности і вірности в зобра-

женню багатьох подробиць"¹². У той же час "Історія Малої Росії" Б.Бантиш-Каменського, навпаки, "богата збіркою відомостей, добутих із різних жерел"¹³, але в ній немає живого духу, яким проникнута "Історія Русів", тому вона "безцвітна" і "мертво-холодна"¹⁴. В "Історії Малоросії" Миколи Маркевича, за характеристикою М.Максимовича має місце "живе й займаюче оповідання" (наприклад, про Богдана Хмельницького), але одночасно зазначаються "фактичні помилки"¹⁵.

Образне, поетичне сприйняття великого гетьмана у творчості М.Костомарова ("його Богдан Хмельницький такий гарний, як широкий Дніпровий луг у той час, як він красується довгими рядами свіжих покосів трави") не заважає М.Максимовичу відмітити відсутність критики використаних автором джерел¹⁶. І.Крип'якевич згадує також критичні замітки Максимовича щодо праць П.Куліша і молодого В.Антоновича.

І.П.Крип'якевич звертає увагу на оригінальність запропонованої М.Максимовичем періодизації історії Волині та загалом історії всієї України.

Щодо княжої епохи М.Максимович підкреслював, за словами І.Крип'якевича, що основою княжої держави була Україна і "щойно по занепаді Києва Великоросія переймає старшинство на Русі"¹⁷.

І.Крип'якевич зазначає критичне ставлення М.Максимовича до широко розголошених цивілізаційних заслуг поляків на Україні, наголошує на його оцінці церковної унії як свідомої дії, спрямованої на роз'єднання православної церкви, а релігійний гніт вважав головною причиною визвольної війни.

Особливий інтерес для І.Крип'якевича, як знавця козаччини, становить собою дослідження М.Максимовичем цієї доби, у ході якого він підкреслює великий вплив на розбудову козацької держави української шляхти, дає оцінку історичних заслуг козацтва в обороні українських земель, захисті православної церкви, визволенні України від польського ярма. Приєднання України до Росії М.Максимович вважав добровільним, хоча визнавав за українцями "національну окремішність"¹⁸.

На думку І.Крип'якевича, серед наукових розвідок М.Максимовича "мало є праць синтетичних, що характеризували б якоесь питання в цілості"¹⁹. Разом з тим М.Максимович – аналітик і критик, що "шляхом умілої інтерпретації жерел старався добути ясний і правдивий погляд на минуле"²⁰, збуджував інтерес до подальших глибоких історичних досліджень, – підсумовує І.Крип'якевич.

¹ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII вв. – Львів, 1923.
² Крип'якевич І. Михайло Максимович – історик // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі ЗНТШ) – 1927. – Т. 147. – С. 165–172. ³ Там само. – С. 166. ⁴ Собрание сочинений М.А.Максимовича. Отдѣль историческій. – К., 1876. – Т. I. – С. 243. ⁵ Крип'якевич І. Михайло Максимович... – С. 166. ⁶ Орфографическая замѣтка о томъ, какъ писать фамилию Богдана Хмельницкаго // Собр. соч. – Т. I. – С. 513–514. ⁷ Крип'якевич І. Михайло Максимович... – С. 167. ⁸ Крип'якевич І. Михайло Максимович... – С. 167. Див: О сотникъ Харькъ и Запорожьч Чупринь // Собр. соч. – Т. I. – С. 597. ⁹ Домашній архів І.П.Крип'якевича. – Папка № 149, арк. 37–38. ¹⁰ Крип'якевич І. Михайло Максимович... – С. 168. Див: Письма о Богданъ Хмельницкомъ // Собр. соч. Т. I. – С. 400. ¹¹ Крип'якевич І. Михайло Максимович... – С. 168. Див: Объ историческомъ романъ г. Кулиша "Черная Рада" 1857 г. // Собр. соч. – Т. I. – С. 524. ¹² Там само. ¹³ Крип'якевич І. Михайло Максимович... – С. 168. Див: Изслѣдование о гетманъ Пѣтръ Конашевичъ Сагайдачномъ // Собр. соч. – Т. I. – С. 342. ¹⁴ Крип'якевич І. Михайло Максимович... – С. 169. Див: Собр. соч. – Т. I. – С. 238, 398. ¹⁵ Крип'якевич І. Михайло Максимович... – С. 169. Див: Собр. соч. – Т. I. – С. 398. ¹⁶ Крип'якевич І. Михайло Максимович... – С. 169. Див: Письма о Богданъ Хмельницкомъ // Собр. соч. – Т. I. – С. 399–400. ¹⁷ Крип'якевич І. Михайло Максимович... – С. 170. ¹⁸ Там само. – С. 171. ¹⁹ Там само. – С. 165. ²⁰ Там само. – С. 172.

ОЛЕКСАНДР ОГЛОБЛІН Й УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 1920–1930-Х РОКІВ

Розглянуто політику радянської держави щодо української історичної науки в 1920–1930-х рр.

The policy of the soviet state towards the activity of the Ukrainians historical science in the 1920-30's is considered.

Олександр Оглоблін – видатний український історик, один із організаторів українського наукового життя в Україні і діаспорі. Діапазон наукової творчості О.Оглобліна дуже широкий, але в нашому дослідженні розглядаються праці, які присвячені розвитку української історичної науки в умовах формування й утвердження тоталітарного режиму в Україні в 1920–1930-і рр.

У своїй роботі "Українська історична наука на Со-ветській Україні між двома світовими війнами" О.Оглоблін зазначає, що відродження Української держави після революції 1917 р. створило всі передумови для розвитку історичної науки і стало важливою державною справою. Однак втілити в життя ці перспективи не судилося. З приходом до влади більшовиків ситуація повністю змінилася.

У зазначеній роботі історик пише, що більшовицька влада робила все, щоб затримати розвиток української науки, звести українську історіографію з широко державницького шляху на старі стежки краєзнавчого дослідження. За твердженням О.Оглобліна, більшовики висували на порядок денний питання боротьби проти української історіографії. Прагнення радянської влади поставити українську історичну науку на свою службу пов'язувалося з вихолощенням української національної ідеї, позбавленням української історіографії її традиційного національного духу, перетворенням її на якийсь придатак до російської радянської історіографії. Більшовики, виходячи із засад марксизму, розглядають історію тільки як історію боротьби класів – з одного боку, і як підготовку людства до комуністичної революції. Внаслідок цього історія все більше і більше зводилася до фактографії, обмеженої суми тенденційно відібраних фактів, насильно втиснутих у догматичний кодекс офіційної партійної концепції.

На думку О.Оглобліна, у першій половині 1920-х рр., коли втілювався курс "українізації" суспільства, українська історична наука розвивалася в більш-менш сприятливих умовах. З поверненням М.Грушевського з еміграції до Києва в 1924 р. відновлюється робота історичної секції Українського наукового товариства, яку було прилучено до Української Академії наук. У складі історичної секції утворюються численні комісії: культурно-історична, історичної пісенності, стародавньої історії України, історії козаччини, новітньої історії України, української історіографії і ціла низка комісій порайонного дослідження історії України. Також у Києві М.Грушевським було створено науково-дослідну кафедру історії України, де працювали відомі українські вчені і виховувалися нові кадри українських істориків у дусі принципів засад історіософії М.Грушевського. Кафедра мала свій друкований орган – "Студії з історії України", яких вийшло три томи. У них друкувалася інформація про діяльність кафедри та наукові праці її співробітників.

Як зазначає О.Оглоблін у роботі "Українська історична наука на Союзній Україні між двома світовими війнами", завідувач кафедрою М.Грушевський залишався на позиціях старої, немарксистської школи. Його концепція мала вплив і на діяльність кафедри, наукові дослідження якої майже не торкалися питань радянського будівництва в республіці. На кафедрі було проведено значну роботу зі збирання і систематизації цінних

історичних першоджерел, але більшість праць, написаних її науковцями, не вписувалася в методологічні межі партійно-державницького більшовицького режиму, за що вони всебічно критикувалися.

За твердженням О.Оглобліна, чи не найголовніше значення мало наукове історичне видавництво, яке було організоване М.Грушевським. Насамперед, це історичний журнал "Україна", який у 1924–1930-х рр. об'єднав майже всіх українських істориків. За висловом О.Оглобліна це була трибуна українознавства. Однак при першій же нагоді більшовицька влада заборонила видання цього журналу. Окрім установ, керованих акад. М.Грушевським, велику роботу в царині української історичної науки в 1920-і рр. провадили також інші історично-наукові установи як у Києві, так і в інших містах України.

Розвиток української історичної науки в 1920-х рр., який усе ж таки відбувався, незважаючи на суворий партійно-державний контроль, цензуру, втручання офіційних радянських істориків прискорив наступ радянської влади на українську історичну науку.

З другої половини 1920-х рр. з метою успішної боротьби з українським націоналізмом в історичній науці, Управління наукою при НКО УРСР запропонувало "удосконалити" структуру наукових закладів. У 1930 р. було ліквідовано науково-дослідну кафедру історії України в Києві та приєднано її до ВУАН. На базі об'єднання секції науково-дослідної кафедри історії культури, що була в Одесі, а також науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові, історичної секції Ніжинської кафедри історії культури, секції історії України науково-дослідної кафедри українознавства в Дніпропетровську в Харкові було утворено Інститут української культури ім. акад. Д.Багалія. Секція історії революційних рухів дніпропетровської кафедри приєднувалася до Інституту марксизму.

Здійснивши ці заходи, тоталітарному режиму було легше контролювати науковців, які були не розпоршені територіально й організаційно, а об'єднані під егідою Інституту української культури.

Протягом 1920-х рр. більшовики зробили все, що могли за тодішніх обставин, щоб знищити українську вищу історичну освіту. В Україні, зокрема, ліквідували університети, які були оголошені цитаделями "чистої" буржуазної науки, як такі, що не відповідали нагальним завданням радянського будівництва. Вони були реорганізовані в Інститути народної освіти, але в них нищилися наукові праці історичних кафедр, від ІНО було відокремлено наукові бібліотеки, музеї.

Усе ж, як зазначає О.Оглоблін у своїй роботі "Українська історична наука на Союзній Україні між двома світовими війнами", "...чим більше утисків з боку держави зазнавали кафедри української історії в ІНО, тим більше міцнішав ідеологічний контакт між українською професурою і національно свідомою частиною українського студентства". Всупереч офіційним програмам і навчальним планам, спільними зусиллями української професури і студентства створювалися студії фахової наукової підготовки, які могли легше уникати суворого ідеологічного і політичного догляду та контролю з боку інститутської адміністрації та її партійних органів.

За твердженням О.Оглобіна, наприкінці 1920-х рр. радянська влада в Україні морально й ідеологічно збанкрутувала і тому вдалася до жорстких методів боротьби проти всього українського, зокрема української історичної науки. Ця нищівна боротьба почалася з процесу Спілки визволення України (СВУ). У центрі було поставлено постать акад. С.Єфремова. Також до цієї справи було притягнуто істориків М.Слабченка і Й.Гермайзе. Їх було засуджено на багато років тюремного ув'язнення і, навіть, після відбуття покарання вони були позбавлені змоги повернутися до української наукової праці. До цієї справи було притягнуто ряд інших істориків, зокрема В.Міаковського, Т.Слабченка, М.Левченка. Отже, процес СВУ був тільки найбільш помітною частиною загального наступу на інтелігенцію України, зокрема істориків.

Нова атака проти української історичної науки розпочалася восени 1930 р. На думку О.Оглобіна, характерною особливістю цього етапу боротьби було те, що вона проводилася не проти окремих істориків, а проти всієї української історичної науки, починаючи від його правого крила, що являло собою історичну секцію УАН, яку очолював М.Грушевський, продовжуючи науковими осередками акад. Д.Багалія і проф. О.Оглобіна і закінчуючи марксистським крилом, яке представляв М.Яворський. За твердженням О.Оглобіна, більшовицький уряд почав з керівників, не чіпаючи самих наукових установ, за них вони взялися пізніше. Влада боялася, що з'являться нові лідери в українській історичній науці і тому треба знищити всі умови для цього.

Наступу більшовиків проти української науки сприяло також те, що у справі СВУ вони не зустріли жодного одвертого спротиву з боку української інтелігенції. Навіть у Галичині, як зазначає О.Оглоблін, деякі українські вчені стали з міркувань особистого й групового порядку підтакувати більшовикам у жорсткій розправі з кращими представниками української наддніпрянської інтелігенції, втягнутими ДПУ до справи СВУ. На той момент широкі кола української інтелігенції, особливо молодь, ще не зовсім були зневірені в гаслах і словах більшовизму, а інсценізація процесу СВУ з прилюдним зізнанням підсудних, яке широко рекламувалося у пресі і по радіо, видання стенографічного звіту судового процесу, усе це мимоволі справляло велике враження на суспільство. Цього разу більшовицькій владі вдалося обдурити українську громадськість, хоч вона і поставилася до цієї справи з певним недовір'ям. Однак це був перший раз, коли відомі українські діячі, серед яких був і С.Єфремов, прилюдно визнали свою провину. Усе це заохотило більшовиків до подальших наступальних дій. Опору не тільки не було, а, навіть, багато відомих представників української науки змушені були "відмежуватися" від своїх нещасливих колег, осудити їх.

Як відомо, ще з початку 1920-х рр. сфера історичної науки вважалася "ідеологічним фронтом". А в 1929–1930 рр. саме на "історичному фронті" не на жарт розгорілася боротьба з т. зв. "яворщиною". Крамола полягала в тому, що М.Яворський, будучи "офіційним істориком", наважився визнати за селянською буржуазією революційність у подіях 1905–1917 рр., і приділити велику увагу ролі і діяльності дрібнобуржуазних національних партій. У зв'язку з цим у 1930 р. його виключили з партії, позбавивши звання академіка. Ученого вислали за межі України, а потім заарештували і заслали на Соловки, де в 1937 р. звинуватили його в організації антирадянського заклоту і розстріляли.

У 1930 р. радянська влада переходить в одвертий наступ проти М.Грушевського. У пресі розпочалося

цькування його поглядів, проти нього настроювали окремих його співробітників та учнів. Більшовицька влада користувалася з кожної нагоди, щоб звузати сферу наукових впливів ученого. Коли, наприклад, археологічна комісія УАН вшанувала вставанням пам'ять померлого українського історика й археографа С.Томашівського, М.Грушевського було за це усунуто від головування в цій комісії.

Узимку 1930–1931 рр. почалися арешти серед найближчих співробітників М.Грушевського. Зокрема, було заарештовано його секретаря Ф.Савченка, а на початку 1931 р. М.Грушевського відправили до Москви, усунувши від української наукової праці.

Наприкінці 1930 р. було заарештовано проф. О.Оглобіна за звинуваченням у "протягуванні українського буржуазного націоналізму в науку". Однак сфабрикувати чергову справу над українською інтелігенцією тоді не вдалося і його було звільнено на початку 1931 р. Водночас почався довготривалий ланцюг утисків дослідника.

Більшовикам мало було закрити ті чи інші інститути або комісії ВУАН, їм треба було показати перед українським громадянством політичні або ідеологічні провини цих установ та їхніх працівників перед радянською владою – і зробити це треба було шляхом добровільного зізнання самих "винних". Усе це робилося під маркою "критики й самокритики", що нібито охопила, з урядового наказу, всю Україну. Критика використовувалася не тільки як прямий провідник комуністичної ідеології, а і як своєрідний каральний орган. Начальник Головліту С.Інгулов писав: "Критика повинна мати наслідки: арешти, судові процеси, судові вироки, фізичні та моральні розправи... У радянській пресі критика – не зубоскальство, не звичайне обивательське хихикання, а тяжка, шкарубка рука, рука класу, яка, опускаючись на спину ворога, дробить хребет і кришить лопатки. "Добий його! – ось заклик, що звучить у всіх промовах керівників радянської держави"².

Зазнав критики й О.Оглоблін. Київською філією Товариства істориків-марксистів була проведена триденна "дискусія" з приводу його праць. Вона відбулася у травні 1931 р. в актовій залі Київського університету, доповідачами були харківські "історики-марксисты" – Т.Скубицький і З.Гуревич, учень М.Яворського. Також виступили київські "історики-марксисты", кілька співробітників й учнів О.Оглобіна. До виступів примушені були також студенти київського ІНО. Пояснення О.Оглобіна були визнані за цілком незадовільні і навіть засуджені як "ідеологічно ворожа вилазка". Підсумовуючи наслідки "дискусії", З.Гуревич заявив, що "на фронті української історіографії проф. Оглоблін, без сумніву, є одним із найсерйозніших наших ворогів, якого треба остаточно і цілковито подолати"³.

З цього часу різко посилюється політичний дискомфорт ученого. У своїй праці він вимушений був додавати партійно-пропагандистські домішки і працювати під невблаганним пресом урядової цензури. Він мусив покинути викладати, його праці були вилучені з ужитку і заборонені. Монографія вченого "Кріпацька фабрика", що мала з'явитися як спільне видання ВУАН і ДВУ і була вже майже закінчена в друку у 1931 р., була знищена. Позбавлений своїх кафедр, О.Оглоблін в 1931–1932 рр. працює в Київському всеукраїнському історичному музеї, як заступник директора в науковій частині, а в 1932–1933 рр. – директором Всеукраїнського центрального архіву стародавніх актів у Києві. У 1933 р. О.Оглобіну було поставлено директивну вимогу напи-

сати "критичну" статтю про М.Грушевського або про М.Слабченка, але він цього не зробив, так як перший був його особистим ворогом, а другий – особистим другом. Все ж у 1934 р. йому таки довелося написати статтю, менш актуальну політично й менш важку для нього морально – про М.Довнар-Запольського та його школу, до якої почасти й сам колись належав. За таких умов годі було й думати про науково-історіографічні студії.

Проте і в ці роки погрому української науки і культури, українські історики не перестали працювати. Вони, як підкреслює О.Оглоблін, "позбавлені найелементарніших умов для наукової праці... не залишають своїх дослідів – без можливості переводити їх як слід, без надії їх завершити, навіть без надії побачити їх колись у друку. Працюють і творять прямо тому, що не творити, не працювати не можуть"⁴. Це була індивідуальна, цілком приватна, а тому незалежна від партійної ідеології наукова праця українських істориків 1930-х рр.

З цього приводу у своїх Студіях з історії України О.Оглоблін пише: "...Я абсолютно відкидаю будь-яку підпорядкованість історії, як науки, будь-яким стороннім цілям та завданням, інтересам та бажанням, навіть найкращим і найшляхетнішим. Я – противник нагинання історичних фактів чи концепцій до якихось політичних, а навіть патріотичних інтересів"⁵. Але в умовах тоталітарного режиму за твердженням О.Оглобліна: "... історик з дослідника і творця перетворюється на "виконавця" тої чи іншої історичної теми, на свого роду ремісника, майже на робота"⁶. Ідеологічні догми, які насаджувалися в 1920–30-і рр. більшовицькою партією в Україні, деформували історичну науку, унеможливлювали її творчий розвиток. Цензура сталінського режиму забороняла історикам об'єктивно, поза партійним принципом, розкривати проблеми державотворення, національно-визвольних змагань українського народу, його національні пріоритети тощо. Усе це негативно позначилося на зростанні національної самосвідомості, інтелекту українського народу, пробудженні інтелігенцією в період короткотривалого національно-культурного розвитку 1920-х рр.

Репресії проти провідних українських вчених і хвиля "критики й самокритики" були тільки черговим кроком на шляху до ліквідації української історичної науки на Наддніпрянській Україні. Немає жодного сумніву, що позбавлення української науки її найвидатніших представників і їхнє моральне самогубство, яким була ця "критика й самокритика", завдали величезного удару українським науковим установам, позбавивши їх якої-небудь можливості чинити опір подальшим руйнівним заходам більшовицької влади.

Як пише у своїх працях О.Оглоблін, перший і найсильніший удар з боку влади відчула на собі Українська Академія наук. Було ліквідовано її історико-філологічний відділ і соціально-економічний відділ, а замість них створили єдиний соціально-економічний відділ на чолі з комуністом О.Шлітером, якого у 1929 р. зробили академіком. З другої половини 1933 р. відділи були фактично ліквідовані, а академія перетворилася на асоціацію окремих інститутів, якими керували безпосередньо комуністи.

Передусім була остаточно ліквідована історична секція академії, яку створив М.Грушевський. Рештки її установ, уже не раз реорганізованих, а по суті розгромлених, були розігнані, співробітники (за винятком 2–3 чол.) звільнені з Академії, а більшість було заарештовано і заслано. Були ліквідовані такі історичні установи, як комісії археографічна, історично-графічна, соціаль-

но-економічної історії України, історії західно-російського та українського права.

Ті історичні установи, що були створені протягом 1933–1934 рр., з наукового боку не мали нічого спільного з українською наукою. Єдиним осередком історичної науки на терені УАН в 1935 р. залишився Інститут історії матеріальної культури, який займався майже виключно питаннями археології та етнографії і просто тікав від усяких історичних проблем. Само собою розуміється, що керівництво цього інституту було в руках комуністів.

Справа не обмежилася науковими установами самої УАН. Були ліквідовані її філії: наприклад, Наукове товариство ім. Нестора Літописця, що в останній період своєї діяльності перетворилося на справжню українську наукову інституцію. Внаслідок ліквідації наукових установ, фактично припинилося видавництво історичної літератури.

Другого удару було завдано науково-дослідним кафедрам та інститутам історичних наук, які не входили до системи УАН. Однією з перших була ліквідована Одеська філія Харківської науково-дослідної кафедри української культури. Потім були ліквідовані науково-дослідна кафедра акад. М.Грушевського, дніпропетровська й ніжинська науково-дослідні історично-філологічні кафедри.

У 1933 р. був розгромлений науково-дослідний інститут ім. акад. Д.Багалія у Харкові. Ліквідація цих установ не тільки обірвала науково-дослідну роботу в царині історії України, а й припинила на довгий час підготовку нових наукових кадрів для української історичної науки.

У 1930-х рр., в умовах тоталітаризації суспільства, цілком завмерла наукова історична робота, що проводилася в ІНО, які в 1930 р. були реорганізовані в інститути професійної освіти й окремі інститути соціального виховання. У 1934 р. були відновлені університети, але на чолі історичних кафедр, за висловом О.Оглобліна, стояли неуки-комуністи.

Нова хвиля більшовицького терору в 1937–1938 рр. завдала остаточного удару українській науковій роботі. Чимало українських істориків було заарештовано і зникло безслідно у в'язницях і таборах НКВС.

Отже, проаналізувавши роботи О.Оглобліна, присвячені українській історичній науці 1920–1930-х рр., на наш погляд, можна зробити висновок, що у цей час наукові дослідження були дещо відокремленими від ідеології і уряду, який доклав багато зусиль для здійснення своїх принципів. Курс на державне управління історичною наукою, що проводився з 1920-х рр., призвів до її монополізації, підпорядковуючи тоталітарній системі. А в 1930-і рр. фактично проходив процес заміщення національних форм науки і культури уніфікованим суспільством, побудованим на вульгаризованій марксистській основі, далеким від традицій і потреб українського народу.

¹ Мезько О. Українська історична наука на СРСРській Україні між двома світовими війнами // Визвольний шлях. – 1951. – № 4–5. – С. 38. ² Історія української літератури ХХст. – К., 1993. – Кн.1. – С. 139. ³ Оглоблін О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк, 1995. – С. 351. ⁴ Оглоблін О. Думки про сучасну українську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 13. ⁵ Там само. – С. 33. ⁶ Там само. – С. 35.

Т.В.Антонченко, асп.

ГАЗЕТА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Присвячено історії преси в Україні та її впливу на державотворчі процеси в українській державі на початку ХХ ст.

This article is devoted to the press history and its influence on the process of state development in Ukraine at the beginning of XX century.

Упродовж кількох століть українські землі були під владою Росії, Австро-Угорщини та Польщі, що не могло не позначитися на розвитку культури взагалі і преси зокрема. Після здобуття Україною незалежності перед дослідниками відкрилася можливість дослідити документи, які становлять історичну цінність і дали б підґрунтя для вивчення ролі преси у культурному, політичному і суспільному житті України.

Україномовна преса, що виходила у роки революції 1905–1907 рр., була цікавим, своєрідним явищем в історії журналістики. Під тиском народних мас самодержавство зробило певні поступки, і це надало прав громадянства й українському друкованому слову, яке тривалий час забороняли численні царські циркуляри (зокрема Валувський 1863 р. та Емський 1876 р.)¹.

Революція 1905–1907 рр., власне, і створила підґрунтя для виникнення української періодичної преси не лише за мовною ознакою, а й за змістом, бо більшість видань, що друкувалися досі російською мовою, лише поверхово відбивали соціальні і національні прагнення українського народу.

Революційні події в країні призвели до проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Разом з іншими свободами проголошувалася свобода друку, цензурні обмеження відпадали. Не треба було, як раніше, питати дозволу на видання газети. Так у 1905 р. з'являється легальна українська газета, що виходила у Лубнах – "Хлібороб". Ця газета започаткувала суто національну періодику, яку впродовж наступних двох років можна розглядати в цілісній системі: це видання не тільки різних ідейних напрямів, а й різних типів, різної періодичності, різного характеру².

Уся тодішня періодика України така ж суперечлива як і сама ідеологічна боротьба, що певним чином позначилася і на пресі. Внаслідок цього дати чітку вичерпну оцінку окремим органам важко, а то й зовсім неможливо: в одному (він ставав здебільшого останнім) номері могли існувати поруч протилежного змісту матеріали, а в часописі, який виходив довше, не завжди послідовно висвітлювалися суспільні питання. Це можна пояснити і тим, що в періодиці виступали як письменники-демократи, участь яких переважно була епізодичною, так і ліберальні публіцисти, які прагнули до угоди з урядом. До того ж, видання українських органів, як правило, виходили на кошти буржуазних меценатів та ліберальних поміщиків, а це відбивалося на політичній спрямованості органу. Іноді, остерегаючись конфіскації чергового номера, адже це підривало фінансовий стан видання, а то і взагалі вело до цілковитої його заборони, автори намагалися писати поверхово, обережно торкаючись нагрітих питань.

Нові правила про друк було оголошено 24 листопада 1905 р. Відразу ж у різних містах України робилися спроби отримати формальний дозвіл на видання українських часописів, але влада спочатку не реагувала на ці прохання.

Одночасно з видавничою справою розвивається і її неодмінний, в умовах самодержавства, супутник – система урядових судових та адміністративних обмежень.

За підрахунками, проведеними на основі дослідження фондів семи державних архівів та відділів рукописів академічних бібліотек, зокрема, Москви, Санкт-Петербур-

бурга та Києва встановлено, що з жовтня 1905 р., тобто з часу, коли народні маси силоміць виривали у самодержавства право на свободу українського друку, і по червень 1907 р., коли вже наступила реакція, про вихід у світ заявили 64 українських газет та журналів, але своє існування, бодай одним номером, підтвердили лише 24 видання³.

Україномовні видання 1905–1907 рр. відбивали світогляд, ідеологію різних партій та суспільних груп. Уживалися між собою найстрокатіші партійні течії – від революційно-демократичної до самодержавно-монархічної. Чотири з них належать до органів революційно-демократичного напрямку; вони писали про загострення класової боротьби, закликали до участі у ній широкі верстви населення, своїми публікаціями революціонізували свідомість трудящих. Це, зокрема, сатиричний тижневик "Шершень" і щотижнева газета "Боротьба" (Київ), а також журнал "Вільна Україна" та газета "Наша Дума", які виходили у Петербурзі. Незважаючи на те, що ці часописи видавалися лише у двох містах, численне надходження кореспонденції з місць та значна географія поширення видань поза Києвом (1600 передплатників) дають підстави називати їх загальноукраїнськими⁴.

Українські партії мали розгалужену систему періодичної преси, за допомогою якої впливали на маси. До таких українських видань належали, зокрема, газети "Громадська думка" (Київ), "Рідний край" (Полтава), "Добра порада" та "Запоріжжя" (Катеринослав), "Хлібороб" (Лубни), "Рідна справа" (Петербург). Заклики, що лунали з їхніх шпальт, обстоювали загальнонародну боротьбу за свободу та демократію.

До ліберальних органів, які інколи дозволяли собі виступати проти політики самодержавства, належала в ранній період свого існування київська газета "Рада", що продовжувала лінію забороненої "Громадської думки". Однак більшість видань цього напрямку не виходили за межі поміркованого лібералізму: "Народна справа", "Вісті", "Порада", "Хата". Подій тогочасного життя майже не торкався і московський ілюстрований літературно-художній журнал "Зоря". Монархічним виданням була газета "Світова зірниця" (Могилів-Подільський)⁵.

Не минуло і двох місяців після проголошення Маніфестом 17 жовтня 1905 р. свободи друку, як з'явилися перші адміністративні заборони щодо української преси. А в подальшому була мобілізована система поліційно-адміністративних чинників, починаючи від губернаторів і закінчуючи сільськими стражниками, включаючи місцеву шкільну, лікарську, поштову та церковну адміністрацію. Однією з перших адміністративних ластівок стала заборона пропуску на село газети "Хлібороб". У подальшому ця практика набула розмірів широко організованого фронту. Проти читачів та передплатників вживалися заборони, репресії, переслідування. Запроваджувалися цензурні обмеження у вигляді конфіскацій, грошових покарань та арештів, що сипалися на українську пресу і часто досягали своєї мети – часописи змушені припиняти своє існування, а редактори не тільки перебували у поліцейському відділку, але й іноді потрапляли на заслання. Деякі періодичні видання були капіталістичними підприємствами, які приносили їхнім власникам великі гроші.

Намагаючись заробити зайву копійку, видавці часто розміщували на сторінках цих газет будь-який матеріал, починаючи від анархічних лозунгів і закінчуючи чорносотенними закличками. Прикладом є газета "Голос Волини". У 1906 р. вона була закрита в адміністративному порядку за розпорядженням генерал-губернатора Південно-Західного краю В.А.Сухомлинова. Це була реакція на поданий Волинським губернатором бароном Ф.Штакельбергом матеріал, який стосувався змісту газети. Він зазначав: "На сторінках этой газеты всегда помещались статьи или резко критикующие распоряжения и мероприятия правительства, с явной целью подорвать доверие населения к властям, или сообщения, перепечатываемые из других газет о разного рода забастовках и беспорядках, с целью вызвать брожение среди населения". На підтримку своїх слів губернатор підшиває до поданого матеріалу декілька вирізок з газети. Фактичний редактор "Голоса Волини" Т.П.Бортніков, добиваючись відкриття газети, писав В.А.Сухомлинову: "...газета неустанно проводила идею мирной работы, неустанно твердила о необходимости примирения общества с правительством, чем даже вызвала нарекания более крайних элементов". І далі: "такие примирительные взгляды в органе, который причисляется к левым, должны считаться ценными, ибо к ним публика прислушивается со вниманием, зная, что они исходят из органа, находящегося в оппозиции". І також подає вирізки з газети, які підтверджують його слова⁸.

Цензура вдавалася також до судових переслідувань. Одеський цензор Д.Фром порушив у місті з 17 жовтня по грудень 1905 р. 11 судових справ, з них 7 – проти газети "Коммерческая Россия", 2 – проти газети "Одесские новости" та по одній – проти "Южного обозрения" й "Одесского листка". 24 листопада 1905 р. були видані "Временные правила о повременных изданиях", які скасовували попередню цензуру. Штрафи на газети та журнали могли накладатися лише у судовому порядку. Але судові палати були завалені справами про революційні виступи. 13 березня 1906 р. Головне управління у справах друку розіслало цензорам циркуляр № 2300, у якому вимагало "доводить до сведения означенного Управления о каждом случае отказа прокурорского надзора от возбуждения судебных преследований..." 26 квітня 1906 р. були видані нові правила, які збільшили розмір штрафу, накладеного на періодичні видання з 300 до 3000 крб. Вводилася попередня цензура на малюнки. У боротьбі з цензурою видавці проявляли неабияку кмітливість та винахідливість. У разі закриття газети вони змінювали її назву, редактора і через день-два газета виходила знову. Прикладом може слугувати "Киевская газета", яка за роки революції сім раз змінювала назву:

- 3 12.12.1899 по 10.12.1905 – "Киевская газета";
- 3 11.12.1905 по 3.02.1906 – "Киевский весник";
- 3 6.02.1906 по 20.03.1906 – "Кевская жизнь";
- 3 22.03.1906 по 19.08.1906 – "Киевская заря";
- 3 24.08.1906 по 25.12.1906 – "Киевская речь";
- 3 30.12.1906 по 31.12.1906 – "Киевская мысль";
- 3 3.01.1907 по 13.01.1907 – "Киевская молва";
- 3 17.01.1907 по 1918 – "Киевская мысль"⁹.

При найактивнішій участі М.Грушевського в Києві починає виходити популярний народний ілюстрований тижневик "Село" (1909) Видання подавало відомості про важливі справи з українського, російського і закордонного життя, цікаві для всіх, про які кожному треба знати. Усе це дуже добре оцінила адміністрація, тому не дивно, що по 1,5 місячному існуванню з'явилися на сторінках "Села" слова М.Грушевського до читачів: "Жодне українське видавництво не було так високо отаковане: крім явних репресій і кар, часом заборонялося "секретно" всяким нача-

льством та відомствами, на різні і всякі способи, включно до наказу з волостей не видавати його адресатам, а відсилати до канцелярії губернатора... Тяжко тепер видавати справедливий часопис взагалі, а ще тяжче – український. Нема ні одній газеті такої тісноти як нашої. І тому припиняємо її – може на час тільки"¹⁰.

Іноді, остерігаючись конфіскації чергового номеру, автори намагалися писати поверхово, боязко зачіпаючи гострі кути наріплих питань.

За таких умов могла існувати тільки проурядова преса, чи, у кращому випадку, політично індіферентна або цілком лояльна. Кожен проблиск демократичних, волелюбних тенденцій на сторінках газет і журналів негайно викликав відповідне адміністративне реагування та санкції. Така була практика цензури та адміністрації у боротьбі з українською пресою.

У 1914 р. всі ці спроби мали бути узаконені законопроектом про друк, поданий міністром внутрішніх справ до Державної Думи. Проект було передано комісії, яка виготовила власну редакцію, що позбавляла пресу будь-якої гарантії для вільного існування та розвитку. Восени 1914 р. передбачалося подати на розгляд до Державної Думи даний законопроект, але в цей час настали воєнні часи зі своїми законами та умовами¹¹.

Отже, на початку ХХ ст. існувала система україномовної преси. Кожен ідейно-політичний напрям намагався заснувати групу органів, які відбивали, захищали, обстоювали свої інтереси. Період зародження і становлення національної преси супроводжувався скрутою її існування: постійне переслідування періодичних видань, їхніх редакторів та видавців, а то й читачів царською адміністрацією, матеріальні труднощі, відсутність професійних журналістів. Однак, усе ж таки, перші видання стали неабияким здобутком в історії державності України. Значення друкованого слова полягає не тільки в революційному піднесенні народних мас, але й у тому, що воно розкрило нові можливості українського друкованого слова, яке тривалий час замовчувалося і штучно стримувалося.

Досі немає дослідження, яке б висвітлювало загальну картину стану україномовної преси того періоду: закономірності її виникнення і розвитку, співвідношення різних напрямів на арені політичної боротьби, типи видань, їхнє місце в культурному процесі. Б.Грінченко, В.Ігнатенко, Ф.Погребінник, М.Гончарук, В.Яременко, Є.Демченко, В.Кізченко та інші дослідники при вивченні окремих аспектів цієї широкої проблеми не охоплювали цілісного аналізу преси.

Проте фахівці з історії, соціології, філософії, літературознавства, мистецтвознавства, розробляючи різноманітні проблеми, так чи інакше пов'язані з періодикою початку ХХ ст., постійно вимагають від історика-дослідника оцінки і кожного органу зокрема, і всієї системи преси в цілому, у всій строкатості напрямів, а не лише найпрогресивніших видань.

Преса України початку ХХ ст. дає дослідникам матеріал для заповнення документальних прогалів, разом з архівними документами сприяє об'єктивному висвітленню історії державності України в зазначений період, підвищує науковий рівень історичних досліджень.

¹ ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 442, оп. 857, спр. 242, арк. 3. ² ЦДДА України в м. Києві. – Ф. 1680, оп. 1, спр. 102, арк. 70, 20. ³ Демченко Е. Сатирическая пресса Украины 1905–1907 гг. – К., 1980. – С. 230. ⁴ Животко А. История украинской прессы. – К., 1999. – С. 193. ⁵ Кизченко В. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. – К., 1984. – С. 57. ⁶ Сидоренко О. Украинская пресса России 1905–1907 гг. – К., 1987. – С. 25. ⁷ Шербак М., Шербак Н. Национальная политика царизма на Правобережной Украине (до половины XIX – началу XX ст.). – К., 1997. – С. 85. ⁸ Свашенко П. Наши популярные журналы. // Новая книга. – Харьков, 1924. – Ч. 1. – С. 214. ⁹ Украинская пресса за 100 років // Самостійна думка. – Чернівці, 1931. – Ч. 5–6. – С. 56.

О.Кониського над "духовним поєднанням України з Галичиною" поряд з діяльністю П.Куліша, М.Драгоманова, І.Нечуя-Левицького.

Усі три автори спогадів – С.Єфремов, Ф.Магушевський та І.Франко особливо наголошували на діяльності О.Кониського як одного із засновників "Наукового товариства імені Т.Шевченка" у Львові в 1873 р. та його всіляку допомогу новоствореному закладу. Однак у статтях суспільно-політична діяльність О.Кониського відображена не повною мірою, а про його стосунки з Київською громадою не згадано зовсім.

Чи не найпершою згадкою про харківського громадівця 1860-х рр. В.Гнилосирова є стаття В.Науменка¹², у якій розкривається діяльність Василя Степановича у Харківській громаді початку 1860-х рр.: подорожі студента українськими селами, поширення серед селян книжечок-"метеликів", про що він детально описав у своїй статті "П'ять днів з життя харківського студента", уміщеній у журналі "Основа" 1862 р. під псевдонімом А.Гавриш. З 1873 р. і до останніх днів свого життя, оселившись у м. Каневі, В.Гнилосиров був сумлінним охоронцем-упорядником могили Тараса Шевченка, зберігши у своєму серці юнацькі ідеали любові до рідної батьківщини, набуті від його вчителя, відомого мовознавця О.Потебні.

Життю та діяльності відомого етнографа, белетриста, педагога і суспільного діяча М.Симонова присвячені статті В.Науменка¹³ та С.Єфремова¹⁴, у яких автори детальніше зупинилися на характеристиці М.Симонова як земського діяча та аналізі його творчого доробку. У вищезазначеній статті С.Єфремов розповів на основі спогадів О.Кониського про одного з найенергійніших діячів Чернігівської громади – С.Носа. Автор цієї публікації мав сміливість прямо оголосити про постійне пригноблення урядом українського національного руху "аж до дня сего", наголошуючи, що таке "трапилося" мало не з усіма українськими письменниками: "всі вони почасті жертви нашого лихоліття: всі вони в першу голову на собі відчули його страшну вагу і не дали рідному письменству всього, що могли дати"¹⁵.

Спогади про О.Лазаревського¹⁶ детальніше торкаються періоду його навчання у Петербурзькому університеті (1858–1861), залучення до Петербурзької громади, активна співпраця в "Основі". Але про подальшу діяльність О.Лазаревського на національно-демократичній ниві згадано лише побіжно: адміністративне заслання до м. Курськ у 1879 р., участь у видавництві журналу "Киевская Старина" – з часу заснування журналу у 1882 р. до смерті Олександра Матвійовича, участь у земських справах тощо.

Про діяльного члена Київської громади 1860-х рр. і Одеської громади 1870-х рр. О.Андрієвського йдеться у статті-некролозі І.Каманіна¹⁷. Автор приділив велику увагу характеристиці громадського життя у Києві (а, головним чином, у Київському університеті, де з 1862 р. по 1865 р. навчався О.Андрієвський), описав масовий національний український рух, який захопив Олексія Олександровича, наклав відбиток на всю подальшу його працю. Про адміністративне заслання О.Андрієвського у 1877 р. до Архангельська та Тули, а в 1879 р. – до В'ятки І.Каманін пише як про звичайне переселення.

Одному з найактивніших учасників таємного гуртка "хлопоманів" кінця 1850-х рр., вихідцю з польської шляхетської родини Т.Рильському присвячені спогади автора під криптонімом "О. Л."¹⁸. Припускаємо, що спогади, записані О.Лашкевичем, який на початку 1860-х рр. входив до щойно організованої Київської громади, тісно співпрацював з Т.Рильським та іншими громадівцями на культурно-просвітницькій ниві. Щодо точного дату-

вання організації Київської громади думки вчених не однакові: М.Драгоманов відносить цю подію до 1862 р., В.Міяковський – до першої половини 1861 р., Г.Житецький – до другої половини 1861 р. А.Катренко взагалі застерігає вважати створення громадівського товариства як одномоментний акт: громадівський осередок створювався поступово і майже остаточно сформувався в 1861 р.¹⁹ У вищезгаданих спогадах про Т.Рильського їх автор створення громади відносить до 1860 р. і наголошує, що Тадей Розеспавович у 1859 р., навчаючись на першому курсі Київського університету, був "президентом київської гміни". Таке твердження є хибним, оскільки, як відомо, групу київської молоді, до якої окрім Т.Рильського входили Б.Познанський, А.Свидницький, В.Василевський та інші очолював випускник університету В.Антонович.

На початку 1860-х рр., як свідчить автор, Т.Рильського було притягнуто до адміністративного суду, який і постановив вислати його в Казань. І лише заступництво голови слідчої комісії О.Андрієвського врятувало його. Історик В.Борисенко суттєво відкоригував вищенаведені факти: саме у січні 1861 р. братів Тадея та Йосипа Рильських заарештувала поліція за те, що вони нібито пропагували "ненависть до вищих станів", і тільки завдяки піклуванню київського генерал-губернатора І.Васильчикова вони уникли адміністративного покарання²⁰. Хлопські ідеї і почуття сина глибоко хвилювали його шляхетного батька, одруженого до того ж на княгині славнозвісного роду Трубецьких. Він настійливо намагався відгородити сина від згубних впливів народників, спробував перевести його до Петербурзького університету, але відразу ж покинув свою затію, дізнавшись, що там його син підпаде під вплив тих же "хлопоманів" – видавців "Основи".

Автор споминів висвітлення громадської діяльності Т.Рильського обмежив лише кінцем 1850 – початком 1860-х рр.: пояснив причини переходу молодого Т.Рильського на позиції служіння інтересам українського трудового народу, навів уривки із надрукованих в "Основі" його статей, які засвідчили його погляди, а про його роль у Київській громаді 1870–1890-х рр. не сказано нічого.

У цілому спогади відбивають неоднозначність навірення польської шляхетської молоді до демократичних принципів під впливом гарячої свідомої любові до батьківщини і її населення, повного морального переродження, яке тягло за собою рішуче відречення від найдорожчих людині вірувань і переконань²¹.

Некрологічні спогади про В.Беренштама²² складаються із п'яти різних за обсягом статей осіб, що були близько знайомі з Вільямом Людвіговичем: В.Науменка – де прослідковується життєвий шлях ученого з 1860-х рр.; М.Могилянського – короткі нотатки про останні години життя; І.Лучицького – що торкається спогадів кінця 1878–1879 рр., – часу, коли В.Беренштам був членом міської думи; невідомого автора за підписом "Голос з натовпу" – спогади про останні три роки життя В.Беренштама, коли той був гласним Зінківського повіту Полтавської губернії, про повагу до нього на земських зборах місцевої інтелігенції тощо; Л.Куперника – уривчасті спогади періоду 1859 р., 1879 р. та середини 1890-х рр.

У своїх спогадах В.Науменко²³ з огляду на цензуру (як він зазначав два роки потому) не зміг повною мірою описати громадську діяльність В.Беренштама, автору довелося обмежитися біографічним нарисом про відомого національного діяча. Однак і в цій статті згадується праця В.Беренштама в Південно-Західному відділі Географічного Товариства, у видавництві газети "Киевский Телеграф" за 1875 р., нарешті, "він посилено пра-

цює для підтримки і розвитку в суспільстві тих ідейно прийнятих ним начал, якими характеризується діяльність національних українських груп, бажаючих слугувати своєму народові²⁴. Наголосив В.Науменко і на "переводі" (тобто заслання) В.Беренштама у 1879 р. до Пскова, а через рік – до Петербурга (1880–1898). Майже через 20 років, повернувшись до Києва, В.Беренштам активно включився у громадське життя. Як писав про нього Л.Куперник – "три культури відобразилися на цьому великому і глибокому розумі, три темпераменти злились в його витриманому, рішучому і водночас дуже м'якому характері. За походженням єврей, за початковим вихованням німець, за освітою і розвитком – русин, Беренштам поєднав у своєму характері, житті і діяльності палку переконаність семіта, суспільність і порядність німця і широкий, вільний порив слов'янина"²⁵.

Пам'яті видатного українського філолога і фольклориста, активного учасника українського політичного руху, члена Київської громади П.Житецького присвячена стаття М.Грушевського²⁶, у якій автор характеризував Павла Гнатовича як "чоловіка, сильного тілом і духом", який "непохитно проніс свої переконання через довгу і важку ниву життя, не захитавшись, коли його українські переконання закрили перед ним дорогу до університетської кафедри, ані тоді, коли вони викинули його з рідного Києва ... на примусовий побут на далекій півночі"²⁷. Разом з тим М.Грушевський дорікнув П.Житецькому за його "дипломатичні" помірковані переконання, які "себе не виправдали" і "стрінулися з тихою чи голосною опозицією молодших поколінь українського громадянства, що своєю метою ставили досягнення всієї повноти національного життя"²⁸.

Спогади О.Русова про М.Лисенка²⁹ містять не тільки біографічні дані про останнього, а й відображають зародження національного руху серед студентської молоді Києва початку 1860-х рр. Примітно, що серед головних чинників, які сприяли піднесенню боротьби за відродження української національної самобутності, автор зазначив ліберальність тогочасного царського уряду, вплив полемічних публікацій М.Костомарова, видання журналу "Основа" тощо. Вагомим акцентом у статті є визначення автором свого розуміння терміну "націоналізм". Цей вислів протягом зародження і діяльності українських громад і аж до кінця ХХ ст. інкримінувався громадівцям поряд ще з одним тавром – "буржуазним шовінізмом" та "націоналістичним сепаратизмом". Отже, за словами О.Русова, націоналізм є "відстоювання і розвиток відмінних рис великоруської, польської чи української нації, без поділу їх на соціальні класи"³⁰.

М.Грушевський у спогадах-некролозі про Я.Шульгіна³¹ – учня М.Драгоманова, не тільки позитивно оцінив його історичні праці, а й відзначив допомогу своєму вчителю у здійсненні його української зарубіжної місії 1876 р. Для цього Я.Шульгін зі свого 15-тисячного спадку пожертвував 12 тис. крб. на організацію закордонного видавництва українських творів. Автор відніс його до найхарактерніших представників українського життя 1870-х рр., охарактеризував як людину з "ідеалістичним настроєм і чистотою ... характеру".

Пам'яті відомого археолога, етнографа, історика Ф.Вовка присвячені спогади, надруковані у часописах "Україна" і "Наше минуле"³². У статтях прослідковано життєвий шлях Федора Кіндратовича, охарактеризовано його літературно-наукові доробки, але про громадсько-політичну діяльність згадано небагато.

Українському громадсько-політичному педагогічному діячеві, ученому-філологу, літературознавцю

В.Науменку присвячені спогади-некролог Г.Житецького³³, писані ним незабаром після арешту та розстрілу більшовиками В.Науменка 8 липня 1919 р. Характеризуючи просвітницько-педагогічну діяльність громадівця, автор зазначав: "Це життя і оборона своїх ідеалів ... несло Володимир Петровичу багато тернів муки, ніж щасливого досягнення того, про що думалось і мріялось ..."³⁴, але все ж участь В.Науменка в українському національному русі другої половини ХІХ ст. (зокрема його членство в Київській Старій громаді) висвітлена автором поверхнево.

У спогадах С.Єфремова про І.Шрага³⁵ зовсім випущено його участь у заснуванні в 1893 р. Чернігівської громади і активну працю в ній. С.Єфремов свої спогади виводить з часу заснування у 1897 р. Всеукраїнської позапартійної організації, що "об'єднала всі громади й самотніх людей з громадськими інтересами на Україні" та "викристалізувала безпартійне товариство в політичну партію з певним громадським ім'ям і авторитетом".

Інші спогади Г.Житецького³⁶ присвячені пам'яті Є.Трегубова і є одними з найперших життєписів громадівського діяча. Оселившись у 1870-х рр. у Києві, Є.Трегубов відразу ж включився в роботу громадівських осередків Києва: гуртка молодогромадян та, згодом, і Старої громади, "а з 1876 р. сорок років стояв серед перших робітників громади щодо видання українських книжок, зносин з видавцями, книгарнями, розповсюдження української літератури, рахункових і фінансових справ громади"³⁷. У споминах автор відзначив невтомну працю Є.Трегубова у видавничій справі громади, особливо у виданні журналу "Киевская Старина" та його зв'язки з галицькими національними діячами.

Стаття Г.Житецького³⁸ в десяти роковини смерті О.Русова, писана ним на основі власних спогадів та із залученням автобіографії та мемуарів О.Русова, широким спектром відображає нелегке життя та майже півстолітню діяльність на громадівській ниві росіянина, сина військового лікаря з Костроми, що з молодих років, ставши "енергійним українолюбцем", не зрадив своїм переконанням до самої смерті. Факти, наведені у статті, є, безсумнівно, важливим доповненням як до біографії О.Русова, так і до його громадсько-культурної діяльності.

На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідниками все більше приділяється увага вивченню особистісних джерел у контексті висвітлення тієї чи іншої проблематики, а спогади-некрологи є тією незмінною джерельною базою, яку неможливо оминати чи проігнорувати при дослідженні діяльності українських громадівських товариств другої половини ХІХ ст., створенні перших партійних осередків кінця ХІХ ст. та біографій відомих в Україні культурних і політичних діячів. Однак, безсумнівно, розглянута частина мемуарних праць вимагає критичного ставлення до себе та суттєвих пояснень, уточнень, поправок при її дослідженні й подальшому використанні.

¹ Макаруч С.А. Писемні джерела з історії України. – Л., 1999. – С. 303.
² Ефименко П.Н. Д.Мизко (некролог) // Киевская Старина. – 1882. – Т. 4. – С. 593–598. ³ Кистяковский А.Ф. Павел Платонович Чубинский // Киевская Старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 343–349. ⁴ Житецький І. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві // Україна. – 1927. – № 5. – С. 36. ⁵ Катренко А., Беззуб Ю. Український національний рух другої половини ХІХ ст. у спогадах // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р. – К., 1994. – С. 123. ⁶ Пучицький І.А. Ф.Кистяковский (Некролог) // Киевская Старина. – 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 406–415. ⁷ Н-ко В. Владимир Степанович Александров (Некролог) // Киевская Старина. – 1894. – Т. 44. – № 2. – С. 311–313. ⁸ В.М.Белозерский (Некролог) // Киевская Старина. – 1899. – Т. 64. – № 3. – С. 143. ⁹ Матушевський Ф., Єфремов С. Александр Яковлевич Конисский (Некролог) // Киевская Старина. – 1901. – Т. 72. – № 1. – С. 125–130. ¹⁰ Франко І. Олександр Яковлевич Конисский (Некролог) (18 серпня 1836 – 12 грудня 1900) // Літературно-Науковий Вістник. – 1901. – Т. 13. – № 3. – С. 46–47. ¹¹ Там само. – С. 46. ¹² Науменко В. Пам'яті В.Гнилоусьова // Киевская Старина. – 1901. – Т. 72. – № 2. – С. 301–307. ¹³ В.Н.М. Т.Симонов (Не-

мис) (Некролог) // Киевская Старина. – 1901. – Т. 72. – № 2. – С. 308–311.
 14. Ефремов С. Жертви нашого лихоліття (М.Т.Симонов, С.Д.Ніс) // Літературно-Науковий Вістник. – 1901. – Т. 14. – № 4. – С. 38–55. 15. Там само. – С. 54. 16. Александр Матвеевич Лазаревский (Некролог) // Киевская Старина. – 1902. – Т. 77. – № 5. – С. III–XIX. 17. Каманин И. Алексей Александрович Андриевский (Некролог) // Киевская Старина. – 1902. – Т. 78. – № 9. – С. 413–433. 18. О.Л. Фаддей Розеславович Рыльський (Некролог) // Киевская Старина. – 1902. – Т. 79. – № 11. – С. 335–349. 19. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. 60–90-і роки XIX ст. – К., 1999. – Ч. II. – С. 22. 20. Борисенко В.Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття. – К., 1998. – С. 469. 21. О.Л. Фаддей Розеславович Рыльський (Некролог) // Киевская Старина. – 1902. – Т. 79. – № 11. – С. 335. 22. В.Л.Беренштам (Некролог) // Киевская Старина. – 1904. – Т. 84. – № 12. – С. 686–695. 23. Там само. – С. 686–689. 24. Там само. – С. 687. 25. Там само.

– С. 694. 26. Грушевський М. Пам'яті Павла Житецького // Літературно-Науковий Вістник. – 1911. – Т. 54. – С. 14–16. 27. Там само. – С. 15. 28. Там само. – С. 16. 29. Русов А.Н. В.Лисенко (Вместо некролога) // Украинская Жизнь. – 1912. – № 11. – С. 9–19. 30. Там само. – С. 14. 31. Грушевський М.С. Пам'яті Якова Шульгіна // Записки НТШ. – 1912. – Т. 107. – № 1. – С. 4–9. 32. Грушевський М. Пам'яті Федора Вовка // Україна. – 1918. – Кн. 1/2. – С. 5–10; Ха. Кіндр. Вовк. Некролог // Наше Минуте. – 1918. – № 2. – С. 141–143. 33. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі ІР НБУ). – Ф. 86, спр. 14. 34. Там само. – Арх. 1 зв. 35. Ефремов С. Пам'яті І.Л.Шрага // Наше Минуте. – 1919. – № 1–2. – С. 123–124. 36. ІР НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. 1, спр. 46753. 37. Там само. – Арх. 1 зв. 38. Житецький Г. Олександр Олександрович Русов (В десяти роковини смерті) // Україна. – 1926. – № 1. – С. 182–186.

Надійшла до редколегії 21.05.04

Т.Г.Боряк, асп.

ОСОБОВІ ФОНДИ УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ ТА НАУКИ У ДЕРЖАВНОМУ ЦЕНТРАЛЬНОМУ АРХІВІ В ПРАЗІ

Висвітлено фонди українських діячів, що зберігаються у Державному центральному архіві у Празі з післявоєнного періоду.

Article tells how materials which are connected with the Ukrainian intellectuals happened to be in Prague. These materials had been preserved in the Museum of liberatory fight of Ukraine. After the war documents from this institution (which was closed in 1948) were dispersed between different libraries and archives. Part of these materials was given by the Ministry of National Security to the State Central Archive in Prague in early 1970-s. Thus we have such personal fonds in Prague as: D.Antonovych, L.Bileckyj, I.Borkovskij, D.Doroshenko, A.Iakovliv, O.Kolessa, V.Sherbakivskij etc.

У фонді "Український Музей в Празі" в Державному центральному архіві у Празі (Statni Ustredni archiv v Praze) зберігається багато особових фондів українських діячів.

Фонд "Український Музей в Празі" виник внаслідок опрацювання матеріалів Музею визвольної боротьби України (МВБУ). Музей було створено у 1925 р. у Празі. Як зазначено в статуті, метою МВБУ, було "наукове вивчення всього, що стосується визвольної боротьби, шляхом збирання, переховування, опису всіх предметів та матеріалів, зв'язаних з цими завданнями та уможливлення їх на підставі наукової праці". Музей діяв на громадських засадах, експонатів не купував – їх здебільшого дарували. Його діяльність була дозволена німецькою окупаційною владою і за часів Протекторату Богемії і Моравії (1939–1945). Уже наприкінці другої світової війни в лютому 1945 р. під час бомбардувань будинок МВБУ був значно пошкоджений, частина матеріалів загинула. Уцілілий же матеріал було сховано в підвалах Національної бібліотеки і в архіві Міністерства внутрішніх справ.

26 березня 1948 р. було офіційно закрито товариство МВБУ і ліквідовано музей. Документи було передано архіву Міністерства національної безпеки, музейні зібрання – Слов'янській бібліотеці в Празі – одному з відділів Національної бібліотеки. Більшість матеріалів, що належали МВБУ, було передано в Україну внаслідок кількох хвиль передач архівів української еміграції з Чехословаччини у 1958², 1962³ та 1983 рр.⁴. (Однак слід зазначити, що випадків передачі документів радянській стороні було більше).

На початку 1970-х рр. Міністерство національної безпеки передало до Центрального державного архіву документи, що стосуються "Російської допомогової акції". Цікаво, що, на думку М.Мушинки, створення цього фонду було наслідком вторгнення радянських військ у Чехословаччину у серпні 1968 р., бо треба було довести, що в цій країні існувало підпілля, яке підтримувало антикомуністичні традиції міжвоєнної еміграції, у т. ч. й української, тому центральним архівам було згори дано вказівку опрацювати архіви еміграції того часу, якими до того моменту ніхто не цікавився⁵. При упорядкуванні матеріалів було виділено фонд "Український музей", що був частиною архівних збірок музею. Обробку фонду було остаточно завершено в травні 1988 р.; матеріали було описано і поставлено на облік. Упродовж багатьох років цю роботу виконувала висококваліфікована архівістка Раїса Махаткова.

Згодом за домовленістю з керівництвом архіву й архівною службою Чеської Республіки Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського за участю Фонду катедр українознавства (США) опис було перекладено українською мовою і видано в Києві у двомовному варіанті⁶. Фонд є досить значним за обсягом – 8 службових книг, 6 облікових книг, 5 реєстраційних пам'яток, 108 картонів матеріалу (у картоні може бути пересічно від 4 до 13 справ).

Особливу цінність становлять фонди до фондів найбільш відомих українських діячів. У фонді Дмитра Антоновича – біографічні дані, листування, у т. ч. і сімейне, рукописні і друковані тексти лекцій, статей, 6 фотокарток.

У фонді його сина, Марка Антоновича, є також особисті документи і листування. У фонді Василя Біднова – листування, список наукових публікацій, датований 1930 р., рукопис наукової праці про історію Запоріжжя б/д, 2 фотокартки. Фонд відомого літературознавця Леоніда Білецького містить лише рукописні і друковані тексти історичних статей. Дослідників постаті археолога Івана Борковського може зацікавити його особовий архів, що містить, зокрема, 6 наукових праць з археології за 1933–1937 рр., кілька фотокарток.

Значним за обсягом і надзвичайно змістовним є фонд Дмитра Дорошенка: це, зокрема, листування за 1940–1944 рр., рукописні і надруковані праці, наприклад: "Історія України", "Україна у творах німецьких авторів", "Німці в українській літературі", "Українці в Канаді", "Тарас Шевченко" тощо. Точні хронологічні межі матеріалів встановити важко, оскільки багато праць не датовано. Датовані ж праці охоплюють період з 1931 по 1939 рр.

Одним з найбільших за обсягом є фонд відомого правника Андрія Яковліва – 7 картонів, 5 справ. Становить інтерес його листування за 1939–1945 рр., рукописи наукових праць і лекцій, зокрема розвиток форм державної організації, загальне правосуддя; морське, міжнародне, цивільне право; розвиток українського права і правосуддя, німецьке право й Україна XVI–XVIII ст.; рецензії; статті з історії України і правосуддя, географія України; українсько-московські угоди XVII–XVIII ст., матеріали до історії Карлового університету; проекти адміністративного кодексу й адміністративного судочинства УНР тощо.

Майже два картони містять матеріали відомого мовознавця Олександра Колесси. Особливий інтерес, на на-

шу думку, становить листування (1916–1935); меморандуми, підготовлені за участю вченого; виступи і статті на захист українського шкільництва й української самобутності в Галичині; меморандуми і проекти в справі організації Українського університету у Львові (1899–1912); законопроекти для установ Західноукраїнської народної республіки; відбитки наукових статей тощо.

Є і матеріали Ольги Косач-Кривинюк – рідної сестри Лесі Українки. Матеріали містяться майже в трьох картонках і зможуть стати у нагоді дослідникам життя творчості української поетеси. Є тези (9 томів) рукопису праці О.Косач "Хронологія життя і творчості Лесі Українки"; рукопис спогадів про неї; листування; кілька байок Олени Пчілки; поема Лесі Українки "У пущі" тощо.

Фонд Бориса Мартоса охоплює листування; рукопис спогадів про студентські роки; рукописи праць; 26 фотокарток тощо. Є матеріали, що стосуються Симона Наріжного – автора відомої праці про українську еміграцію, перша частина якої вийшла у Празі в 1942 р., друга – у Києві у 1999 р. Документи фонду складаються переважно з листування і рукописів наукових праць, зокрема: російсько-українські відносини, гетьманство Івана Виговського, запорозькі козаки, Одеське історичне товариство, Український вільний університет у Празі, Український науковий інститут у Варшаві; праці про наукову діяльність М.Шульгіна, М.Грушевського, В.Біднова тощо; рукопис публікації частини першої вищезазначеної праці.

Серед матеріалів Степана Рудницького є листування з редакціями і військовими інституціями в Австрії і Німеччині в Австрії і Німеччині в 1916–1920 рр., рукописи праць з історії Східної Європи, західноукраїнських земель, першої світової війни й української географії (27 папок) від 1920 р.

Серед документів Степана Смаль-Стоцького – листування, рукописи праць, промов, статей про діяльність

Української Академії наук у Києві до 1920 р., про Карела Гавлічека-Боровського, про українську граматику, Тараса Шевченка, інформація про з'їзд слов'янських філологів у Празі тощо.

Архів Вадима Щербаківського містить багато рукописів наукових праць, лекцій, статей з різної тематики: історична географія, етнографічна бібліографія, палеоліт; мезоліт, неоліт, український неоліт; Середньовіччя і Візантія, тотемізм, археологічні знахідки стародавніх культур, расова теорія; мистецтво мальованої кераміки, зокрема, на території України; руська археологія; українські народні обряди; українська етнографія тощо.

У збірці, що розглядається, збереглися також особові архіви або їхні фрагменти таких яскравих постатей як Олександра Мицюка, Василя Сімовича, Степана Сірополка, Федора Слюсаренка, Володимира Старосольського, Микити Шаповала, Федора Щербини, Сергія Шелухіна, Євгена Вирового та ін.

Загалом, особові фонди діячів української науки і культури можуть внести багато нового в історію української еміграції, наукової та освітньої роботи українських учених за кордоном, головним чином у Празі. На жаль, ці матеріали є практично недоступними для українських дослідників. Проблема можна було б розв'язати за умови виготовлення копій цих унікальних архівів та передання їх в Україну. Це дало б можливість українським дослідникам увести нову інформацію до наукового обігу.

¹ ЦДАВО України – Ф. 4026, оп. 1, спр. 2, арк. 19. ² Мушинка Микола. Музей визвольної боротьби України та доля його фондів – Мельбурн, 1996. – С. 86–87. ³ Kennedy Grimsted Patricia. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II and the International Politics of Restitution. – Cambridge; Massachusetts – 2001. – P. 355–356. ⁴ Мушинка Микола. Зазнач. праця – С. 89–90. ⁵ Там само – С. 102–103. ⁶ Український музей у Празі 1925–1948 рр. Опис фонду / Упоряд. Р.Махаткова – К., 1996.

Надійшла до редколегії 18.05.04

І.О.Бурда, асп.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ГРОМАДИ У ІІ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ

Показано діяльність депутатів-українців у ІІ Державній Думі.

To write activity Ukrainian deputation in II State Duma.

Розпад СРСР у 90-х рр. ХХ ст. призвів до утворення незалежних держав. Майже всі вони обрали шлях демократичного розвитку, що включає у себе запровадження інституту народного представництва при урядових органах. Введення в Україні парламентської системи вимагає від нас ґрунтовнішого вивчення історичного досвіду роботи перших українських депутатів. У своїй статті ми звертаємо увагу на роботу Української парламентської громади у ІІ Державній Думі.

Вивчення діяльності українських депутатів у ІІ Державній Думі знайшло відображення як у працях очевидців подій, так і сучасних науковців. Досить широко висвітлювала роботу українських депутатів газета "Рада", яка виходила у 1907 р. і була друкованим органом Української парламентської громади. Саме завдяки цьому виданню ми можемо прослідкувати, як проходили засідання української групи у ІІ Думі та які теми були обговорені на них. ІР НБУ у своїх фондах містить за явами українських депутатів до ІІ Державної Думи.

Історіографія радянського періоду майже не висвітлювала зазначеної теми. У роботах, які були присвячені першій російській революції 1905–1907 рр., до української групи ставилися як до націоналістичної. Підвищений інтерес до запровадження парламентаризму в Україні привів до ґрунтовнішого вивчення цього періоду та переоцінки суджень. Діяльність українських депутатів у І

та ІІ Державних Думах досліджували сучасні науковці О.Коник, М.Киян, О.Білокінь. Окремо виділимо роботу В.Доморослого, який займався безпосереднім вивченням діяльності Української парламентської громади у І та ІІ Державній Думі. Зазначимо, що інтерес до національних угруповань у парламенті Російської імперії, у першу чергу, зріс і у російських істориків. У кінці 90-х на початку 2000-х рр. у Росії було опубліковано низку праць, які висвітлювали цю проблему. Досить змістовними, на наш погляд, є роботи В.Козбаненка, В.Дякіна, В.Зоріна. Однак у своїх працях російські науковці не спинялися на досконалому вивченні діяльності Української парламентської громади, а лише обмежувалися загальними висновками, акцентуючи свою увагу на роботі російських депутатів.

У статті ми зупинимося на діяльності Української парламентської громади у ІІ Думі, простежимо хід її засідань, розглянемо прийняття української Декларації та заяву про виділення у окрему фракцію. Саме цей бік діяльності українських депутатів у ІІ Думі не достатньо розроблений в українській історії, а тому є актуальним на сьогодні.

Вибори у ІІ Думу проходили на сладі революції у січні–лютому 1907 р. У їхню основу був покладений виборчий закон 1905 р., але умови, у яких вони відбувалися, можна охарактеризувати як поліцейське свавілля.

У нову думу не дозволялося обирати депутатів I Думи, а також шляхом зміни техніки виборів перевага надавалася депутатам, які були вигідні уряду.

У I Думі українських депутатів-селян була більшість, але поруч з ними стояла свідомо українська інтелігенція. Вона згуртувала навколо себе малосвідомих та безпартійних селян, утворивши Українську парламентську громаду. Щодо II Думи, то газета "Рада" писала: "...маючи у руках списки послів, дуже блискучих перспектив українській національній справі в новій Думі пророкувати не можна"¹.

У 31-у номері "Русских Ведомостей" С.Котляревський писав про найпекучіше питання для недержавних народів у Російській імперії. Коли у I Думі обговорювався проект про рівність усіх громадян без різниці станів, національностей і віросповідання, то здавалося, що це питання не потребує жодних доказів. Однак коли I Думу розігнали, то бюрократія почала зневажати всі пункти щодо рівності національностей, на які одностайно погоджувалися народні представники. Відносно українського національного питання, автор зазначав: "Не раз вже здійснювалися у російській ліберальній пресі речі про утиски над окремими національностями Росії, зазначалися потоптані права поляків, литовців, євреїв, вірмен та грузинів – і не раз уже забували при тому українців. Дарували – хоч на слові автономію Польщі, автономію Кавказові ... Україну забували"². Ось чому С.Котляревський пропонував українське національне питання висунути на перший план, як це робили депутати у I Думі.

З перших днів роботи II Думи стало зрозумілим, що український клуб у Петербурзі не буде мати таких тісних зв'язків з депутатами-українцями, які він мав під час роботи I Думи. Газета "Рада" опублікувала статтю М.Грушевського "Нова Дума і Українці". На його думку, свідомих українців у II Думу пройшло мало. М.Грушевський не підтримував того висновку українців-депутатів, що союз з російськими партіями на виборах об'єднає їх під час роботи у II Думі. Перше, що радив зробити автор статті депутатам – запропонувати на розгляд II Думи повністю розроблену Декларацію: "Актом пієтизму українських депутатів нової Думи до першого клубу буде, коли вони переймуть цю декларацію у незмінній формі і запропонують її Думі. І запропонують зараз, із самого початку, щоб знову не ризикувати з огляду на непевність існування і цієї нинішньої Думи"³. Щодо вирішення українського національного питання, то М.Грушевський вважав, що зараз у Думі немає чого чекати серйозних дебатів з національного питання, хіба що Дума проіснувала б рік.

Усе ж значна частина колишніх депутатів I Думи була оптимістичніше налаштованою відносно діяльності українських депутатів у II Думі. Про це свідчать телеграми першодумців з України: "Посли Державної Думи від Києва і Київської губернії, які були у I Думі, щиро вітають II Державну Думу з майбутніми великими подіями боротьби і праці за народну свободу і право, за народний добробут і рівність усіх народів Росії, за усі домагання, висловлені I Державною Думою в її відповіді на тронну промову"⁴.

Партійний склад II Державної Думи визначився швидко. Опозиція у ній становила 4/5 усіх голосів, лівих – більше 2/5, правих – 1/5⁵.

На початку березня у II Думі почала створюватися українська група. З цього приводу газета "Рада" зазначала: "...стає помітним, що серед українських послів починається життя, відчувається потреба спільної праці в інтересах рідного народу"⁶. Над створенням української групи у II Думі працювали Чернігівські депутати В.Хвіст і М.Рубіс, подільський священник А.Гриневич.

Саме він першим почав говорити про зв'язок з народом та видання газети: "...конче потрібно видавати українську популярну газету "Думські Вісті", де друкуватимуться статті, промови депутатів, відомості про Думські і фракційні засідання, думська хроніка та звістки церковно-громадського характеру"⁷. Питання про думську українську газету було поставлено на обговорення серед українських депутатів. Їм запропонували зібратися і обговорити, чи варто видавати газету у II Думі для українського народу, на якій мові, скільки разів на тиждень. Для редакційної комісії пропонували обрати колишніх депутатів-українців I Думи. Окремо на обговорення було поставлено питання, чи варто для захисту економічних і національних інтересів об'єднатися в окрему групу. Ця ініціатива знову ж таки виходила від вищезгаданих депутатів. Вони оповістили про збори усіх депутатів від українських губерній, але прийшло на них лише 25–26 чол. з усіх запрошених⁸.

На цьому засіданні відразу ж утворилося дві течії: одні гуртувалися за національним принципом, інші збиралися відстоювати економічні і національні потреби. Депутат I Думи П.Чижевський, який був присутнім на засіданні, запропонував боротися за автономію України, яка б об'єднала ці дві течії. Більшість депутатів виступили за утворення української фракції. Збори ухвалили обрати комісію, яка б регулювала всі дебати і представила б до других зборів доповідь, на яких засадах повинна бути утворена фракція. За словами кореспондента газети "Рада" В.Піснячевського, який був присутнім на зборах "...перші збори зробили краще враження, ніж збори минулорічної фракції, своєю одностайністю і розвиненішими елементами"⁹.

Більше тридцяти депутатів брали участь в організації Української парламентської громади, 9/10 з яких були селяни та робітники, що належали до трудової групи або соціал-революційної партії. У бюро увійшло 7 депутатів: М.Довгополий (м. Нижній Новгород), С.Нечатайло (м. Київ), М.Наумчак, А.Гриневич (Подільська губернія), Ю.Сайко (Полтавська губернія), М.Рубіс і В.Хвіст (Чернігівська губернія)¹⁰.

Другі збори Української Парламентської Громади відбулися 11 березня 1907 р. На них було затверджено Декларацію фракції, яку українці збиралися утворити у II Думі. Цей документ був опублікований у газеті "Рада" 15 березня 1907 р. і вміщував такі основні пункти: 1. Українська фракція не відрізняє своїх інтересів від загальної мети перебудовання Росії на правову і демократичну державу. 2. Фракція буде боротися за те, щоб не було ніяких утисків ні для окремих людей, ні для цілих народів, що живуть у Російській державі. 3. Централізм – це одна з найбільших перешкод, яка робить багато лиха у Російській державі. 4. Для задоволення економічних потреб трудових мас України фракція буде невідступно боротися за перехід усіх земель на Україні до рук трудящих, за те щоб вони стали власністю усього українського народу. 5. Разом з українцями в українських губерніях проживають ще й інші народи (поляки, євреї, росіяни). Фракція домагатиметься, щоб за усіма цими народами були визнані права, однакові з українцями¹¹.

У Декларації, спираючись на історію України, українські депутати доводили необхідність автономії. На їхню думку, якщо окрема територія має свої економічні і культурні відмінності, свою мову і свої звичаї, їй повинно бути надано право видавати закони, відповідно до своєї місцевості: "...автономія не тільки не руйнує державної єдності, а навпаки: забезпечуючи волю кожному народові, кожній країні, а значить кожній людині, автономія зміцнює державу, бо з'єднує людей силою інте-

ресів, а не насильства"¹². Дещо пізніше цей документ був надісланий на розгляд до II Державної Думи.

Коли у II Думі йшло обговорення законопроекту про початкову освіту, українська фракція, на основі ст. 55 установи Державної Думи, внесла пропозицію змінити і доповнити деякі статті законопроекту Міністерства народної освіти. Газета "Рада" опублікувала на своїх сторінках ці зміни: 1. Освіта у початковій школі має бути на рідній мові населення, що заселяє шкільний округ. 2. Рідною мовою шкільного округу визначається та мова, яку визначає місцеве самоврядування за згодою населення шкільного району. 3. Постанови місцевого органу самоврядування про мову можна оскаржити встановленим порядком. 4. У місцях, де живуть вперемішку люди різних національностей, меншості повинно бути забезпечено право освіти на рідній мові. 5. Російську мову потрібно вивчати як мову державну. До того ж українські депутати вимагали відкрити українські кафедри у Київському, Харківському та Одеському університетах, забезпечити підготовку вчителів нижчої народної школи та зменшення відсотку неграмотних. Це був головний зміст доповіді, яку українські депутати зачитали у II Думі.

17 березня 1907 р. відбулося третє засідання Української парламентської громади. На ньому депутати намагалися вирішити, яку позицію потрібно зайняти під час бюджетних дебатів. Депутат М.Рубіс пропонував запросити на збори кілька спеціалістів, які могли б ознайомити членів групи з подробицями бюджетного розпису на 1907 р. Було визначено кілька днів тижня, щоб прослухати доповіді. Члени Української парламентської громади прийшли до висновку, що найперше, на що потрібно вимагати більше асигнувань, ніж це було у попередніх роках – народна освіта. Було вирішено, що якщо цього не вдасться зробити, питання буде "голосно висвітлено з трибуни"¹³.

Українська парламентська громада встигла зібратися лише тричі. На останньому засіданні українські депутати постановили реорганізуватися на нових засадах. Було прийнято рішення вийти з інших фракцій і заснувати самостійну групу з власною програмою і тактикою. Приводом до цього стало нехтування трудовиками кандидатів українців-трудоваків, особливо під час обрання комісії з місцевого самоуправління. Українці вирішили, що корисніше буде не розсіюватися по окремих групах, а об'єднатися у своїй громаді. Ця постанова була підписана 19 депутатами-українцями II Думи. Ними ж було запропоновано і решті українців, що входили до інших фракцій, підписати цей документ. Українська парламентська громада також постановила вказати у листах до

виборців, які причини змусили українців утворити самостійну українську фракцію¹⁴.

Після прийняття такого рішення, від української парламентської фракції у II Думу надійшла заява про виділення у самостійну окрему групу і вихід з інших фракцій. Причиною виходу українські депутати зазначили, що у зв'язку з перетворенням Російської імперії у конституційну державу, основні закони якої є загальнолюдськими, у стилі російської державності, без національного розмежування та забезпечення вільного розвитку для різних народів, вони вирішили змінити погляди відносно прав неросійських народностей у державі: "Не до утворення нової держави по старому типу повинні йти пригнічені народності Росії, а до такої реорганізації, вже при такій складеній у Росії державі, при якій кожна народність була б забезпечена свободою самостійного розвитку і життя на її території"¹⁵. При цьому цілісність Російської імперії не повинна порушуватися. Ці слова у документі підкреслені.

Отже, спираючись на результати виборів, багато українських політиків не бачили перспективи для серйозної роботи українців у II Думі. Однак депутати змогли зорганізуватися і поставити перед собою не лише конкретні завдання, а й намітили шляхи їхнього вирішення. Українська парламентська громада у II Думі приділяла велику увагу вирішенню аграрного питання та народної освіти, про що свідчать виступи депутатів з трибуни парламенту. Саме ці питання, на думку депутатів, вимагали негайного вирішення.

Українська парламентська громада у II Державній Думі об'єднала у своїх лавах українських селян, налагодила випуск газети "Рада" українською мовою, прийняла Декларацію про утворення окремої української фракції. Саме це наводить нас на думку, що українські депутати були готові до співпраці як з російським урядом, так і з іншими депутатами, задля врегулювання національних відносин між українським народом і Російською імперією. Перші спроби українців відстояти свої національні права стали у майбутньому прикладом для відстоювання незалежності Української держави.

¹ Рада – 1907. – 14 лют. ² Чи знову одурять? // Рада. – 1907. – 14 лют. ³ Грушевський М. Нова Дума і Українці // Рада 1907. – 15 лют. ⁴ Телеграми колишніх київських послів у державну Думу // Рада. – 1907. – 22 лют. ⁵ Рада. 1907. – 27 лют. ⁶ Рада. – 1907. – 3 берез. ⁷ Рада. – 1907. – 6 берез. ⁸ Піснячевський В. В Державній Думі // Рада. – 1907. – 10 берез. ⁹ Другі збори українських послів // Рада. – 1907. – 15 берез. ¹⁰ Рідна справа. – 1907. – 20 трав. ¹¹ Рада. – 1907. – 22 берез. ¹² Рада. – 1907. – 23 трав. ¹³ ІР НБУ. – Ф. 12. № 698.

Надійшла до редколегії 17.05.04

І.П.Глоба, асп.

ІДЕЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Досліджено програмні документи Демократичної партії України, прийняті під час боротьби за незалежність України. Особливу увагу приділено висвітленню ідеї державної незалежності України, як основи ідеологічної платформи партії.

The article deals with the programs documents of the Dem.P.U. which were adopted in the course of struggle for independence of the Ukraine. Special attention is paid to the idea of the state independence of the Ukraine – as the ground of the ideological foundation of the party.

Під час боротьби за незалежну Українську державу 1990–1991 рр., надзвичайно важливу роль відігравали національно-демократичні сили, які склалися із різноманітних за ідеологією громадських організацій та перших політичних партій, об'єднаних спільною для всіх метою – ідеєю державної незалежності України. Більшість учасників національно-демократичного руху не мали добре розробленої ідеологічної платформи і програми

дій. На зламі 1980–1990-х рр. першими організаціями, що спиралися на конкретну ідеологічну платформу, стали політичні партії, серед яких була створена у 1990 р. Демократична партія України (ДемПУ).

На відміну від більшості учасників національно-демократичного руху, ДемПУ утворювалася як організація із чітко визначеним ідейно теоретичним базисом. Характеризуючи ідеологію ДемПУ, відображену у про-

грамних документах й ухвалах партії, необхідно зазначити, що її базовими положеннями були ідеї державної незалежності України та розбудови демократичного устрою, що знайшли відображення практично у кожному документі ДемПУ за той період.

Необхідно зазначити, що більшість учасників національно-демократичного руху діяли в умовах, коли надзвичайно динамічно змінювалася суспільно-політична ситуація, тому значна кількість процесів, що відбувалися у середовищі націонал-демократів або не знайшла відображення у документах, або не була документально зафіксована. З огляду на це, особливо цінними є програмні документи та інші матеріали ДемПУ за період 1990–1993 рр., що зберігаються у фондах ЦДАГО України. В архівному фонді ДемПУ зберігається значна кількість документів партії, що можуть допомогти при вивченні стратегії і тактики боротьби націонал-демократів за незалежність України. Також ці документи можуть бути корисні при вивченні першого етапу становлення політичної системи України.

Під час боротьби націонал-демократів за створення Української держави, ДемПУ розгорнула активну політичну і пропагандистську діяльність і реагувала на більшість важливих суспільно-політичних подій в Україні та СРСР. Особливо цінними є документи архівного фонду партії з огляду на те, що документи інших політичних організацій частково втрачені або зберігаються у приватних колекціях.

Першим програмним документом ДемПУ, у якому відображено основні ідеологічні позиції партії та її погляди на політичну ситуацію в Україні став "Маніфест ДемПУ". Маніфест було розроблено ініціативною групою зі створення ДемПУ, з метою підготувати основу для ідеологічної платформи партії. Перше засідання ініціативної групи відбулося 14 травня 1990 р. у місті Києві. Ініціативна група взяла на себе повноваження комітету з підготовки Установчого з'їзду ДемПУ. Цей комітет очолив народний депутат СРСР та УРСР Д.Павличко, його заступниками були обрані відомі діячі національно-демократичного руху Ю.Бадзьо та В.Дончик¹.

У Маніфесті ДемПУ були викладені основні положення, на які повинна спиратися ДемПУ при формуванні власної ідеологічної платформи. Також у маніфесті фактично була викладена програма дій ДемПУ для досягнення двох базових цілей: державної незалежності України та побудови у державі демократичної системи. Особливо корисний цей документ тим, що у ньому подана оцінка тогочасної суспільно-політичної ситуації в Україні та СРСР, якою її бачили національно-демократичні сили. Аналізуючи погляди демократів на суспільно-політичну ситуацію в Україні та СРСР, стає очевидно, що вони майже повністю відрізнялися від офіційного погляду. Демократи відкидали можливість модернізації радянської системи, вважаючи, що реформування суспільства можливе виключно в умовах незалежної Української держави, тому партія відкидала можливість співпраці з КПРС у напрямі лібералізації радянського суспільства. У маніфесті проголошувалося, що головна мета ДемПУ – державна незалежність України. На думку демократів, процес консолідації українського народу ще не завершився, але головним чинником, що його прискорить, є утворення держави Україна. "Самостійна українська держава – історична потреба життя, об'єктивна потреба української нації і всього населення України"². Демократи розглядали Україну, як величину самодостатню і здатну ефективно діяти у кожній сфері життя при рівноправній та незалежній співпраці зі світом.

Оприлюднення маніфесту, фактично, стало першим політичним кроком створюваної у 1990 р. ДемПУ³. Ця подія була важливою також з огляду на постійні спроби КПРС дискредитувати Українську національну ідею. У маніфесті ДемПУ було викладено виважену концепцію національної ідеї і тому вона могла бути сприйнята широкими колами населення, незважаючи на радянську пропаганду. Іншим аспектом прийняття маніфесту можна вважати, що таким чином ДемПУ зробила власний внесок в ідеологічну боротьбу націонал-демократів із радянським режимом.

Статут ДемПУ було прийнято на установчому з'їзді партії, що відбувся 15–16 грудня 1991 р. у м. Києві і на якому головою партії обрано Ю.Бадзьо. На цьому з'їзді були також прийняті програмові положення партії, що продовжували ідеологічну лінію, закладену маніфестом ДемПУ. У статуті і програмових принципах, ДемПУ підтвердила прихильність до демократичної ідеології та ідеї державної незалежності України. У статуті зазначалося, що здійснення основних завдань ДемПУ можливе лише в умовах державної незалежності України⁴. Питання боротьби ДемПУ за досягнення Україною незалежності ставилося як ключове при формуванні політичної лінії партії. Пропонуючи шляхи майбутньої розбудови Української державності, демократи проголошували, що радянський досвід державного будівництва не може бути джерелом для політичної системи України. Демократи пропонували власні конституційні принципи побудови Української держави, що носили загальнодемократичний характер. Аналізуючи їх з позицій сьогодення, можна сказати, що частина цих принципів пізніше знайшла реалізацію у процесі державного будівництва. Одночасно з критикою радянського досвіду державного будівництва демократи пропонували вважати джерелами нової політичної системи України вікові традиції княжих часів, традиції Запорізької козацької республіки, ідеї доби Просвітництва, ідеї класиків українського гуманізму, досвід будівництва української державності у першій половині ХХ ст., досвід сучасної боротьби проти радянського режиму та кращі здобутки світової демократії⁵.

На думку демократів, політична система України повинна базуватися на чотирьох принципах: свобода людини, рівність, демократія та соборність. Свобода людини означає, що кожна людина від народження набуває невіддільних прав і свобод, порушити або скасувати які держава не може. Таким чином, ДемПУ проголосувала основні права людини базовими для розбудови нової Української держави та формування ідеологічної і політичної платформи партії. Принцип рівності означає, що всі члени суспільства є рівними перед правом. Виключаються будь-які станові, національні, конфесійні та партійні привілеї. Кожен повинен мати рівні стартові умови. Принцип демократії означає, що джерелом державної влади є народ, який утворює органи влади шляхом демократичних виборів. Принцип соборності означає, що Українська самостійна держава становить єдину та неподільну цілісність⁶.

У програмових принципах ДемПУ також проголошувалося, що найвищою цінністю у суспільстві повинна бути вільна людина. Партія висунула нову формулу ідеологічних пріоритетів, що заперечували саму сутність радянської держави. Система ідеологічних пріоритетів ДемПУ окреслювалася у формулі: особа – сім'я – нація – держава⁷.

Демократична партія розробила власний ідеологічний підхід до таких понять як права людини та права народу. На відміну від радянської ідеології, що ставила на перше місце політичну державу, у програмових

принципах ДемПУ була викладена ідея гармонічної рівноваги прав людини та прав народу. Права і свободи громадян не повинні суперечити правам народу й нації. Без свободи народу й нації забезпечення прав та свобод неможливі.

Серед документів ДемПУ також слід звернути увагу на політичні заяви партії, що були важливим інструментом для здійснення партійної політики та висвітлення її поглядів на тогочасну суспільно-політичну ситуацію. Серед них найбільшої уваги заслуговує політична заява ДемПУ, прийнята 19 серпня 1991 р., під час спроби державного перевороту в СРСР. У цій заяві Президія ДемПУ засуджує дії заколотників та звертається до Президії Верховної Ради України з вимогою денонсувати договір 1922 р. і проголосити державну незалежність України⁸.

Показово є прийнята 19 листопада 1990 р. заява ДемПУ "Про політичну ситуацію в Україні". У заяві говорилося, що в Україні відбувається загострення політичної кризи, викликаної діями союзного центру. На думку ДемПУ, союзний центр переслідує завдання паралізувати процеси демократизації у суспільстві з метою навіязати Україні новий союзний договір⁹. Пізніше у прийнятій 17 березня 1991 р. заяві ДемПУ викладена конкретніша позиція партії стосовно майбутнього України. Для досягнення державної незалежності України ДемПУ підтримує ідею утворення на території СРСР Співдружності Незалежних Держав і засуджує проведення союзним центром референдуму стосовно нового союзного договору¹⁰. Поступово політичні заяви ДемПУ

стають радикальнішими, зокрема 13 квітня 1991 р. було прийнято заяву, у якій ішлося про необхідність націоналізувати радянську власність на території України та припинити виплати у союзню казну¹¹.

Отже, можна зробити висновок, що на початку 1990-х рр. більшість політичних заяв ДемПУ стосувалася окремих питань боротьби за незалежність України. Фактично ці заяви показують, яким чином намагалася діяти ДемПУ і яку політичну тактику вона обирала під час боротьби за державну незалежність України у складі національно-демократичних сил.

Сьогодні очевидно, що на зламі 1980–1990-х рр. національно-демократичні сили зробили надзвичайно важливий внесок у процес формування ідеї державної незалежності України, тому програмні документи окремих представників національно-демократичного руху і ДемПУ зокрема, є важливим історичним джерелом, оскільки містять у собі важливу інформацію про їхню ідеологічну та політичну діяльність. Вивчення програмних документів ДемПУ, прийнятих під час боротьби за державну незалежність України, дозволить значно розширити уяву про ідейно-теоретичний базис національно-демократичних сил.

¹ Літературна Україна. – 1990 р. – 31 трав. – № 22. ² Там само. ³ Воля. – 1990. – Листоп. – № 2. ⁴ ЦДАГО України. – Ф. 272, оп. 1, спр. 1, арк. 20. ⁵ Ідейні засади Демократичної партії України. 3 мат. Установчого з'їзду. – К., 1990. – С. 6. ⁶ Там само. ⁷ Там само. – С. 5. ⁸ ЦДАГО України. – Ф. 272, оп. 1, спр. 5, арк. 35. ⁹ Там само. – Спр. 8, арк. 1. ¹⁰ Там само. – Арк. 2; Арк. 10.

Надійшла до редколегії 19.05.04

Я.С.Калакура, д-р. іст. наук

ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Обґрунтовано наукову періодизацію формування і розвитку джерельної бази з історії Української державності, охарактеризовано основні етапи цього процесу, критерії їхнього виділення.

In the article the scientific periodisation of the Ukrainian nationhood source basis' formation and development are formulated; the main stages and criteria of this process are characterized.

Десять років, що минули після відновлення державної незалежності України, супроводжувалися плідною дослідницькою діяльністю в галузі історії Української державності. До наукового обігу введено досить великий обсяг нових, або маловідомих джерел. Іде очищення джерельної бази від фальсифікацій і спотворень, яких вона зазнала в імперські та тоталітарні часи. Подальші дискурси з цієї важливої проблеми можливі лише за умови потужної джерелознавчої роботи, починаючи від пошуку і виявлення джерел до їхнього вивчення та використання нової достовірної джерельної інформації.

Неодмінною умовою пошукової роботи щодо виявлення нових джерел, нового прочитання вже актуалізованих пам'яток з історії української державності є наукова періодизація формування джерельної бази з цієї проблеми. Між тим питання періодизації історії джерельної бази, будучи винятково актуальним і важливим, належить до найменш опрацьованих проблем теоретичного і практичного джерелознавства. Хоч історичне джерелознавство в Україні має давню традицію¹, однак наукове обґрунтування періодизації розвитку джерел, її критеріїв ще не знайшло висвітлення. Лише частково цієї теми торкалися І.Крип'якевич, М.Варшавчик, Я.Ісаєвич, С.Макарчук та ін. Зокрема С.Макарчук, аналізуючи основні групи писемних джерел з історії України, систематизував їх не лише за різновидами, але й за хронологією похо-

дження, починаючи від найдавніших часів і закінчуючи сучасністю². Окремі аспекти історії українського джерелознавства висвітлюються у підручнику "Історичне джерелознавство", підготовленому кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Національного університету ім. Т.Шевченка.

Пропонована стаття має за мету, з одного боку, сформулювати головні критерії періодизації формування джерельної бази з історії Української державності, а з другого боку – окреслити основні етапи цього процесу, що триває понад дві тисячі років. Автор свідомий того, що деякі з питань, які порушуються, носять характер постановки, є дискусійними, заслуговують подальшого дослідження.

Зупинимось, насамперед, на понятійному апараті статті.

По-перше, *державність* і *держава*. Сучасна правнича і політологічна наука використовують поняття "державність" у двох значеннях: широкому і вузькому. Широке трактування державності включає в себе як існування конкретної держави з усіма її класичними ознаками, пріоритетною з яких є суверенітет, так і наявність більшості її ознак. У вузькому розумінні державність означає якраз відсутність однієї або кількох ознак держави. У нашій історії були такі періоди, коли Україна мала свою державність, але не була суверенною державою, зокрема, доба Гетьманщини, роки радянської державності. Отже, у нашій статті розглядається українська державність у широкому розумінні слова.

По-друге, *джерельна база*. Йдеться про сукупність усіх різновидів джерел: речових, зображальних, писемних, звукових, поведінкових або етнографічних та інших, що містять певні відомості з історії зародження і розвитку Української державності. Іншими словами, це комплекс пам'яток, який склався історично і включає в себе як *актуалізовані*, тобто вже залучені до обігу джерела, так і ті, що ще не виявлені або не досліджені, тобто *потенційні*.

По-третє, *періодизація*, під якою розуміють дослідницький метод, що передбачає систему процедур, прийомів і способів, спрямованих на наукове виділення найбільш важливих періодів історії, у нашому випадку, процесу формування джерельної бази Української державності. *Період* – це певний проміжок часу, або певний етап, який має початок і відносну завершеність процесу. Пріоритетною ознакою будь-якої періодизації є опрацювання *критеріїв* визначення цих рубежів. Хочеться підкреслити, що періодизація не механічна процедура, не технічний поділ історії на епохи, періоди, етапи, а саме науковий метод, який базується на відповідних критеріях. Як відомо, *критерій* – це ознака або їх сукупність, на основі яких проводиться періодизація. У контексті джерельної бази української державності йдеться про наступні ознаки.

По-перше, це найважливіші рубежі історії самої державності України. Ці рубежі досить аргументовано визначені у працях істориків, правознавців, вони покладені в основу навчальних посібників з історії України, з історії держави і права України. Існуюча періодизація Української державності є тим тлом, на якому аналізуються джерелознавчі процеси. До того ж, у низці випадків поява джерел знаменувала собою початок або закінчення певного періоду державності, як, наприклад, Зборівський договір 1649 р., Третій Універсал Української Центральної Ради (листопад 1917) і т. д. Без урахування цієї загальноісторичної періодизації не може бути продуктивною жодна періодизація формування джерельної бази державності України.

По-друге, зародження принципово нових суспільних, культурних явищ або фактів, які докорінно змінили уявлення про характер або зміст джерел. Наприклад, зародження писемності, поширення християнства, просвітництво, розвиток книгодрукування, фотографії, звукозапису тощо.

По-третє, це поява такого джерела або групи джерел, які стали своєрідною віхою у складанні джерельної бази. До них можна віднести, наприклад, появу Київського літопису, "Повісті временних літ", козацьких літописів, ухвалення Універсалів Українською Центральною Радою, Конституційних актів, Акту проголошення незалежності України тощо.

Виходячи з цих та інших критеріїв, можна запропонувати наступну періодизацію історії формування джерельної бази державності України. Умовно простежується сім основних періодів:

Перший період – це своєрідний епілог, предтеча української державності. Його характеризують речові, зображальні джерела, міфи, фольклор та твори античних авторів про найдавніші державні утворення, військово-державні союзи на території України в дослов'янську і ранньослов'янську добу. Найбільший внесок у виявлення та дослідження цих джерел вносять археологи, реконструюючи відомості про пращурів українців, їхні військові союзи. Йдеться про кіммерійців, скіфів, скотів, склавинів, антів, грецькі колонії українського причорномор'я та ін., тобто, це I тис. до Р. Х. – V–VI ст. Після Р. Х. Тут, очевидно, слід шукати *витоки* нашої державності.

Другий період охоплює джерела княжої доби української державності: від заснування Київсько-Полянської держави й утворення України-Руси до Галицько-Волинського королівства та Литовсько-Руської держави. На перше місце тут виступають літописні пам'ятки, "Руська правда", Литовські статuti, візантійські, арабські, польські, угорські та інші хроніки. Значний пласт інформації про цю добу містять речові та зображальні джерела. За хронологією, це період VII–XV ст., який безпосередньо пов'язаний з існуванням княжої держави українського народу.

Третій період пов'язаний з джерелами *Козацько-гетьманської доби*. На перше місце на цьому етапі остаточно висуваються писемні джерела як козацького походження (літописи, щоденники), так і джерела польських, турецьких, литовських хроністів. Винятково цінні відомості містить усна народна творчість: історичні думи, пісні, перекази тощо. Хоч ця доба охоплює XVI–XVIII ст.: від оформлення козацтва як суспільно-політичної сили, утворення Запорізької Січі і Козацько-гетьманської держави Б.Хмельницького до ліквідації Січі, Гетьманщини і козацько-полкового устрою України, тобто до 1781 р. Однак слід мати на увазі, що процес складання джерел про цю добу тривав і в наступні десятиріччя, поки залишалися живими учасники і свідки подій.

Четвертий період – охоплює ті часи, коли Україна не мала своєї власної державності, коли етнічні землі українців були розчленовані між трьома імперіями: Російською, Австрійською (Австро-Угорською) й Османською. Проте ця доба досить багата на джерела, що зафіксували наростання національно-визвольного руху, піднесення національної самосвідомості, формування української національної і державницької ідеї, утворення громадських об'єднань і політичних партій як у Галичині, так і на Наддніпрянщині. У документах цих об'єднань, у працях їхніх провідників були сформульовані шляхи відновлення державності українського народу, викладені моделі національної держави і державного устрою України. Йдеться про програмні документи кирило-мефодіївців, Товариства тарасівців, Молодої України, Української радикальної партії, Революційної української партії, Української демократичної партії, Товариства українських поступовців, Союзу визволення України та інших, про твори М.Максимовича, М.Костомарова, Т.Шевченка, П.Куліша, М.Драгоманова, В.Антоновича, І.Франка, М.Грушевського, М.Михновського, Л.Українки, Д.Донцова та ін. За хронологією, це XIX – початок XX ст.

П'ятий період охоплює добу Української революції 1917–1920 рр. Він включає джерела з історії відновлення національної державності України, її основних форм: Української Республіки часів Центральної Ради, Української держави гетьмана П.Скоропадського, Західно-Української Народної Республіки, Української Народної Республіки доби Директорії, Акту Злуки УНР і ЗУНР. Затухання революції, повалення УНР і ЗУНР, більшовицька експансія на Україну не завершили процес складання джерельної бази цієї доби. Він тривав упродовж наступних двох-трьох десятиріч, коли укладалися спомини учасників державотворення, створювалися мемуари, та публікувалася інша література.

Шостий період пов'язаний з радянською державністю України. Він досить тривалий і в його межах можна виділити низку підперіодів, зумовлених експортом з Росії більшовицької влади і її утвердженням, втратою суверенітету УСРР після утворення Союзу РСР, масовими репресіями і геноцидом 1930-х рр. Свою специфіку мають джерела з історії української державності пе-

ріоду другої світової війни, включення західноукраїнських земель до складу УРСР, Актом відновлення Української держави 30 червня 1941 р., подій повоєнних десятиріч, зокрема залучення України до ООН та інших міжнародних структур. Вони проливають світло на історію тих течій українського руху опору тоталітарному й окупаційному режиму, які ув'язувалися з боротьбою за національну державність, а також руху за вихід України зі складу СРСР. Отже, хронологічні межі цього періоду формально пов'язані з 1919–1990 рр., але для його дослідження не можна обійтися як без джерел з історії більшовицьких організацій перших десятиріч, так і 90-х рр. ХХ ст. До того ж, слід мати на увазі, що великий масив інформації про Україну цього періоду зосереджений за її межами, насамперед, у Росії, у західних країнах з потужними українськими державницькими осередками.

Нарешті, *сьомий період*, який за хронологією джерел теж значно ширший, ніж десятиріччя з часу відновлення незалежності України. Для розуміння новітнього процесу державотворення не можна обминути документи правозахисного і дисидентського руху 1970-х – початку 1980-х рр., матеріали, що віддзеркалюють кризу тоталітарної системи, перебудовчі спроби М.Горбачова, об'єктивні чинники розпаду Союзу РСР й основні фази боротьби різних сил за суверенітет і незалежність України. Особливість цього періоду полягає і в тому, що саме в ці роки по-справжньому розгорнулася джерелознавча й археографічна робота з історії України, а дослідження Української державності дістали пріоритетне місце в суспільствознавстві.

Окреслюючи ці *сім умовних етапів* формування джерельної бази з історії Української державності, обґрунтовуючи їхні хронологічні межі й особливості, ми свідомі того, що запропонована періодизація не є досконалою, вона не враховує всієї специфіки відкладання джерел про Україну в інших країнах, внесок української діаспори у цей процес. Слід також додати, що є джерела, зміст і значення яких не вичерпуються лише одним періодом.

Вони містять відомості для вивчення ширших відрізків української історії і формально не вписуються у запропоновану схему. Візьмемо для прикладу "Історію Русів", документи політичних партій або твори образотворчого мистецтва чи архітектури.

І все ж, у чому полягає науково-методологічне значення періодизації джерельної бази з історії державності України?

По-перше, вона допомагає простежити безперервність, наступність, спадкоємність, тяглість джерелотворчих процесів в Україні як похідних від державотворчих, або й навпаки.

По-друге, періодизація дає ключ для виділення на кожному етапі української державності найбільш характерних груп джерел, встановлення їхньої повноти, виявлення прогалин і зосередження уваги на подальшому пошуку джерел.

По-третьє, на основі періодизації виробляється найбільш досконала й оптимальна методика опрацювання джерел відповідної доби, застосування методів спеціальних історичних дисциплін: палеографії, сфрагістики, геральдики, дипломатики, метрології і т. д.

Таким чином, весь процес формування джерельної бази з історії державності України можна розглядати як органічну єдність семи найважливіших періодів джерел з Української державності. Для кожного з них властиві як спільні риси, певні закономірності, так і деякі особливості, урахування яких має важливе значення для продовження евристичної та археографічної практики. Процес збагачення джерельних засад української історії у межах окреслених періодів дозволяє виділити де-що вузлі хронологічні відрізки, своєрідні підперіоди, які відбивають специфіку створення пам'яток з історії державності України в контексті світової історії.

¹ Джерелознавства історії України. – К., 1998. – С. 5–8. ² Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України. – Л., 1999.

Надійшла до редколегії 25.05.04

В.В.Кошляк, асп.

ЛИТОВСЬКА МЕТРИКА В ДЖЕРЕЛЬНІЙ БАЗІ З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ XIV–XVI СТОЛІТЬ

Розглянуто Литовську Метрику як історичне джерело для вивчення історії українських земель у складі Великого князівства Литовського.

This article concerns the meaning of the Lithuanian Metrica as the source for learning of the history of Ukrainian Lands which got into the Great Lithuanian Kingdom.

Оскільки Україна після занепаду Галицько-Волинського князівства втратила власну державність, а переважна більшість українських земель опинилася у складі Великого князівства Литовського, то для нас архівні установи цієї держави мають велике значення, тому що містять величезний масив відомостей. Значна кількість джерел з історії України XIV–XVI ст. відклалися в колекції матеріалів, яка відома під назвою Литовська Метрика. Значення її як джерела характеризувалося у працях Н.Г.Бережкова, М.М.Улащика, М.П.Ковальського, В.В.Дорошенка та ін.¹

З доби Великого князівства Литовського українській історії залишився великий пласт джерел, які сумарно можна поділити на дві групи: документи центральних установ і документи місцевих органів влади. За державним устроєм Великого князівства Литовського, усе центральне управління державою було зосереджене в руках великого князя і Ради Великого князівства Литовського, однак офіційного розподілу функцій щодо керування різними галузями державного життя не спостері-

галосся. Ця особливість відбилася і на характері архівних фондів. Власне, маємо один архівний фонд – фонд Державної канцелярії, у якому зосереджені документи, що відображають управління, фінанси, господарство, військові справи, вищий суд князя. Акти, що видавалися від імені князя литовського, зосереджені в одному архіві, який і названо Метрикою².

Під Литовською метрикою з часів виходу у світ "Описания книг и актов Литовской Метрики", за редакцією С.Л.Пташицького в 1887 р. розуміють державний архів. Цю думку підтримав М.Г.Бережков, а згодом М.П.Ковальський та Ю.А.Мицих. Польські історики за аналогією з Коронною Метрикою до складу Литовської Метрики зараховували лише копійні книги. Прослідковуючи етапи "архівної долі" документів, а також еволюцію поняття "Литовська Метрика", П.Кеннеді Грімстед робить висновок, що термін "Метрика" виник як позначення книг копій вихідних документів у канцеляріях середньовічних Корони Польської і Великого князівства Литовського і є еквівалентом реєстрів або копій вихід-

них документів у діловодстві тих країн Європи, у яких воно велося латинською мовою. Проте в нашому розумінні першопочаткове значення терміну "метрика" було синонімічне терміну "запис". Дійсно, найбільш об'ємний розділ Литовської Метрики утвердив за собою назву "книг записів" (тобто книг-копій документів).

У XVI ст. термін "метрика" почав поступово набувати ширшого значення. У цей період до складу Литовської Метрики стали зачислювати всю сукупність документів, у т. ч. і грамоти (оригінали), які зберігалися паралельно з матеріалами "метрики" в казні Вільнюського замку.

Умовним є визначення "Литовська". Ця назва не першопочаткова. Давній опис 1623 р. називає її "Метрикою Великого князівства Литовського". Назва "Литовська метрика" з'явилась в 1747 р. під пером варшавських архівістів, її вживав А.Нарушевич (1777–1787), а поспіль Гр.Качановський. Петербурзькі архівісти пішли слідом за А.Нарушевичем. Тим більше, що ця назва була необхідною для протиставлення Коронної і Литовської Метрик. До 1794 р. назва Метрики "Литовська" була не єдиною. Поряд з цією новою існували й інші: просто "Метрика Великого князівства Литовського" (1747–1750) – для матеріалів канцлера, "Мала Метрика Князівства Литовського" (1747) – для підканцлерських. Чітко розрізнялися велика і мала канцелярії. Відомі "Сігіляти привілеїв у Великій канцелярії Великого князівства Литовського" (1775–1776), "Сігіляти привілеїв в Малій канцелярії Великого князівства Литовського" (1775–1779). Умовність і в тому, що її можна назвати "Литовсько-Руська".

Нарешті, умовним є і головний термін у цьому понятті – "метрика". Саме цей термін виник у середньовічних канцеляріях Корони Польської і Великого князівства Литовського; він позначав книги-копії документів, які виходили із центральної канцелярії. Опис 1623 р. подає цей термін у двох значеннях: як зібрання книг архіву Великого князівства Литовського (у заголовку), і як позначення окремої книги ("Метрика короля Казимира", "Метрика королів Казимира й Олександра") і т. д. Пізніше першопочаткове значення "Метрика – книга копій" втрачено, друге закріпилося³.

Точну дату, коли такий архів постав, з чого він складався – важко тепер встановити. Звичайно, архів князя був одночасно державним архівом, де зберігалися акти загальнодержавного значення. По мірі подальшого розвитку державного життя, папери загальнодержавного значення починають переважати серед документів, які належать князеві персонально.

Цей головний архів Великого князівства Литовського зберігався не у Вільно, де постійно мешкав великий князь, а у Троках (поблизу Вільно), як це зазначено у книзі № 5 Литовської Метрики (книга записів). Тут занотовано, що оригінали актів зберігаються у Троках під наглядом державного скарбника.

Книги метрики склалися в канцелярії великого князя. На чолі канцелярії стояв канцлер. Характер діловодства великокнязівської канцелярії визначив склад документів Литовської метрики. Канцелярія встановлювала порядок видання грамот. Виготовлену грамоту переписували і відпуск заносили до книги. Далі грамоту передавали писарю для її скріплення. За "скріпою" писаря грамота могла виходити від імені князя без його підпису. Канцлер чи підканцлер затверджував грамоту печаткою⁴.

Литовська Метрика вбирала в себе всі документи загальнодержавного значення. Це єдиний архів центральної установи держави, до якої входили українські землі до 1569 р. Ось чому Литовська Метрика є одним із найважливіших джерел вивчення соціальної, економічної і політичної історії України, яка перебувала у складі Великого князівства Литовського.

Книги Литовської Метрики велися в XV – першій половині XVI ст. староруською мовою, а з другої половини XVI ст. (після Люблінської Унії) – польською.

З діяльністю центральних органів влади пов'язано надання пожалуваних (привілеїв) – загально-земських, обласних і міських, приватним особам (на утримання волостей або землі), підтверджуваних жалуваних, купчих і т. д. Рішення суду зафіксовані у численних "вирусах" (правових грамотах). У процесі ускладнення і розширення завдань, які виникали перед державною владою, створювалися нові різновиди документів. Наслідком функціонування органів державної влади стало збільшення не лише числа актових книг, але й урізноманітнення їхніх типів.

До прерогатив центральної влади – Великого князя, а із середини XVI ст. Великого князя і Пани-ради, входило розпорядження землею як загальнодержавним фондом, вищий суд із земельних та інших питань, розпорядження фінансами держави, права ведення міжнародних відносин і керівництва зовнішньою політикою. У процесі здійснення цих прерогатив верховної влади виникли такі документи як жалувані данні, жалувані підтверджуючі, жалувані підтверджуючі купчих, які увійшли до складу книг данин, (об'єднаних у XIX ст. під назвою книг "записів"), судові вирокі, які увійшли до книги судових справ, т. зв. "аренди", які об'єднували і пожалувані на аренди; найбільш рано відокремилися книги посольських справ, до яких заносилися не тільки копії посольських наказів, послання господаря Великого князівства Литовського, але й відповіді, що надходили від іноземних держав.

Таким чином, головним фондоутворюючим фактором у XV–XVI ст. можна вважати діяльність центральної державної влади як верховного власника державних земель, діяльність великого князя як сюзерена доменіальних земель, діяльність господаря як вищої судової інстанції і представника всієї держави на зовнішньополітичній арені. Цим функціям держави відповідають виділені в кінці XVIII – на початку XIX ст. книги записів, інвентарів, судові і посольські книги.

До найбільш об'ємних і змістовних груп документів Литовської Метрики можна віднести книги записів. Їхні хронологічні межі охоплюють період від початку XVI ст. до 1569 р.

Книги записів мають велике значення для вивчення соціально-економічних і політичних питань. Саме до цих книг вносилися документи, які підтверджували власність феодалів на нерухоме майно, надання їм інших прав і привілеїв. До їхнього числа відносяться грамоти (великокнязівські і королівські) на надання земельних володінь, прибутків, права збору податків, влаштування торгів і ярмарок, розмежування власності, купчі, заставні, закладні, угоди, застави земель, визначення кількості земель, які виставлялися під час військових дій, а також дипломатичні акти та ін. Книги записів литовської метрики містять цінну інформацію з історії низки міст і містечок України 1500–1569 рр. Зокрема таких як Київ, Луцьк, Володимир, Канів, Кам'янець, Кременець, Острогож, Вінниця, Черкаси, Житомир, Брацлав, Чуднов, Чернігів, Стародуб, Степань, Путивль, Овруч, Рівно, Дубно, Полонне, Дорогобуж, Острожець, Черняхів, Чорнобиль, Любич, Литовиж, Білгород, Городище, Вишгород, Звенигород, Львів, Хабне, Прилуки, Берестечко, Мосорі, Квасів, Збараж, Янів, Біла Церква, Семидин, Ковель, Рожища, Межириць, Чорторя, Любче, Сатив.

За підрахунками С.В.Амбросимової, загалом у Литовській Метриці 9 найбільших міст України першої половини XVI ст. представлені 561 документом, інші 230 документів стосуються історії 42 менших міст і містечок України.

У документах відображені такі важливі сторони життя українських міст як їхнє заснування, будівництво, устрій і управління, повинності міщан і їхні прибутки, розвиток міського ремесла і торгівлі, категорії міського населення, соціальна боротьба жителів міст за свої права тощо.

В окремих грамотах зафіксовані згадки про Магдебурзьке право, яке було надане містам. Згадується привілей на Магдебурзьке право міщанам Володимира (1524 р.; кн. 14, л. 116). Переважно Магдебурзькі грамоти надавалися містам за проханням самих міщан. Надання місту Магдебурзького права було оформленням союзу міст з центральною владою, що сприяло розвитку проширкованого устрою у феодальному місті⁵.

У книгах записів Литовської Метрики зафіксовано 67 подібних записів, які стосуються міст України. У 1505 р. Володимирські міщани отримали дозвіл на дерево для будівництва і для дров (кн. 6, л. 564–565), що було підтверджено привілеєм 1511 р. (кн. 8, л. 475–476). У підтвердженні містечку Перемишлю від 15 червня 1511 р., згадуються фільварки із землями "місними пашними і бортними", з пасіками, городами, селищами, з дубровами, з лісними борами, з гаями, болотами, лугами, криницями, бобровими вигонами, ставами, млинами і т. д. (кн. 22, л. 111).

Черкаські міщани володіли чисельними "уходами" по всьому Дніпру, займалися рибальством, мисливством (кн. 19, л. 105). Заняття сільським господарством зберігалось довше і відіграло значну роль у малих і середніх містах. Визнаючи провідну роль ремесла і торгівлі в заняттях міщан, разом з тим, не слід ігнорувати їхні заняття землеробством. Лише у комплексному вивченні всіх видів діяльності міщан можна відтворити багатогранне життя українських міст.

Цінний матеріал дають книги записів Литовської Метрики до питань управління містами. Це, у першу чергу, згадувані вже Магдебурзькі грамоти. Міста із самоврядуванням очолювалися війтом і виборним магістратом, які стежили за порядком і будівництвом у містах, а їхні суди розглядали справи міщан. До магістрату входили бурмістри, порадики і лавники. Усі вони обиралися міщанами. Війт, як правило, призначався господарем (великим князем, королем). Проте документи свідчать, що війтівство часом купувалося. У листі 1518 р. мова йде про те, що володимирський міщанин Іван Луд купив володимирське війтівство у короля Казимира (кн. 11, л. 32–33).

Джерела свідчать, що українські міста населяли ремісники різних професій. Згадуються кравці, кушніри, шевці, золотарі і т. д. У листі 1562 р. луцькому міщанину Грецьку Посолековичу, окрім вищезазначених спеціальностей, згадуються слюсарі, ковалі, римарі, планери, лучники (кн. 39, л. 472–474).

Важливими джерелами, які містять найбільш повні відомості про розвиток міського ремесла в Україні, є цехові устави⁶.

У документах відкриті відомості з історії міст як центрів торгівлі. У локаційних грамотах, як правило, обумовлювалося право на ярмарки і торги. Видавалися і спеціальні привілеї на ярмарки і торги. У книгах записів Литовської Метрики зафіксовані привілеї князю К.І.Островському на право мати торги в Острозі, Дубно, Рівному, Дорогобужі (кн. 12, л. 347), на щорічну ярмарку у Полонному (кн. 8, л. 478), привілеї на 2 ярмарки в рік і торг кожного вівторка в Литовижі (кн. 22, л. 8), лист князю Федору Сангушковичу на торг у містечку Звенигородці (1539 р.; кн. 20, л. 262), лист міщанам Володимира на ярмарок (1560 р.; кн. 37, л. 475) й інші, усього – 54 документи, які безпосередньо висвітлюють торгівлю в українських містах і містечках у досліджуваній період.

Джерела проливають світло на соціальну нерівність і суспільні рухи у містах. Привілейоване становище у містах займали такі соціальні групи як патриціат і бюргерство, а також шляхта і духівництво. Усі вони притиснули міський плебс. У книгах записів відкриті документи, які дозволяють відтворити картину соціальних рухів в українських містах. Київські міщани скаржилися на різні порушення магдебурзького права з боку воєводи Андрія Немировича (кн. 10, л. 71–72), київські лучники відмовлялися давати воєводі луки (кн. 6, л. 259).

Підводячи підсумок короткого огляду книг записів Литовської Метрики, можна стверджувати, що в них досить повно зафіксоване багатогранне життя середньовічного українського міста, особливо його соціально-економічна історія⁷. Для вивчення історії українських земель велику цінність мають книги переписів. Із 22 книг, які збереглися, лише дві стосуються України: книга 561 за 1545 р., книга 563 за 1552 р. Обидві вони досить об'ємні і містять дані про переписи або описи українських замків і сіл. Перепис 1545 р. дає детальний опис кожного із замків, їхнє розташування, стан фортифікаційних споруд ("вежі", "городней"), які види "робіт замкових і мостових" повинні там виконуватися і ким. Королівські замки в цьому джерелі описані в такій послідовності: Черкаський, Канівський, Остерський, Мозирський, Овруцький, Житомирський, Вінницький, Брацлавський, Кременецький, Луцький, Володимирський.

Значення книг переписів українських замків визначається досить великим обсягом інформації, яка міститься в них з різноманітних аспектів життя суспільства. Вона включає матеріали про розташування оборонних споруд й інших будівель, що дозволяє здійснити реконструкцію цих об'єктів, скласти в цілому топографічні схеми середньовічних населених пунктів. В описі подається оцінка стану фортець, перераховується наявність амуніції, замкового персоналу та інших відомостей.

Великий інтерес становлять відомості про склад міського населення. Наприклад, в описі Черкас перераховані такі категорії населення, як "слуги городові" і козаки.

Аналогічні відомості подаються в описах інших замків і поселень⁸.

Найбільш широкий діапазон характеристик, які дозволяють відтворити історико-географічний нарис конкретного регіону, містять поземельні акти, які фіксували права феодалів. Важливими параметрами є: дані для виявлення територіального складу адміністративних одиниць; вказівки про адміністративну приналежність поселень; прямі і непрямі відомості про час їхнього заснування; локалізацію, тип, величину; статистична інформація про населені пункти. Акти Литовської Метрики XV – середини XVI – одне із великих цілісних комплексних поземельних актів, які стосуються території українських земель (Волинь, Брацлавщина, Київщина)⁹.

Історія українського середньовіччя є надзвичайно важливою ділянкою історії України. І чи не єдиним джерелом для її пізнання є актові книги. Кожна подія відбивалась в цих книгах з подробицями, яких не можна знайти в жодному літописі. Життя приватне і громадське, зміни в державному устрої, урядові розпорядження і приватні справи шляхти, побут міст і сіл, релігійна боротьба відображалися в актових книгах винятково яскраво. Цінну інформацію, насамперед, дають актові книги земських і гродських судів, що розглядали переважно цивільні та карні справи шляхти за статутами 1529 та 1566 рр. Пізніше в актових книгах почали записувати всі акти громадського або державного значення: королівські грамоти, привілеї, інвентарі. Судово-адміністративні акти охоплюють широкі хронологічні

межі. Завдяки актовим книгам земських і гродських установ можна реконструювати значні пробіли в історії України. Актові книги є базою для дослідження діяльності земських і гродських судів, що були одночасно судовими й адміністративними органами влади.

Історики здавна і широко використовують матеріали метрики; низка великих монографій засновані, головним чином, на цьому джерелі; існують багаточисленні публікації документів, вилучених з метрики, публікації деяких її книг повністю; і все ж поки дуже мала частка багатого змісту метрики введена до наукового обігу. Спеціальних досліджень про метрику обмаль.

Великий унесок у вивчення її складу і походження внесли М.А.Оболєнський, І.Н.Данилович, Ф.І.Леонтович, М.В.Довнар-Запольський. Литовську метрику досліджували також С.Л.Пташицький, Н.Г.Бережков, Ю.А.Мицик, Н.П.Ковальський. Історія метрики за час її виникнення і існування у складі діючого архіву канцелярії Великого

князівства Литовського залишається малорозробленою. Відсутність спеціальних праць по метриці треба визнати великою прогалиною в джерелознавчій літературі.

¹ Хорошкевич Л.А. Литовская Метрика, состав и пути формирования // Исследования по истории Литовской Метрики. Сб. науч. трудов. – М., 1989. – С. 11. ² Романовський В. Нариси з архівознавства. – Х., 1927. – С. 24. ³ Хорошкевич Л.А. Литовская Метрика... – С. 13–16. ⁴ Романовський В. Нариси... – С. 25–27. ⁵ Абросимова С.Ф. Книги записей Литовской Метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. (до Люблинской унии 1569) // Исследования по истории Литовской Метрики. Сб. науч. трудов. – М., 1989. – С. 196–198. ⁶ Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI–XVII вв., в Литовской Метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 13. ⁷ Абросимова С.Ф. Книги записей Литовской Метрики как источник... – С. 198–213. ⁸ Абросимова С.Ф. Книги переписей Литовской Метрики середины XVI в., как исторический источник по истории городов Украины // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – С. 27–31. ⁹ Боряк Г.В. Украинские акты ЛМ XV – сер. XVI в.: Историко-географический аспект // Литовская Метрика. Тез. докл. межреспуб. науч. конф. – Вильнюс, 1988. – С. 12–13.

Надійшла до редакції 26.05.04

С.Ф.Павленко, канд. іст. наук

ДЕРЖАВНИЦЬКІ МОТИВИ У ТВОРЧОСТІ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЛЕМІСТА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ М.СМОТРИЦЬКОГО

Стаття присвячена розгляду державницьких мотивів у творчості Мелетія Смотрицького.

The article is devoted to the nationhood aspects in the Meletiy Smotrytskyi's creative activity.

Максим (у чернецтві Мелетій) Герасимович Смотрицький – видатний діяч української історії та культури, народився у с. Смотричі на Поділлі близько 1575 р. у сім'ї небагатого шляхтича, відомого полеміста, ученого, поета, майбутнього ректора Острозької академії Герасима Даниловича Смотрицького.

Про дитячі роки М.Смотрицького майже нічого невідомо, однак саме тоді були закладені почуття глибокої шани та любові до рідної землі, культури, мови. Їхньому формуванню сприяло й навчання в Острозькій академії, де його вчителем та наставником був грек Кирило Лукарис, майбутній константинопольський патріарх, учений. Подальше навчання у Віленській єзуїтській академії, Вроцлавському, Лейпцігському, Нюрнберзькому, Віттенберзькому університетах дозволило не лише отримати ґрунтовну філософську, теологічну, філологічну, медичну освіту, а й засвоїти досягнення тогочасної європейської науки, ширше ознайомитися з античною культурою та ідеями провідних мислителів і поетів епохи Відродження, доби реформаторства.

Формування світогляду та громадянської позиції М.Смотрицького відбувалося на тлі складної релігійно-громадської ситуації, у якій опинилося православне населення Речі Посполитої після Берестейської унії 1596 р. Оселившись у Вільно та вступивши до Віленського братства, Максим активно включається у полеміку, що велася між православними та католиками, а тепер й уніатами щодо правового статусу та законності існування православної церкви, щодо права кожного народу дотримуватися прадідівської рідної віри та звичаїв. Від імені Віленського братства М.Смотрицький пише польською мовою твір "Антиграфи", виданий у 1608 р., як відповідь на твори Іпатія Потія "Герезія" та "Гармонія". Полеміст спростовує наклепи уніатів на православних віленських братчиків, критикує деякі догматичні католицькі обряди, виступає поборником правди та справедливості.

Уже в ранніх творах письменника, хоча спершу й невиразно, проступають державницькі ідеї, втілені у глибокому патріотизмі, відданості та вірному служінню рідному народові, православної церкві. Про це свідчить зміст одного з найвідоміших творів М.Смотрицького "Треноса, або плача східної церкви...", що вийшов дру-

ком польською мовою у Вільно в 1610 р. під псевдонімом Теофіл Ортолог.

Центральним у "Треносі" є образ православної матері-церкви, яка плаче над своєю долею. Слід зазначити, що до цього образу зверталися у своїй творчості й інші письменники-полемісти – Герасим Смотрицький, Клірик Острозький, Іван Вишенський. Проте у М.Смотрицького образ матері-церкви сприймається як алегоричний образ матері-вітчизни, поневоленої і зрадженої власними синами.

Церква-мати скаржиться: "Горе мені бідній, горе нещасній, ах, з усіх боків з добра пограбованій!.. Біда мені, нестерпними тягарями обтяженій! Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на бедрах, меч над головою обосічний, вода під ногами глибока, вогонь по боках негасимий, звідусіль крики, звідусіль страх, звідусіль переслідування... Діток родила і виховала, але вони зреклися мене, стали для мене посміховищем і ганьбою. А то стягли з мене шати мої і нагу мене з дому мого вигнали... Вдень і вночі плачу і сльози мої по щоках моїх як потоки річкові течуть та немає кому мене втішити: всі від мене відбігли, всі мною згордували, кривні мої далеко від мене, приятелі мої неприятелями стали, сини мої, гадючому позаздривши племені, утробу мою заразливими жалами жалють!"¹

Як видно із вищенаведеного уривку, матері-церква звертається, передусім, до своїх дітей, що не лише зрадили її, а й намагаються знищити остаточно. Полеміст вустами матері-церкви докоряє також і недбалим єпископам за те, що багато впливових та могутніх шляхетних родів, зокрема Острозькі, Слуцькі, Заславські, Вишневецькі, Сангушки та інші відходили від православ'я. Уперше у "Треносі" М.Смотрицький, перебуваючи на той час під впливом протестантської ідеології, формує власну ідею необхідності реформування православної церкви. На його думку, можна створити гуманне суспільство, якщо відносини між шляхтою та поспільством, властителями та підлеглими будуть розумно будуватися на освіті, людяності, християнській доброчинності. Ідеологами і вихователями справедливого суспільства мають бути високоосвічені духовні пастирі, наділені високими християнськими чеснотами. Духовна право-

славна інтелігенція має виступати передовою силою суспільства, впливати і на світську владу, як це здійснюється у римо-католицькій церкві.

Важливе ідеологічне навантаження містить і звертання церкви-матері до вірних їй, але безпорадних синів: "До тебе, славний руський народ, до тих, котрі ще мене, матір свою не залишили... мовою своєю звертаюсь! Питаю, чому на таку велику і нечувану кривду мовчите?... Досить усього світа кривду на собі носити! Покажіть себе, дайте про себе знати, що людом божим, вибраним ви є, що церквою його освячені!"².

Як бачимо, у "Треносі" виразно прозвучав не лише протест проти національно-релігійного гноблення, а й заклик до боротьби за національно-державницькі інтереси руського народу, під яким М.Смотрицький розумів тогочасне білоруське та українське населення Речі Посполитої.

Наступним виступом полеміста на захист прав рідного народу та православної церкви став памфлет "Виправдання невинності", що був написаний на початку 1621 р. у відповідь на жорстокі переслідування, що їх зазнавали православні владики, у т. ч. й М.Смотрицький, висвячені у 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном. Була навіть сфабрикована урядова справа про те, що патріарх Феофан – самозванець і турецький шпигун. Посвячення нового митрополита Іова Борецького та єпископів оголошувалося незаконним. Натомість розгорнулася нова хвиля боротьби проти православних священників та пастви. М.Смотрицький у своєму памфлеті суворо таврує уніатську верхівку за нетерпимість та вороже ставлення до "братів по крові", за постійні наклепи королю на православних. Полеміст наголошує на тому, що русини усіх станів мають бути єдині, повинні подолати релігійну ворожнечу в інтересах збереження славного "руського племені".

Упродовж 1622–1623 рр. М.Смотрицький видав дві книги – "Юстифікація невинності" та "Суплікація", які адресував безпосередньо польському королю і коронному сенату з метою домогтися визнання законності нової православної ієрархії. Основним аргументом автора була думка про те, що церковна унія та дії уніатських владик підірвали унію народу руського із польською державою, що послаблює її оборонну могутність в умовах постійної турецько-татарської загрози. Полеміст закликав польський уряд до обачності та розуму, але його заклик залишився непочутим. Єдине, чого вдалося досягти православним на Варшавському сеймі 1623 р., де був присутній і М.Смотрицький, було скасування судових вироків і процесів у релігійній справі. Закінчився ж сейм туманними королівськими обіцянками і не вирішив основного питання – надання законності православної церкви у Речі Посполитій. Більше того, восени 1623 р., внаслідок жорстоких переслідувань православної громади Вітебська уніатським архієпископом Кунцевичем, вітебчани збунтувалися та вбили його. М.Смотрицького звинуватили в причетності до цих подій, оскільки він був православним єпископом тієї ж полоцько-вітебської єпархії.

Безперечно, події 1623 р. гнітюче вплинули на М.Смотрицького. Він усе більше переконується у тому, що релігійне протистояння підриває єдність руського народу, веде до братовбивчої війни. За таких складних обставин письменник починає схилитися до думки про необхідність примирення православних з уніатами шляхом прийняття унії. Розчарований у можливостях здобути законне визнання православної церкви, переконаний у тому, що активна боротьба викличе лише нову хвилю репресій з боку уряду та кровопролиття, М.Смотрицький приходять до висновку, що не віра робить русина – русином, поляка – поляком, литвина – литвином, а кров, походження, етнічна приналежність. Об'єднання усіх

русинів в єдиній церкві (навіть і в уніатській) поступово стає для нього головною справою життя.

З цією метою у 1624 р. М.Смотрицький пише новий "Катехізіс", де обґрунтовує несуттєвість розходжень, що існують у догматичному вченні католиків та православних. Свої міркування з цього питання він викладає на церковних соборах, що відбулися 1627 р. у Києві та 1628 р. в Городку на Волині. На думку відомого дослідника життя та діяльності вченого П.Яременка, провідні діячі київської ієрархії, зокрема Іов Борецький та Петро Могила, вважали міркування Смотрицького справедливими та на той час і були схильні до визнання римського папи почесним головою християнства, а це основний артикул унії³.

Готуючись до остаточного вирішення справи об'єднання церков, письменник почав готувати доповідь до представницького собору у Києві, яка стала ґрунтовною книгою "Апологія моєї мандрівки до країв східних". У ній М.Смотрицький детально описав свою подорож до Константинополя, де зустрівся зі своїм колишнім наставником – патріархом Кирилом Лукарисом. У цілому книга була присвячена апологетиці церковної унії між Сходом та Заходом у широкому розумінні братерської любові усіх християн, які повинні нарешті повернутися у лоно колись єдиної церкви.

Однак, створюючи "Апологію", М.Смотрицький не врахував тогочасних історичних реалій, зокрема прагнення православного суспільства, яке спиралося на могутню підтримку українського козацтва будь-що зберегти свою віру та звичаї. Перехід до уніатства небезпідставно сприймався як окатоличення, а відтак й оплячення. Це було добре видно на прикладі численних представників руської шляхти та заможного міщанства.

Велике обурення серед православних викликала й різка критика в "Апології" творів усіма шанованих письменників-полемістів Стефана Зизанія, Христофора Філлалета, Клірика Острозького, Теофіла Ортолога (псевдонім самого Смотрицького), Василя Суразького, Азарії. Піддаючи критиці їхні теологічні судження, М.Смотрицький не врахував тієї обставини, що народ ставився до них як до пророків, істинних захисників прав та вольностей православного люду.

На жаль, дійсно конструктивні, прогресивні, гуманістичні твердження та погляди М.Смотрицького переважно залишилися поза увагою суспільства. "Я перед Богом свідчу, – писав він, – що роблю це з щирої любові до церкви нашого руського народу. Бачу її нужденною і вже на межі смертельного занепаду, тому не можу мовчати, пам'ятаючи, що Спаситель у таких випадках і бездушним каменям обіцяв дати мову"⁴. Та собор 1628 р. у Києві не почув мислителя. "Апологія" та її автор були суворо засуджені. Цьому сприяла й непримиренна позиція козацтва, яке оголосило, що розправиться із кожним, хто схилиться до унії.

Останні роки життя М.Смотрицького пройшли у марних спробах досягти міжцерковної злагоди. 1629 р. у книзі "Паренезис" учений обґрунтовує ідею створення окремого українсько-білоруського патріархату, незалежного від константинопольського патріарха та папи римського, на зразок московського патріархату, створеного у 1589 р. На думку М.Смотрицького, це принесло б велику користь руському народові. Однак і цього разу пропозицію вченого ніхто не почув. Не були почуті й численні заклики М.Смотрицького до ієрархів обох церков прагнути єдності та громадянського миру. Не сприймало і їх тогочасне суспільство.

Таким чином, державницькі за своєю суттю, реформаторські пропозиції та проекти видатного українського мислителя та церковного діяча першої половини XVII ст. М.Смотрицького залишилися нереалізованими.

Тогочасне українське суспільство, розділене соціальними, політичними, релігійними протиріччями було неспроможне сприйняти його прогресивних для свого часу ідей. Однак сучасний стан церковно-релігійних взає-

мин в Україні засвідчує, що вони не втратили своєї актуальності й до сьогодні.

¹ Яременко П.К. М.Смотрицький. Життя та творчість. – К., 1986 – С. 15–16. ² Там само. – С. 32. ³ Там само. – С. 114. ⁴ Там само. – С. 116.
Надійшла до редакції 27.05.04

М.Г.Палієнко, канд. іст. наук

МАТЕРІАЛИ ПРАЗЬКОГО АРХІВУ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Визначено та охарактеризовано основні комплекси джерел з історії української державності, які були зібрані представниками української еміграції у Празі у період між двома світовими війнами.

This article is devoted to the analyses of the main complexes of sources for the history of the Ukrainian nationhood which were gathered by the Ukrainian émigrés in Prague during the interwar period.

Звернення до вивчення матеріалів т. зв. Празького українського архіву розпочалося на межі 1980–1990-х рр. і було обумовлено їхнім розсекреченням та поступовим введенням до суспільного та наукового обігу. Важливу роль у постановці проблеми відіграла публікація архівіста Л.Лозенко "Празький український архів: історія і сьогодення", у якій стисло характеризувалася історія створення цього зібрання та вперше в українській історіографії за архівними документами висвітлювалися окремі етапи його переміщення в Україну¹. Певний унесок у дослідження історії створення та діяльності Музею визвольної боротьби України у Празі було здійснено чеським істориком М.Мушинкою, який у своїй монографії та низці окремих публікацій на підставі вивчення документів чеських та українських архівів висвітлює основні напрями діяльності цього осередку².

Крім того, слід також назвати ґрунтовну працю відомої американської дослідниці П.К.Грімстед "Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution", у якій вона зупинилася на висвітленні окремих аспектів історії Празького архіву в контексті вивчення проблеми переміщення українських архівів під час другої світової війни та міжнародної політики реституції³.

Ми розглядаємо історію Празького архіву як складову процесу створення, збирання, зберігання та переміщення архівів української еміграції упродовж ХХ ст. Цієї теми торкається низка публікацій автора та виступів на наукових конференціях, у яких висвітлено важливі аспекти створення та розгортання діяльності архівних центрів української еміграції на теренах європейських та північноамериканських країн у контексті вивчення зарубіжної архівної україніки⁴.

Однак слід зазначити, що дослідження матеріалів Празького архіву значною мірою ускладнюється тим, що на сьогоднішній день в Україні не видано, навіть, їх попереднього переліку, хоча триває робота над підготовкою міжархівного довідника "Празькі архіви: Зведений каталог архівів української еміграції в міжвоєнний період", ініціатором якої виступив у 2001 р. Державний комітет архівів України. Не існує також сучасного путівника фондами ЦДАВО України, у якому нині перебуває на зберіганні основний масив цих документів. На жаль, сьогодні дослідники мають можливість користуватися тільки покажчиком тої частини колекції, яка зберігається у Центральному державному архіві у Празі (Státní ústřední Archiv v Praze; опис фонду було підготовлено чеською архівісткою Р.Махатковою та видано в Україні у 1996 р.)⁵.

Перед сучасними істориками та архівістами стоїть важливе завдання не тільки реконструкції документальної колекції Празького архіву, але й вивчення джерельної цінності представлених у ній матеріалів. Одним з аспектів цього дослідження є визначення окремих тематичних комплексів, їхня класифікація та типологізація.

При цьому слід мати на увазі, що під назвою Празький український архів в українській історіографії розуміють комплекс матеріалів (у т. ч. – писемних документів, речових пам'яток, іконографічних джерел, періодичних та неперіодичних видань), які у міжвоєнний період були зібрані у Чехословаччині у створених представниками української еміграції архівно-музейних осередках – Українському національному музеї-архіві при Українському інституті громадознавства, Музеї визвольної боротьби України, Українському історичному кабінеті при Міністерстві закордонних справ ЧСР. Виникнення цих центрів було пов'язано з переміщенням за кордон величезної кількості українців, що відбулося у зв'язку з глобальними катаклізмами на європейському континенті – передусім подіями першої світової війни, а також соціально-політичними перетвореннями на українських землях, внаслідок чого вони на тривалий час були інкорпоровані до складу радянської держави.

За кордоном опинилася значна кількість документів та пам'яток, у т. ч.: 1) документи державних установ та особові колекції, вивезені емігрантами; 2) документи українських дипломатичних місій та інших організацій, які впродовж 1917–1920 рр. діяли за кордоном; 3) документація особового та офіційного характеру, яка утворилася внаслідок діяльності української еміграції в європейських країнах.

Значний відсоток матеріалів, зібраних в архівних відділах створених в еміграції установ, торкався подій української революції та міжвоєнного періоду. Як зазначалося в одному із звітів про діяльність Українського національного музею-архіву у Празі, у його зібранні було представлено понад 30 тис. документів, з яких 12 тис. висвітлювало період 1917–1920 рр. Причому серед матеріалів у кількісному відношенні превалювали документи Директорії УНР та періоду еміграції, проте були представлені також періоди першої світової війни, Центральної Ради та Гетьманату П.Скоропадського.

У відділі документів Українського історичного кабінету (УІК) у Празі було зібрано значну кількість важливих писемних джерел, переважна більшість яких охоплювала період від початку ХХ ст. до кінця 1930-х рр. Тут були широко представлені матеріали, які віддзеркалювали діяльність українських політичних партій початку ХХ ст. (у т. ч. Революційної української партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної партії та Української соціал-демократичної спілки); матеріали доби першої світової війни (зокрема, матеріали про хід українізації військових частин і з'єднань та організації перших українських військових формацій, протоколи військових з'їздів, статутів військових організацій тощо); документи періоду Української Центральної Ради, Гетьманату П.Скоропадського, Директорії УНР (універсали, грамоти, декларації, закони, інструкції, протоколи міжнарод-

них переговорів, постанови та накази влади в галузі освіти, матеріали з історії діяльності Української автокефальної церкви та ін.). Найчисельнішим був архів Директорії УНР, який надійшов до колекції УІК у 1931 р.

Важливе місце посідали також матеріали, що торкалися діяльності українських дипломатичних місій та консульств (протоколи нарад та конференцій, звіти, аналітичні огляди, ноти та ін.). Тут також були представлені особові справи українських дипломатів та документи, за якими можна простежити призначення окремих осіб на відповідальні посади в дипломатичних представництвах різних країн світу. Великою була й збірка документів, що відображала історію функціонування таборів інтернованих вояків-українців у Польщі (Каліш, Щипорно та ін.) і Чехословаччині (Німецьке Яблонне, Йозефов та ін.).

Ще одну групу документальних фондів УІК склали матеріали різних українських установ, що діяли в Галичині, Буковині та на Закарпатті. Вони торкалися різних проявів національного, громадського, культурного та наукового життя українського народу цих територій, відображали його взаємини з іншими народами та державними інституціями. Ці документи розкривали боротьбу за українську мову та національну школу, процес створення культурно-освітніх товариств, видавництв та ін.

Товариство Музею визвольної боротьби України своїм пріоритетним завданням вважало збирання та збереження матеріалів, пов'язаних з боротьбою українського народу за соборність та державність. У відозві до українського громадянства його керівництво підкреслювало, що "мета Товариства – заснувати та утримувати Музей для збирання і збереження матеріальних пам'яток, документів, архівів, словом усіх предметів, що безпосередньо або посередньо зв'язані з визвольною боротьбою України, особливо ж із подіями світової війни, революції та національної війни за незалежність України"⁶. У першому відділі музею були зосереджені архіви дипломатичних місій УНР, Української Держави, ЗУНР. Другий відділ містив документи з таборів інтернованих вояків-українців, які існували під час першої світової війни на теренах Австро-Угорщини та Німеччини, а також архів Союзу Визволення України та матеріали січових стрільців. У третьому відділі було зібрано документи різних осіб та українських еміграційних установ, що діяли в різних країнах. У колекції музею були представлені найрізноманітніші види документів – писемних, речових, зображальних. Наративні джерела включали офіційну документацію політичних партій, українських державних, громадських, наукових установ, особові фонди відомих громадсько-політичних та культурних діячів (Д. Антоновича, І. Горбачевського, Д. Дорошенка, О. Лотоцького та ін.). У музейному зібранні зберігалися прапори та відзнаки українського війська. Репрезентативною та чисельною була колекція фотодокументів.

Проте діяльність цих осередків у Чехословаччині була перервана у середині 1940-х рр. Внаслідок подій другої світової війни та приходу радянських військ на терени центральноєвропейських держав, у післявоєнний період відбулося переміщення цих колекцій (переважна більшість матеріалів опинилася у спецховищах УРСР і частково РРФСР; і тільки невеликий їхній відсоток залишився в архівах Чехословаччини, зокрема – у Центральному державному архіві у м. Прага). Сьогодні основними місцями їхнього зберігання в Україні є:

- Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України);
- Центральный державный архив громадських об'єднань України (ЦДАГО України);

- Центральный державный исторический архив України у м. Львові (ЦДІА України, м. Львів);

- Центральный державный кинофотофоноархив України (ЦДФФА України).

Крім того, окремі групи документів Празького архіву зберігаються в державних архівах Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Харківської областей.

Серед основних груп документів з історії української державності, що представлені серед матеріалів Празького архіву, можна виділити:

- матеріали українських урядів – Української Центральної Ради, Української Держави Гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР;

- архіви дипломатичних місій УНР, УД, ЗУНР, що діяли в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, Швейцарії, Великобританії, Румунії, Греції та інших країнах;

- військові матеріали та документи з історії таборів українських військовополонених та інтернованих у часи першої світової війни та післявоєнний період, що існували на теренах європейських країн;

- матеріали про діяльність Союзу Визволення України;

- документи Українських січових стрільців та Української Галицької Армії;

- матеріали політичних партій (РУП, УПСР, УСДП);

- матеріали громадських, політичних, культурно-освітніх та наукових осередків української еміграції (Український громадський комітет в ЧСР, Українська господарська академія в Подєбрадах, Український вільний університет та ін.);

- особові фонди провідних українських державних та політичних діячів – М. Грушевського, С. Петлюри, П. Скоропадського, В. Липинського, Д. Дорошенка, М. Шаповала та ін.

Слід особливо наголосити на тому, що далеко не всі документальні комплекси Празького архіву збереглися у своєму первісному, "нерозпорошеному" вигляді. Значний масив документів був приєднаний до фондів іншого походження. Так, у ЦДАВО України матеріали з празької колекції можна виявити у ф. 1075 (Військове міністерство УНР), ф. 1078 (Головне управління Генерального Штабу Армії УНР), ф. 1429 (Канцелярія Директорії УНР), ф. 1115 (Канцелярія Української Центральної Ради) та ін. Водночас зберегли свою цілісність архівні фонди окремих українських установ, що діяли в еміграції – ф. 3859 (Український Вільний Університет у Празі), ф. 3972 (Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова), ф. 4026 (Товариство Музею визвольної боротьби України) та ін.

Серед матеріалів колекції документів "Український музей у Празі" ЦДАГО України (ф. 269, спр. 1644)⁷ значний інтерес для вивчення історії українських визвольних змагань 1917–1920 рр., історії українського війська, історії дипломатії, діяльності політичної еміграції становлять документи Посольства УНР в Австрії (1919–1923), Головної військово-судової управи УНР (1919–1921), Президіальної канцелярії Західноукраїнської Народної Республіки (1917–1923), Представництва Західноукраїнської Народної Республіки в Канаді (1921–1926), Головної команди частин Української Галицької Армії в Чехословацькій Республіці (1918–1925), Бойової управи Українських січових стрільців (1913–1921) тощо. Тут зберігаються закони УНР, меморандуми, звернення, заяви керівництва ЗУНР, дипломатичне листування, листи С. Петлюри, А. Лівіцького, Є. Петрушевича та ін.

На жаль, сьогодні ці та інші документи колекції є недоступними для дослідників, хоча їхнє розсекречення відбулося ще на початку 1990-х рр. Залишається лише сподіватися на те, що їхнє технічне опрацювання закінчиться найближчим часом, внаслідок чого в істориків

з'явиться можливість залучити їх до наукового аналізу та реконструкції різних аспектів історії української державності та політичної еміграції ХХ ст.

Використання цих груп документів дозволить розширити джерельну базу вивчення громадсько-політичної історії України доби визвольних змагань 1917–1920 рр., а також дасть можливість прояснити деякі малодосліджені аспекти виникнення та діяльності українських емігрантських організацій, культурних установ, бібліотечних та архівних осередків. Однак повноцінний інтелектуальний доступ до фондів празької колекції в Україні може забезпечити тільки сучасний науково-довідковий апарат, який має включати зведений каталог фондів та описів.

¹ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – № 1/6. – С. 18–30; Лозенко Л. До історії Празького українського архіву // Генеза. – 1995. – № 1/3. – С. 141–145. ² Мушинка М. Музей Визвольної Боротьби України і доля його фондів. – Мельбурн, 1996; Мушинка М. Музей визвольної боротьби у Празі та його останній директор Симон Наріжний // Русская, украинская и белорусская

эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований : В 2 ч. – Прага, 1995. – Ч. 2. – С. 806–815; Мушинка М. Українські архіви, вивезені з Чехословаччини в Україну // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). Історія: Доп. та повід. – О.; К.; Л., 1999. – Ч. II. – С. 145–152. ³ Kennedy Grimsted Patricia. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. – Cambridge, 2001. ⁴ Палієнко М.Г. Українські архівні центри за кордоном: історіографічний аспект проблеми // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2001. – Вип. 54. – С. 42–46; Палієнко М.Г. Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930–1945 рр.) // Вісн. Київ. нац. лінг. ун-ту. Серія "Історія. Економіка. Філософія". – 2001. – Вип. 5. – С. 349–356; Палієнко М.Г. Українські архівні центри за кордоном // Нариси з історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 537–558; Палієнко М., Срібняк І. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948): створення, діяльність, доля архівної колекції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвід. наук. зб. – К., 2000. – Вип. II. – С. 35–47 та ін. ⁵ Український музей у Празі (1925–1948): Опис фонду / Упоряд. Р.Махалкова. – К., Прага, 1996. ⁶ Вісті Музею визвольної боротьби України. – Прага, 1925. – Ч. 1 (Липень). ⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник. – К., 2001. – С. 2243–282; Кентлі А.В. Фонд "Український музей у Празі" ЦДАГО України як складова "Празького Архіву" // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 43–49.

Надійшла до редакції 07.05.04

С.Ф.Пивовар, канд. іст. наук

СТАТТІ М.БАЖАНА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х РОКІВ)

Розглянуто політико-публіцистичні статті Миколи Бажана як джерело вивчення проблеми висвітлення історії української державності в радянській історіографії другої половини 1940-х рр.

The political and publicistic articles of Mykola Bazhan consider as a source for studying the history of the Ukrainian statehood in the soviet historiography second half of 1940th.

Проблема висвітлення історії української державності в радянській історіографії, зокрема її ідеологічний аспект, є складною, багатогранною, але, водночас, недостатньо вивченою. Для її всебічного дослідження потрібен комплексний аналіз відповідної джерельної бази, у т. ч. й такого специфічного джерела як політико-публіцистичні статті М.Бажана, які ще не стали об'єктом історико-джерелознавчого дослідження.

Упродовж 1920–1930-х рр. у ході боротьби більшовицького режиму з "українським буржуазним націоналізмом" в історичній науці, нав'язуванням вітчизняним ученим марксистської схеми минулого України з історії української державності були викреслені деякі з тих етапів її розвитку, які обстоювала "немарксистська" історіографія. Зокрема, виступаючи проти розгляду історії України як окремого історичного процесу, марксистська історіографія почала заперечувати твердження М.Грушевського про те, що "Київська Русь є першою формою української державності". Натомість доводилося, що вона є "колискою трьох народностей – російської, української та білоруської"¹. Разом із тим, вітчизняні вчені продовжували висвітлювати ті етапи розвитку української державності, на які ще не поширилася офіційна заборона. Так, радянські історики визнавали існування на території України державних утворень у період роздробленості Київської держави; не викликало сумнівів існування української державності в середині XVII ст.²

У середині 1940-х рр. у ставленні партійно-державного керівництва до висвітлення історії української державності відбулися суттєві зміни, пов'язані з переорієнтацією національної політики ВКП(б), зокрема, відродженням великоросійського шовінізму. Тепер активно утверджувалися національні традиції та цінності російського народу, натомість позитивна оцінка традицій інших народів СРСР кваліфікувалася як "буржуазний націоналізм". За цих умов партійно-державне керівництво УРСР прагнуло не допустити зростання національної свідомос-

ті, викоринити "буржуазно-націоналістичну ідеологію" й, насамперед, концепцію М.Грушевського, яка стояла на перешкоді обґрунтування антинаукової, але надзвичайно актуальної для офіційної ідеології концепції про "спільну історичну долю", "історичну обумовленість об'єднання" України з Росією. При цьому значно посилювався ідеологічний тиск на творчу інтелігенцію. Критикувалося все, що, на думку партійно-державних ідеологів, виходило за межі "марксистсько-ленінської теорії", "соціалістичного реалізму". Брутально втручаючись у науковий та літературно-художній процес, політична влада застосовувала випробуваний метод тотального контролю над ученими та літераторами – "класовий підхід" і "принцип партійності".

Ініціаторами повосенного ідеологічного наступу в серпні 1946 р., як відомо, виступили Й.Сталін і А.Жданов. Одна за одною почали виходити постанови ЦК ВКП(б), у яких безапеляційно і брутально звинувачувалися діячі різних галузей культури та науки. Аналогічні партійні документи приймалися і в УРСР³. Так, 24 серпня 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про спотворення та помилки в висвітленні історії української літератури в "Нарисі історії української літератури". Найвищий партійний орган УРСР звинувачував авторів "Нарису" в "націоналістичних поглядах", перекинуванні "марксистсько-ленінського розуміння історії української літератури", ігноруванні "класової боротьби", поданні її "в буржуазно-націоналістичному дусі". Хоча цей документ стосувався, насамперед, учених-філологів, але чимало дісталося й історикам. Не випадково, постанова особливо наголошувала на "протягуванні" авторами "теорії про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому, яка становить суть буржуазно-націоналістичної концепції "школи" М.Грушевського"⁴.

29 серпня 1947 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР", яка вже безпосередньо стосувалася вчених-істориків. Головний удар було за-

вдано авторам праць, написаних у роки другої світової війни⁵, у яких певною мірою акцентувалася увага на національно-державницьких аспектах історії України⁶. На погляд партійних ідеологів, ці праці були написані "в антимарксистському дусі", містили в собі "грубі політичні помилки і спотворення буржуазно-націоналістичного характеру". Термін "українська державність" у постанові використовувався лише стосовно "радянського соціалістичного періоду", що обумовлювало накладення табу на висвітлення історії української державності на інших етапах її розвитку⁷.

Слід підкреслити, що кожна партійна постанова супроводжувалася чисельними статтями в газетах і журналах, автори яких, виконуючи соціальне замовлення правлячого режиму, піддавали розгромній та принизливій критиці звинувачених ЦК КП(б)У. Серед авторів подібних статей помітно виділялася постать Миколи Бажана. Відомий український радянський поет, який посідав чільне місце серед офіційно визнаних літераторів, потрапив до числа обраних сталінським режимом українських інтелігентів, головне призначення яких полягало в тому, щоб віддано служити системі, фактично оплачуючи цим те, що вони фізично вціпіли під час тотального терору 1930-х рр. Вихований партією і поставлений на службу державі М.Бажан не міг цього не усвідомлювати, про що свідчить тематика його поезій і партійно-державна діяльність. Зрозуміло, що в зазначеному контексті постать М.Бажана викликає інтерес для дослідника-історіографа не так як поета, а як державного діяча. Адже в 1943 р. його було призначено на важливу державну посаду заступника голови Ради Міністрів УРСР з питань культури, яку він обіймав до 1948 р., тобто саме в період активізації ідеологічного наступу. Державна посада й визнання літературних заслуг (у 1946 р. М.Бажан став лауреатом Державної премії СРСР) вимагали від радянського урядовця й "пролетарського" поета відданого служіння на користь партійно-державним інтересам.

У вересні 1946 р. у журналі "Вітчизна" була опублікована стаття М.Бажана "До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології". Своїми назвою та змістом вона свідчила про оперативне реагування автора на постанову ЦК ВКП(б) про журнали "Звезда" і "Ленинград", яка стала сигналом до широкомасштабного ідеологічного наступу.

Передусім автор статті звертав увагу на необхідність "остаточного викоринення і розгрому на ідеологічному фронті всіх залишків расистської ідеології". У цьому контексті розглядалися й питання української державності. Адже, на думку М.Бажана, саме "українські расисти" створили "теорію виключності" українського народу, обґрунтовуючи незалежність розвитку українського народу від російського. До українських расистів автор відносив Івана Гашпара, праці якого спрямовані "проти споконвічного прагнення українського народу возз'єднатися в єдиній українській державі", Федора Вовка, який своїми дослідженнями про антропологічні особливості українців закладав "основи отруйної націоналістичної теорії...", нарешті, Володимира Антоновича, "націоналістичні тенденції" якого виявилися, насамперед, в "антинауковому" відстоюванні наявності в кожного народу власної "провідної ідеї"⁸.

В.Антонович піддавався гострій критиці також за твердження, що українці "є народом недержавним", у чому його погляди, на думку М.Бажана, "збігаються з пихатими твердженнями німецьких расистів про недержавність і неповноцінність слов'янських народів". Автор статті доводив, що "подібні антинаукові расистські ідеї мають почасти місце й у творах М.Костомарова", що в

подальшому українські "буржуазні" вчені закладали цю ідею в основу своїх праць, "лише надавши їй більш наукоподібної форми, замаскувавши її купами відповідно добраних історичних матеріалів, напнувши на неї об'єктивістську машкару"⁹.

Передусім ці звинувачення стосувалися М.Грушевського, який, на думку М.Бажана, "виходячи із засад буржуазного націоналістичного світогляду", зокрема, "теорії виключності українського народу", створив "найбільш довершену систему поглядів українського буржуазного націоналізму", "проводив послідовну лінію на всіляке, всупереч наявним фактам і звичайній правді, відокремлення історії українського народу від історії двох інших східних слов'янських народів – російського та білоруського". Автор статті звинувачував М.Грушевського в тому, що він "тільки Київ зве Руссю, замовчуючи... невіддільність на той час Києва і Новгорода". Він пояснював таку позицію історика тим, що йому потрібно "довести виключну, панівну роль в Київській Русі лише південних племен, які він антиісторично іменує українськими племенами". М.Бажан твердив також, що М.Грушевський свідомо заперечує "почуття спільності тодішніх руських земель, яке і тоді пломеніло в наших предках... старанно замовчує ті факти, які свідчать про цю єдність". Натомість історик-поет протиставляв цьому "антиісторичному" твердженню два, на його погляд, "історичні факти": "визволення Києва від поляків у 1019 р. новгородськими воїнами" і "зв'язок галицьких князів з руськими північними князівствами". Ці абсолютно некоректні з наукового погляду "факти" він вважав цілком достатніми для доведення "єдності" руських земель. Далі М.Грушевський звинувачувався у висвітленні "з вузьких класових інтересів української буржуазії", "особливо старанному спотворенні і фальсифікації" історії Гетьманщини, факту приєднання України до Росії, замовчуванні "вікового прагнення українського народу з'єднатися зі своїм великим російським братом". М.Бажан наголошував на тому, що М.Грушевський, а особливо його послідовники "звеличують Івана Мазепу, І.Виговського, П.Орлика – ці прообрази всіх дальших зрадників українського народу, націоналістичних діячів...". Характерно, що називалися саме ті діячі, які відіграли суттєву роль в українському державотворенні¹⁰.

Урешті-решт автор статті дійшов цілком логічного, на його думку, висновку, що "погляди М.Грушевського і його "школи" вимагають повного найрішучішого розгрому по всіх лініях і розгалуженнях", підкреслюючи, що "боротьба з усіма впливами М.Грушевського на нашу історичну науку є завданням українських істориків і літературознавців"¹¹.

У листопаді 1946 р. газета "Радянська Україна" опублікувала статтю М.Бажана під назвою "До кінця викорчовувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії та літератури України"¹², яка за своїм змістом та ідеологічною спрямованістю значно збігалася з попередньою публікацією.

Розгромна партійна постанова від 29 серпня 1947 р., розгортання широкомасштабного ідеологічного наступу проти української історичної науки, активізація боротьби з "буржуазним націоналізмом" спричинили появу нової статті М.Бажана, яка була опублікована в "Правді України" 14 грудня 1947 р. під назвою "Проти націоналістичних перекручень у сучасній науці про історію України".

Спираючись на постанову ЦК КП(б)У й дотримуючись її загальної схеми, нова публікація, на відміну від попередніх статей, спрямованих проти "буржуазно-націоналістичних" істориків минулого, значною мірою була звернена проти сучасних українських радянських учених, у т. ч. проти висвітлення ними окремих питань

історії української державності періоду Київської Русі. Зокрема М.Бажан сформулював конкретні звинувачення, які стосувалися "націоналістичного" висвітлення питань історії української державності: по-перше, "... автори зазначених книг не втомлюються повторювати байки про завойовників-варягів, які, мов, дали слов'янам зародки держави"; по-друге, "приступаючи до викладення історії Київської Русі, автори "Короткого курсу" і "Нарису" не дають правильного марксистського аналізу виникнення держави, чітко не показують розколу суспільства на антагоністичні класи"; по-третє, "історичні процеси цього періоду уважно розглядаються лише на тих землях, які згодом стали землями, де живе український народ, і внаслідок цього, хоча автори в одній фразі і говорять про культуру Київської Русі, як про загальне надбання російського, українського, білоруського народів, – але глибокого показу Київської Русі, як колиски трьох братських слов'янських народів... – у цих книгах шукати не доводиться". Оскільки відвертих тверджень про українську державність доби Київської Русі в зазначених працях не було, то М.Бажан заявляв, що "антинаукові націоналістичні марення про Київську Русь, як про виключно нібито українську державу, знайшли своє відображення на висвітленні цього періоду, якщо не відверто, то за характером викладу"¹³.

Найбільше критикувався колишній директор Інституту історії України АН УРСР М.Петровський¹⁴. Він звинувачувався в тому, що "досі не зміг знищити всі ті нитки, які зв'язують його з цією (М.Грушевського – С.П.) школою і які виявляються в серйозних помилках і викривленнях буржуазно-націоналістичного характеру, що мають місце в усіх роботах М.Петровського". Зокрема, М.Бажан піддавав критиці, з одного боку, той факт, що історик бачить "в устрої Запорозької Січі зародкові форми нової української державності", а, з іншого, те, що "ця державність не має, за Петровським, ніяких класових інтересів"¹⁵.

Автор статті наполегливо засвідчував своє ставлення до питань української державності виключно з огляду на їхню шкідливість для правлячого режиму. З цих позицій він оцінював і власну поетичну творчість. Мова йде про історичну поему "Данило Галицький" (1942). Засуджуючи перебільшення ролі Галицько-Волинського князівства в зазначених працях і, водночас, віддаючи данину партійній практиці обов'язкової самокритики, М.Бажан заявляв: "Це ж порочне трактування Галицько-Волинського князівства, як "української держави" й антиісторичне найменування земель цього князівства

українськими землями допустив і я в своїй поемі "Данило Галицький"¹⁶.

Таким чином, стислий аналіз вищезазначених статей М.Бажана доводить, що вони є важливим і цінним джерелом з вивчення проблеми висвітлення історії української державності в радянській історіографії 1940-х рр. Розглянуті статті є яскравим свідченням того, як українська історична наука заганялася в рамки, визначені офіційною радянською ідеологією, як партійно-державні кола ставилися до проблеми української державності. Будучи безпосереднім наслідком тотального ідеологічного наступу сталінського режиму проти творчої інтелігенції, історичної науки в повоєнний період ці статті дають досліднику багату інформацію як про світогляд самого автора, так і про духовний стан тогочасного суспільства. Разом із відповідними партійно-державними документами публікації М.Бажана мали значний негативний вплив на розвиток вітчизняної історіографії загалом, висвітлення історії української державності зокрема, на ставлення до цієї проблеми широкого загалу. Однак слід враховувати, що жорсткість у розстановці ідеологічних акцентів, прямолінійність і однозначність в оцінках історичних подій, були спричинені не так поглядами самого М.Бажана, як морально-психологічною атмосферою, що склалася в УРСР у другій половині 1940-х рр.

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь – М., 1939. ² Пивовар С. Деякі аспекти висвітлення проблем української державності XVII ст. у радянській історіографії 40-х рр. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – С. 164–167. ³ Упродовж 1946–1951 рр. ЦК КП(б)У прийняв 12 постанов з ідеологічних питань розвитку української літератури, мистецтва, науки. ⁴ Національні відносини в Україні у XX столітті. Зб. док. і мат. – К., 1994. – С. 288. ⁵ Йдеться про праці: "Історія України. Короткий курс" (1940), "Нарис історії України" (1942), перший том "Історії України" (1943). ⁶ Пивовар С. Деякі аспекти висвітлення проблем української державності XVII ст. у радянській історіографії 40-х рр. – С. 165. ⁷ Національні відносини в Україні... – С. 291–292. ⁸ Бажан М. До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології // Вітчизна – 1946 – № 9. – С. 170, 171. ⁹ Там само – С. 172. ¹⁰ Там само – С. 172, 173, 174, 175. ¹¹ Там само – С. 176. ¹² Бажан М. До кінця викорчовувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії та літератури України // Радянська Україна. – 1946. – 17, 19 листоп. ¹³ Бажан Н. Против националистических извращений в современной науке об истории Украины // Правда Украины. – 1947. – 14 декабря. ¹⁴ У жовтні 1947 р. замість М.Петровського Інститут історії України АН УРСР очолив О.Касименко. ¹⁵ Бажан Н. Против националистических извращений в современной науке об истории Украины // Правда Украины. – 1947. – 14 декабря. ¹⁶ Там само. Слід зазначити, що в перших виданнях поеми "Данило Галицький" дійсно використані окремі висловлювання ("Вся Україна чує крок дружин...", "Як перший воїн українських піль..."), які, з огляду на відповідний контекст, свідчили про визнання М.Бажаном Галицько-Волинської держави як складової частини історії України. У наступних виданнях поеми ці формулювання були змінені, згідно з офіційними вимогами.

Надійшла до редколегії 20.05.04

В.І.Пилипів, асп.

ВІДОБРАЖЕННЯ В ДЖЕРЕЛАХ ВЗАЄМОДІЇ СХІДНО- ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ У БОРОТБІ ЗА СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ В 1900–1918 РОКАХ

Розглянуто комплекс джерел, які відображають взаємодію східно- та західноукраїнських політичних сил у боротьбі за соборність України в 1900–1918 рр. Проаналізовано значну частину джерел, які висвітлюють процес формування в Україні ідеї соборності. Це документи і матеріали українських політичних партій, документи Української Центральної Ради, матеріали періодичних видань, мемуарна література, праці державних та політичних діячів того часу. Дослідження цих джерел дає можливість прослідкувати еволюцію ідеї соборності України в 1900–1918 рр.

In the article the complex of the sources, which reflect interactions of the east- and west-Ukrainian political forces in struggle for sobornost of Ukraine in 1900-1918 is analyzed. The fundamental groups of sources, which reflect process of the forming of Ukrainian ideas of the sobornost, are enumerated and define. There are documents and materials of the Ukrainian political parties, documents the Ukrainian Central Rada, periodicals materials, the memoirs literature, and also works of the elder and political figures of that time. The study of these kinds of sources allows to trace the evolution idea of Ukraine sobornost in 1900-1918.

Наприкінці XIX – початку XX ст. український національний рух увійшов у нову стадію свого розвитку, що було викликано формуванням українських товариств та організацій. У цей період на Наддніпрянщині відбувалася політизація національного руху. Як і в Галичині, вона була пов'язана з приходом нового покоління українсь-

ких політиків¹. Найвизначнішим є те, що злам століть характеризувався формуванням українських самостійницько-соборницьких ідей в Австро-Угорській монархії та Російській імперії, до яких входили частини української етнографічної території.

Важливе значення для розгортання боротьби за реалізацію ідеалу соборності мала позиція з цього питання українських політичних партій. Необхідно зазначити, що в програмних документах основних українських політичних партій стратегічною метою їхньої діяльності було визначено здобуття незалежної, соборної, демократичної Української держави. Документальним підтвердженням цьому є положення програм Української Національно-Демократичної партії (УНДП), Української Радикальної партії (УРП), Української Соціал-Демократичної партії (УСДП), Революційно Української партії (РУП), Української Народної партії (УНП) та Української Демократично-Радикальної партії (УДРП)².

Вивчення програмних документів українських політичних партій дозволяє зробити висновок, що саме ними було запроваджено у національно-політичному житті поняття "соборності" України. Цікавим є той факт, що більшість українських партій у своїх програмних документах пропагували ідеал національної, а не державної єдності всіх українських земель.

Велике джерельне значення для вивчення взаємодії східно- та західноукраїнських політичних сил у боротьбі за соборність України мають праці українських політичних та громадських діячів. Серед них слід назвати праці Ю.Бачинського "Україна ігредента"³ та М.Міхновського "Самостійна Україна"⁴, у яких було зроблено першу спробу теоретичного обґрунтування боротьби за самостійну, соборну Україну. Значний вплив на розвиток суспільно-політичних процесів у тогочасному суспільстві мали праці І.Франка, зокрема його статті "Поza межами можливого" та "Отвертий лист до галицької української молодіжи"⁵ та М.Грушевського "Український П'ємонт"⁶, а також інших діячів.

Політична ситуація, яка склалася в Росії, унеможливила існування українських політичних сил на Наддніпрянщині, і це призвело до еміграції східноукраїнської інтелігенції в Галичину. Власне відтоді почалася ще тісніша співпраця галичан і наддніпрянців. Першу хвилю (1900–1905) склали діячі перших політичних партій, в основному РУП – найчисельнішої партії Наддніпрянщини початку ХХ ст. (РУП крім свого Центрального комітету в Києві мала закордонний комітет у Львові). Діячі цієї хвилі опублікували в Галичині десятки брошур національного змісту, тисячі примірників газет і листівок, що закликали народ до боротьби проти влади російського царизму.

Друга хвиля (1907–1914) наддніпрянської політичної еміграції була викликана поразкою російської революції 1905–1907 рр. Основна мета цієї хвилі еміграції – відродити знищені реакцією українські партійні організації, зокрема Українську Соціал-Демократичну Робітничу партію. Діячі цієї хвилі розвинули українську політичну самостійницьку думку, шукали нові форми організації, політичних сил. Саме ними було засновано Український Інформаційний комітет та Союз Визволення України.

У плані документального забезпечення вивчення цього аспекту взаємодії східно- та західноукраїнських політичних сил у боротьбі за соборність України слід виділити необхідність використання наступних груп історичних джерел: матеріали преси, у яких друкувалися численні заяви, відозви, праці та твори політичних і громадських діячів, а також діячів культури; матеріали нарад представників політичних партій та організацій, які перебували на еміграції в Галичині, епістолярії, спогади та праці політичних та громадських діячів.

Їхнє вивчення свідчить, що серед українства Галичини наддніпрянські політичні емігранти не знайшли особливої підтримки через свою соціал-демократичну орієнтацію. На відміну від російського, у галицькому

суспільстві ідеї соціалізму-марксизму особливою прихильністю не користувалися. Галицька УСДП була малочисельною, як і український пролетаріат в аграрній Галичині. Наддніпрянські політичні емігранти, зі свого боку, не намагалися зблизитися з діячами радикальних партій Галичини через заборону співпраці з несоціалістичними організаціями. Тісні відносини встановилися лише з УСДРП Галичини і Буковини, члени якої допомогли налагодити видання та транспортування партійної літератури в Україну. Однак згодом представники другої хвилі наддніпрянської політичної еміграції, починаючи з 1907–1908 рр., налагодили міцніші взаємовідносини з діячами інших політичних партій Галичини. На відміну від ортодоксального складу першої хвилі еміграції, вони, як уже зазначалося вище, співпрацювали в галицьких інституціях, кооперативних товариствах і часописах, страхових агентствах, брали активну участь у боротьбі за створення українського університету у Львові, дописували до галицької періодичної преси.

Аналіз опрацьованих джерел дає можливість стверджувати, що вплив динамічної української спільноти з Наддніпрянщини змінив світогляд чільних діячів національного руху в Галичині, позбавивши його вузького провінціалізму і забезпечивши всеукраїнською ідеологією. Співпраця для обох регіонів України була життєво необхідною. Для Галичини тому що галицькі українці переймали творчі ідеї з Наддніпрянщини, а для підросійських українців Галичина стала притулком від царських переслідувань.

Напередодні першої світової війни українці Галичини та Наддніпрянщини зосереджувалися на розв'язуванні конкретних національних завдань, які можна було досягнути здебільшого легальними засобами, зумовленими реальними можливостями під владою двох чужих держав. Вони мали певні успіхи у національно-культурному житті, але дуже малі у національно-політичному. Ідеї державної незалежності та соборності все глибше проникали у національну свідомість українців, ставали програмними в діяльності більшості політичних партій.

Війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію для українців, які опинилися між двома ворогуючими країнами. Тепер змагання за українську державність переходило із загальнотеоретичної у конкретно-політичну площину. Як галичани, так і наддніпрянці проголосили свою лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували, що поставило їх на протилежно воюючі сторони. Документальним підтвердженням цьому є програмні документи, відозви та заяви тогочасних політичних об'єднань, зокрема Головної Української Ради (ГУР), Союзу Визволення України (СВУ) та Загальної Української Ради (ЗУР)⁸, матеріали тогочасної преси а також статті, звернення та праці політичних та громадських діячів⁹. Певну джерельну цінність мають матеріали нарад членів Ширшого Народного комітету та Української Парламентарної репрезентації, що відбувалися протягом лютого 1917 р. у Львові і мали на меті пропаганду антиросійських лозунгів та вимогу визволення Наддніпрянщини за допомогою збройної сили Антант¹⁰.

Виникнення Української Центральної Ради (УЦР) в ході Української революції, а особливо проголошення нею у IV Універсалі Української Народної Республіки (УНР) демократичною незалежною суверенною державою українського народу надало нового поштовху боротьбі за досягнення загальнонаціонального ідеалу. Саме вона стала центром державотворення, соборності і єднання всієї української нації.

Щодо джерельного забезпечення висвітлення питання взаємодії українських політичних сил у період існування УЦР, то існують як матеріали архівних фондів

тогочасної преси, так і спогади безпосередніх учасників та свідків подій.

Аналіз опрацьованих джерел дозволяє стверджувати, що протягом усього часу існування УЦР питання становища українського народу та розвитку національно-визвольного руху на західноукраїнських землях постійно фігурувало в політичному житті Наддніпрянщини. Цей висновок можна зробити внаслідок вивчення протоколів засідання УЦР та засідань Малої Ради, матеріалів Українського Національного з'їзду та сесій УЦР, на яких постійно обговорювалося питання повернення на батьківщину галичан-зложників, а також митрополита А.Шептицького¹¹.

Окремого джерелознавчого вивчення, на наш погляд, вимагає розвиток студентського руху на початку ХХ ст. та вічового руху в лютому–березні 1918 р. на західноукраїнських землях. Вивчення резолюцій, постанов і заяв студентських з'їздів та віч, матеріалів преси, а також спогадів безпосередніх учасників та свідків подій свідчить, що поряд з вимогами створення у Львові українського університету, представники студентської молоді висували і загальнополітичні вимоги¹².

Безпосередньо після проголошення УЦР IV Універсалу у Львові 27 січня відбувся масовий мітинг, на якому, поряд з іншими, було прийнято наступне рішення: "Вимагаємо негайного укладення миру без анексій і контрибуцій, самовизначення народів... вітаємо вільну і незалежну Українську республіку"¹³. Масові демонстрації і мітинги, на яких висувалися вимоги втілення в життя ідей УЦР про соборність українських земель, відбулися 10, 18, 19 лютого та 3 березня 1918 р. Про наростання масового вічового руху в Східній Галичині в лютому–березні 1918 р. свідчать матеріали тогочасної української галицької преси¹⁴.

Вивчення документів і матеріалів, які висвітлюють суспільно-політичні процеси в Східній Галичині в лютому–березні 1918 р., дає можливість стверджувати, що причиною наростання масового вічового руху в цей час було і підписання 9 лютого 1918 р. в м. Бересті мирного договору між УНР та країнами Четвертого союзу. Вітаючи підписання цього договору, західноукраїнська громадськість відзначала той факт, що "саме наша молода держава перша простягла руку до згоди, перша здержала криваву війну"¹⁵.

На підтримку дій УНР в Східній Галичині 3 березня 1918 р. пройшли масові віча як "свята миру і державності". Аналіз матеріалів тогочасної преси засвідчує, що це була широкомасштабна і масова акція, яка відбулася у 31 населеному пункті краю, а її учасниками були більше 500 тис. чол.¹⁶. Активну громадську позицію в цей час зайняло й українське греко-католицьке духовенство, яке провело майже в кожному селі Східної Галичини святкові богослужіння, присвячені вищезначеній події. Ці факти та цифри красномовно свідчать про справжній всенародний характер підтримки дій УЦР західноукраїнською громадськістю та урочисте відзначення нею акту підписання Берестейського миру.

Така позиція західноукраїнського населення стосовно подій в м. Бересті була пов'язана не лише з тим, що УНР, ставши незалежною самостійною державою, отримала дипломатичне визнання країн Європи. Особливої ваги набув той факт, що згідно з Берестейським договором розпочинався процес реального возз'єднання українських земель. Згідно з ним споконвічні українські землі – Холмщина та Підляшшя – визнавалися частиною території УНР¹⁷. Окрім цього, у ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. між УНР та Австро-Угорщиною було підписано таємний протокол як додаток до загального договору, згідно з яким Австро-Угорщина зобов'язувалася надати нового право-

вого статусу українським землям Східної Галичини та Буковини, що входили до її складу. У ньому, зокрема, зазначалося, що "частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край"¹⁸. Що стосується самого тексту договору, то українського варіанту його, на жаль, не збереглося, оскільки він був спалений австрійськими дипломатами за допомогою їхнього німецького колеги Фрайгера фон Бусше в Берліні¹⁹. Дослідникам доступні, переважно, копії цього документа, які наводяться в спогадах безпосередніх учасників тих подій і роботах узагальнюючого плану вітчизняних та зарубіжних учених, які висвітлюють зазначену проблему. На нашу думку, саме мирний договір між УНР та країнами Четвертого союзу та матеріали, що відображають хід переговорів у м. Бересті є найціннішим джерелом для вивчення історії соборності України.

Велику джерельну цінність для вивчення взаємодії східно- та західноукраїнських політичних сил у боротьбі за соборність України мають матеріали, що відображають діяльність Української Парламентарної репрезентації (УПР). Це, перш за все, виступи українських парламентарів у вищому законодавчому органі Австро-Угорщини протягом літа – початку осені 1918 р.²⁰ Їхнє вивчення свідчить, що українські парламентарі від імені УПР, перш за все, вимагали створення окремого коронного краю на українських землях Австро-Угорщини і тільки в разі невиконання цієї вимоги та насильницького приєднання Східної Галичини до Польщі висувалася ідея возз'єднання з Великою Україною.

Питання щодо возз'єднання західноукраїнських земель з УНР постало і під час наради українських парламентарів обох палат австрійського парламенту, членів галицького і буковинського сейму і представників українських політичних партій Галичини та Буковини 18 жовтня, а також на з'їзді "повітових і громадських організаторів та мужів довіря всієї Галичини і Буковини" 19 жовтня 1918 р. у Львові²¹. Найбільш повну інформацію про хід цих нарад дають спогади безпосередніх учасників та свідків тих подій, а також праці політичних діячів того часу²².

Потрібно зазначити, що в час прийняття доленосних рішень Українською Національною Радою (УНР) не було чітко визначено державно-політичного статусу української держави. Більшість її членів, все ще сподіваючись на лояльність і мудрість австрійської влади, відкидала пропозиції представників соціал-демократичної партії, окремих членів національно-демократичної та радикальної партії й українського студентства про негайне возз'єднання всіх українських земель у єдину державу. Соборницькі настрої західноукраїнської громадськості знайшли місце і в заяві соціал-демократа М.Ганкевича, виголошеній на з'їзді мужів довіря і громадських організаторів краю 19 жовтня 1918 р., у якій чітко зазначалося: "ціллю наших національних змагань є з'єдинена, вільна, самостійна українська республіка"²³. Постанова ж самої УНР від 18 жовтня 1918 р. про проголошення західноукраїнської держави не заперечувала її можливого державного розвитку у складі майбутньої австрійської федерації.

Додаткового документального забезпечення для вивчення питання про негайну злуку українських земель у жовтні 1918 р. вимагає і позиція соціал-демократії Наддніпрянщини. С.Ярославин доводить, що Український Національний Союз надіслав до Львова повідомлення з проханням не проголошувати негайної злуки, оскільки "провідники "Союзу" боялися, мабуть, скріплення становища гетьмана через прилучення національно настроєної Галичини"²⁴. Однак документального підтвердження існуванню такого повідомлення в

ході пошукової джерелознавчої роботи нами не виявлено. Натомість у кореспонденції газети "Діло" від 29 жовтня 1918 р., яка подає коментар В.Винниченка в київській "Робітничій газеті" на рішення УНР щодо вирішення питання державної незалежності західноукраїнських земель, читаємо протилежне. Автор відверто засуджує позицію українських галицьких політиків, які, "керуючись своїм нічим не виправданим опортунізмом і лояльністю до того, що вже не існує, у своїх домаганнях не пішли далі, як до проголошення держави у зв'язку з тим державним організмом, який вже не існує", підтримуючи ту їхню частину, яка "ясно йде і недвозначно вказує той шлях, по якому йде не суха наукова мудрість і хвилева вигода, а саме життя"²⁵.

Таким чином, питання возз'єднання етнографічних українських земель в одну незалежну соборну українську державу було відкладене на невизначений час.

Отже, поглиблене вивчення всього комплексу документів та матеріалів із зазначеної проблеми, розробка джерелознавчих аспектів дослідження історії соборності України дозволять об'єктивно, по-науковому висвітлити процес взаємодії східно- та західноукраїнських політичних сил у боротьбі за Соборну Україну.

¹ Гришук Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С. 837. ² Українська суспільно-політична думка в XX столітті. – Б. м., 1983. – Т. 1. – С. 57–58, 67, 110, 139, 141. ³ Бачинський Ю. Україна іпедента. – Львів, 1895. – С. 72–74. ⁴ Самостійна Україна. Р.У.П. – Вецлер, 1917. ⁵ Франко І. Зібрання творів : У 52 т. – К., 1954. – Т. 45. ⁶ Грушевський М. Український Пьемонт // Освобождение России и украинский вопрос. Ст. и замет. – СПб., 1907. ⁷ Барач С. Наша

програма і організація. Програма і організація української національно-демократичної (народної) партії. – Львів, 1913. ⁸ Цегельський Л. Русь – Україна, а Московщина – Росія – Відень, 1901. ⁹ Левицький В. Як живеться українському народові в Австрії. – Відень, 1915. ¹⁰ Українська суспільно-політична думка в XX столітті. – Б. м., 1983. – Т. 1. – С. 221, 216, 222–223. ¹¹ Вісник Союзу визволення України. Рік I – 1914. – Ч. 1. – С. 5 жовт. – С. 1–2. ¹² Петлюра С. Война и украинцы // Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – С. 184–187. ¹³ Левинський В. Царська Росія і українська справа. – Монреал, 1917. ¹⁴ Михаленко М. Національне питання в Росії й війна. – 1914. ¹⁵ Лозинський М. Галичина в життю України. – Відень, 1916. ¹⁶ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1930. – Ч. 3. – С. 508, 518, 541. ¹⁷ Українська Центральна Рада. Док. і мат. : У 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 39–44, 60–61, 75, 93–108, 411, 432. ¹⁸ Молода Україна – 1900. – Ч. 8. – серп., 1901. – Ч. 11–12. – листоп.–груд. ¹⁹ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р. // 3 історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – Вип. 1. – С. 63. ²⁰ Українське слово. – 1918. – 10 лют., 12 лют. ²¹ Українське слово. – 1918. – 12 лют. ²² Там само. – 1918. – 8, 10, 12–21, 23 берез.; Діло – 1918. – 5, 7–9, 13 берез. ²³ Енциклопедія українознавства. Загальна частина : У 3 т. – К., 1995. – Т. 1. – С. 117. ²⁴ Українська Центральна Рада. Док. і мат. У 2 т. – К., 1996. – С. 150–151. ²⁵ Попих С. Таємниця Брест-Литовська: до питання про австро-угорський протокол 1918 року // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. ст. : У 2 ч. – Чернівці, 1994. – Вип. 3. – Ч. 2. – С. 134–41. ²⁶ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 23, 27. ²⁷ Левицький К. Великий зрив. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. – Львів, 1931. – С. 115. ²⁸ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Львів, 1931. ²⁹ Лавриненко Ю. Визвольний зрив у Галичині на загальному тлі Української революції в 1917–1923 роках // Український Прометей. – Детройт, 1947. – Ч. 2. ³⁰ Левицький К. Великий зрив. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. – Львів, 1931. ³¹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. ³² Палій Д. Листопадова революція. З моїх споминів. – Львів, 1929. ³³ Ярославин С. Визвольна боротьба на Західних землях України у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956. ³⁴ Там само. – С. 116. ³⁵ Там само. – С. 29. ³⁶ Діло – 1918. – 29 жовт.

Надійшла до редакції 27.05.04

Ю.М.Поліщук, канд. іст. наук

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ НА ВОЛИНІ В КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано документи фондів Державного архіву Житомирської обл., які висвітлюють діяльність центральних і місцевих органів влади щодо етнічних спільнот Волині від приєднання краю до Російської імперії і до початку першої світової війни.

There are the analyzed documents which belong to Zhytomyr Regional State Archives and show central and municipal bodies activities towards Volyn ethnic groups from the period of region joining to Russian Empire till the beginning of the World war I.

Проблеми національних відносин, політики державних установ щодо народів, які проживають на території тієї чи іншої держави, є стрижневими для її існування, лакмусовим папірцем її демократизму. Особливо загострені ці питання у багатонаціональних державах, до яких належить і Україна, тому надзвичайно важливо досліджувати історичний досвід, накопичений попередніми поколіннями, державними режимами, які правили на нашій землі в минулому. Ураховуючи це, досить актуальним є аналіз національної політики російського царизму на Волині, населення якої було і залишається багатонаціональним. Так, перепис 1897 р. засвідчив, що тут мешкали представники більше ніж тридцяти етносів. Більшість склали українці, за ними розташувалися євреї, поляки, росіяни, німці, чехи і т. д.

Потрібно зазначити, що дослідники зверталися і звертаються до цього питання, чи до окремих його аспектів. До першої групи досліджень потрібно віднести роботу М.Г.Щербака та Н.О.Щербак (аналізується національна політика російського царизму на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку ХХ ст.) і колективну монографію науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – "Національні меншини України у ХХ столітті" (досліджується політико-правовий статус національних меншин)². До другої – праці Даніеля Бовуа (розглядається політика Росії щодо польського населення Пра-

вобережжя з 1831 до 1914 рр.), Миколи Бармака, О.М.Іващенко, Ю.М.Поліщука тощо (вивчається діяльність російської адміністрації щодо окремих етнічних груп Волині)³. Ці роботи базуються на ґрунтовній джерельній базі, зокрема архівній. Але, на нашу думку, до документів Державного архіву Житомирської обл. (далі ДАЖО), зазначені вище автори зверталися недостатньо. А даремно. Адже за обсягом документальних матеріалів він один із найбільших обласних архівів України. Тут зберігається понад дев'ять тисяч фондів, що нараховують понад один мільйон справ. Архів є основним сховищем документів з історії колишніх Волинської та частини Київської губерній з кінця ХVІІІ ст.⁴. Виходячи з цього, автор ставить перед собою завдання окреслити коло документів ДАЖО, які висвітлюють національну політику Росії в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. та дати їм характеристику.

Загальновідомо, що внаслідок другого (1792) і третього (1795) поділів Польщі територія Волині була інкорпорована до складу Російської імперії. Тут було створено Волинську губернію. Процес оформлення її території був досить тривалим. У 263 фонді ДАЖО зберігається десятки справ про визначення території Волинської губернії, меж її повітів, передачу населених пунктів у сусідні губернії, у т. ч. Київську і Подільську, і навпаки⁵.

Поряд із проведенням територіального поділу краю російська адміністрація намагалася визначитися і з людськими та матеріальними ресурсами, які тут були. Для цього в краї провели ревізію населення. Основна її мета полягала в тому, щоб визначити кількість чоловічого населення, яке обкладалося подушним податком, відбувало рекрутчину та інші державні повинності. Ця ревізія, як зазначалося в маніфесті про її початок, проводилася за правилами IV ревізії, яка особливу увагу звертала на українців, що вперше переписувалися в імперії на загальних підставах. Це диктувалося їхнім обкладанням подушним податком. Спеціально мали рахуватися також євреї та іноземці. Керуючись цими положеннями, російська адміністрація, проводячи ревізію населення на Волині, як і в цілому на Правобережній Україні, фіксувала не лише його стану приналежність, а й етнічну. Отже, її матеріали дають можливість, з певною мірою імовірності, визначити етнічний склад населення краю, що є необхідною умовою подальшого визначення політики щодо нових підданих.

Потрібно зазначити, що у фонді Волинської казенної палати (Ф. 118) зберігаються матеріали цієї ревізії, але до них потрібно ставитися обережно. Адже вона, через низку об'єктивних і суб'єктивних причин, була проведена зі значним недообліком населення. Усе ж ревізія зафіксувала, що більшість населення краю склали українці. За ними, значно відстаючи, йшли поляки, євреї. Інші етнічні групи, представники яких у кінці XVIII ст. проживали на Волині, були нечисельними і не мали значного впливу на етнополітичне життя краю⁶.

Таким чином, перед царизмом постало питання вироблення політики щодо нових підданих, серед яких практично не було представників титульної нації імперії – росіян. Старовірів до уваги можна не брати, оскільки їх, по-перше, було не багато, а, по-друге, через релігійні протиріччя з офіційною російською православною церквою, вони швидше стояли в опозиції до нової адміністрації, ніж служили їй опорою. Внаслідок цього і ставлення офіційної влади до них було негативним.

Потрібно зазначити, що у фондах ДАЖО є багато документів, які розкривають ставлення офіційної влади імперії до старовірів. Вони зберігаються у фонді Волинської духовної консисторії (Ф. 1) і свідчать, що навіть у середині XIX ст. вони залишалися повністю безправними. Так, діти з безпопівської сім'ї вважалися незаконнонародженими з усіма витікаючими звідси наслідками⁷. У цьому ж фонді є документи, що показують діяльність російської православної церкви по переведенню старовірів в одновірці⁸.

Аналіз джерел свідчить, що вже в перші дні після приєднання Волині, царизм розглядав її, як "исконно русские земли", а корінне її населення – українців, як "спольщених росіян". Виходячи з цього, і враховуючи етносоціальний склад населення краю, російський царизм поклав в основу своєї національної політики три основні принципи – "православ'я, самодержавство, народність". Принцип народності проявлявся в утвердженні панування російської нації, асиміляції "іногородців".

Документи, зібрані в ДАЖО, дають нам можливість дослідити діяльність як центральних, так і місцевих органів влади з реалізації цих принципів. Зокрема матеріали, зібрані у фонді Волинської духовної консисторії, досить повно відбивають процес насильницької ліквідації в краї уніатської церкви⁹. Вони також свідчать, що в деяких населених пунктах Волині це призвело до відкритих селянських виступів. Так, коли в серпні 1796 р. в містечку Любомль благочинний Василь Мальованський за допомогою військового загону намагався повернути місцевих уніатів у православ'я, то вони побили свяще-

ника, а загін розігнали. Згодом парафіяни чинили опір слідству¹⁰. Картину доповнюють документи, що зберігаються у фонді Волинського головного суду (ф. 16). Зокрема, 239 справа цього фонду свідчить, що мешканці с. Сингаї Овруцького повіту відкрито виступили проти православного отця Євстафія. За рішенням Овруцького нижнього суду всіх причетних до бунту селян і шляхтичів (26 осіб) було заарештовано та ув'язнено. А уніатського священика Федора Рибчинського заспали до Овруцького монастиря¹¹.

Матеріали цього ж фонду розкривають цікаву тенденцію, що проявилася на Волині після того, як імператор Павло I 18 березня 1797 р. видав маніфест про віротерпимість. У цей час багато мешканців краю покинули православ'я і знову повернулися до своєї уніатської церкви¹². У відповідь влада вдалася до репресій. У справах фонду Волинського головного суду зберігається багато документів, які висвітлюють факти жорстоких розправ над парафіянами у подібних випадках. Так, селян Кременецького повіту, які намагалися повернутися до унії, за вироком суду побили різками і під страхом нового покарання наказали триматися православ'я. А священиків, котрі відправляли для них служби за уніатським обрядом, було вислано за межі Російської імперії "на вічні часи"¹³. Схожого покарання зазнали й селяни с. Рудки Дубнівського повіту¹⁴.

Така політика російської влади щодо православної церкви призвела до повної ліквідації уніатської церкви в краї. Цим фактично було ліквідовано єдину перешкоду на шляху русифікації українського населення.

Аналіз документів ДАЖО свідчить, що з перших днів після приєднання краю російська адміністрація почала активно використовувати його людські ресурси (у першу чергу українців) для своїх цілей. Так, вони першими, і довгий час єдиними в краї, виконували рекрутську повинність. Це щорічно виривало із повноцінного життя тисячі молодих, здорових чоловіків, що негативно позначалося на природному прирості українського населення краю. Матеріали фонду Волинської палати державного майна (ф. 58) дають можливість встановити кількість забраних у рекрути казенних волинських селян.

Документи цього ж фонду свідчать, що українське населення вимивалося з Волині й іншими способами. Так, у 1843 р. Волинська палата державного майна одержала циркуляр Міністерства державного майна про примусове направлення казенних селян на будівництво Петербурзько-Московської, а в кінці 50-х рр. XIX ст. – Петербурзько-Варшавської залізниць¹⁵.

Надзвичайно цікавий матеріал для дослідження міграційних процесів, які були характерними для Волині в кінці XIX – на початку XX ст., зберігається у фонді Волинської губернської землевпорядкувальної комісії (ф. 226). У справах цього ж фонду містяться документи про проведення в краї столипінської аграрної реформи, що теж мало значний вплив на вимивання з краю українського населення¹⁶.

Довгий час пануючі позиції на Волині займали поляки, тому після її приєднання до Російської імперії царизм повів політику на інкорпорацію верхівки польської шляхти до складу російського дворянства. З цією метою було видано низку указів про порядок поширення на неї прав і привілеїв дворянства. Поряд з цим, царизм, дотримуючись названих вище принципів своєї національної політики, намагався зменшити політичний, економічний, релігійний вплив польської громади на Волині. Проте така політика не дала бажаних результатів. Переважна більшість польського населення негативно поставилася до приєднання краю до Російської імперії. У березні 1794 р. в Польщі розпочалося анти-

російське повстання, яке активно підтримали поляки Волині, але воно зазнало поразки. У кінці 1830 р. тут знову спалахнуло повстання, яке теж було придушене. Російський царизм спробував скористатися цим і, з одного боку, намагався послабити тут позиції польської шляхти, католицької церкви, а з другого – посилити в краї вплив російського дворянства і православної церкви. Внаслідок цього в учасників повстань, а також у тих, хто їм співчував, і про це стало відомо російській адміністрації, відбирали маєтки, а їх самих висилали за межі Волині. Така ж доля спіткала і майно багатьох католицьких монастирів. При цьому відібрані маєтки віддавали російським дворянам, переселення яких у край активно стимулювалося царизмом. Документи ДАЖО дають можливість встановити масштаби цієї політики російської адміністрації. Так, у фонді Волинської палати державного майна (ф. 58) зберігаються десятки справ з документами, що яскраво відбивають цю сторінку російської політики на Волині¹⁷.

Поряд із наступом на економічні позиції польської шляхти, царський уряд починає обмежувати її політичні права. У першу чергу це стосувалося представників дрібної шляхти, яких царизм вважав найзапеклішими поборниками повернення польської незалежності. До того ж, ця категорія шляхти не вписувалася в соціальну структуру імперії, де існували лише три стани: дворяни, міщани і селяни, а єдиним критерієм належності до знаті була власність на землю, якої дрібна шляхта, як правило, не мала. Ось як описує її життя відомий французький дослідник Даніель Бовуа: "ці [...] люди живуть більш-менш в орбіті й з ласки багатіїв, орендуючи й власноручно обробляючи класову землю, мешкаючи в хатині, що не завжди їм належить, та виконуючи різноманітні дрібні функції, які, однак, дозволяють їм зберігати почуття гідності. Гідність відіграє велику роль у їхньому житті"¹⁸. Саме це і не влаштувало російський царизм, який дуже зневажливо ставився до дрібної польської шляхти і хотів її знищити. Польське повстання 1830–1831 рр. змусило урядові кола Росії активізувати цю роботу. Наслідком цього став указ про однодворців та громадян західних губерній, який був направлений на відчуження значної частини польського населення, яке не мало землі та кріпаків, від шляхетського стану. Цим царизм переслідував дві цілі. По-перше, прирівняти переважну більшість польської шляхти, яка стояла на антиросійських позиціях, до селян і міщан, позбавивши її можливостей брати активну участь у політичному і культурному житті краю. По-друге, зарахування значної маси польського населення до податних станів, давало казни нових платників податків. Документи, що показують реалізацію цього указу на Волині зберігаються у фонді Волинської палати державного майна (ф. 58)¹⁹.

Нового удару по польському населенню губернії російський царизм завдав після поразки польського повстання 1863 р. Як свідчать документи зазначеного вище фонду, тут знову було конфісковано багато маєтків польської шляхти і передано російським поміщикам²⁰, що стало новим кроком зі зміцнення російського економічного впливу в краї. На це ж була спрямована і заборона продавати тут землю полякам.

У цей час розпочався наступ і на культурно-національні традиції польського населення, що яскраво засвідчують матеріали фонду Канцелярії волинського губернатора. Так, римо-католицькому духовенству було заборонено відкривати школи, навчати дітей польською мовою²¹. Була заборонена польська книга²². Уряд фак-

тично наклав заборону на будь-який вияв польськості на Правобережній Україні. Доходило до абсурду, коли поляків за виконання польських пісень віддавали до військового суду²³. Більше того, архівні документи свідчать, що поляків, навіть за носіння національного одягу, карали²⁴, а за всіма неблагонадійними встановлювали поліцейський нагляд²⁵. Проте ця політика не зламала польське населення, не призвела до його повної русифікації, чого дуже прагнули російські можновладці.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії створило для царизму ще одне питання – єврейське. В основу його вирішення царизм поклав наступне: або асиміляція, або еміграція. Це неодноразово зазначали вищі посадові особи Росії. Так, міністр внутрішніх справ імперії М.Ігнат'єв заявляв, що "західний кордон для євреїв відкритий"²⁶. Конкретні кроки було розпочато з обмеження сфери економічної діяльності євреїв і позбавлення їх права вибору місця проживання в Російській імперії. Логічне оформлення ця політика знайшла у формуванні "єврейської смуги осілості", до якої увійшла і територія Волині. У фондах ДАЖО зберігається значна кількість документів, які відбивають як політику російської адміністрації щодо єврейського населення губернії, так і його життєдіяльність. Зокрема, у документах фонду Волинського губернського правління (ф. 67) містяться дані про відбуття євреями військової повинності і про встановлення жорсткого контролю за їхнім призовом до армії²⁷.

В архіві також зберігаються надзвичайно цікаві документи, які відображають політику російської влади по залученню євреїв до сільськогосподарської праці і створенню на території Волинської губернії єврейських землеробських колоній. В основному вони зосереджені у фонді Волинської палати державного майна (ф. 58)²⁸. Документи свідчать, що цей процес проходив дуже складно і хоча частина євреїв-колоністів господарювала досить вправно, усе ж для більшості з них землеробство залишилося заняттям чужим і нелюбим, яке, при першій же можливості, можна покинути.

Важливе значення для дослідження ставлення російської влади до єврейської освіти мають справи 71 фонду. У ньому, зокрема, містяться матеріали, що відбивають процес розвитку хедерної освіти на Волині і боротьбу проти неї місцевих чиновників, звіти єврейських училищних комісій, листування дирекції народних училищ з посадовими особами і т. д.²⁹. Доповнюють цей матеріал документи фонду Волинської губернської училищної комісії (ф. 393, 395, 397), де ми знайдемо дані про становлення і розвиток єврейської державної початкової освіти, діяльність єврейських училищних комісій, навчально-виховний процес у казенних єврейських училищах. Цікаві документи зберігаються у фонді Житомирського рабинського училища (ф. 396). Вони дають уявлення про навчальний і виховний процес у цьому навчальному закладі, його викладацький склад, матеріально-технічне забезпечення та ін.³⁰. Велика кількість документів про становлення єврейської вищої освіти зберігається у фонді Єврейського вчительського інституту (ф. 354). Тут ми знайдемо дані про відкриття цього навчального закладу, його функціонування, біографії викладачів і т. д.³¹.

Зібрані у зазначених вище фондах документи яскраво свідчать, що своєю освітньою політикою російський царизм переслідував лише одну мету – русифікація євреїв, відхід єврейської молоді від традицій своїх батьків, від рідної мови. Проте це мало, що дало. Тоді царизм починає робити ставку на силові акції, на єв-

рейські погроми. Не обійшли вони боком і Волинь. Зокрема, у фонді Волинського губернського правління (ф. 67) ми знаходимо дані про погром, який мав місце влітку 1884 р. у містечку Домбровець Рівненського повіту³².

Помітною етнічною групою Волині у XIX – на початку XX ст. стали німці. Їхня поява в краї і значне представництво (за переписом 1897 р. їх тут мешкало більше 171 тис. чол.)³³ були зумовлені національною політикою російського царизму, який намагався обмежити економічний, а по можливості й політичний вплив поляків у цьому регіоні. Важливим джерелом для вивчення появи німецьких колоністів на Волині, їхнього господарського, громадського, культурного життя є документи ДАЖО. Особливу цінність тут мають матеріали, що зібрані у фонді Волинської губернської землевпорядкувальної комісії (ф. 226)³⁴. Зокрема, тут містяться різноманітні відомості про німецькі колонії, господарську діяльність їхніх мешканців, а також їхні клопотання про купівлю землі з допомогою Селянського поземельного банку тощо. Значна кількість документів про менонітів Волині зберігається у фонді Волинської палати державного майна (ф. 58). Вони охоплюють період з 1840 по 1866 р. і містять дані про клопотання менонітів про переселення на казенні та власні землі. Особливу цінність тут становлять справи, де зібрані документи про форми земельної власності та види занять менонітів у повітах Волині³⁵.

В іншому фонді архіву – Канцелярія Волинського губернатора (ф. 70), зібрано 910 різноманітних документів про життя німецьких колоністів за період з 1793 по 1917 р.³⁶

Документи, що зберігаються у названих вище фондах ДАЖО, дають дослідникам можливість з'ясувати етапи і причини німецької колонізації Волині зокрема і Правобережної України в цілому, простежити політику царського уряду та місцевих органів влади щодо колоністів. У них також можна здобути інформацію про господарства німців та їхній вплив на економічне життя краю, взаємостосунки з місцевим населенням.

Іншою етнічною групою, що залишила помітний слід в економічному, політичному, культурному житті Волині, були чехи. Перепис 1897 р. зафіксував, що їх тут мешкало 27670 осіб³⁷. Зрозуміло, що така кількість компактно проживаючого населення, яке, до того ж, вело активне господарське, політичне, культурне життя, залишила після себе багато пам'яток, у т. ч. й архівних. Переважна більшість їх зберігається у фондах ДАЖО. Так, документи фонду Канцелярії волинського губернатора (ф. 70) дають можливість з'ясувати сутність політики, яку проводила як центральна, так і місцева російська адміністрація, щодо чеських переселенців. Зокрема, тут зберігається багато справ про прийняття чехами російського підданства³⁸. Особливу цінність серед матеріалів цього фонду становлять ті, що розкривають етапи і масштаби переселення чехів на територію Волині, регіони їхнього поселення тут, а також особливості їхньої господарської діяльності³⁹. Інформацію про форми господарювання чехів та про їхній вплив на економічне життя краю також дають можливість отримати документи фонду Волинського товариства хмелярства (ф. 187)⁴⁰ і Волинського губернського у справах про товариства і союзи присутствія⁴¹. Справи цього фонду містять також

багато цікавих матеріалів про культурне життя чеських колоністів⁴². Про специфіку чеського релігійного питання на Волині можна довідатися, проаналізувавши документи фонду Волинської духовної консисторії (ф. 1). Особливий інтерес тут викликає, підготовлена у жовтні 1886 р. чиновником губернського у селянських справах присутствія І. Орловим, "Записка о чехах Волинской губернии"⁴³, де міститься цікавий матеріал про релігійне життя волинських чехів, боротьбу між різними угрупованнями в середовищі чеського духовенства і т. д.

Таким чином, наведений вище матеріал свідчить, що фонди Державного архіву Житомирської обл. містять значну масу документів, які дозволяють ґрунтовно дослідити політику російської держави по відношенню до всіх значних етнічних груп Волині. У першу чергу це стосується міграційних процесів, які стимулювалися російською адміністрацією і призвели до того, що протягом XIX – початку XX ст. етнічносоціальна структура населення краю значно змінилася. Багато документів архіву висвітлюють діяльність як центральної, так і місцевої адміністрації з регламентування господарської діяльності представників різних етносів, їхнього громадського, культурного і релігійного життя.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. VIII: Волинская губерния. – СПб., 1904. ² Щербак М.Г., Щербак Н.О. Национальная политика царизма на Правобережной Украине (двух половина XIX – начало XX столетия). – К., 1997; Национальные меньшинства Украины в XX столетии: политико-правовой аспект. – К., 2000. ³ Бовуа Даниель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996; Бовуа Даниель. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998; Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 1998; Поліщук Ю.М. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К., 1999; Бармак Микола. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). – Тернопіль, 1999 та ін. ⁴ Кондратюк Руслан. Державний архів Житомирської області: історико-краєзнавчий нарис. – Житомир, 1997. – С. 29. ⁵ Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 263, оп. 1, спр. 20, 28, 31, 36, 63, 65, 83, 90, 91, 106 і т. д. ⁶ Там само. – Ф. 118, оп. 14. ⁷ Там само. – Ф. 1, оп. 13, спр. 677, арк. 1–5. ⁸ Там само. – Оп. 50, спр. 531. ⁹ Там само. – Оп. 1, с. пр. 20, 141, 142, 282, 361, 621. ¹⁰ Там само. – Спр. 361, арк. 1. ¹¹ Там само. – Ф. 16, оп. 4, спр. 239, арк. 1–91. ¹² Там само. – Спр. 556–558. ¹³ Там само. – Спр. 275, арк. 11–27. ¹⁴ Там само. – Спр. 761, арк. 3–9. ¹⁵ Там само. – Ф. 58, оп. 1, спр. 788, 808, 1051. ¹⁶ Там само. – Ф. 226, оп. 1, спр. 86, 119, 147, 240, 496, 680. ¹⁷ Там само. – Ф. 58, оп. 1, спр. 220–223, 225, 226, 286, 447, 458–461, 484, 1349–1351, 1355–1357 та ін. ¹⁸ Бовуа Даниель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С. 144. ¹⁹ ДАЖО. – Ф. 58, оп. 1, спр. 861, 865, 867, 869, 885, 889, 892, 895, 897 і т. д. ²⁰ Там само. – Спр. 645; Ф. 70, оп. 1, спр. 89. ²¹ Там само. – Арк. 10, 36, 39, 167. ²² Там само. – Арк. 139. ²³ Там само. – Арк. 46, 48. ²⁴ Там само. – Арк. 60. ²⁵ Там само. – Спр. 280, арк. 91; Спр. 89, арк. 64. ²⁶ Погарєвська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні // УДК – 1996. – № 4. – С. 128. ²⁷ ДАЖО. – Ф. 67, оп. 1 д. спр. 306, арк. 11–12; Спр. 309, арк. 17; Спр. 310, арк. 21–22; Спр. 311, арк. 16. ²⁸ Там само. – Ф. 58, оп. 1, спр. 790, 834, 842, 877, 1089, 1136, 1299, 1317, 1335. ²⁹ Там само. – Ф. 71, оп. 1, спр. 1161, 1381, 1437, 1464, 1502, 1516. ³⁰ Там само. – Ф. 396, оп. 1, спр. 1, 5, 30, 49, 148 та ін. ³¹ Там само. – Ф. 354, оп. 1, спр. 18, 26, 27, 46. ³² Там само. – Ф. 67, оп. 1 д., спр. 308, арк. 21–22. ³³ Чорний Сергій. Національний склад населення України в XX сторіччі. – К., 2001. – С. 9. ³⁴ ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 790–796. ³⁵ Там само. – Ф. 58, оп. 1, спр. 1050–1060. ³⁶ Там само. – Ф. 70, оп. 1, спр. 63, 399, 711. ³⁷ Чорний Сергій. Зазнач. праця. – С. 9. ³⁸ ДАЖО. – Ф. 70, оп. 1, спр. 238, 293, 340, 341, 471. ³⁹ Там само. – Спр. 855, 857–863, 865–868. ⁴⁰ Там само. – Ф. 187, оп. 1, спр. 2, 6, 14–16, 20, 28, 34. ⁴¹ Там само. – Ф. 329, оп. 1, спр. 3. ⁴² Там само. – Спр. 3, 21, 89. ⁴³ Там само. – Ф. 1, оп. 77, спр. 329, арк. 8–22.

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ ТА УНЕЗАЛЕЖНЕННЯ УКРАЇНИ (РУБІЖ 80–90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

Розглянуто основні методологічні засади дослідження історіографії суверенізації та унезалежнення України (рубіж 80–90-х рр. ХХ ст.) та накреслено головні методи їхньої реалізації.

In offered article are considered main methodological bases of research of a historiography of independence of Ukraine (the end of 80-th – beginning of 90-th of XX century) and the main methods of their realization are emphasized.

Рубіж 80–90-х рр. ХХ ст., поза сумнівом, був переломним, доленосним періодом в історії України. Недавном С.В.Кульчицький назвав його третьою українською революцією¹. Незважаючи на складні соціально-економічні трансформації, у цей час поживався національно-визвольний рух, розпочався складний процес духовно-культурного відродження. Усі події, які відбувалися в межах зазначеного періоду, однозначно призвели до здобуття Україною суверенітету та незалежності. Цій проблемі присвячено чимало монографій, наукових статей, публіцистичної літератури, матеріалів наукових конференцій та періодичної преси тощо, які ще не дістали належного історіографічного осмислення.

У зв'язку з цим виникає необхідність історіографічного аналізу наявних праць із цієї проблеми, з'ясування ступеня її розробки й визначення напрямів подальшого вивчення. Усім відомо, що достовірність результатів, отриманих у процесі наукового пізнання значною мірою залежить від методологічного інструментарію, за допомогою якого проводилося дослідження. На жаль, як зазначає відомий історик О.П.Рєєнт: "Одним із найбільш рельєфних виявів кризи сучасної історичної науки є проблеми, що стосуються її методології..."², тому найпершим завданням, яке стоїть перед історіографом, як і перед кожним істориком-науковцем, є окреслення головних, основоположних засад методологічного характеру дослідження, адже від цього залежить його науковість, об'єктивність та достовірність. Справа в тому, що історіографія зазначеної проблеми має власну, виразну особливість – поєднання наукового спрямування змісту з істотними вкрапленнями суб'єктивно-історичного характеру. Іншими словами, історики, політологи та інші науковці, які займаються дослідженнями цього періоду, мають часто нетотожні політичні уподобання, керуються різними методологічними настановами, оцінювали й оцінюють історичні процеси рубежу 80–90-х рр. доволі неоднозначно. Отже, вивчення та опрацювання історіографічних джерел із цієї проблематики неможливе без попередньо накреслених методологічних положень дослідження. Таким чином, у пропонованій статті автор поставив собі за мету розглянути основні методологічні засади дослідження історіографії суверенізації та унезалежнення України (рубіж 80–90-х рр. ХХ ст.).

Вивченню історіографічного доробку з проблеми повинна передувати розробка теоретико-методологічних засад дослідження, так як вона є одним із найважливіших завдань історичної науки, необхідною умовою забезпечення розвитку нових науково-історичних знань. Крім того, розробка цих проблем, як зазначають деякі дослідники теоретико-методологічних проблем історичного пізнання, допоможе подолати кризу сучасної української науки³.

Дослідження історіографічної проблеми, як і інших актуальних тем вітчизняної історії, вимагає творчих, нестандартних підходів до вивчення. Необхідно враховувати не лише теоретико-історичні надбання західних істориків, здобутки вчених української діаспори, але й праці колишніх радянських істориків. Саме врахування

різноманітних підходів до вивчення зазначеної проблеми, за влучним висловом О.П.Рєєнта, дозволить відділити "зерна від половин", нагромадити життєспроможну термінологічно-концептуальну базу, позбавляючись усього, що віджило й застаріло⁴. Разом з тим, різноманіття теоретико-методологічних підходів допоможе забезпечити отримання істинних знань з історіографічного пізнання проблеми⁵.

Необхідною умовою науковості дослідження зазначеної теми, на нашу думку, є беззаперечне відкидання принципу партійності, як ідеологічного принципу радянської історіографії. Ігнорування цієї вимоги призвело б до перекручування історіографічних фактів, до спотвореного відтворення історіографічного процесу, до суб'єктивних висновків та рекомендацій щодо подальшого вивчення теми. З цього приводу можна навести думку вже згаданого нами О.П.Рєєнта, який, спираючись на твердження М.Грушевського, відзначив, що лише ті праці, які є відстороненими від політичної кон'юнктури і соціального замовлення зберігають підмурки фундаментальних досліджень⁶.

Важливе значення для дослідження історіографії зазначеної проблеми мають фундаментальні принципи історизму та об'єктивності.

Принцип історизму в цьому випадку повинен націлювати дослідника на конкретно-історіографічний підхід до наявного матеріалу. Надзвичайно важливий історизм у пізнавальному плані, адже він виступає засобом вивчення історіографічних процесів у їхньому виникненні та динаміці. Разом із тим, принцип історизму втілює в собі вимогу пізнання кількісних та якісних параметрів історіографічного здобутку з проблеми, з'ясування їхніх особливих та загальних рис. Принцип історизму дозволить розкрити всі процеси державотворення України на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. в генезі, що знайшли відображення в історичній науці, виявити історіографічні здобутки та накреслити подальші напрями дослідження проблеми. Як зазначав А.В.Санцевич, лише всебічне застосування історизму дасть змогу повніше вивчити історіографічний процес⁷.

До визначальних дослідницьких принципів належить принцип об'єктивності, який передбачає повний відхід від ідеологічних штампів, відображення історіографічних процесів і фактів без фальсифікацій і перекручень. Іншими словами, об'єктивність історіографічного пізнання – це адекватна відповідність інтерпретації об'єктивному значенню, яке міститься в історіографічних джерелах⁸. Наукова об'єктивність у вивченні цієї проблематики означає висвітлення історіографії суверенізації й унезалежнення України без особистих симпатій до тих чи інших дослідників, без перекручень конкретних історичних та історіографічних тенденцій тощо.

Реалізувати вищенаведені принципи можливо лише з допомогою комплексного дослідження, яке б включало в себе всі відомі елементи та методи. Перш ніж розпочинати аналіз методики дослідження, потрібно зауважити, що історіографія суверенізації та унезалеж-

нення України вимагає системного підходу до проблеми, який, за словами К.В.Хвостової і В.К.Фінна, дозволяє в різних дослідницьких ситуаціях акцентувати різноманітні сторони взаємозв'язків факторів, які вивчаються⁹, а, отже, визначає застосування різноманітних методів історіографічного дослідження, обумовлює детальну розробку методики їхньої реалізації.

При розв'язанні проблем історіографії зазначеної теми обов'язково слід використовувати наукові методи історіографічного аналізу та синтезу розвитку знань, критики історіографічних джерел, метод актуалізації, а також історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, синхронний та інші методи історіографічних досліджень.

Звичайно, серед методів найважливіше значення мають історіографічний аналіз та синтез розвитку знань. У чому ж вони полягають? Ці методи дозволяють з'ясувати повноту й об'єктивність відображення в історіографічних джерелах історичних фактів. Вони допомагають окреслити недостатньо вивчені аспекти, спотворені або сфальсифіковані події, явища та процеси, які потребують подальшого дослідження.

Для історіографічного дослідження важливе значення має метод актуалізації, який дає можливість використовувати отримані історіографічні знання, результати і висновки дослідника у подальших наукових доробках з проблеми. Таким чином, як зазначає А.В.Санцевич, цей метод дозволяє висувати наукові прогнози, а також критичні рекомендації¹⁰.

Серед методів історіографічного дослідження важливе місце посідає історико-генетичний метод, який дає змогу глибше пізнати динаміку історичних та історіографічних процесів, виявити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності розвитку історичних знань¹¹. Використання цього методу дозволяє простежити тенденції історіографічного процесу.

В історіографічному дослідженні значні можливості відкриває порівняльний метод, який дає змогу виявити сутність явищ, які вивчаються, за схожістю і властивістю, а також провести порівняльний аналіз у просторі і часі. За допомогою історико-порівняльного методу можна з'ясувати реальний приріст знань, встановити новизну кожного дослідження. При порівняльному аналізі особливостей розвитку історичних знань із проблеми необхідно враховувати характер нашої доби, конкретно-історичні умови. Порівняльно-історичний метод дозволяє дослідити процес розвитку не тільки у часі, але й у просторі, виділити найбільш ґрунтовні праці з проблеми, що досягається порівнянням кількісних і якісних даних за основними показниками (репрезентативність, об'єктивність, науковість, наявна джерельна база тощо). Порівняльний метод дозволяє також визначити суспільну спрямованість тих чи інших досліджень, еволюцію поглядів на події кінця 80-х – початку 90-х рр. в Україні.

В історіографічному дослідженні істотно значення має історико-типологічний метод, який є засобом виявлення загальних рис у просторових групах історичних подій і явищ і виділення однорідних стадій у неперервно-часовому їхньому розвитку¹². Історико-типологічний метод дає можливість на основі істотно-змістовного аналізу явищ, які розглядаються, виділити типи історіографічних джерел, спільні ознаки яких визначаються на основі їхнього аналізу даних¹³.

Широке застосування в практиці історіографічного дослідження належить й історико-системному методу, сутність якого полягає у виявленні визначених систем, процесів, явищ і їхньому системному аналізі. Під системним аналізом розуміють структурний і функціональний аналіз історіографічних джерел. Як зазначають автори посібника "Методология истории", історико-системний метод вимагає відповідного підходу до кожної конкретної історичної реалії (у даному контексті – історіографічної – В.С.)¹⁴. Це означає, що при проведенні структурного та функціонального аналізу історіографічних реалій, вивчати їх потрібно як цілісну систему, яка має комплекс власних рис, що займають визначне місце в структурі систем.

Корисним у процесі історіографічного аналізу є також застосування синхронного методу. Цей метод передбачає синхронне вивчення різних аспектів життя українського суспільства: суспільно-політичного, економічного, культурного одночасно в усіх різновидах історіографічних джерел. Застосування цього методу дає можливість виділяти як загальне, так і особливе в історичних подіях, які відбувалися одночасно і знайшли відображення в історіографії¹⁵.

Усе вищезазначене приводить до висновку, що історіографічне дослідження проблеми здобуття Україною незалежності може здійснюватися різними методами. Хоча слід сказати, що на початковому етапі дослідження перевага належить таким методам як історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, адже саме за допомогою них іде процес виявлення і відбору історіографічних джерел, а також їхня первісна обробка. А вже на заключному етапі, за допомогою методу історіографічного аналізу та синтезу розвитку знань, критики історіографічних джерел аналізуються здобутки вивчення проблеми, визначаються актуальні напрями подальшого вивчення.

Підводячи підсумки, слід наголосити, що, по-перше, дослідження історіографії суверенізації та унезалеження України (рубіж 80–90-х рр. ХХ ст.), щоб виключити ймовірність суб'єктивності і викривлення подій, невірних рекомендацій, має базуватися на принципах об'єктивності та історизму. По-друге, складність, багатообразність явищ і процесів, що відбувалися в Україні в зазначений період і знайшли своє відображення в історіографії, широта джерельної бази обумовлює необхідність комплексного підходу до вивчення проблеми із застосуванням усіх доступних методів наукового дослідження.

¹ Кульчицький С.В. Нотатки про українські революції. – К., 2001. – С. 74–81. ² Ресніт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УДЖ. – 1999. – № 3. – С. 10. ³ Ковальченко І.Д. Теоретико-методологічні проблеми історических досліджень. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 3–33. ⁴ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // УДЖ. – 1999. – № 1. – С. 85 та ін. ⁵ Ресніт О.П. Зазнач. праця. – С. 21. ⁶ Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. – С. 333. ⁷ Ресніт О.П. Зазнач. праця. – С. 8. ⁸ Санцевич А.В. Методика історического исследования. – К., 1990. – С. 30. ⁹ Могильницький Б.Г. Введение в методологию истории. – М., 1989. – С. 105. ¹⁰ Хвостова К.В., Фінн В.К. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований. – М., 1947. – С. 33. ¹¹ Санцевич А.В. Зазнач. праця. – С. 60. ¹² Методология истории / Под ред. А.Н.Алпеева и др. – Минск, 1996. – С. 173–174. ¹³ Там же. – С. 178. ¹⁴ Ковальченко І.Д. Методы исторического исследования. – М., 1987. – С. 179–182. ¹⁵ Методология истории... – С. 180. ¹⁶ Санцевич А.В. Зазнач. праця. – С. 58.

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. 1939–1941 РОКИ

*Розкрито основні аспекти становлення радянської тоталітарної системи на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.
In the article the main aspects of the Soviet totality system's formation on the Western Ukrainian lands in 1939–41 are investigated.*

Віковичне прагнення населення України здійснилося внаслідок політичних комбінацій та воєнних дій двох держави нацистської Німеччини та Радянського Союзу. Згідно з таємним протоколом до пакту Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. західноукраїнські землі були включені до сфери впливів СРСР. У тексті угоди немає жодного натяку про возз'єднання, навпаки, фігурують виключно такі терміни як "сфера впливу", "інтереси сторін", "політичні перетворення" та ін.

Характер влади на західноукраїнських землях тодішнім радянським партійним та чекістським керівництвом був вирішений заздалегідь. Так, перед вступом на територію Волині та Галичини військ спеціально створеного на базі Київського округу Українського фронту його командуючий С.Тимошенко одержав пам'ятку, у якій викладалася послідовність основних заходів військової адміністрації в ході та під час захоплення визначених для СРСР територій: створення тимчасових управлінь у містах і повітах, селянських комітетів у селах, ретельна підготовка Народних Зборів для розв'язання питань про входження західноукраїнських земель до складу СРСР. А 15 вересня до Києва з Москви надійшла шифрограма з таємною директивою Л.Берії такого змісту: "з просування наших військ та зайняттям тих чи інших міст будуть створюватися тимчасові управління (тимчасовий орган влади), до складу яких увійдуть керівники опергруп НКВС". Директивою передбачалося негайно зайняти всі установи зв'язку, банки, казначейства, сховища державних та громадських цінностей, друкарень, редакцій, газет, складів паперу, продовольства, пального, усіх архівів. Особливу увагу було звернено на арешти працівників державного апарату та жандармерії, а також як закладників представників поміщиків, капіталістів, князів, дворян¹.

За цим сценарієм розгорнулася робота з радянізації західноукраїнських земель. 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла тодішній радянсько-польський кордон і почала просуватися на захід. Уже в перші дні операції війська Українського фронту оволоділи містами Рівне, Тернопіль, Чортків, Луцьк, Станіслав, Галич. 19 вересня радянські війська вийшли на околиці Львова.

Вступ Червоної Армії на територію Західної України викликав неоднозначну реакцію у місцевого населення – від повного неприйняття до палкої підтримки. Значна частина вищих державних урядовців, старших офіцерів, функціонерів політичних партій, поки існувала така можливість, відразу вдалася до еміграції: 50 тис. осіб (військові і цивільні) виїхали до Румунії, ще 70 тис. – до Угорщини. До окупованої німецьким вермахтом Польщі перебралося від 20 до 30 тис. українських активістів, переважно особи молодшого віку. Тут знайшли притулок деякі діячі Українського національного демократичного об'єднання (УНДО) зі своїм головою В.Мудрим, а також декілька лідерів Української соціально-радикальної партії (Михайло Стахів, Остап Павлів), Української соціал-демократичної партії (Л.Ганкевич), Фронту національної єдності зі своїм провідником Дмитром Палієвим тощо. Тут опинилося і кілька активістів ОУН на чолі із Степаном Бандерою².

Основна ж частина населення Західної України зайняла переважно очікувальну позицію, що пояснювало-

ся не лише впливом радянської пропаганди, а й соціально-економічними та суспільно-політичними умовами існування при попередньому режимі.

Польське населення у своїй масі негативно поставилося до утвердження радянської влади, розцінюючи дії уряду СРСР як співучасть з нацистською Німеччиною в окупації і ліквідації польської держави. Відразу після 17 вересня 1939 р. поляки почали створювати в Західній Україні підпільні військові організації для відтворення тут у майбутньому польської державності.

З перших же днів вступу Червоної армії в Західну Україну, партійно-державне керівництво СРСР приступило до руйнування структур попередньої державної адміністративної та господарської системи й утвердження радянського політичного, територіального й економічного статусу на цих землях. Військовою радою Українського фронту на всій території західноукраїнських земель були створені повітові й волосні тимчасові управління і селянські комітети.

Основою радянського тоталітарного режиму в Західній Україні, як і у всьому СРСР, стали партійні комітети. Партійні структури, що почали створюватися у регіоні, ставали єдиною управлінською структурою, яка мала реальну владу. Усі інші органи влади виступали виконавцем волі і рішень ВКП(б) та її філіалу на Україні – КП(б)У.

6 жовтня 1939 р. Військова рада фронту згідно з рішенням ЦК ВКП(б) встановила день виборів до Народних зборів Західної України – 22 жовтня, а також день їхнього скликання – 16 жовтня 1939 р. Водночас Військовою радою було затверджено "Положення про вибори до Українських Народних зборів Західної України", згідно з якими вибори намічалася провести на основі загального, рівного, прямого виборчого права, таємним голосуванням за єдиним офіційним списком. Ця ж рада утвердила і Комітет з організації виборів. До його складу увійшли: М.Г.Мацько – голова, В.Д.Малюха – заступник, П.І.Лукін – секретар, члени комітету – М.С.Гречуха, О.С.Корнійчук, М.В.Груленко, Л.С.Грищук, В.А.Бегма, Ф.І.Єременко, С.М.Горбатенко, А.Є.Кармазін, Й.Ф.Завадка, І.А.Сорока, М.Н.Дідек, В.М.Білан, М.І.Панчишин, В.О.Барвінський. Із 17 членів комітету лише 8 були вихідцями із Західної України.

Безпосередніми організаторами підготовки і проведення виборів були працівники, відкомандировані з Москви і Києва. Так з Москви до Західної України було направлено 1000 комуністів і 500 комсомольців. ЦК КП(б)У направив біля 2 тис. комуністів і комсомольців. Своїх представників послали й інші владні структури. У підготовці виборів взяло участь понад 10 тис. приїжджих агітаторів, а в роботі виборчих комісій – 7350 осіб³. На хід і результати виборів безпосередньо вплинула і присутність радянських військ, розташованих у населених пунктах краю.

Внаслідок виборів 26–28 жовтня перше засідання Народних зборів Західної України ухвалило декларацію про встановлення радянської влади в Західній Україні, про входження її до складу Української РСР та про конфіскацію земель і націоналізацію банків та великої промисловості. 14 листопада Верховна Рада УРСР ухвалила Закон про прийняття Західної України до складу Української РСР. Тим самим відбулося законодавче.

правове оформлення процесу входження Західної України до складу УРСР. "Збирання" українських земель під крило СРСР завершилося 2 серпня 1940 р., коли Верховна Рада СРСР прийняла закон про включення до складу УРСР північної частини Буковини, Акерманського і Хотинського повітів Бессарабії. Водночас зі складу України було вилучено Молдавську Автономну Республіку і приєднано до новоствореної Молдавської РСР. Разом з тим, бажаючи домогтися контролю над Литвою, радянське керівництво знехтувало бажанням 1,2 млн українців про приєднання до України, які проживали на етнічних українських територіях Лемківщини, Посяння, Холмщини, Підляшшя і залишилися під владою Німеччини.

На західноукраїнських територіях був установлений новий адміністративно-територіальний поділ. 27 листопада 1939 р. рішенням політбюро ЦК КП(б)У і РНК УРСР були прийняті постанови "Про утворення Львівської, Дрогобицької, Волинської, Станіславської, Тернопільської і Рівненської областей у складі УРСР" та "Про розмежування областей УРСР і БРСР". Площа шести західноукраїнських областей становила 88 тис. км², і на кінець 1940 р. тут проживало 7 млн 838 тис. 500 осіб.

Організація влади в західних областях України здійснювалася шляхом механічного перенесення всіх інститутів влади, утворених у СРСР. На цих землях було поширено чинність Конституцій СРСР та Конституцій УРСР, а також усіх нормативних актів, що впроваджувалися в життя виключно примусовими засобами через силові структури репресивно-каральних органів.

Уже 6 листопада 1939 р. тодішній нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія видав накази "Про організацію органів НКВС Західної України" та "Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами". Згідно з цими розпорядженнями для комплектування обласних управлінь і повітових (пізніше районних) відділів міліції вже в першій декаді листопада 1939 р. було відряджено 400 осіб начальницького складу за рахунок випускників училищ НКВС. У подальшому розгалужена оперативна мережа чекістсько-міліцейських кадрів невпинно зростала за рахунок професійних працівників із наркоматів внутрішніх справ інших республік, управлінь НКВС країв та областей СРСР⁵.

Нова влада відразу ж заборонила діяльність усіх українських політичних партій, громадських об'єднань, товариств. Почалися активні пошуки "ворогів народу". Руйнувалися усталені місцеві традиції та звичаї. Були негайно розігнані організації, які традиційно діяли в регіоні. Так, до приходу радянських військ у Західній Україні діяла ціла мережа культурницьких товариств: працювало 2984 відділень "Просвіти", які об'єднували 100 тис. членів; організація "Рідна школа" нараховувала понад 100 гуртків; до "союзу українок" входило 25 тис. активісток; спортивна організація "Сокіл" нараховувала 380 "гнізд" (гуртків); молодіжна організація "Луч" об'єднувала 520 гуртків; 1200 членів нараховувало культурно-просвітницьке товариство "Робітнича громада". На Волині діяли Товариства П.Могилі і культурно-освітня організація "Рідна хата". У Луцьку, крім того, активно працювало церковне Товариство ім. Чесного хреста⁶.

Одночасно насаджувалися громадські товариства, які існували в СРСР. На початку 1940 р. були створені організації "Осовіахім", Червоного хреста, спортивні – "Динамо", "Спартак", "Локомотив" та оборонні товариства. Спеціальними інструкціями і розпорядженнями НКВС склалися списки "антирадянських елементів". Слід зазначити, що згідно із систематичними звітами репресивних органів про необхідність арештів і вислання на перше місце виносилися списки членів ОУН та

інших українських політичних партій. Далі підрозділи розподілялися на чотирнадцять різновидів: члени польських та єврейських націоналістичних організацій, "куркульські елементи", білогвардійські емігранти, біженці із СРСР та ін.⁷ До ворогів радянської влади відносилися також усі заможні верстви населення.

Передумовою розгортання масових репресій проти національно свідомої частини населення Західної України стала діяльність органів НКВС з налагодження тотального контролю за населенням краю. З цією метою РНК СРСР 30 грудня 1939 р. прийняв постанову про проведення паспортизації західних областей України. Ця акція завершилася 15 травня 1940 р. Громадянам було видано 1 млн 160 тис. 291 паспорт, 8469 тимчасових посвідчень, а на 15 вересня 1940 р. в західних областях УРСР було прописано, отже взято під контроль НКВС, 1 млн 514 тис. 342 громадянина⁸.

13 квітня 1940 р. ЦК ВКП(б) приймає постанову "Про реєстрацію актів громадянського стану в західних областях УРСР", згідно з якою реєстрація всіх актів громадянського стану в регіоні здійснюється з 20 квітня 1940 р. тільки органами запису актів громадянського стану НКВС, з негайною передачею цим органам усіх метричних книг, документів й архівів, що знаходилися в консисторіях, костельних, церквах, єврейських та інших громадах і метричальних конторах⁹.

За рішенням ЦК ВКП(б) Рада Народних Комісарів СРСР від 5 грудня 1939 р. за № 2010-558 сс прийняла постанову про виселення осадників із західних областей України та Білорусії, яка стала сигналом не тільки для остаточної руйнації попередньої соціально-економічної системи, а й початком масових депортацій не тільки польського, а й усього заможного і політично неблагонадійного для нової влади населення Західної України.

15 грудня наркомам внутрішніх справ України і Білорусії Серову і Панаві директивним розпорядженням Л. Берія за № 5648/Б наказувалося:

"1. Негайно розпочати і до 5.01.1940 р. закінчити складання точного обліку всіх осадників і членів їхніх сімей, які проживають на території західних областей України і Білорусії.

Облік провести під благовидним наміром, не підіймаючи шуму і не розшифровуючи цілей проведення обліку.

2. Облік осадників провести по селах. Територію, яку заселяють осадники розбити на оперативні дільниці з таким розрахунком, щоб кожна оперативна дільниця охоплювала приблизно 250–300 сімей осадників". Далі в директиві були визначені повітові та обласні оперативні групи (трійки), додана інструкція з проведення операції: "...Оперативна група направляє в дім осадника з таким розрахунком, щоб потрапити в нього з настанням світанку. У будинку осадника оперативна група оголошує йому (осаднику) про виселення і роз'яснює порядок виселення. При вході в будинок під час проведення всієї операції, оперативна група приймає необхідні заходи перестороги, з метою запобігання можливому опору чи втечі осадника або членів сім'ї. Представники органів влади складають опис майна, що залишається в розпорядженні місцевих органів влади ..."¹⁰

Акція з депортації цієї верстви населення проходила з 10 по 13 лютого 1940 р., причому вона охопила значно ширші верстви громадян, ніж тільки осадники. Усього із західних областей України було депортовано 17206 сімей, або 89062 особи. Серед депортованих осіб поляки становили 81,7 % депортованих, українці – 8,8 %, решта – німці, білоруси, євреї та ін.¹¹

7 березня 1940 р. все тим же наркомам внутрішніх справ України і Білорусії була направлена нова дирек-

тива Л.Берії за № 892/Б, у якій давалася вказівка "до 15 квітня ц. р. провести виселення в райони Казахської РСР терміном на 10 років усіх членів сімей, які утримуються в таборах для військовополонених і тюрмах західних областей України і Білорусії – колишніх офіцерів польської армії, поліцейських, тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і великих чиновників колишнього польського державного апарату.

Для виконання цього рішення наказую:

Негайно розпочати і до 30 березня ц. р. закінчити складання точного обліку членів сімей усіх перерахованих раніше категорій військовополонених й арештованих.

Примітка: членами сімей вважати дружину, братів і сестер, якщо вони проживають разом із сім'єю арештованого чи військовополоненого".

Згідно з іншою директивою за № 894/Б, датованою тим же числом, Наркомом ВС СРСР Л.Берією, давалася вказівка "у 15-денний термін урахувати всіх біженців, котрі виявили бажання виїхати в Німеччину і провести підготовчі заходи до проведення виселення зазначеної категорії біженців. Окрім цього в директиві визначалася конкретна дата переселення категорії населення за попередньою директивою – 13 квітня 1940 р."¹²

24 березня 1940 р. ЦК КП(б)У приймає постанову "Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір по Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській і Тернопільській областях УРСР, у якій встановлювалися норми землеволодіння 5 га у приміській зоні, 7 га в селах і 10–15 га в гірській і болотистій місцевості. По суті ця "школа" підводила під розкуркулення майже третину населення краю. Відповідно до постанови РНК СРСР від 10 квітня 1940 р. тільки у квітні–травні були вислані із західних районів України в Казахстан біля 6 тис. сімей (більше 30 тис. осіб). До них додалися ще й 19635 осіб, висланих на початку червня цього ж року¹³.

У цей же період під категорію виселенців підпало населення, що проживало вздовж радянсько-німецького кордону, т. зв. 800-метрової прикордонної смуги та навколо масового будівництва військових об'єктів на території Західної України. Тільки в Дрогобицькій, Станіславській і Ровенських областях на кінець травня було переселено в межах цих областей, а також у східні області 7563 сім'ї¹⁴.

10 червня 1940 р. наркомом ВС України Сєрову була направлена нова директива Л.Берії, як доповнення до директиви від 7 березня за № 894/Б, з вказівкою "з 10 по 20 червня провести переоблік біженців, яких не прийняла Німеччина. Переоблік провести під приводом необхідності видання радянських паспортів усім громадянам, які проживають на території західних областей України і Білорусії і котрі ще не отримали паспортів у встановлений термін.

Операцію з виселення біженців провести 29 червня 1940 р. відповідно до раніше даних розпоряджень і доповіді проведення Вами операцій з виселення осадників, сімей репресованих і повій". Станом на 2 липня 1940 р. із шести західних областей України було депортовано 83 207 осіб біженців. У те число біженців потрапили не тільки біженці – поляки та євреї, але й українські студенти, учителі, представники інших категорій місцевої інтелігенції. Так, у Волинській обл. тоді було депортовано 11771 біженець, з них за національністю: поляків – 1837 осіб, українців – 1017, євреїв – 8924 особи¹⁶.

Маховик репресій проти населення західноукраїнських земель не припинявся ні на один день. Наслідком

цього стала постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 16 травня 1941 р. "Про виселення ворожого елементу із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії, Молдавії". Для виконання цієї постанови в усіх західних областях України були створені оперативні трійки УН КДБ – УНКВС для проведення операції з виселення сімей т. зв. нелегалів ОУН і засуджених до вищої міри покарання. Ця акція розпочалася 22 травня 1941 р. До 22 червня каральні органи встигли вивезти 12371 особу¹⁷.

Окрім депортацій, переселень та заслання, для потенційних ворогів радянської влади на території західних областей було відкрито 25 в'язниць і дві внутрішні камери, які постійно були переповнені¹⁸.

Так, для корінного населення західноукраїнських земель колоніальний ґніт змінився комуністичним режимом, супроводжуваним масовими арештами, розстрілами, виселенням та депортаціями. З осені 1939 р. по червень 1941 р. було репресовано за політичними ознаками, головним чином без суду і слідства, депортовано та вислано у східні райони СРСР 1 млн 173 тис. осіб із західних територій країни¹⁹.

Ігнорування місцевих звичаїв та менталітету населення краю, політична підозрілість і жорстокість методів упровадження радянської системи влади позначилася і на кадровій політиці. Основою і опорою радянської влади в Західній Україні стали вихідці із східних регіонів СРСР. Уже до кінця 1939 р. – на початку 1941 р. для роботи в партійних комітетах західних областей було направлено 495 осіб, на комсомольську, пропагандистську і господарську роботу 2872 особи. З приєднанням до СРСР Бессарабії і Північної Буковини туди було направлено в липні–серпні 1940 р. 4970 партійних працівників та 850 учителів початкової школи²⁰.

Усі керівні та основні штатні посади силових структур у регіоні комплектувалися виключно вихідцями зі східних областей. Місцеві жителі допускалися лише на другорядні адміністративні та господарські посади.

Насильницьке впровадження комуністичної ідеології, великодержавне ігнорування національними, соціальними й релігійними особливостями жителів регіону, застосування жорстоких карально-репресивних методів стали основними атрибутами становлення радянської тоталітарної системи в Західній Україні.

¹ Сергієв В. Правда про "Золотий вересень" 1939-го. – К., 1999. – С. 6–7. ² Кондратюк К., Лучківська І. Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 – червень 1941) // Вісн. Львівського ун-ту. Серія Історія. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 178. ³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 6, спр. 513, арк. 146–162. ⁴ Там само. – Оп. 23, спр. 3969, арк. 2. ⁵ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953. У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 119–122. ⁶ Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-і рр. ХХ ст.). – Луцьк, 1999. – С. 30–31. ⁷ Державний архів Служби безпеки України (далі ДАСБ України). – Ф. 42, спр. 47, арк. 23. ⁸ Білас І. Г. Зазнач. праця. – С. 123. ⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 6, спр. 576, арк. 202. ¹⁰ ДАСБ України. – Ф. 42, спр. 47, арк. 1–3. ¹¹ Парсаданова В. Депортація населення із Західної України і Західної Білорусії в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 29. ¹² ДАСБ України. – Ф. 42, спр. 47, арк. 6. ¹³ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 6, спр. 576, арк. 105–106, ДАСБ України. – Ф. 42, спр. 47, арк. 23. ¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 7386, арк. 17. ¹⁵ ДАСБ України. – Ф. 42, спр. 47, арк. 22. ¹⁶ Україна–Польща: важкі питання. Мат. міжнар. семінару істориків "Україно-польські відносини під час другої світової війни". Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава, 1999. – Т. 5. – С. 159. ¹⁷ ДАСБ України. – Ф. 42, спр. 47, арк. 29–31. ¹⁸ Білас І. Г. Зазнач. праця. – С. 127. ¹⁹ Бугай М. Депортація населення України (30–50-і роки) // УДЖ. – 1990. – № 10. – С. 35. ²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 6, спр. 513, арк. 146–162; Спр. 578, арк. 77–78; Спр. 583, арк. 18–22; Спр. 586, арк. 47–54.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ФІНАНСОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИКАЗІВ ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ В УКРАЇНІ

Висвітлено фінансову діяльність державних установ із соціальними функціями – Приказів громадської опіки в українських губерніях Російської імперії.

Theme of article – financial activity of official establishment with social functions in the Ukrainian locales of the Russian empire.

Фонди державних архівів України містять важливі матеріали про різнобічну діяльність Приказів громадської опіки (ПГО) в Україні, особливості їхнього фінансування.

Діяльність ПГО в українських губерніях Російської імперії є недослідженою проблемою історичної науки. Серед низки питань, пов'язаних з ПГО, надзвичайно важливими є ті, що стосуються їхньої фінансової діяльності. Досліджень зазначеного спрямування в Україні не проводилося, тому метою нашої роботи є вивчення видів фінансування ПГО як важливої державної соціальної установи, особливостей відшукування коштів для забезпечення діяльності ПГО в українських губерніях.

У 1775 р. був виданий Закон "Учреждения для управления губерний", що став початком адміністративної реформи в Російській імперії. Складовою частиною реформи стало створення особливих губернських органів із соціальними функціями для підтримки найбільш вразливих представників різних станів – ПГО. Прикази піклувалися в губерніях про початкову освіту (до 1782), громадське здоров'я, соціальне забезпечення і частково пенітенціарну справу.

Для виконання своїх функцій Приказам громадської опіки було виділено з державної скарбниці 15 тис. руб. з дозволом "умножить сумму раздачею онной из процентов и принятием подаяний"¹.

Серед способів примноження капіталів було надання грошових сум у кредит, під заставу в банк, прийняття пожертв. Наприклад, у відомостях про суми грошей Волинського ПГО, що знаходилися на зберіганні в Житомирському повітовому казначействі, окремим рядком значаться пожертвування від приватних осіб; на 1 лютого 1819 р. з 35 428 руб. 58 коп. сума пожертвувань становила 1859 руб. 40 коп.² Про це ж свідчить архівна справа Київського Приказу громадської опіки "О присылаемых пожертвованных деньгах с разных мест" (1806)³, а також "Книга для записи денежных пожертвованных за 1844 г."⁴.

Дозволено було встановлювати кухлики⁵. У фондах державного архіву Одеської області міститься справа за 1859 р. "О деньгах, вынутых из кружек, установленных при церквях г. Одессы и предместьях оного, принадлежащих к капиталу Приказа 2 разряда"⁶.

У Вінницькому соборі і костьолі встановлювалися кухлики для "нищих и убогих" та для "богоугодных заведений". Зібрані кошти йшли на рахунок ПГО⁷.

Певною мірою ПГО відігравали роль своєрідних банків. Володіючи значними коштами, частково виділеними урядом на благодійність, частково зібраними у формі пожертв з населення для тієї ж мети, Прикази спрямовували ці кошти в обіг: вони позичали їх на невеликі строки, наприклад, поміщикам під заставу маєтків. Це ілюструють, зокрема, назви архівних справ Київського ПГО: "Ведомости помещичьих имений, заложенных в Приказе для получения по ним ссуд"(1865)⁸, "О выдаче помещику ссуды под залог крепостных"(1845–1866)⁹, або "...под залог села"(1848)¹⁰, "Оприходование денег, возвращенных кредиторами, получавших кредит в Приказе под залог недвижимого имущества"¹¹.

Банківську форму фінансової діяльності ілюструє такий, наприклад, факт: держава асигнувала 295 500 руб. для зведення будівлі Харківського інституту шляхетних дівчат. Ці кошти вирішили розмістити на

зберіганні в Харківський ПГО. 22 вересня 1836 р. Харківському ПГО "височайше" дозволили сплачувати проценти на суму Інституту шляхетних дівчат, що мала знаходитись там не менше 6 місяців. Хоча за існуючим положенням прикази сплачували відсотки за умови знаходження грошей не менше трьох років, однак у даному випадку зроблено виключення, тим паче, що подібний "височайший" дозвіл мав і Полтавський ПГО стосовно коштів Полтавського інституту шляхетних дівчат¹².

Пошуки системи фінансування ПГО здійснювалися аж до остаточного переходу приказів під юрисдикцію Міністерства внутрішніх справ, коли фінансові потоки набули організованих форм.

МВС стимулювало прикази до збільшення коштів. До цього можна віднести, зокрема, дозвіл на ведення господарських і майнових операцій: здача в оренду лавок, будинків, кузень, млинів, садів, городів, заохочення добування торфу, заготівлі дров для продажу. У розпорядженні ПГО потрапили суконні та цегельні фабрики. У державному архіві Київської області міститься справа "О продаже выработанного сукна на фабрике, о направлении на работу на фабрику лиц, не имеющих вида на жительство и осужденных и пр."(1827)¹³, що ілюструє вирішення питання забезпечення робочою силою.

На користь приказів йшла й частина прибутку від продажу гральних карт, що підтверджується "Ведомостями о продаже карт" (1804)¹⁴.

Певною підмогою для формування коштів стали апеляційні суми (вносилися за перенесення справ з нижчої інстанції у вищу)¹⁵, митні суми, що стягувалися в міських думах, повітових судах з відвідувачів при реєстрації документів¹⁶.

Прикази громадської опіки надавали грошові позики. Це підтверджують відповідні факти з архівних документів про діяльність Київського ПГО, який надавав кредити, проте під заставу приватних будинків і садиб¹⁷.

Зазначене спрямування мало місце уже в перші десятиліття діяльності ПГО. Так, особливо активно діяв Слобідсько-Український ПГО, який отримував немалі дивіденди від позик уже в 1798 р.¹⁸

Певне значення мали кошти, які надавали міста на утримання закладів ПГО, адже користувалися ними мешканці міст. Тим паче, що подібні асигнування передбачалися відповідними законодавчими документами¹⁹. Наприклад, міське управління Одеси у 1859 р. надавало допомогу на утримання підвідомчих йому закладів, зокрема на лікарню (28 571 руб. 48 коп.) та на будинок для жебраків (2 636 руб.), причому видавали ці суми третинами протягом року²⁰.

Користуючись правом формувати свій бюджет за рахунок процентів на нерухомість, прибутків підприємств місцевої промисловості, кредитних та фінансових операцій, губернські ПГО до 30-х рр. XIX ст. збільшили свій сукупний капітал до 25 млн руб., або в 50 разів.

Запровадження принципу самофінансування означало, що уряд намагався перекласти проблему підтримки нужденних елементів суспільства на місцеву адміністрацію.

Фінансова діяльність ПГО підсумовувалася у вигляді річних звітів обігу сум. Наприклад, Слобідсько-Українське ПГО складав такі звіти за 1811, 1812, 1813, 1814 рр.²¹.

Крім цього, у 1811 р. був створений комітет для розгляду стану Приказів громадської опіки. Зазначене свідчить про те, що держава контролювала діяльність такої важливої інституції як ПГО, підсумовувалася їхня діяльність і при необхідності надавалася певна підтримка. Іншими словами, соціальна підтримка через спеціальні установи посідала відповідне на той час місце в структурі держави.

З другого десятиліття XIX ст. помітні обмежувальні тенденції у політиці верхніх ешелонів влади щодо меж самостійності органів опіки у проведенні фінансових операцій. З 1817 р. капітали, призначені для спорудження будинків для благодійних закладів, переводять до державної комісії погашення боргів²². 28 червня 1828 р. з'явився циркуляр МВС, що заборонив Приказам проявляти ініціативу у підвищенні заробітної плати своїм службовцям²³. Можливо, ці заходи держави пов'язані зі зловживаннями на місцях та дефіцитом бюджету.

Фінансовий стан і діяльність Приказів громадської опіки у 1861 р. ілюструє таблиця.

Таблиця. Доходи, витрати і капітали Приказів громадської опіки у 1861 р., руб і коп.²⁴

Прикази	Доходи	Витрати	Капітали
Волинський	96 524-19	95 134-57	2 312 153-75
Катеринославський	131 989-87	79 385-25	2 515 830-30
Київський	119 201-25	147 850-25	3 451 668-84
Одеський	126 012-37	183 894-21	2 786 125-29
Подільський	27 073-76	38 926-66	1 902 498-45
Полтавський	97 165-27	108 423-99	3 704 629-39
Таврійський	26 815-18	58 956-84	1 189 958-66
Харківський	91 500-58	101 747- 91	4 008 714-96
Херсонський	88 475-50	88 156-38	2 088 576-61
Чернігівський	163 948-61	125 426-27	3 170 989-20

Найвищі показники за доходами, як видно з таблиці, мали Чернігівський, Катеринославський, Одеський і Київський ПГО, а найбільшими капіталами володіли Прикази громадської опіки Харківської, Полтавської, Київської та Чернігівської губерній.

Не всі Прикази громадської опіки економічно розвивалися пропорційно. Одні мали власні капітали на великі суми, інші – на менші, що видно з наведеної таблиці. І це незважаючи на те, що початкова сума вкладу була однаковою – 15 тис. руб. Більше того, і в діяльності окремо взятого Приказу спостерігаються різні періоди розвитку. Так, Таврійський Приказ громадської опіки у 1840 р. мав доходів 131 662 руб. 64 коп. асигнаціями і 37 617 руб. 88 коп. сріблом, а витратив відповідно 120 724 руб. 41 коп. і 34 492 руб. 89 коп.²⁵. Порівнявши ці цифри з наведеними у таблиці за 1861 р., тобто через 20 років, помітно значну різницю у бік зменшення загальних сум. Крім усіляких причин різного характеру (фінансова ситуація в країні, економічна тощо), можна припустити, що причиною спаду діяльності цієї організації була недостатня активність місцевих службовців. На нашу думку, тут не слід забувати про те, що Крим був театром важкої війни 1853–1855 рр. Як кожна війна, а тим паче така кривава, вона завдала значних руйнацій економічному життю губернії.

Можна сказати, що до 1862 р. в ПГО сформувалася певна фінансова структура капіталів, яка складалася з таких розрядів: власні капітали, благодійні капітали, апеляційні суми, судові вклади, приватні та урядові вклади, пересилочні суми.

Однак у середині XIX ст. ПГО перестали бути установами кредитними і повернулися до початкового свого характеру установ лише благодійних. З припиненням кредитних операцій Прикази втратили важливу підтримку і певною компенсацією у зв'язку з цим став розподіл 850 тис. руб. серед усіх Приказів громадської опіки²⁶.

У той же час слід сказати, що держава потурбувалася про законодавче оформлення матеріального забезпечення органу опіки, виділивши спочатку кожному приказу певну суму і зазначивши шляхи подальшого самостійного існування.

Ілюстрацією фінансової діяльності Приказів громадської опіки на початку XX ст. можуть бути статті прибутків та видатків, у т. ч. й добродійного характеру, Подільського ПГО за 1903 р.: прибутки від капіталів ПГО, від капіталів за заповітами, від кухликового збору "для богоугодних заведень", допомога міст, за лікування в лікарнях, за догляд у богадільні, пеня та штрафи; видатки на утримання сиріт та підкинутих дітей, на роздачу бідним сум від кухликового збору²⁷.

Отже, Прикази громадської опіки, перебуваючи під безпосереднім контролем МВС, збільшували свої капітали за рахунок фінансових операцій, приватних пожертвувань, а також від ведення самостійної господарської діяльності.

Земська реформа, як відомо, прийшла на Правобережну Україну пізніше від інших регіонів України. У правобережних губерніях у нових умовах другої половини XIX – початку XX ст. продовжували діяти Прикази громадської опіки. Стосовно особливостей їхнього фінансування зазначимо, що головним джерелом надходжень, наприклад, Волинського Приказу і підвідомчих йому закладів, була допомога із сум губернського земського збору, причому спостерігається тенденція до збільшення цієї допомоги. У 1899–1901 рр. Приказ отримував на поточні потреби по 46 170 руб. щорічно, а вже з 1902 р. ця сума становила 66 129 руб. щорічно²⁸.

Таке фінансування Волинського ПГО пояснюється нестачею власних коштів; дефіцит, що виник, вимушено заміщувався губернським земським збором. За кошторисом ПГО на 1903 р. власних доходів з губернських закладів і 11 повітових лікарень було закладено 44 436 руб. 76 коп., допомога із сум губернського земського збору 66 – 129 руб., тобто всього – 110 565 руб. 76 коп.; стільки й видатків²⁹. У той же час малопробиткові повітові лікарні давали незначну суму надходжень – понад 7 тис. руб., а видатки на них – понад 40 тис. руб.³⁰

На прикладі Волинського ПГО бачимо, що в правобережних губерніях, де продовжували діяти прикази, власні прибутки були незначними. Головним джерелом підтримки діяльності такої суспільно важливої організації, як Прикази громадської опіки, став губернський земський збір.

Додамо, що кошторис ПГО затверджувався на спільному засіданні приказу та губернського розпорядчого комітету.

При вивченні архівних документів періоду діяльності Приказів громадської опіки в Україні нами виявлені часом неочікувані й неординарні штрихи до характеристики цих суспільно-державних організацій.

Таким, на нашу думку, є один із шляхів забезпечення себе коштами. Наприклад, на рахунок Подільського ПГО були внесені кошти від продажу архіву лікарні після закінчення узаконеного терміну зберігання³¹. У Житомирі від продажу призначених до знищення архівних справ Волинським Приказом громадської опіки "по благодійній частині" вичислено 163 руб. 41 коп.³². Ця сума була перерахована в недоторканий капітал, проценти з якого призначалися на утримання сиріт і підкидьків.

Отже, матеріали із фондів державних архівів України є важливим джерелом для з'ясування всіх чинників фінансової діяльності ПГО. Досвід фінансової діяльності Приказів громадської опіки, як спеціальних державних установ соціального характеру, є корисним в умовах сьогодення і чекає подальшого вивчення й узагальнення.

¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ) – 1775. – Т. 20. – № 1392. ² Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 160, оп. 1, слр. 12, арк. 3. ³ Державний архів Київської області (ДА

КО). – Ф. 226, оп. 4, спр. 188. ⁴ Там само. – Оп. 2, спр. 61. ⁵ ПСЗ – 1781. – Т. 21. – № 15152. ⁶ Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 366, оп. 1, спр. 1. ⁷ Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Ф. 232, оп. 1, спр. 3999, арк. 34–35. ⁸ ДАКО. – Ф. 226, оп. 2, спр. 28. ⁹ Там само. – Спр. 22. ¹⁰ Там само. – Спр. 23. ¹¹ Там само. – Спр. 25, 33. ¹² ПСЗ. – 1836. – Т. 11. – № 9540. ¹³ ДАКО. – Ф. 226, оп. 5, спр. 20. ¹⁴ Там само. – Оп. 1. – Ч. 2. – Спр. б/н. ¹⁵ Там само. – Оп. 4, спр. 322. ¹⁶ Там само. – Оп. 2, спр. 59. ¹⁷ Державний архів Києва. – Ф. 17, оп. 2, спр. 1198, арк. 6; Спр. 1462, арк. 2. ¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК). – Ф. 2169, оп. 1, спр. 1, арк. 62. ¹⁹ "Высочайшие повеления" від 28.11.1834 р. і від 06.10.1836 р.; Свод

законов. – Т. 13. – Ст. 814–816; Устав общественного призрения (вид. 1857 р.). ²⁰ ДАОО. – Ф. 362, оп. 1, спр. 13, арк. 1. ²¹ ЦДІАК. – Ф. 2169, оп. 1, спр. 2, арк. 1. ²² ПСЗ. – 1817. – Т. 34. – № 27076. ²³ ПСЗ. – 1828. – Т. 2. – № 2034. ²⁴ Мушинский К. Устройство общественного призрения в России. – СПб., 1862. – Ведомость № 1, 2. ²⁵ Державний архів Республіки Крим. – Ф. 115, оп. 1, спр. 1074, арк. 6 зв.–7. ²⁶ Мушинский К. Зазнач. праця. – С. 5. ²⁷ ДАХМО. – Ф. 232, оп. 1, спр. 4012, арк. 117 зв. ²⁸ ДАЖО. – Ф. 160, оп. 1, спр. 576, арк. 48, 54. ²⁹ Там само. – Спр. 556, арк. 47. ³⁰ Там само. – Спр. 551, арк. 92 зв.–93. ³¹ ДАХМО. – Ф. 232, оп. 1, спр. 4000, арк. 208. ³² ДАЖО. – Ф. 160, оп. 1, спр. 235, арк. 1.

А.М.Сукало, асп.

АРХІВНИЙ ФОНД ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА ДОКУМЕНТАЛЬНИХ РЕСУРСІВ СУСПІЛЬСТВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ САЙТУ НАУКОВОГО АРХІВУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ)

Подано огляд сайту Наукового архіву Інституту археології НАН України.

In the article is given the review of a site of Scientific archive of Institute archaeology NAS of Ukraine.

В умовах інтенсивного впровадження сучасної комп'ютерної техніки та перспективних технологій інституції, які володіють масивом документів, віднесених до Національного архівного фонду (далі НАФ), перестають бути лише сховищем історико-культурної спадщини людства. Сьогодні сама можливість залучення користувачів до цінних історичних джерел, незважаючи на рівень їхньої віддаленості, обумовлюється якісно новим рівнем обробки та розкриття тематики фондів, забезпечення збереження пошкоджених, рідкісних та цінних документів створюють необхідні умови для впровадження інноваційних технологій. Слід наголосити на тому, що потреба широкої репрезентації архівного документального ресурсу є одним з головних та складних завдань сьогодення, яке вирішують установи-зберігачі НАФ.

Сьогодні до такої традиційної функції наукових установ як збереження історичної спадщини народу додаються функції інформаційних центрів історичної ретроспективної інформації, які забезпечують доступ до національних документальних ресурсів. Це змінює внутрішні традиційні технології, форми обслуговування користувачів та характер взаємодії установ. За висновком Г.В.Боряка¹, наявні сучасні традиційні довідкові системи не гарантують повноти розшуку необхідної інформації та гальмують використання інформаційних ресурсів України, що пояснюється відсутністю системи ефективного доступу до архівної інформації.

Інформатизація традиційних архівних технологічних процесів є комплексною проблемою, розв'язання якої полягає у здійсненні низки взаємопов'язаних дій. Перш за все, відповідно до завдань розбудови інформаційного суспільства в Україні² та, враховуючи головні напрями реалізації Національної програми інформатизації, установи-власники величезного масиву НАФ, який є важливою історико-культурною складовою документальної спадщини країни, зобов'язані створювати умови для його репрезентації в інформаційній мережі суспільства³. Це вимагає реалізації стратегії впровадження Web-технологій, які гарантують забезпечення дистанційного доступу до архівних масивів, надання усім зацікавленим користувачам якісно нових можливостей роботи з певними обсягами архівної документації, оперативне та вичерпне фахове інформування в режимі on-line, упровадження системи інформаційного взаємозв'язку між інформаційно-пошуковими мережами архівних установ.

Завдання інтеграції інформаційних продуктів, утворених установами завдяки залученню інноваційних технологій, дозволяє реалізувати головну ідею щодо створення банку даних національної архівної інформації, вагомим сегментом якого є інформаційний ресурс архівного

фонду Інституту археології НАН України⁴. Документальний історичний масив цієї інституції є частиною єдиного Архівного фонду Академії наук України⁵ та налічує 45 фондів, 212 700 описаних і 1 000 неописаних документів, 20 000 фотодокументів та 4 одиниці зберігання кінодокументів. Він уміщує особові фонди, рукописні матеріали й оригінали різноманітної наукової документації, яка за тематикою пов'язана з діяльністю цієї установи та має виняткову наукову і культурну цінність.

При створенні фундаменту єдиного інформаційного та історико-культурного середовища країни особливого значення набуває тісна координація діяльності установ-фондозберігачів, які мають суміжну інформаційну структуру щодо формування фондів та створення електронних інформаційних продуктів на їхній основі, тому такі координуючі функції для системи установ АН здійснює Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського (далі – НБУВ), а їхнім куратором у галузі наукового опрацювання, збереження архівного фонду, формування інформаційних ресурсів та використання інноваційних технологій для їхньої репрезентації, згідно з діючим законодавством, виступає Державний комітет архівів України (далі – ДКАУ), на Web-порталі якого теж розміщено сайт архівної документації вищезгаданого інституту.

Слід зазначити, що, починаючи з 2000 р., політика ДКАУ спрямовується на створення загальноукраїнського архівного порталу, до структури якого передбачається інтегрувати всі сайти установ, що мають документальні ресурси НАФ⁶. Це інформаційне середовище вміщує три головні складові: сам інформаційний ресурс, його довідковий апарат та відповідні умови доступу до нього. Однак, на жаль, за браком коштів більша частина установ не має можливості репрезентувати власні електронні продукти в інформаційних мережах, що перешкоджає їхньому використанню та опрацюванню науковцями і різноманітними групами користувачів.

Відповідно активне використання Інтернет-технологій трансформує традиційний документальний ресурс Інституту археології в електронний довідковий апарат, який передбачає застосування відповідного програмного комплексу, освоєння технологічних засобів, створення інформаційних сторінок, засобів зв'язку між підрубриками та виступає інформаційним документом глобальної мережі.

Метою створення власного сайту Інституту археології НАН України стало бажання формування цілісного уявлення широкого кола користувачів щодо складу архівних фондів цієї установи, які налічують понад 200 000 од. зб. за 1764–1999 рр. Його електронний Науковий архів умі-

щено на сайті Інституту археології НАН України⁷. Потреба створення інформаційного комплексу, який є результатом діяльності Інституту археології та його попередників, виникла як необхідність задоволення вимог дослідників, науковців та широкого кола громадськості.

Треба зазначати, що це був один з перших сайтів архівної інформації в Україні. Його було створено за сприянням Фонду "Відродження" в Україні та розташовано на сервері Благодійного фонду "Міжнародний центр телекомунікацій". Розкриття фондів в режимі on-line, репрезентування звітів археологічних розвідок на терені України, рукописних наукових праць, дисертацій та особистих фондів учених-археологів, виконують усі традиційні функції: поліпшують пошукову роботу, запобігають пошкодженню традиційного довідкового апарату та, при перспективі створення повнотекстових баз даних (далі – ПБД), забезпечать можливість збереження усього документного масиву архівної інформації, завдяки наданню електронних версій оцифрованих документів.

Вдалих інтерфейс сайту відкривається зображенням одного з найцінніших скарбів нашої держави – скифської пекторалі, репрезентує в гіпертекстовому поширенні великий інформаційний масив ретроспекції про фонд Наукового архіву Інституту археології НАН України та складається з кількох блоків: Фонд Музею старожитностей Київського університету Святого Володимира XIX ст.; Фонд Всеукраїнського археологічного комітету (далі – ВУАК) (1918–1933); Фонд ВУАК – ДНІПРОГЕС; Фонд наукових робіт та дисертацій; Фонд планових тем 1945–2000 рр.; Особисті фонди 42 учених-археологів XIX–XX ст.; Фонд експедицій (наукові звіти 1945–2001); Фототека.

Блок фонду Музею старожитностей Київського університету св. Володимира становить 118 одиниць зберігання, які висвітлюють розвиток археології як науки в Україні за період з 1833 по 1902 рр. Це каталоги, реєстри предметів, листування, матеріали з'їздів, фотографії. Дуже багато збереглося матеріалів з історії Києва – це плани міста, план Золотих воріт, Михайлівської церкви Видубицького монастиря. У колекції Музею представлено рукописи В.Б.Антоновича "Извлечения из сочинения Михаила Литвина (1550)", "История Волыни"; М.Недбайла "Гетьман Богдан Хмельницький; як він врятував України з ярма ляхського" (1874); "Навигационная книга Общества Нестора Летописца с 1890 г."; листування "Мінц-Кабінету з радою, правлінням, бібліотекою Імператорського університета св. Володимира" (1865, 1866, 1867); "Листування Мінц-Кабінету в справі придбання археологічних та нумізматичних колекцій" (1869–1890); різноманітні описи, наприклад, В.В.Хвойки "Предметы, найденные при раскопках по Кирилловской улице в усадьбах Завала и Багреева №№ 59-61" від 28.XI.1895, "Опись археологическим вещам пожертвованным университету св. Владимира почетным членом оного г.сенатором тайным советником Н.Н.Фундуклеем", "ВОΣ ΠΡΟΜΑΧΙΑ" (Рукописний каталог різних видань та рукописів XVIII ст.); "Список фотографических снимков и рисунков, принадлежащих Музею древностей Университета св. Владимира", фотографії "Древности монастырей Югославии XVI–XIII ст. Архитектура, живопись; утварь; рукописи", "Археологические материалы VII–VIII ст. н. в. (из финских курганов)" та ін.

Наступний блок матеріалів – описи фондів Всеукраїнського археологічного комітету (далі ВУАК) з 1918 до 1931 рр. Усього описано 1032 справи, причому справи № 901–1032 містять матеріали про роботу ВУАК за різні роки від 1924 по 1931 рр. Фонд містить також різноманіт-

ні звіти, листи, протоколи зборів ВУАК, доповідні записки, кошториси, журнали тощо. Зокрема, "Відомості про Київські церкви. Церква всіх святих на Щекавиці. Акт № 5 реєстрації захованих в церкві предметів художньої та археологічної цінності складений Г.Ф.Красицьким" (м. Київ. 29.07.1918 укр. мова. 2 стор.); "Стан пам'яток культури та охорони їх (списки пам'яток культури, ... анкети для складання їхнього опису та інше листування)" (1922–1923 рр. машинопис, друк, рукопис 52 стор.), рецензія Пічета В. "Д.И.Багалеи. Русская история. Т. I. Княжеская Русь до Ивана III. Москва, 1914." (б/д, рукопис укр. мова, 8 стор.); "ВУАК-Рецензія П.С. Малюнки Тараса Шевченка. Видання об-вом имени Т.Г.Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам южной России, учащимся в высших учебн. заведениях СПб, вып II, перераб." (б/д, рукопис, укр. мова, 2 стор.) та ін.

Наступний перелік представляє матеріали (звіти, фотографії, ілюстрації тощо), які містять інформацію про археологічні експедиції при спорудженні гідроелектростанції на Дніпрі 1920–1930-х рр. Зокрема, В.А.Грінченко, А.В.Добровольский "План кам'яних споруджень в урочищі Сагайдачного" (кресленик, 1928); А.В.Добровольський "Щоденник розкопів неолітичної стоянки на "Собачках" (1928); "План острова Хортиця в Запорізькій окрузі 1930 р." (1930 р., калька та акварель) та ін.

Історію та характеристику напрямів наукової діяльності установи висвітлюють відомості наступного блоку – список дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата та доктора історичних наук (їхня кількість на початок 2002 р. становила 265), планові теми, статті, наукові праці, рукописи. Інформація щодо наукової діяльності інституції розкривається блоком захищених дисертацій, сторінка якого має гіпертекстове поширення й на інші види виконаних наукових робіт.

Відкривається блок рубрикою "Список дисертацій", що були захищені після 1945 р. та рукописи яких зберігаються в архіві. Користувач отримує інформацію щодо прізвища, ініціалів, наукового ступеня та року захисту. Наприклад, Е.І.Архипова "Монументальная пластика древнего Киева" (канд. дис., 1994); В.М.Зубарь "Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н. э.", (канд. дис., 1981), С.М.Рижов "Керамика поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело" (канд. дис., 1999) та ін.

Перелік напрямів наукових розробок за плановими темами (259 посилань) містить наступна рубрика. Вона охоплює період з 1979 по 1998 рр. У переліку зазначається рік, прізвище учасників, назва планової теми, кількість сторінок тощо. Наприклад: 1980, А.С.Островерхов, "Археологическая карта скифских памятников в степной зоне Северо-Западного Причерноморья"; 1994–1998, А.В.Симоненко, "Сарматские памятники Северного Причерноморья в системе европейской хронологии"; 1998, М.В.Скрижинская, "Расписные вазы VI–IV вв. до н. э., как источник знакомства греков Северного Причерноморья с культурой Эллады" тощо.

Особливої уваги заслуговує персоніфікована інформація, вміщена у блоці сайту "Список особистих фондів учених археологів", що налічує 42 фонди. Список надає відомості щодо номеру фонду, прізвища, дати життя, посади, вченого звання, короткої біографічної довідки, кількості одиниць збереження, хронологічні межі документів. Інформація представлена в пофоновому списку на кожну особу, розкриває напрями її наукової діяльності в галузі археології та особистий внесок у розвиток науки, участь у

проведенні археологічних розкопок. Зокрема, фонд № 1. Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847–1918 рр.), д-р природ. наук, доцент кафедри географії та антропології Петроградського університету ..., фонд № 1 – 5104 одиниць зберігання з 1870–1918 рр. та ін.

Заанонсовані архіви науковців, перелік яких розроблено з вимогами гіпертекстового поширення, на сьогодні, на жаль, надають змогу репрезентувати в цьому поширенні тільки два фонди – вчених П.І.Смолічева (ф. № 6) і В.В.Лопіна (ф. № 24). Однак і вони містять не самі документи, а лише огляди особистих фондів. Особові сторінки цих діячів репрезентують розширену інформацію щодо загальних відомостей з історії формування фонду, повної біографічної довідки, анотації фондів, огляд документів особового фонду, переліки наукових праць, описи особових фондів та примітки.

Фонд № 6 Петра Івановича Смолічева (1891–1947), київського археолога, музеєзнавця та краєзнавця, репресованого у 1930-і рр., налічує 116 одиниць зберігання за 1888–1933 рр. та знаходяться в Архіві інституту з 1947 р. Фонд поповнювався різноманітними документами, які мали відношення до діяльності вченого. Так, у 1955 р. його було поповнено майже удвічі завідувачем сектора археології Інституту історії, археології та етнографії Академії наук Таджикистану Б.А.Литвинським. Особистий фонд П.І.Смолічева складається з рукописних матеріалів (наукові статті, звіти з експедиційної діяльності щодо проведених розкопок на території Чернігівської, Черкаської та інших областей, ілюстрації до них); опублікованих та неопублікованих робіт (різними мовами), службового листування, ілюстративного матеріалу, різноманітні матеріали зі службового та громадського життя, відомості про особисту бібліотеку (частина якої увійшла до складу Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України), бібліографія тощо. Також містять дані про наявність у фонді рукописних матеріалів інших діячів та науковців археології (Ю.Віноградського, П.Єременко, П.М.Тякоського та ін.).

Особистий фонд № 24 Лопіна Володимира Васильовича (1928–1981), відомого російського та українського археолога, музеєзнавця, викладача Київського державного університету, зберігається в Науковому архіві Інституту археології з квітня 1981 р. та налічує понад 60 одиниць зберігання за 1956–1981 рр. Треба зазначити, що ця установа є єдиним фондозберігачем особистих фондів В.В.Лопіна. Він складається з творчих та наукових матеріалів (тобто опублікованих та неопублікованих наукових робіт), серед яких є його дисертація та неопублікований рукопис другої монографії вченого "Березань и проблемы генезиса античной Северопричерноморской цивилизации" (машиноп., рос. мова, 438 стор., 70 листів ілюстративного матеріалу); документів, присвячених експедиційної діяльності; матеріалів біографічного характеру, листуванням, відомостями щодо наявності у фонді рукописних матеріалів інших науковців (І.Гаврилова, Ю.Казанського, В.Винника та ін.), бібліотеки, яка теж увійшла до складу бібліотеки галузе-

вої інституції, бібліографії, серед якої є список особистих робіт, складений В.В.Лопіним.

Треба звернути увагу на історичну цінність блоку, який репрезентує наукові звіти польових археологічних досліджень періоду з 1945 по 1999 рр., які зберігаються в архіві інституту. Цей блок розроблено з урахуванням хронологічної, географічної та персоналіфікованої систематизації. Він має відповідне гіпертекстове поширення, що покликане спрощувати пошук потрібної інформації. Відповідно до матеріалів, які зберігаються в архіві, картотека звітів за роками розбита на 25 блоків, але лише тільки 8 мають гіпертекстове поширення. Останнє поповнення електронної картотеки відбувалося у червні 2002 р. Треба зазначити, що інформація заанонсована цим блоком. Картотека звітів за місцями розкопок та Картотека звітів за авторами розкопок знаходиться ще у стані наповнення, тому не надає відповідної інформації користувачу.

Цінним джерельним матеріалом є репрезентована на сайті фототека, яка містить фотографії розкопок трипільської культури, скіфських курганів та золота скіфів. Слід також зазначити, що Науковий архів Інституту археології зберігає фотоматеріали, які стосуються діяльності установи, починаючи з кінця XIX ст.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок про те, що сучасне вивчення історії країни неможливе без використання інноваційних технологій у репрезентації документальних історичних джерел, що зберігаються в архівах наукових установ. Великий унікальний масив документального ресурсу, що зберігається у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України, завдяки залученню Web-технологій репрезентує свої інформаційні продукти необмеженому колу зацікавлених користувачів, серед яких науковці, фахівці, студенти та пересічні громадяни. Використання цієї інформації є важливим фактором подальшого розвитку історичної науки та популяризації історичних знань у суспільстві.

¹ Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археологічна Українка". Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 8. ² "Про інформацію". Закон України від 2.10.1992 № 2658-XII // [Електронний ресурс] – Засіб доступу: URL: <http://www.rada.kiev.ua>; "Про Національну програму інформатизації". Закон України від 4.02.1998 № 74/98-ВР, "Концепція Національної програми інформатизації". Закон України від 4.02.1998 № 75/98-ВР // Там само; "Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні". Указ Президента України від 31.07.2000 – № 928/2000 // Там само; "Про внесення змін до Закону України "Про Національний архівний фонд і архівні установи". Закон України від 13.12.2001 – № 2888-III. ³ Дубровіна Л.А. Основні положення Концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 6–17. ⁴ Про інформатизацію соціогуманітарних досліджень. Постанова Президії НАН України від 10.10.1997 № 342 // [Електронний ресурс] – Засіб доступу: URL: <http://www.rada.kiev.ua>. ⁵ Кумчаренко В.А., Яременко Л.М. Архівний фонд Національної Академії наук України: історія, сучасний стан, зміст і склад документів // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 8–15. ⁶ Боряк Г.В. Електронні архівні публікації в інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 141–169. ⁷ <http://www.kar.net/~archaeol/ar1.html>.

Надійшла до редколегії 03.05.04

М.С.Федоренко, асп.

ОСОБОВИЙ АРХІВНИЙ ФОНД М.І.ПЕТРОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНОГО Й АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

Подано огляд документів Церковно-історичного й археологічного товариства при Київській духовній академії, які знаходяться в особовому архіві секретаря товариства, проф. М.І.Петрова. Зроблено спробу систематизації документів, з урахуванням їхнього змісту та інформаційної цінності у вивченні історії діяльності товариства.

In this article we can see a review of papers of Church-historical and archeological association by Kiev religious academy. They found in the personal archives of professor Petrov who was a secretary of this association. Attempt is made systematization of papers which is based onto information in the question of study history of activity this association.

Микола Іванович Петров (1840–1921) увійшов в історію української науки другої половини XIX – початку XX ст. не тільки як відомий літературознавець, а і як історик, архівознавець, один із організаторів Української академії наук.

Особовий архів М.І.Петрова, який зараз зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, є цінним історичним джерелом при вивченні діяльності київських кіл другої половини XIX – початку XX ст. Важливо відзначити цінність цього архівного фонду при дослідженні діяльності Церковно-історичного й археологічного товариства (ЦІАТ) при Київській духовній академії (КДА). ЦІАТ існувало з 1872 р. по 1919 р. "... для приведения в извешность памятников церковной древности ... и вообще для принятия мер к предупреждению утраты памятников для науки..."¹ і залишило помітний слід у збереженні історичного надбання українського народу.

На жаль, у радянський період історії України діяльність ЦІАТ, як і саме його існування, замовчувалося внаслідок ідеологічних причин. Сьогодні історики дедалі частіше звертають увагу на діяльність товариства, тому що без дослідження його історичного надбання картина розвитку історичної науки в Україні другої половини XIX – початку XX ст. буде неповною.

Складнощі, пов'язані з вивченням процесу виникнення і діяльності ЦІАТ, обумовлені розрізненістю архіву товариства. Документи товариства в основному сконцентровані у фонді Церковно-історичного товариства при КДА (ЦДІАК, ф. 1396), КДА (ЦДІАК, ф. 711) і в особовому фонді М.І.Петрова (ІРНБУВ, ф. 255). Незначна частина документів розпорошена серед приватних фондів викладачів КДА, членів товариства, таких як С.Т.Голубев (ІРНБУВ, ф. 194), Ф.І.Титов (ІРНБУВ, ф. 175), П.Г.Лебединцев (ІРНБУВ, ф. 154).

Проблеми з визначенням фонду Церковно-археологічного товариства [(ІРНБУВ, ф. 160) Церковно-археологічне товариство при КДА, було реорганізовано в Церковно-історичне й археологічне в 1901 р.] пов'язані з відсутністю уніфікації у визначенні статусу товариства, що говорить про недостатнє вивчення проблеми². У цьому фонді зберігаються документи, пов'язані з діяльністю КДА.

Лише незначна частина документів містить листування ЦІАТ з іншими науковими установами Російської імперії про обмін виданнями (ІРНБУВ, ф.160, № 875; 876; 877; 878.). Таким чином, цей фонд не може займати центральне місце серед архівних фондів, пов'язаних із історією діяльності ЦІАТ.

Як уже зазначалося, особовий фонд М.І.Петрова (ІРНБУВ, ф. 225), містить значну частину документів. ЦІАТ є одним із основних джерел вивчення діяльності вченого. Висока концентрація документів ЦІАТ у фонді М.І.Петрова пояснюється наступними обставинами.

Передусім, слід зауважити, що проф. КДА М.І.Петров протягом 47 років був незмінним секретарем товариства, починаючи із 17 листопада 1872 р.³ Як

секретар ЦІАТ, М.І.Петров вів листування товариства, протоколи зборів, а також звіти за рік про діяльність товариства і стан Церковно-археологічного музею (ЦАМ), який був заснований товариством під час його діяльності⁴. Внаслідок виконання цих обов'язків значна частина документів товариства і музею стала особовим архівом М.І.Петрова, який після його смерті (20.06.1921) було передано Українській академії наук. Отже, коли мова йде про документи особового фонду М.І.Петрова, то необхідно враховувати той факт, що значна частина цих документів є не так особистими паперами покійного, як документами секретаря ЦІАТ і завідувача ЦАМ, обов'язки якого М.І.Петров виконував практично із самого початку створення цих установ.

Загалом фонд нараховує близько 564 найменувань документів з історії товариства. Ці матеріали діляться на такі групи: перша група – документи, що безпосередньо належать ЦІАТ; друга – документація ЦАМ; третя – особисті документи М.І.Петрова.

Такий розподіл архівного матеріалу пояснюється авторством й адресатом, тобто вихідною і вхідною інформацією, що є в письмовому історичному джерелі. Так, комплекс документів ЦІАТ є різного роду документами вхідної і вихідної документації товариства. У них чітко називається відправник й одержувач документа. Наприклад, "Церковно-історичне і археологічне товариство при Київській духовній академії, Московському археологічному товариству лист про участь в археологічному з'їзді в Чернігові (1908). Чернетка рукою М.І.Петрова". (ІРНБУВ, ф. 225, № 593). Так само визначаються документи ЦАМ й особисті документи М.І.Петрова.

Документи ЦІАТ – повідомлення про засідання товариства і питання денні; дипломи почесних і дійсних членів та повідомлення про обирання членами товариства, листи з питань членства; листи про участь в археологічних з'їздах, організації виставок; листування з іншими товариствами, приватними особами і державними установами з питань охорони пам'яток церковної архітектури; листування з науковими товариствами і приватними особами, обмін виданнями і музейними експонатами; документи про фінансову діяльність товариства.

Документи ЦІАТ можна класифікувати таким чином.

Повідомлення про засідання товариства з порядком денним, що є розрізним збірником документів з 1886 по 1914 рр., які повідомляли членів товариства про місце і час засідання та питання для обговорення динаміки засідань у зазначеному хронологічному періоді. У той же час вони є цінним доповненням річних звітів ЦІАТ, надрукованих у "Трудах товариства", для визначення пріоритетів його наукової діяльності. При порівняльному аналізі існуючих повідомлень з аналогічною інформацією, що є в річних звітах ЦІАТ, розбіжностей у цих джерелах не виявлено.

Дипломи почесних та дійсних членів ЦІАТ: серед виявлених документів товариства, що зберігаються в різних архівних фондах м. Києва, було знайдено всього 2

дипломи, виписаних на ім'я М.І.Петрова,⁶ що він є дійсним членом ЦІАТ і датованого 10 квітня 1882 р., та на ім'я І.І.Толстого, що він є почесним членом ЦІАТ від 21 січня 1902 р. Ці дипломи підтверджують інформацію про розподіл членів ЦІАТ на дійсних та почесних. Також вони дають уявлення про форму подібних документів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Повідомлення про обрання членами товариства, листи з питань членства, як і згадані вище документи, представлені лише двома документами⁷, а саме: повідомленням М.М.Оглобліна про обрання його дійсним членом товариства, що було датоване 5 лютого 1904 р., на двох аркушах у конверті, а також чернетка листа товариства архимандриту Євгенію в м. Белград, жовтень 1886 р., з питання членства. Обидва документи подають уявлення про порядок присвоєння звання дійсного члена товариства і в питаннях, пов'язаних з діяльністю ЦІАТ.

Листи про участь в археологічних з'їздах й організацію виставок ЦІАТ – його виникнення і діяльність, нерозривно пов'язані з археологічними з'їздами. З'явившись як наслідок наукових дебатів з питань охорони пам'ятників історії церкви на першому і другому археологічних з'їздах⁸, товариство протягом свого існування брало активну участь у проведенні таких наукових форумів. Також необхідно зауважити, що листи і повідомлення про проведення археологічних з'їздів були адресовані або раді КДА, або безпосередньо ЦІАТ, а також членам товариства. У цьому випадку ми розглядаємо документи адресовані ЦІАТ і вихідні від нього з питань участі в археологічних з'їздах і організації виставок. Зазначена група документів тісно пов'язана з листуванням товариства з різними науковими товариствами і приватними особами. Ураховуючи ту роль, яку відігравали археологічні з'їзди в розвитку історичної науки в той час, ми виділяємо цю групу документів окремо, незважаючи на її малу чисельність.

В особовому фонді М.І.Петрова збереглися 6 номерів одиниць зберігання стосовно археологічних з'їздів та організації виставок. З них 4 документи безпосередньо пов'язані з ЦІАТ та 2 – з М.І.Петровим. Згідно з річними звітами товариства, ЦІАТ приймало участь в усіх проведених археологічних з'їздах.

Частина документів, що зберігається, на жаль є лише залишками колишнього існуючого активного листування. У той же час ця документація детально показує процес підготовки з'їздів і міру участі в них ЦІАТ. Зразком вхідної документації з цього приводу є повідомлення організаційного комітету з проведення третього обласного археологічного з'їзду в м. Володимирі від 5 квітня 1906 р.⁹ Документ написаний на 2 аркушах і містить у собі наступну інформацію: детальні дані про відправника й адресата, дати відправлення і одержання (5 квітня 1906 – 8 квітня 1906), остання дата поставлена при одержанні, зазначені час та місце проведення з'їзду (з 20 по 30 червня 1906 р.) у м. Володимир, детальна програма з'їзду; чернетка відповіді написана рукою М.І.Петрова, що повідомляє оргкомітет про відрядження на з'їзд ординарного проф. О.А.Дмитрієвського.

Така практика написання відповіді у вигляді чернетки на вхідну документацію була характерна для переважної більшості документів товариства, при цьому всі чернетки відповідей написані рукою секретаря товариства і завідувача ЦАМ М.І.Петрова.

Вихідна документація ЦІАТ, що пов'язана з участю членів товариства в археологічних з'їздах, як правило, є відповіддю на попереднє повідомлення товариства, організаторів з'їздів.

Типовим прикладом є лист ЦІАТ Московському археологічному товариству з приводу участі в ХІV Археологічному з'їзді в м. Чернігові в 1908 р.¹⁰ Лист написаний рукою М.І.Петрова, дуже пошкоджений. У ньому говориться про неможливість відрядити до 7 лютого 1908 р. у Московський попередній комітет своїх представників. У той же час повідомляється про обов'язкове оповіщення попереднього комітету списком питань і проектів, що хвилюють ЦІАТ з метою обговорення їх на майбутньому з'їзді. У цілому ця підгрупа документів інформує дослідника про членів товариства, що приймали участь у підготовці і проведенні археологічних з'їздів, про наукові питання, які цікавили товариство, програми з'їздів, про участь товариства в проведенні різного роду виставок¹¹.

Листування з товариствами, приватними особами і державними установами з питань охорони пам'ятників церковної архітектури. Охорона і реставрація пам'ятників церковної архітектури було одним з пріоритетних завдань ЦІАТ, тому зазначена підгрупа документів особового фонду М.І.Петрова є цінним джерелом при вивченні цього напрямку в діяльності товариства. Збережені документи є вхідною і вихідною документацією ЦІАТ із зазначеного питання. Частина документів адресована безпосередньо товариству. Інша частина – М.І.Петрову, як секретарю.

З цього питання ЦІАТ вело активне листування і співпрацю з такими установами як Департамент загальних справ Міністерства внутрішніх справ, Києво-Печерською Успенською лаврою, Київською духовною консисторією й окремими церковними ієрархами.

Документи свідчать про проблеми, з якими зіштовхнулося товариство в питаннях охорони і реставрації пам'ятників церковної архітектури, визначення географії такого роду діяльності і характеру робіт¹². Особливо цікава інформація, що пов'язана з участю ЦІАТ у реставрації фресок Київського Софійського собору і в реставраційних роботах, що проводилися в Успенському соборі Києво-Печерської Успенської лаври¹³. Ці документи актуальні і сьогодні в зв'язку з реставраційними роботами в Успенському соборі. Крім того, матеріали містять інформацію про відрядження членів товариства і їхні звіти про можливу реставрацію і реконструкцію храмів¹⁴.

Листування з науковими товариствами і приватними особами, про обмін виданнями і музейними експонатами. Велика частина документів фонду представлена листуванням ЦІАТ з цього питання. Інформація, що є в цих документах, може бути цікавою в плані географічних наукових зв'язків товариства з іншими подібними науковими установами й окремими особами.

Матеріали підгрупи у свою чергу поділяються на листування товариства стосовно обміну науковою інформацією і листування, що пов'язане з музейною діяльністю ЦІАТ. Такий поділ документів визначається інформацією про обмін. Так, листування з Петербурзькою археологічною комісією містить інформацію про обмін науковими матеріалами і звітами¹⁵. У той же час лист ЦІАТ архимандриту Гродненському і Брестському Михайлу, у вигляді чернетки, містить подяку за вислані в ЦАМ експонати¹⁶.

Особливої уваги заслуговують документи, що містять інформацію про роль товариства в організації подібних наукових товариств у Російській імперії. Маючи на увазі той факт, що ЦІАТ і ЦАМ були першим науковим товариством і музеєм такого типу в державі, то всі інші товариства й організації були створені за їхнім зразком. Прикладом може бути лист Томського єпархіального історико-

археологічного комітету від 11 серпня 1912 р. до ЦІАТ з проханням переслати Статут товариства¹⁷.

Представлена підгрупа документів є цінним історичним джерелом при вивченні наукової діяльності та зв'язків товариства, його музейної діяльності, а також місця і ролі в системі аналогічних наукових установ того часу. Усього нараховується 76 одиниць зберігання.

Фінансова діяльність товариства. Відчуваючи матеріальну скруту на початку своєї діяльності, ЦІАТ доклало багато зусиль, щоб створити грошовий фонд товариства і музею. До складу цієї підгрупи документів входять звіти, розписки, квитанції, прибуткові та витратні відомості, відомості про фінанси товариства, державну ренту, листи про внески з 1885 по 1918 рр.¹⁸, що дозволяють вивчити фінансову діяльність ЦІАТ та пріоритетні витрати.

Документи ЦАМ є підгрупою документів, адресованих безпосередньо музею. Мала кількість зберігання одиниць цієї групи документів пояснюється тим фактом, що з початку ЦІАТ створювалося виключно заради створення ЦАМ й існувало як приймальна комісія експонатів для музею. У ході свого розвитку діяльність товариства поступово вийшла на перший план, а музей перетворився в установу при товаристві, тому значна частина документів стосується безпосередньо ЦАМ у вигляді повідомлень про пересилку експонатів, подяк з приводу одержання експонатів. Листування щодо придбання або пожертви колекцій в ЦАМ адресувалися або на ім'я ЦІАТ, або Київський духовній академії, при якій знаходилося як товариство, так і музей.

Документи ЦАМ – описи експонатів музею; акти перевірки ЦАМ; листування з науковими товариствами, окремими особами про одержання музейних експонатів; особисті документи М.І.Петрова, як секретаря ЦІАТ і завідувача ЦАМ; особисте листування М.І.Петрова, як секретаря ЦІАТ і завідувачого ЦАМ; документи, пов'язані з науковою діяльністю М.І.Петрова; спогади, нотатки і записки М.І.Петрова.

Групу документів ЦАМ можна поділити на наступні підгрупи:

Описи експонатів музею представлені коротким описом мідних монет Золотої Орди, що були передані ЦАМ¹⁹, а також списком рукописів, які належали ЦАМ на 1918 р.²⁰. Незважаючи на свою малочисельність, ці документи є безцінним історичним джерелом при вивченні історії ЦІАТ і ЦАМ. Вони дають можливість не тільки кількісно, але й поіменно визначити колекцію рукописних збірників, пов'язаних з історією християнської церкви як на території України, так і поза її межами. Матеріали опису колекцій свідчать про рівень розвитку нумізматики того часу й оцінити роль товариства у збереженні нашої історичної спадщини.

Акти перевірки церковно-археологічного музею при Київській духовній академії становлять три одиниці зберігання 1899–1912 рр.²¹. Акти перевірки склалися щороку під час ревізій ЦАМ членами ЦІАТ. У них зазначалася загальна кількість експонатів музею, експонати, що надійшли за рік. Інформація цих документів дає уявлення про внутрішню документацію товариства та музею і показує стан музею протягом зазначених років.

Листування з науковими товариствами та окремими особами про отримання музейних експонатів. Цю підгрупу документів, за характером змісту та цінності інформації аналогічної підгрупи документів ЦІАТ, яка розглядалася вище, відрізняє лише визначення відправника та одержувача листів. У нашому випадку ним є ЦАМ, а не ЦІАТ.

Документи визначають найменування жертвуваних експонатів, установ або осіб, які надавали жерт-

ву, дату пожертвування та написання листа або указу про передачу. Наприклад, Указ Київської духовної консисторії наставнику Олександро-Невської церкви про передачу в ЦАМ при КДА церковних речей Петра Могили від 27 грудня 1904 р.²². Відповідно до цих документів ми можемо визначити характер, цінність експонатів та порядок їхнього надходження до ЦАМ.

Особисті документи М.І.Петрова є найбільшою за кількістю матеріальною групою документів, що пов'язана з діяльністю ЦІАТ та ЦАМ при КДА. Як уже зазначалося, наукова діяльність М.І.Петрова була нерозривно пов'язана з діяльністю цих установ. З моменту заснування ЦІАТ він став незмінним секретарем (1872), а пізніше і завідувачем музею. У 1872 р., коли М.І.Петрову виповнилося 32 роки, він був уже відомим дослідником української літератури. З розвитком товариства і музею коло його наукових інтересів розширилося. Він займався також архівознавством, історією, нумізматиною, іконографією, де досягнув певних успіхів.

Як секретар ЦІАТ та завідувачий ЦАМ М.І.Петров вів внутрішню документацію та листування цих установ, чим і пояснюється значна присутність документів ЦІАТ у його особистому фонді. У зв'язку з цим, велика кількість документів, пов'язаних з товариством і музеєм, адресувалися особисто на його ім'я. Цю групу документів, як і попередню, можна поділити на певні підгрупи:

Особисте листування М.І.Петрова як секретаря ЦІАТ і завідувачого ЦАМ. Ця група джерел охоплює всю попередню групу документів, але відрізняється тим, що одержувачем був М.І.Петров, наприклад, лист з приводу реставрації ікон ЦАМ, 1–3 листопада 1912 р. від художньо-іконописної майстерні Михайла і Григорія Чирикових Петрову Миколі Івановичу²³. До неї входять також документи, які характеризують наукові зв'язки товариства, його реставраційну діяльність, запрошення на ім'я М.І.Петрова до участі в археологічних з'їздах, жертвах музею та ін.

Документи, пов'язані з науковою діяльністю М.І.Петрова дозволяють проаналізувати й оцінити внесок ученого в наукову діяльність товариства, виявити вплив ЦІАТ у сфері наукових інтересів членів товариства. Вони представлені листуванням М.І.Петрова з науковими закладами, окремими особами з приводу обміну науковою літературою, участі в ювілеях, підготовки наукових публікацій, участі в комісіях, виданні наукових збірок тощо.

Адресатами М.І.Петрова є: Волинська комісія для розбору і видання давніх актів, Чернігівська губернська вчена архівна комісія, Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, Київський музей древностей та мистецтв, Бессарабське церковне історико-археологічне товариство, Полтавський церковний історико-археологічний комітет, редакція Руського історичного журналу, Руське археологічне товариство та ін.²⁴

Велике значення має підгрупа документів, що містить спогади, записки, нотатки, особисті думки М.І.Петрова. Ці документи займають особливе місце у вивченні історії ЦІАТ і ЦАМ. Будучи джерелом приватного походження, вони містять інформацію, відсутню в інших джерелах і є безцінним історичним матеріалом.

Спогади про першого голову ЦІАТ, ректора КДА Філарета Філаретова представлені у вигляді чернетки статті та самої статті на 29 сторінках²⁵. Стаття датується 23.02.1882, у цьому ж році стаття побачила світ у "Трудах Киевской духовной академии" в другому томі.

Спогади містять цінну інформацію про причини створення музею, ролі професорсько-викладацького складу академії і самого ректора в організації ЦІАТ і ЦАМ. До-

кладно описано перше засідання товариства від 17.11.1872, висвітлено труднощі, які трохи не привели до занепаду товариства, роль Преосвященного Філарета у моральній і матеріальній підтримці товариства, у придбанні Сорокінської колекції ікон для музею.

Спогади про Преосвященного Сільвестра (Молєванського), ректора Київської духовної академії, мають вигляд статті на 102 сторінках і написані у 1909 р.²⁶ Спогади розповідають про причину відсутності журналів засідань товариств та іншої документації з 1878 по 1883 рр., містять інформацію про роль Сільвестра у придбанні Леопардівської колекції, інформацію про фінансовий стан товариства.

Спогади М.І.Петрова, листування з різними особами (1840–1882) і біографічний нарис зберігаються у вигляді чернетки обсягом 193 аркуша²⁷. Цікаві фрагменти із листів М.І.Петрова до Московського митрополита Макарія Булгакова, єпископа Філарета Філаретова, Михайла Драгоманова та ін. Самі листи, на жаль, не збереглися. Документи інформують про діяльність товариства в організації музею і опису його колекції, перераховуються рукописи і експонати ЦАМ.

Близько 1918 р. написані спогади про Льва Мацієвича.²⁸ У них подано характеристику активного члена товариства, його внеску в українську історичну науку. Цікавими є виписки з листів М.І.Костомарова Льву Мацієвичу стосовно української мови.

Важливим є документ, який містить думки М.І.Петрова про трансформацію церковно-археологічного товариства в церковно-історичне й археологічне в 1901 р.²⁹ Тут відображено внутрішню боротьбу серед членів товариства з приводу пріоритетів наукових досліджень, висвітлено зв'язок товариства і музею в наукових дослідженнях.

Для розкриття внутрішніх проблем товариства важливою є чернетка записки М.І.Петрова про свою діяльність у відповідь на звинувачення проф. О.А.Дмитрієвського від 27 листопада 1898 р.³⁰ Ця записка містить інформацію про складні стосунки між членами товариства, які були викликані науковою конкуренцією. Записка подає докладну інформацію М.І.Петрова про свою діяльність.

Таким чином, огляд особистого фонду М.І.Петрова дозволяє зробити висновок про те, що в ньому містяться цінні матеріали, що висвітлюють проблеми утворення і діяльності ЦІАТ і ЦАМ при КДА. Цей фонд є одним з основних джерел дослідження історії зазначених закладів.

¹ ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 3, спр. 1019, арк. 33. ² Устав Церковно-Исторического и Археологического Общества при Киевской Духовной Академии (Утвержденный определением Святейшего Синода от 22 августа – 5 сентября 1901 года) // Труды Киевской Духовной Академии – 1901. – Т. 3. – С. 1. ³ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 571, арк. 2. ⁴ ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 3, спр. 1019, арк. 37. ⁵ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 578. ⁶ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 36, од. зб. 584. ⁷ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 588, од. зб. 595. ⁸ Буслев Ф. И. О преподавании археологии. Труды первого археологического съезда в Москве. – М., 1871. – Т. 1–2. – С. 75–82; Казанский П. Е. О преподавании археологии // Там само. – С. 83–85; ЦДІАК України. – Ф. 711, оп. 3, спр. 773, спр. 888, спр. 966, спр. 967. ⁹ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 615. ¹⁰ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 593. ¹¹ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 586. ¹² ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 587. ¹³ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 325, од. зб. 582, 293–302. ¹⁴ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 15, 579. ¹⁵ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 603–612. ¹⁶ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 591. ¹⁷ ІРНБУВ. – Ф. 225. ¹⁸ Там само. – Од. зб. 741. ¹⁹ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 572–577; Там само. – Од. зб. 789–803. ²⁰ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 840. ²¹ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 585. ²² ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 579–581. ²³ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 583. ²⁴ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 746–747. ²⁵ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 91–96, 214–224, 134–140, 344, 78–82, 143–145, 66, 171–180. ²⁶ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 2, 981. ²⁷ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 980. ²⁸ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 1. ²⁹ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 3. ³⁰ ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 566; ІРНБУВ. – Ф. 225, од. зб. 571.

Надійшла до редколегії 04.06.04

І.М.Шихненко, асп.

О.С.ГРУШЕВСЬКИЙ: СЛІД В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Розглянуто наукову та громадську діяльність відомого українського історика й архівного діяча О.С.Грушевського.

It is considered scientific and social activity of famous Ukrainian historian and archival figure, O.S.Grushevsky.

Ім'я Олександра Сергійовича Грушевського, відомого українського історика, етнографа і літературознавця довгий час було малознайоме широкому колу науковців. Учасник Української революції, колишній член Центральної Ради, рідний брат Михайла Грушевського, він, відповідно, не міг бути гідно оціненим радянською ідеологією. За радянських часів досліджувати життя і діяльність О.Грушевського заборонялося, адже його наукова і громадська діяльність таврувалася як "буржуазно-націоналістична" і вважалася ворожою комуністичному суспільству України.

Завдяки зародженню й активному розвитку у науковому середовищі української діаспори такого напрямку історичного дослідження як "грушевськознавство" на початку 90-х рр. ХХ ст. виявили великий інтерес до спадщини Михайла Грушевського та його родини й історики незалежної України. Вивченню цієї проблем послужилися праці таких дослідників як І.Гирича, В.Качкана, Л.Рудницького, І.Матяш, Р.Пирога¹ та ін. При цьому варто зазначити, що дослідники, як правило, намагаються показати особистість О.Грушевського "в тіні" старшого брата, але постать ученого цілком самодостатня, а його наукова і громадська діяльність заслуговують окремого дослідження.

Народився Олександр Грушевський 12 (24) серпня 1877 р. в м. Ставрополі в сім'ї священика і педагога Сергія Грушевського, вихідця з України. Крім Олександра, у сім'ї було ще двоє дітей – Михайло й Анна. Через рік після народження сина Сергія Федоровича перевели на нове місце роботи – до Владикавказу. Початкову освіту хлопчик здобув удома за допомогою батька і старшої сестри². Саме вони і підготували його до гімназії, до якої Олександр пішов у 1888 р. (відразу до другого класу). Під час навчання в гімназії він цікавився історією, літературою, фізикою і математикою³. У цей ранній період завдяки батьку формується і національна свідомість майбутнього історика. Пізніше молодий О.Грушевський згадував: "Під впливом батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського – мови, пісні, традиції, виникло захоплення українським фольклором і рідною історією... Тоді ж і з'явилося усвідомлення того, що знання історії необхідне кожній освіченій людині"⁴. Після закінчення гімназії Олександр вступив у 1895 р. до Київського університету св. Володимира на історико-філологічний факультет. Свій вибір О.Грушевський пояснював так: "Розумові інтереси нашої сім'ї зосереджувалися на гуманітарних науках... При таких обставинах я вибрав історико-

філологічний факультет, роздуми були відносно медичного і юридичного⁵.

На першому і другому курсах навчання Олександр Грушевський захоплювався античною філософією, психологією, літературою, слухав виклади правничого факультету, активно вивчав російську історію, а на двох останніх курсах почав відвідувати спеціальні практичні заняття з джерелознавства проф. В. Антоновича, працюючи під його керівництвом над історією Русі до монгольського періоду. На вищезгаданих семінарах здібний студент вчився працювати з історичними джерелами, зокрема архівними, усвідомлюючи їхнє наукове значення. Поряд з цим О. Грушевський почав власне дослідження – з історії Пінського Полісся, опираючись на багатоаспектну джерельну базу з етнографії і широко керуючись порадами В. Антоновича, М. Грушевського, В. Іконникова. Варто наголосити, що наукові принципи вищезазначених учених в подальшому вплинули на формування О. Грушевського як історика. У 1899 р. О. Грушевський закінчив університет з дипломом першого ступеня й отримав золоту медаль за першу частину праці "Турово-Пінське князівство"⁶.

Після закінчення університету О. Грушевський продовжував активно займатися історичною наукою, не втрачаючи натхнення до нових пошуків. У 1900 р. він був відправлений у наукове відрядження до Західної Європи, де досліджував документальні матеріали місцевих архівів, бібліотек, музеїв, поглиблюючи свої знання з проблем доісторичної доби середньої і східної Європи та історії романських народів Середньовіччя. Після повернення О. Грушевський видав історичну працю "Пінське Полісся: історичні нариси (ч. 1, XI–XIII ст.)", у якій досліджується структура землевласницьких відносин та господарська організація шляхти і селян⁷. Друга ж частина вищезазначеної праці з'явилася у наступному році в газеті "Университетские Известия". Це дослідження висвітлює характеристики населення краю, місцевої адміністрації, духовенства, військово-службового стану, міщанства тощо⁸. До книги вчений зключив 110 актів, вибраних з книг міського суду. Основна цінність цих документів полягає, передусім, у точності відображення місцевого побуту і провінційного життя в різних його проявах та сторонах, а також у збереженні автором мови оригіналів⁹.

У 1902 р. О. Грушевський разом з братом Михайлом вступив до Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (НТШ). У цьому товаристві він працював над розробленням статуту, брав участь у засіданнях, обирався до "тимчасового бюро для організації праці", долучався до спроби створення Українського народного університету в Києві. Звичайно, така "українофільська" діяльність науковця, а також родинні стосунки з "антидержавником" М. Грушевським, ймовірно, стали причиною того, що О. Грушевському не вдалося захистити магістерську дисертацію. Намагаючись допомогти братові, М. С. Грушевський звернувся до професора Казанського університету М. Фірсова з проханням допомогти Олександру із захистом дисертації, але отримав відмову. О. Грушевський про цей випадок писав брату у листі: "Заперечення тому, що в Казані немає осіб, що працювали по Західній Росії, не відповідає дійсності – саме якраз у Казані є знаменитий спеціаліст по цій проблематиці як Харлампович... А спеціалістів по Пінському Поліссю і зовсім не так багато в Росії"¹⁰. Повертаючись до питання діяльності О. Грушевського в НТШ, потрібно сказати, що крім "оборони українства" науковець актив-

но займався дослідницькими студіями. У цей період істориком було написано цілу низку праць літературно-фольклорного характеру. Так, нарис "Із історії української етнографії: Вивчення історичних пісень" по суті є оглядом фольклористичних досліджень М. Максимовича, М. Костомарова та інших учених. Аналізуючи ці праці, Грушевський підводив читача до висновку, що саме в основі інтересу до вивчення української пісенної творчості лежало почуття захоплення народною поезією, яке й було першим імпульсом до збирання та вивчення фольклору. Синтезуючи різні погляди на функціонування пісенних зразків, їх варіантів та різновидів, О. Грушевський саме на прикладі оцінок етнологічних студій М. Костомарова та інших фольклористів доходить висновку, що їхня заслуга в студіюванні пісенної історичної творчості якраз полягає в широкій постановці питання, що об'єднала в цілісну закінчену схему поодинокі намітки, вказівки, починаючи з міфологічного значення окремих символів і закінчуючи послідовністю побутових типів у народних піснях¹¹.

В іншому аналітико-полемічному огляді "З сорокових років П. Куліша "Україна. Од початку України до батька Хмельницького" автор розповідає про книгу, в основу якої покладено народні думи, а прогалини в хронологічному зв'язку оповідання заповнено чи то прозаїчними, чи то віршованими вставками від автора, що сполучають дійсні народні думи"¹². Високо оцінюючи книгу, О. Грушевський зазначає, зокрема, вдалий відбір фольклорних текстів, які найяскравіше відображають основні прикмети психічної вдачі українця, уміння автора "підвести під загальноприйняті норми естетики" відібрані народнопоетичні зразки.

Дослідник бачить міцний зв'язок між "Історією русів" та Кулішевою "Україною...", цей зв'язок простежується навіть у "прив'язуванні окремих подій до поодиноких гетьманів... Автор робить однозначний висновок про те, що задум праці Куліша виник під впливом безпосереднього зацікавлення народними думами і піснями"¹³.

Зацікавлення історією заселення Надніпрянщини привели О. Грушевського в 1907 р. до Новоросійського (Одеського) університету. У цьому закладі молодий педагог викладав курс історії Київської Русі, Литовсько-Руської держави та ін. У цьому ж році він став членом Історико-філологічного товариства. Як відомо, О. Грушевський був одним з перших у Новоросійському університеті, хто почав читати спеціалізований курс з історії України українською мовою, за що й отримав сувору догану попечителя навчального округу, а згодом був звільнений з університету.

Протягом 1909–1917 рр. учений вимушений був жити і працювати в Росії. Він викладав у Московському, а потім у Петербурзькому університетах історію Малоросії (України) та спецкурси із соціально-економічної історії; створив джерелознавчі семінари тощо. Поряд з педагогічною діяльністю О. Грушевський не переставав займатися і власними науковими студіями. Упродовж 1909–1911 рр. дослідник створив широку історико-біографічну галерею портретів визначних українських істориків, фольклористів й етнографів (М. Костомарова, М. Максимовича, М. Маркевича, Т. Шевченка, П. Куліша та ін.) Біографічні нариси про цих учених виходили друком на сторінках таких видань як "Журнал Министерства народного просвещения", "Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук"¹⁴. У цих нарисах автор на документальній основі розкрив найважливіші грані науково-творчих пошуків

учених і письменників, власні фольклорно-етнографічні зацікавлення, що відіграли досить важливу роль у виробленні їхнього історичного світосприйняття¹⁵. Досить цікавими також є праці О.Грушевського "Из истории украинской этнографии", "З початків нової української історіографії", "З екологічного життя українських монастирів", "З міського життя в полудневих замках" і т. п. У них вдало поєдналися історико-археологічні, етнографічні та культурно-просвітницькі інтереси вченого¹⁶.

О.Грушевський виявився також серйозним бібліографом та книгознавцем. Видаючи книгу "Наукове Товариство імені Т.Шевченка і його видання 1905–1909 рр." йому довелося не тільки описати всі публікації, а й дати аналітичний огляд основних видань, доповнюючи ту чи іншу публікацію відомими йому матеріалами і джерелами¹⁷.

У складних економічних умовах першої світової війни О.Грушевському довелося також спробувати себе на іншій роботі. У цей час він, окрім викладання в жіночій гімназії й училищі Невського товариства освіти й виховання, служив помічником завідувача статистично-економічного відділу Центрального бюро з об'єднань закупівель цукру¹⁸.

Продовжуючи активно працювати на чужині, О.Грушевський зберігав вірність своїм національним принципам, не втрачаючи надії повернутися на Україну. Лише численні клопотання і довідки про стан здоров'я дали йому таку можливість. У червні 1917 р. О.С.Грушевського було допущено "до постійного викладання в Київському університеті на посаді приват-доцента по предмету руської історії"¹⁹. Київ зустрів його бурхливими подіями Української революції. Деяко раніше до столиці повернувся Михайло Грушевський. О.Грушевський входить до складу Центральної Ради. Тут він очолив бібліотечно-архівний відділ у структурі департаменту мистецтв Генерального Секретаріату освітніх справ. Діяльність цього відділу зосереджувалася на роботі зі збереження архівів. О.Грушевський особисто контролював роботу архівної і бібліотечної секції, прагнучи, передусім, довести широкому колу народних мас, що архіви – це безцінна скарбниця історії рідного народу. Те саме пропагував історик і у своїх статтях "Сучасне українське архівознавство" й "Архівні справи"²⁰. О.С.Грушевський першим поставив питання про підготовку архівної реформи в Україні, у контексті її – організацію архівної освіти і відповідних періодичних видань. Згідно з проектом, загальне керівництво, координація теоретичних досліджень і практичних робіт у галузі архівної справи мав здійснювати бібліотечно-архівний відділ, який би, у свою чергу, складався з археографічної комісії з відповідним гуртком для розробки теоретичних проблем архівознавства та наукового аналізу архівних документів; наукової бібліотеки з читальним залом; редакції часопису "Пам'ятки" для опублікування джерел. Відділу підпорядковувалися Національний архів зі спеціалізованими архівами²¹. Наступною ідеєю відділу було створення Українського національного архіву з районними комісіями. За планом, при цій установі мав бути створений реєстр українських документів, що знаходилися поза межами України, їхнє повернення; врятування ушкоджених приватних архівів, та архівів установ²². При бібліотечно-архівному відділі планувалося також заснувати бібліографічну й археографічну комісії для розробки теоретичних і практичних питань. Ці інституції, у свою чергу, мали перспективу перетворитися на навчальні і науково-дослідні установи²³. Незважаючи на максимальні зусилля О.Грушевського зберегти державні архіви, до кінця реалізувати справу йому не вдалося. Причини цього були

різні, зокрема економічна розруха України, яка спонукала владу більше уваги приділяти економічній сфері ніж науковій, плюс до цього – зовнішня загроза з боку більшовицької Росії.

Поряд з активною архівознавчою діяльністю, О.Грушевський у той час займався й організаційно-педагогічною роботою. Він брав безпосередню участь у створенні чисельних товариств та об'єднань. Ще влітку 1917 р. О.Грушевський був одним з ініціаторів створення Українського народного університету – навчального закладу, що мав займатися проблемами українознавства. Як уже говорилося вище, задум створення цього закладу вчений виношував з братом Михайлом ще раніше, але внаслідок тодішніх суспільних умов його не вдалося реалізувати. Після відкриття університету, О.Грушевський працював у ньому приват-доцентом, пізніше професором, заступником голови юридичного факультету, очолював бібліотечну комісію закладу тощо. Паралельно з цим науковець викладав історію у Київському університеті св. Володимира, і за сумісництвом виконував обов'язки директора Педагогічного музею.

У січні 1918 р. під ударами більшовицьких військ М.Муравйова впала Центральна Рада. Згодом у Київ увійшли німці, які вибили звідти більшовиків і захопили владу, поставивши своїм намісником колишнього царського генерала П.Скоропадського, що відразу утворив нову політичну силу – Гетьманат, оголосивши УНР Українською державою.

О.Грушевський в умовах нового політичного режиму також не припинив своєї наукової роботи. Він продовжував працювати у Бібліотечно-архівному відділі: очолив бібліотечну секцію (керівництво відділом було передано В.Модзалевському); читав лекції з історії України на курсах українського технічно-агрономічного товариства "Праця"; викладав історію України та українознавство в новоствореному Економіко-адміністративному інституті при Українському товаристві економістів (перейменованому в 1920 р. в Київський інститут соціально-економічних наук; у Другій Київській українській гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства; брав участь у діяльності Тимчасового комітету із заснування Національної бібліотеки України²⁴.

Період 1918–1920 рр. був позначений для О.Грушевського ще однією важливою справою в архівознавчій сфері. У цей час він брав участь у розробці нового проекту – складанні статуту і концепції Українського архівно-археологічного інституту (його створення передбачалося ще архівною реформою) "При Українському Національному Архіві знаходяться всі інституції: археографічна комісія, що завідує виданням архівних джерел і наукових праць, основаних на цих джерелах; археологічний інститут, завдання якого підготувати відповідних архівних діячів. Цей інститут складається з відділів: архівного, археологічного та етнографічного. Кожна з цих інституцій має свій особовий склад та необхідну програму своєї діяльності" – зазначається в плані організації архівної справи²⁵. Заклад мав бути загальнодержавним. Основними предметами викладання в інституті були: історія України, загальна історія, історична географія, археологія і спеціальні історичні дисципліни (геральдика, нумізматики, архівознавство та ін.)²⁶.

На жаль, реалізуватися дітищу О.Грушевського і його прихильників не вдалося. Протистояв цьому задуму Київський археологічний інститут, співробітники якого вважали, що саме їхній заклад, а не архівний, має відігравати першочергову роль у джерелознавчій науці. О.Грушевський вимушений був деякий час працювати у цьому закладі, але коли конфлікт між прихильниками двох інститутів загострився остаточно, він залишив міс-

це роботи. Працював у Вищому інституті народної освіти ім. М. Драгоманова, очолював Київську філію Віденського комітету допомоги голодним України (1921), який організував за кордоном М. Грушевський. Зазначений комітет виконував функції матеріальної і фінансової допомоги представникам української науки, а також робітникам і селянам²⁷. Звісно, що така діяльність ученого не могла бути не поміченою органами Державного політичного управління (ДПУ) і в 1923 р. його арештовують, як "агента західних спецслужб". Реальних доказів протизаконної роботи О. Грушевського ДПУ все ж не мало, а тому його було відпущено.

Період початку 1920–1930-х рр. особливо позначився на житті і діяльності О. С. Грушевського роботою у Всеукраїнській академії наук (ВУАН). У 1924 р., після довгих років еміграції, на Україну повернувся Михайло Сергійович Грушевський. У Києві це була видатна подія для представників української інтелігенції, яка перетворилася майже на свято. Навіть місцеві чекісти посирили свою увагу²⁸. О. Грушевський писав з цього приводу: "Приїзд М. Грушевського підняв інтерес до діяльності історичної секції, привернув увагу тих членів, що були відійшли за останні роки від діяльності історичної секції"²⁹.

Повернення М. Грушевського, звичайно, було великою подією і для ВУАН, яка запропонувала йому на правах академіка увійти до її складу, де ще з початку 1920-х рр. працював О. Грушевський і очолював Постійну комісію зі складання історико-географічного словника України при історико-філологічному відділі. Він був також головою Українського наукового товариства (УНТ) і головою історико-правничої секції (після повернення М. Грушевського, передав цю посаду йому)³⁰, входив до редакційної колегії журналів "Україна" і "Записки історико-філологічного відділу", у яких публікував класні статті досліджень історії Великого князівства литовського, Гетьманщини тощо³¹.

Паралельно з роботою у ВУАН О. Грушевський займався черговою розробкою проекту "Положення про історико-археологічні курси при кафедрі історії українського народу". Курси планувалися як семінари для підготовки дослідників у справі археології і бібліотекознавства, де відвідувачі ознайомилися також з предметами української історіографії, дипломатики, друкознавства тощо³². Отже, як бачимо, О. Грушевський хоч уже і не був безпосередньо зв'язаний з діяльністю в архівній системі, але і не залишався осторонь її, як вірний послідовник історичної школи В. Антоновича.

Початок 30-х рр. ХХ ст. у науковій сфері України пов'язаний з політичним процесом "Спілки визволення України" (СВУ) і, відповідно, "першою хвилею" політичних репресій проти української інтелігенції. Так, на лаві підсудних за справою "СВУ" опинився акад. М. Грушевський та інші діячі науки. М. Грушевського за вироком суду було вислано до Москви, де він і помер при загадкових обставинах. Не минула доля старшого брата і самого О. Грушевського.

У 1930 р. після процесу над членами "СВУ" чекістами була розгромлена ВУАН, зокрема частина українських національно-свідомих її представників. У наступному році закрили видавництво журналів "Україна" та "Записки історико-етнографічного відділу". А через рік і самого

акад. О. Грушевського зняли з усіх посад – за "саботаж у науці". Варто зазначити, що О. Грушевський був одним з останніх працівників ВУАН, кого торкнулася "чистка" Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). У ВУАН він ще деякий час працював над складанням історико-географічного словника України. Це був останній задум ученого, який йому вдалося реалізувати.

Арештували О. С. Грушевського, як учасника "націоналістично-терористичної таємної організації", в 1938 р. Після чисельних допитів його було вислано до Казахстану, де він і помер у 1942 р.

У 1958 р. Міністерство державної безпеки України (МДБ) переглянуло особову справу О. Грушевського, але не прийняло жодних реальних рішень³³. Лише наприкінці 80-х рр. минулого століття вченого було по-смертно реабілітовано.

Доля склалася так, що Олександр Сергійович Грушевському – дійсному члену НТШ, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Імператорського російського географічного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця, керівнику бібліотечної комісії Українського народного університету і т. п., не довелося народитися і померти на Україні, але все своє життя він присвятив служінню її народу на ниві історичної науки.

¹ *Гирич І., Гирич В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (до проблеми взаємин двох братів) // *Український історик*. – 1991. – № 3/4 (110–111). – Т. 28/29. – С. 416–432; *Качкан В. А.* З родо-воду Грушевських (Олександр Грушевський – історик, етнограф, літературознавець) // *Українське народознавство в іменах*: У 2 ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 160–171; *Рудницький Л.* У тіні великого брата – літературознавчі праці Олександра Грушевського (спроба аналізу) // *125 років Київської акад. традиції 1861–1986* / За ред. М. Антонович – Нью-Йорк, 1993. – С. 526; *Матяш І.* Особа в українській архівистиці. Олександр Грушевський як діяч архівної справи. – К., 2001. – С. 14–29; *Пиріг Р.* Рідний брат Михайла Грушевського // *3 архівів ВУЧК–НКВД–КГБ*. – 1994. – № 1. – С. 89–93; ² Центральний державний історичний архів України м. Києва (ЦДІАУ) – Ф. 1235, оп. 1, спр. 1048, арк. 11. ³ Особова справа приват-доцента Олександра Грушевського. 3 травня – 20 вересня 1917 року // *ALMA MATER*: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920 рр. Мат. док., спогади. У 3 кн. / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – К., 2001. – Кн. 2: Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – К., 2001. – С. 199. ⁴ ЦДІАУ – Ф. 1235, оп. 1, спр. 1048, арк. 10–11. ⁵ *ALMA MATER*. Зазнач. праця – С. 199–200. ⁶ ЦДІАУ – Ф. 1235, оп. 1, спр. 1048, арк. 16. ⁷ *Гермайзе О.* (Рецензія) // *Україна*. – 1918. – Кн. 1/2. – С. 191. ⁸ *Качкан В. А.* Зазнач. праця. – С. 161. ⁹ Там само. ¹⁰ *Михальченко С. І.* Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. Ф. Довнар-Запольский и их ученики). – М., Брянск, 1997. – С. 194. ¹¹ *Качкан В. А.* Зазнач. праця. – С. 166. ¹² Там само. ¹³ Там само. – С. 166–167. ¹⁴ *Матяш І.* Зазнач. праця. – С. 20. ¹⁵ *Качкан В. А.* Зазнач. праця. – С. 163–170. ¹⁶ Там само. – С. 167. ¹⁷ Там само. – С. 171. ¹⁸ *Матяш І.* Зазнач. праця. – С. 20. ¹⁹ ЦДІАУ – Ф. 1235, оп. 1, спр. 1049, арк. 37, 41. ²⁰ Там само. – Оп. 1, спр. 1075, арк. 42. ²¹ *Матяш І.* Зазнач. праця. – С. 22. ²² Центральний державний архів вищих органів України (далі буде ЦДАВОУ). – Ф. 2581, оп. 1, спр. 227, арк. 7. ²³ Там само. – Спр. 190, арк. 15. ²⁴ *Матяш І.* Зазнач. праця. – С. 23–24. ²⁵ ЦДІАУ – Ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 81–82. ²⁶ Там само. – Спр. 1057, арк. 17. ²⁷ Там само. – Арк. 3. ²⁸ *Пристайко В., Шоповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 39. ²⁹ *Полонська-Василенко Н. Д.* Українська академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С. 46. ³⁰ Там само. – С. 32–37. ³¹ *Кіржаєв С. М.* Археологічна комісія ВУАН (1918–1934): внесок у розвиток археології України: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 43, 80. ³² *Матяш І. М.* Зазнач. праця. – С. 27. ³³ Оглядова довідка за архівно-слідчою справою № 47525 по обвинуваченню О. Грушевського // *Пристайко В., Шоповал Ю.* Зазнач. праця. – С. 298–302.

Н.О.Щербак, канд. іст. наук

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Показано варіанти проектів децентралізації Російської імперії, розроблені представниками російських та українських ліберальних кругів і намагання реалізувати окремі з них у I та II Державними Думами.

From the article one can see different ways of decentralization of the Russian Empire. These alternatives were worked out by representatives of Russian and Ukrainian liberal circles. Trying to embody some of these projects in the I and II Duma are also shown in the article.

Події початку ХХ ст. надзвичайно активізували національні проблеми багатоетнічної Російської імперії. Національне питання стало гострим суспільно-політичним феноменом тодішньої російської дійсності. Активізація національних рухів показала, що етнічні проблеми стали тим фактором, який реально визначав подальшу долю держави.

Проблеми загострення суперечностей у Російській імперії на початку ХХ ст. і пошуків шляхів її подальшої трансформації піднімалися дослідниками в контексті вивчення історії політичних партій, національного питання в Російській імперії та розвитку українського національно-визвольного руху, діяльності перших українських парламентарів і т. п.¹

Метою нашої статті є намагання показати широкий спектр варіантів децентралізації Російської імперії, розроблених представниками ліберальних сил Росії та українськими ліберальними діячами, намагання українських парламентарів реалізувати окремі з них у початковий період думської діяльності.

Становище народів Російської імперії було предметом пильної уваги і дискусійного обговорення серед кіл ліберальної інтелігенції. Адже то був період формування й утворення різних політичних партій, об'єднань, організацій. То був час, коли в суспільстві активно дискутувалися визначення понять "нація", "національність", "націоналізм". Досить вагомий внесок у теоретичну розробку національного питання в Російській імперії з урахуванням світового досвіду й досягнень західної та вітчизняної суспільної думки внесли російські ліберали, зокрема ті, котрі заявили про себе заснуванням у 1902 р. закордонного російського журналу "Освобождение" за редакцією відомого публіциста П.Б.Струве (1870–1944), легального марксиста, а невдовзі – лідера правого крила конституційно-демократичної партії. На той період політичні погляди російських лібералів відзначалися достатнім демократизмом у національному питанні, декларуючи необхідність ліквідації утисків "іногородців" з боку офіційної влади.

У 1903 р. із об'єднаних навколо журналу російської ліберальної інтелігенції діячів утворюється "Союз освобождения", на основі якого невдовзі сформувалася партія кадетів.

З початком революції 1905–1907 рр. ліберальні діячі змушені були дещо скоригувати свою програму з національного питання. Зокрема під час проведення в 1905 р. з'їзду "Союза освобождения" вагому роль у радикалізації деяких вимог лібералів відіграли українські делегати, які виступили, зокрема, з вимогою визнання права обласної та національної автономії, як принципу політичного самовизначення поневолених народів.

Українська інтелігенція зробила вагомий внесок до розробки та вирішення важливих політичних питань тогочасного життя. Зокрема, М.Грушевський, який до 1905 р. трудився, передусім, над зміцненням українських наукових і культурних установ, займався написанням історії, підготовкою до видання журналів й організацією освітніх установ, з початком революційних подій поринув у вир політичного життя Росії.

У травні 1905 р. М.Грушевський долучається до розробки питань майбутнього конституційного ладу Російської імперії. Свою статтю вчений спочатку опублікував у "Літературно-науковому віснику"², а згодом переклав її російською мовою для широкого загалу.

Праця поділена автором на дві частини. У першій – мова йшла про тодішнє політичне становище імперії, висловлювалися думки щодо участі прихильників українського національного руху в загальнодержавному русі за політичне реформування країни, який міг записати на свій рахунок певні досягнення. М.Грушевський наводить приклад недавнього з'їзду журналістів і літераторів, а також з'їзду делегатів земств, на якому українські представники подали свої пропозиції щодо автономії для різних регіонів. Автор підкреслює, що завдяки згоді з представниками інших народів та соціал-демократами, українську резолюцію в справі національно-територіальної автономії схвалила більшість делегатів з'їзду журналістів.

Автор бажав, щоб усі українські діячі використовували свої сили (за прикладом своїх земляків на цьому з'їзді), щоб домогтися здійснення українських цілей в умовах реформування російської держави. Однак він змушений був із жалем констатувати, що перемога на зазначеному з'їзді була скоріше винятком і що більшість діячів українського національного руху не бажає займатися політичними справами і сходити з безпечних позицій культурницьких гуртків, тому першу частину праці М.Грушевський закінчує звертанням до подібних діячів: "Чим покриваєте ви перед сумлінням своїм, перед людьми, що вас оточують, свою пасивність, свою байдужість, супроти своєї суспільності, свого народу? Чим оправдаєте ви своє недбальство, свою упертість у критичний час, коли земля горить під ногами й Україна може безповоротно бути полишеною при перебудові відносин Росії?"³

У другій частині своєї статті М.С.Грушевський з'ясовує гасла російського ліберального руху, зазначаючи, у чому він з ними сходиться, а в чому – ні, та пропонує власний конституційний проект, який вносив корективи до планів російських лібералів західноєвропейської орієнтації, що групувалися навколо журналу "Освобождение". Конституційна система, запропонована ними, мала низку суттєвих хиб, про які говорив автор аналізованої статті. Це і нехтування національним фактором, і недостатнє врахування інтересів національних меншин, громіздкі виборчі округи та збереження застарілого механізму двопалатного представництва. М.Грушевський аналізує рішучу центристську позицію лідера російського ліберального руху П.Струве, який, говорячи про децентралізацію імперії, відкидав принцип самоврядування для України, Литви, кавказьких народів.

Погоджуючись з діячами ліберального руху щодо необхідності створення в державі уряду, сформованого з виборних представників з вирішальним голосом, М.Грушевський не міг погодитися із загальним рівним, прямим і таємним голосуванням лише в один двопалатний всеросійський парламент. Він вважав, по-перше, що верхня палата нераціональна, застаріла і скомпрометувала себе в практиці інших європейських країн. По-друге, автор наполягав на тому, що одна всеросійська

законодавча палата неприйнятна, оскільки буде надто нееластичною і матиме громіздкі виборчі округи (з 250 чи 300 тис. виборців на кожен округ), що позбавить меншості виборчого права, тому, на його думку, всеросійський парламент не може бути єдиною установою представництва, і що "деякі території дістануть свої обласні представительства. Отже, питання буде тільки, чи се будуть лише виїмки, чи ціла Росія буде організована по системі обласної самоуправи?"⁴. Автор підкреслював, що "Українці й всі інші недержавні народності повинні змагати до того, щоб ся обласна самоуправа не була привілеєю тільки декотрих національностей, але щоб на основі самоуправи національних територій була організована вся Росія, бо тільки децентралізація може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних може знейтралізувати, звести до найменших розмірів національну боротьбу, зробивши національність тим, чим вона повинна бути – підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою"⁵.

Далі М.Грушевський запропонував свій зразок національно-територіальної децентралізації Російської імперії. Згідно з його конституційним проектом, прямі вибори слід перенести в обласні (насправді здебільшого національні) сейми. Делегати цих сеймів будуть послані в центральний парламент, який буде формуватися на підставі непрямих виборів. Однак М.Грушевський застерігав, що непрямі вибори в центральний парламент були б дуже небезпечні, якщо б вибирали депутатів лише у більшості обласних сеймів. Це позбавило б виборчого права будь-які меншості і спотворило б принцип репрезентації. Депутатів у центральний парламент він запропонував обирати шляхом вибору окремих членів обласних сеймів за певною формулою: наприклад, одного депутата від чотирьох членів обласного сейму. Це дало б змогу правильно віддзеркалити широке зацікавлення громадської думки. Водночас це зменшило б розміри виборчих округ (з 250 чи 300 тис., як хочуть російські ліберали, на щонайбільше сто тисяч) і збільшило б кількість депутатів центрального парламенту (з 250, як пропонують російські ліберали, на приблизно 600 депутатів). Це посилювало б кровні інтереси виборців та їхнє зацікавлення суспільним життям, а з другого боку, центральний уряд складався б із розсудливої і оптимальної кількості депутатів.

Щодо повноважень і юридичної бази самоврядувальних областей, то, на його думку, необхідно схвалити загальні правові основи в межах конституції, а не лишати це на розсуд центрального парламенту. М.Грушевський був переконаний, що кожна територія з одним мільйоном мешканців певної національності повинна мати право самоврядування з власним сеймом. Такий сейм відав би, принаймні, шкільною системою, вищою освітою, охороною здоров'я, поліпшенням побуту, торгівлею, утриманням шляхів і місцевою поліцією. Цей територіальний сейм контролював би частину вищої адміністрації і призначав би певну кількість суддів.

При цьому М.Грушевський додавав, що сфери повноважень місцевих сеймів були б ще більше розширені, коли мова йшла б про територію ще з більшою кількістю населення. Зрештою, автор не взяв на себе сміливості повністю регламентувати повноваження обласного сейму, оскільки ставив їх обсяг у залежність від кількості населення, що проживає в межах даної провінції. Для території з багатомільйонним населенням (тобто й для України) Михайло Сергійович допускав розширення повноважень сейму аж до самооподаткування та автономної церковної організації як у межах однієї конфесії, так і православної церкви загалом⁶.

До проектного плану влади автономних національно-територіальних урядів М.Грушевський зробив важливі уточнення: вибори до обласних сеймів мали відбуватися на основі загального рівного прямого і таємного голосування. Гарантувати вищу від звичайної норму представництва він вважав за необхідне лише для інтелігенції, "людей з вищим науковим чи культурним цензом, які значною мірою стоять поза чисто класовими чи становими інтересами: такі круги, не зв'язані чисто класовими інтересами, у Росії безперечно існують, – вважав політик, – і своєю участю в парламентарній житті можуть бути корисним, нейтральним, об'єктивним елементом супроти боротьби матеріальних і класових інтересів, котра сама по собі не може гарантувати справедливого і розумного розв'язання справ"⁷.

Задля цього він пропонував надати інтелігенції 25 % загальної кількості сеймових мандатів⁸.

Контроль за проведенням виборів, за аналізованою конституційною концепцією покладався на спеціальні виборчі комісії, до складу яких мали входити представники всіх партій, що беруть участь у голосуванні. Вони мали запобігти практиці викрадання бюлетенів та іншим діям, спрямованим на спотворення результатів виборів.

Наприкінці статті М.Грушевський розглядає питання щодо місцевих урядів. На його думку, російські губернії не віддзеркалюють ні національного, ні економічного, ні історичного поділу, а тому їх варто зовсім скасувати і замінити самоврядуванням на рівні повітів і волостей, і це місцеве громадське самоврядування має бути гарантоване основними законами держави⁹.

Автор пропонує свою триступеневу структуру центральної і місцевої влади: "самоуправа, громади і виборні управи менших округів (волостей) й обрані ними управи ширших округів (повітів); обласні сейми і обраний ним центральний парламент"¹⁰.

Важливим кроком у перетворенні Росії у федерацію вільних народів, на думку Грушевського, стало б прийняття закону про мови, який би регламентував права і статус т. зв. недержавних мов і давав би гарантії їхнього вільного розвитку.

Таким чином, як вірно зазначив канадський дослідник Т.Приймак, конституційний проект Михайла Грушевського 1905 р. базувався на двох засадах – репрезентативності уряду як інструментові політичної демократії та широкої децентралізації, яка мала бути гарантом національних прав і свобод¹¹.

Однак проект мав одну слабкість: його важко було реалізувати. Ідею національно-територіальної децентралізації рішуче відкидали провідні діячі російського ліберального руху, які вважали, що менші нації повинні розчинитися в російському морі. Поляки і фіни, висуваючи свої "історичні" домагання та прагнучи незалежності чи автономії без уваги на те, що діятиметься на інших землях імперії, теж не були зацікавлені в реалізації проекту. Не надавали йому належної уваги і деякі українці, як, наприклад, Микола Міхновський, який не вірив у реформування Російської імперії.

Однак М.С.Грушевський продовжував розвивати свої ідеї національно-територіальної автономії і федералізму.

І вже дещо згодом, під час роботи Державної Думи, у своїх публікаціях з приводу виступів з думської трибуни, що стосувалися українського питання, М.Грушевський підкреслював: "Ми не виокремлюємо вирішення українського питання з більш загальної проблеми перебудови Росії в національній площині, що забезпечує свободу самовизначення і розвитку її народностей..."¹².

Конституційний проект М.Грушевського набув особливої актуальності з початком формування інституту законодавчого представництва – Державної Думи. 20 лютого 1906 р. Микола II підписав укази про Державну Думу і

Державну Раду. Дума обиралася терміном на 5 років, але імператор міг її розпустити і призначити нові вибори.

27 квітня 1906 р. розпочала свою роботу I Державна Дума, яка за своїм складом була ліберально-кадетською.

Для обстоювання українських громадських інтересів у Думі було створено Українську Парламентську Громаду, головою якої було обрано адвоката і громадського діяча з Чернігова депутата І.Шрага. Для надання громаді допомоги зі Львова до Петербурга приїхав М.Грушевський, який мав досвід політичної діяльності і став організатором та ідейним натхненником друкованого органу Громади – часопису "Украинский вестник" (редактор М.Славинський, секретар Д.Дорошенко). У його виданні брали участь Б.Грінченко, Ф.Вовк, О.Лотоцький, С.Єфремов, І.Франко, М.Туган-Барановський та ін. Це було перше загальноросійське видання XX ст., присвячене Україні, її проблемам. (Усього вийшло 14 номерів).

Важливим етапом у роботі Української Парламентської Громади в I Думі стала розробка Декларації про автономію України. Над її створенням ішла тривала копітка робота, перш за все, на сторінках часопису. Найбільш продуктивно працював М.Грушевський. В "Украинском вестнике" було опубліковано 10 його статей з цієї тематики. Будучи спадкоємцем народопривчаних концепцій кирило-мефодіївців та М.Драгоманова, М.Грушевський продовжував розробляти механізм національно-територіальної децентралізації Російської імперії.

Статті М.Грушевського, опубліковані в "Украинском вестнике", були покладені в основу "Декларації". Громада вимагала вирішення українського питання в контексті перебудови всієї держави на принципах рівноправ'я народностей і областей та національно-територіальної автономії¹³. Українські депутати виступали за федеративний устрій як основу майбутнього Російської імперії, за надання Україні національно-територіальної автономії зі своїм обласним Сеймом. Декларація вимагала чіткого розмежування повноважень центральних і місцевих органів. Спеціальними законами передбачалося забезпечити в Україні права національних меншин. "Декларація про автономію" мала бути проголошена І.Шрагом з думської трибуни. Однак через розпуск Думи цього не вдалося зробити.

Проблеми народної освіти неодноразово піднімалися депутатами на сторінках "Украинского вестника". Було розроблено законопроект "Про мови". Все ж у зв'язку з розпуском I Думи, він навіть не був розглянутий. 8 липня 1906 р. після 72-денного існування I Дума, зчинувачена в тому, що не заспокоює народ, а наводить смуту, була розпущена царем. Перестала існувати I Українська Парламентська Громада, яка 6 разів засідала і наприкінці своєї діяльності нараховувала 44 чол. Незважаючи на те, що їй не вдалося реалізувати всі свої задуми, значення її велике. Саме вона після довгих років вимушеного мовчання всього українства, з парламентської трибуни впевнено заявила про споконвічні прагнення українського народу до вільного життя, про те, що українство не асимілювалося, а живе і бореться.

Існувала Українська Парламентська Громада і в II Державній Думі, яка розпочала свою роботу 20 лютого 1907 р. Із 490 депутатів II Думи Україну представляли 102. За своїм складом II Дума була лівішою від першої. У II Думі Громада нараховувала 47 депутатів. Головою її був обраний лікар з Чернігова, депутат М.Рубіс. На другому своєму засіданні вона обрала бюро із 7 чол., якому було доручено скласти Декларацію про автономію.

Варто зазначити, що в II Думі Українська Громада приділяла головну увагу соціальним (зокрема, аграрному), а не національним питанням. І тому Декларація про автономію стала майже повторенням попередньої Декларації, автором якої був М.Грушевський. Пріоритет

висвітлення соціальних проблем над національними простежувався і в публікаціях газети "Рідна справа – Думські вісті", яку видавала Громада (редактори газети М.Хотовицький, згодом С.Нечитайло). За це громада піддавалася критиці, зокрема газетою "Рада", яка вважала, що вона забула про Україну. 27 травня 1907 р. Громада прийняла рішення вийти з усіх партій і зосередитися на роботі в Українській Парламентській Громаді. Була прийнята відозва "Від Української Думської Громади", у якій громадівці висловлювали готовність боротися за досягнення автономії України¹⁴.

За період своєї діяльності Українська Громада в II Думі збиралася 4 рази, обговорюючи національні, аграрні, соціальні питання.

31 травня 1907 р. Українська Громада на своїх зборах постановила подати до розгляду Думи законопроект про відкриття в Київському, Харківському й Одеському університетах кафедр з історії України та історії українського письменства.

Варто сказати, що відкриття кафедр українознавства вимагали самі студенти вузів. Так, у Київському університеті студентська комісія ще в листопаді 1906 р. подала ректору заяву про необхідність утворення в університеті чотирьох кафедр з українознавства. Однак процес розвитку української науки у вищих навчальних закладах стримувався негативним ставленням до цього царського уряду. І лише в 1907 р. було організовано курси українських наук у Харківському та Одеському університетах. У першому почав читати лекції з історії української літератури проф. М.Сумцов, з історії України – проф. Д.Багалій, курс української мови – проф. М.Халанський. У другому – курс історії України почав викладати приват-доцент О.Грушевський¹⁵.

В умовах продовження студентських заворушень Сенат змушений був дозволити восени 1907 р. викладання курсу історії української літератури в Київському університеті. Читав його проф.О.Лобода. Проте продовжувалося це недовго. В умовах спаду революції прокотилася нова хвиля національних утисків, жертвою якої стали й українські кафедри.

З червня 1907 р. Дума другого скликання була розігнана. Розпуск Думи означав і кінець революції. Підводячи підсумки діяльності Української Громади в II Державній Думі, варто зазначити, що вона повторила помилки своєї попередниці, і основна з них – запізнена трансформація в згуртовану групу. Відчувався в її роботі брак досвідчених політиків – таких як І.Шраг і М.Шемет. Не було поряд і М.Грушевського. Громаді не вдалося вибороти автономію для України. Усе ж створення і діяльність Української Громади в I і II Державних Думах свідчило про те, що державно-визвольна ідея глибоко засіла у свідомості українського народу.

¹ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соц.-політ. портрет. – К., 1993; Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.Л. Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 рр. – К., 1998; Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917. – К., 1999; Сарбей В.Г. "Українське питання" в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття // УДЖ – 1996. – № 2. – С. 35–46; Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX століття). У 3 ч. – К., 1999. ² Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий Вісник. – Львів, 1905. – Т. 30. – С. 245–258. ³ Там само. – С. 251. ⁴ Там само. – С. 252–253. ⁵ Там само. – С. 253. ⁶ Там само. – С. 254. ⁷ Там само. – С. 255. ⁸ Там само. – С. 256. ⁹ Там само. – С. 258. ¹⁰ Там само. ¹¹ Приймак Т. Конституційний проект М.Грушевського з 1905 року // УДЖ – 1991. – № 1. – С. 130. ¹² Грушевський М. На новом пути (По поводу думских выступлений по украинскому вопросу) // Украинская жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 10–11. ¹³ Грушевський М. Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 268–273. ¹⁴ Від Української Думської Громади // Рідна справа. – 1907. – 31 травня. ¹⁵ Петлюра С. З українського життя в минулому році // Статті. – К., 1993. – С. 58.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуски 77–79

Редактор Т.Гуз

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01033, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 234 2290

Підписано до друку 19.05.05. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 441. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Обл.-вид. арк. 30. Зам. № 25-2635.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01033, Київ, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; (38044) 234 0105; факс (38044) 234 22 90.
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>

Наукова бібліотека
ім. М. Максимовича
КНУ

ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

3118JB

45 - чит. зал періодики та дисерт. Ц: 24.00

ISSN 1728-3817

35 >

9 771728 381009